يالقۇن روزى

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

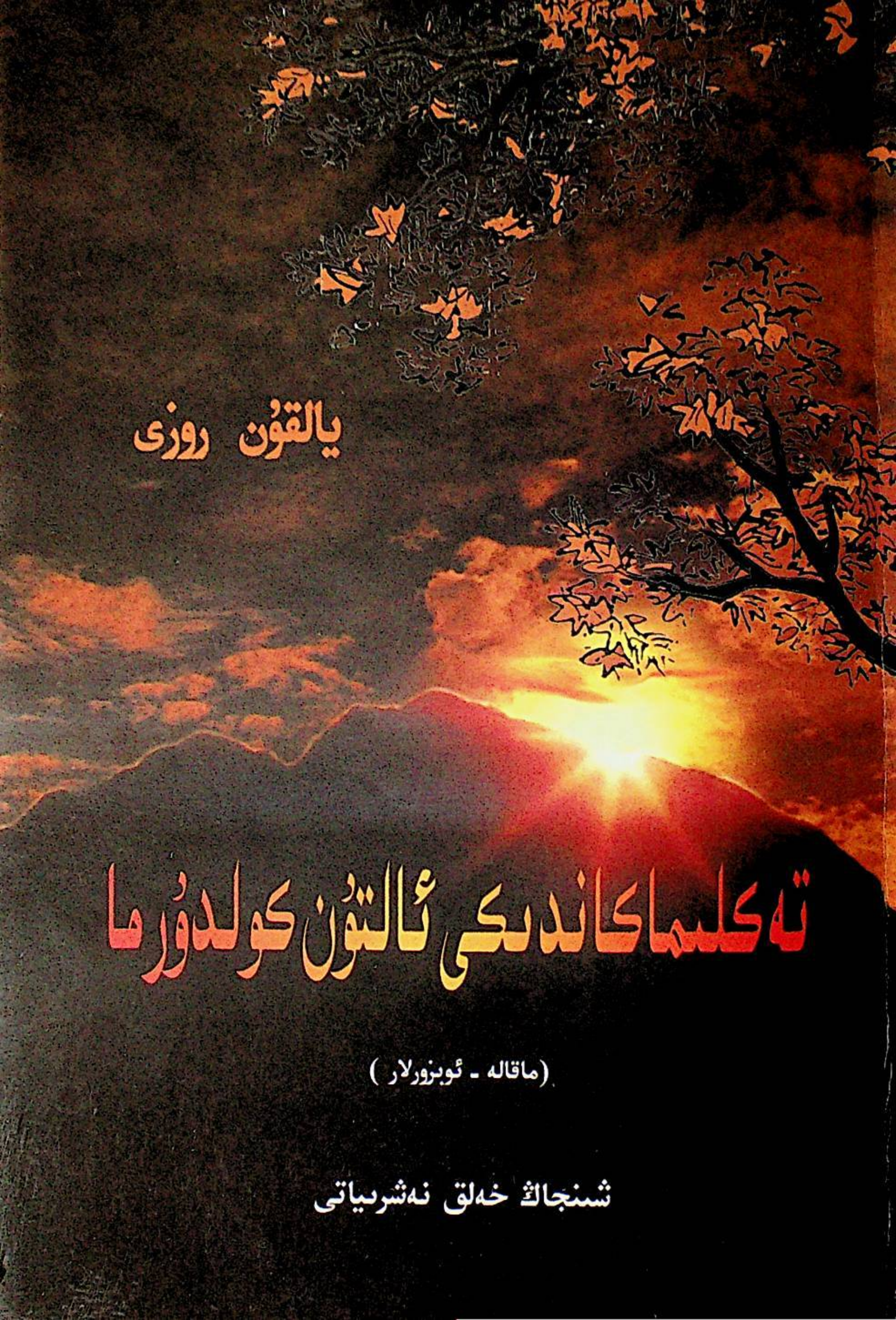

يالقۇن روزى

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما

(ماقالە - ئوبزورلار)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

塔克拉玛干金色的驼铃：维吾尔文/亚利坤·肉孜著，-
乌鲁木齐：新疆人民出版社，1999.12
ISBN 7-228-05561-6

Ⅰ.塔… Ⅱ.亚… Ⅲ.①社会科学 文集 维吾尔语（中国少数民族语言）②亚利坤·肉孜 — 文集 - 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.C53
中国版本图书CIP数据核字（1999）第74299号

塔克拉玛干金色的驼铃（维文）

（论文与评论集）

亚利坤·肉孜 著

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮编830001）
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 10.75印张 3插员
1999年12月第1版 1999年12月第1次印刷
印数：1—3000

ISBN 7—288—05561—6/C.77
定价：18.00元

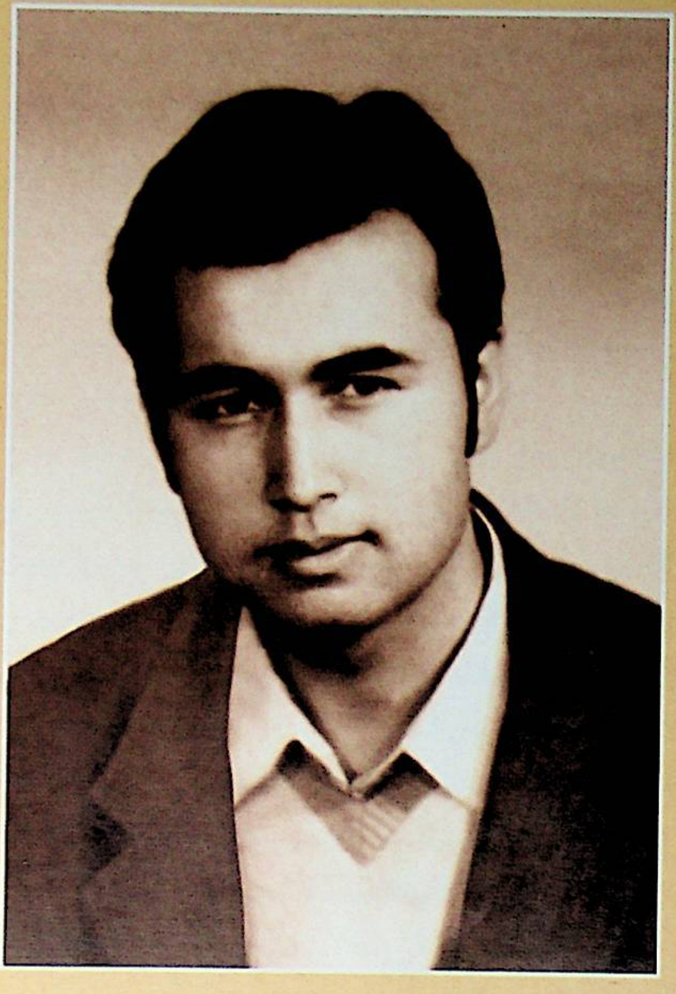

نەشرىياتتىن

ئۆزىنىڭ تەنقىدىي روھقا باي ماقالە ـ ئوبزورلىرى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلغان ياش ئوبزورچى يالقۇن روزى 1966 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاتۇش نىڭ قەدىمىي شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان ئاغۇ يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن.

يالقۇن روزى باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى ئاغۇ يېزىسىدىكى مەركىزىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1980 ـ يىلى قىزىلسۇ ئوبلاستلىق 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1982 ـ يىلى ئۇ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغان. بىر يىلدىن كېيىن، قىزىقىشى بويىچە ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئالماشقان. ئۇنىڭ شائىر قۇربان باراتنىڭ داستانى توغرىسىدا يازغان «ئاق روماللىق پەرىزات» داستانى توغرىسىدا» ناملىق تۇنجى ئەدەبىي ئوبزورى ئالىي مەكتەپنىڭ 4 ـ يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان چېغىدا «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىل 6 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ ئۇنىڭ ئەدەبىي ئوبزور ساھەسىگە قويغان تۇنجى قەدىمى ئىدى.

يالقۇن روزى 1987 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ ئوقۇشىنى تاماملىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىغا تەقسىم قىلىنىپ، مۇخبىر بولغان. يالقۇن روزى 1991 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» گە يۆتكىلىپ، مۇھەررىر بولغان. ھازىر مۇشۇ ئورۇندا ئىشلەۋاتىدۇ.

1990 ـ يىللاردىن باشلاپ يالقۇن روزىنىڭ ماقالە ـ ئوبزورلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ نامى چىقىشقا باشلىغان. 1995 ـ يىلى پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن

مىننىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىممىتى» ناملىق ماقالىسى «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن جەمئىيەتتە زىلزىلە پەيدا قىلغان. 1997 ـ يىلى ئۇنىڭ ئۇلۇغ مائارىپچى، تالانتلىق تەشكىلاتچى، ئوت يۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندى قەتلى قىلىنغانلىقىنىڭ 60 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، مەرھۇم قەلەمكەش مىرئەھمەد سېيىتنىڭ ئەسلىمىسى ئاساسىدا يېزىپ چىققان تارىخىي ئەسىرى «مەمتىلى ئەپەندى» نەشر قىلىنىپ زور ئالقىشقا ئېرىشكەن ھەم جەمئىيەتتە بىر مەھەل ئەۋجىگە چىققان «مەمتىلى ئەپەندى قىزغىنلىقى» نى قوزغىۋەتكەن.

قولىڭىزدىكى بۇ توپلامغا يالقۇن روزىنىڭ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان يازغان ماقالە ـ ئوبزورلىرىدىن بىر قىسمى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەرنى ئۇ ئۆزى تاللىغان. ئۇ بۇ توپلىمىغا يەنە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى دېموكراتىك ئىستىلنى ۋە ئىلمىي روھنى جارى قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ ماقالە ـ ئوبزورلىرى توغرىلىق يېزىلغان ئەدەبىي تەنقىد ماقالىسىدىن تۆتىنى تاللاپ كىرگۈزگەن.

يالقۇن روزى «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما» ناملىق بۇ ماقالە ـ ئوبزورلار توپلىمى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئاساسەن پوبلىستىك ماقالىلارنى ۋە تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

1999 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى

مۇندەرىجە

مېنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشىم 1

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما 9

«ئويغانغان زېمىن» دىن ئويغانغان پىكىرلەر 17

گۈلئايىم ھەققىدە ئېيتىلغان قوپال ناخشا 23

سوتسىيالىزملىق رومان — «ھايات شۇنداق» قا باھا 30

تېنەپ يۈرگەن ئاسمى روھ 42

مۇتلەقلەشتۇرۇش ۋە مۇجمەللەشتۇرۇش 46

«چۇسا مىجەز تەنقىدچىلىك» توغرىسىدا 59

ئامېرىكا نېگىرلىرىغا يىلتىزىنى تونۇتقان يازغۇچى 70

ياشار كامال ۋە «مەمەت ئاۋاق» 75

كامالتۇرك ۋە ئورزۇمچى 80

يول توزۇتقان خىياللار 89

چېچىنلەر ۋە چېچىنىيە ۋەقەسى 100

ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى 117

ئۇنتۇلغان ئەڭگۈشتەر — «تەۋپىق روھى» 127

ئەدەبىياتىمىزدىكى ئازغۇن روھ 156

ئاخىرەتكە خەت 176

«بۇرۇت ماجىراسى» نىڭ قىممىتى 182

ئەدەبىياتىمىز مۇنازىرىگە موھتاج 189

زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت 196

«زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» كە قوشۇمچە .... م. ھوشۇر 209

يەنە «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» توغرىسىدا 215

قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە 235

تەنقىد ئەخلاقى توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆز .... سەبرى 240

«ئاتا» رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات 250

ئەدەبىياتنىڭ نورماللىقمۇ ياكى نورماسىزلىقمۇ .... كوللېكتىپ 258

زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشىغا باھا 273

يەنە ئەدەبىي تەنقىد ئىلمىي، ساغلام قانات يايدۇرۇلۇشى لازىم .... ئا. كەرىم 289

تارىخىي يۇرت ئاغۇ ۋە ئاغۇلۇقلار 302

ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى توغرىسىدا 322

مېنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشىم

مەن ئۆزۈمنىڭ قىزىقىشىم ۋە خاھىشىم بويىچە، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنى ئەدەبىيات - سەنئەت قەسرىگە كىرىدىغان يول قىلىپ تاللىۋالدىم. ئەدەبىي تەنقىد ئىلاھى ماڭا بۇ قەسرىگە كىرىدىغان يول خېتىنى بېرىشنى خالامدۇ، ياكى خالىمامدۇ، بۇ پۈتۈنلەي مېنىڭ تىرىشچانلىقىمغا باغلىق. كېتىۋاتقىنىم مۇشكۇلات بىلەن تولغان بىر چىغىر يول ئىكەنلىكى ماڭا ئايان. ئۇ ئىرماش - چىرماش چاۋا - چاتقاللار بىلەن تولغان، ئۇ يەنە چوڭقۇر جىلغىلاردىنمۇ ئۆتىدۇ. بۇ يولدا سەپەر قىلغۇچى جاپا - مۇشەققەت چېكىشتىن ۋە تۈرلۈك خېيىم - خەتەرلەردىن خالىي بولالمايدۇ. بۇ، مۇشۇ يولنى تاللىغانلارنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق قىسمەت.

بۈگۈنكى جاھان ئەدەبىياتىدىكى ھەر خىل پەلسەپىۋى قاراشلار، ئېستېتىك تەشەببۇسلار ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئېقىملىرىدىن ھاسىل بولغان رەڭگارەڭ «ئىزم» لار ئۆزىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان رەڭدار جۇلاسى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ روھىي دۇنياسىنى بېزىمەكتە. ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەڭ ئىچكى چۆللۈكلىرىدە تىمىسقىلاپ يۈرگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمۇ بۇنىڭدىن ئۆزىگە چۈشلۇق نېسىۋىگە ئىگە بولۇۋاتىدۇ. شۇڭا نۆۋەتتىكى كۆپ خىل قىممەت يۈزلىنىشى، ھەر خىل ئېستېتىك تەشەببۇسلار، ئوخشاش بولمىغان ئەدەبىي ئېقىملار ئالدىدا ئۆز ئىرادىسى بويىچە ئەركىن تاللاش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى بىر ئومۇمىي يۆنىلىشكە بۇراش بىر ئەدەبىي تەنقىدچىنىڭ قولىدىن ھەرگىزمۇ كەلمەيدۇ. ئەمما، مەلۇم بىر خىل قىممەتنى گەۋدىلەندۈرۈپ، مەلۇم كىشىلەرنى شۇنىڭغا جەلپ قىلىش مۇمكىن بولمايدىغان

ئىش ئەمەس.

مەن ھەر دائىم ئۆزۈمنىڭ سەنئەت خاھىشىم بويىچە، «ماڭا ئىزىم ئەمەس، ئۆزۈم كېرەك» دەپ تەشەببۇس قىلىشتا چىڭ تۇرىمەن. چۈنكى، ئۆزىگە خاس كەچۈرمىشكە ئىگە بولغان شۇنداقلا ئالاھىدە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتا تۇرغان ئۇيغۇر خەلقى ئالدى بىلەن ھەقىقىي مەنىدىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» غا موھتاج. ئۇيغۇر خەلقى ئەدەبىياتتا ئۆزىنىڭ پەردازلانمىغان ھەقىقىي قىياپىتىنى كۆرۈشنى، يۈرىكىنىڭ قات - قېتىدىكى شۇۋىرلاشلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ئەكس ساداسىنى ئاڭلاشنى خالايدۇ. يازغۇچى، شائىرلىرىمىز ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى چاڭقاشلىرىنى ۋە تىتىلداپ تۇرغان يوشۇرۇن تەشنالىقىنى سەگەكلىك بىلەن ھېس قىلىشى كېرەك. «خەلق ئۆزىنى بىلىش مەقسىتىدىلا ئۆزىنىڭ شائىرلىرىنى يارىتىدۇ» (يېۋتىشىنكو). ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ سەلتەنەتلىك، ئازابلىق ۋە بەختسىز قىسمەتلەر بىلەن تولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا مىڭلارچە شائىرىنى ياراتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنى ياراتقان ئانا خەلقىنىڭ ئارزۇ - ئېتىقاد، ئازاب - ئەندىشىلىرىنى ھېس قىلىپ يەتكەن، ئۇنىڭ ئۆكسۈش تولغان دەۋتىگە قۇلاق سالغان ھەم ئۇنى سەنئەتلىك سېھىرلىك ئىنتىقلىرى بىلەن ئۇلۇغۋار سۈكۈتلىرى ئىچىگە سىڭدۈرۈپ ئىپادىلىگەن شائىرلار ئانچە كۆپ بولمىغان.

بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە ئەدەبىياتىمىزنىڭ غورىگىل ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قاندۇرىدىغان ئەلۋەك دەرياغا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ سان جەھەتتە تارىخىمىزنىڭ ھەر قانداق مەزگىلىدىكىدىن كۆپلۈكى بىزنى ھاياجانلاندۇرسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان ئەسەرلەرنىڭ خېلى كۆپى يەنىلا ئۆزىنىڭ ئېستېتىك سۈپەت ۋە ئىجتىمائىي قىممەت جەھەتتە لاياقەتسىزلىكىنى ئاشكارىلاپ قويماقتا. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن تەشنالىقنى قاندۇرالايدىغىنىنى

يۇرەككە تېگىدىغىنىنى تېپىش بەكمۇ تەس. بىز مەلۇم يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، بۈگۈنكى دەۋردىكى ئەدەبىياتىمىزغا نەزەر سالىدىغان بولساق، كۆزىمىزگە روشەن هالدا چېلىقىپ تۇرغان بىردىنبىر «ئەنئەنە» شالاڭ ماۋاغا ئوخشاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ نەپىسىنى سىقىپ كەلگەن رېئالىستىك روهنىڭ كەملىكى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئەدەبىياتىمىزنى كرىزىسقا مۇپتىلا قىلغان روشەن سەۋەبلەرنىڭ بىرى دەل مۇشۇ. بىز بۇ كرىزىستىن تا هازىرغىچە قۇتۇلۇپ كېتەلمەيۋاتىمىز. مۇئەييەن يېڭىچە ئېستېتىك پرىنسىپلار بىلەن ئۆزىنى بېزىگەن يېڭى شېئىرلارمۇ ئۆزىنىڭ قانداق داۋراڭ پەيدا قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئەدەبىياتىمىزنىڭ رېئالىستىك روھ كەم بولۇشتەك خاس ئەنئەنىسىگە كەمكۈتىسىز ۋارىسلىق قىلدى. بىز يېڭىچە شېئىرلارنىڭ ئەنئەنىۋى شېئىرىيەتكە شەكىل جەھەتتە قىلغان كىچىككىنە ئاسىيلىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز. بەزى شېئىرلار ئۆزىنىڭ يېڭىلىقى، گۈزەللىكى ۋە ئۆزگىچە سېھرىي كۈچى بىلەن سان ـ ساناقسىز كۆڭۈللەرگە كىرىپ كەلدى. لېكىن بىر قىسىم ياش قەلەمكەشلىرىمىز هەر خىل «ئىزم»لارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇپ، مودىرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ شەكىل، قۇرۇلما، تىل، ئۇسلۇب جەھەتتىكى ئەركىنلىكىنى كەلسە ـ كەلمەس سۇيىئىستېمال قىلىپ، سەنئەت لوگىكىسىغا خىلاپلىق قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇرىنىڭ دەلدۈشلىكىدىن، ئىنسانىي قىممەتنى چۈشىنىشىنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن ۋە تىلىنىڭ كەمتۈكلۈكىدىن بولۇۋاتقان دۇدۇقلاشلىرىنى كۆرەڭلىك بىلەن يېڭىلىق، دەپ بازارغا سالماقتا. مىللىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئاجىز، رېئاللىققا، تۇرمۇشقا چېقىلىش جۈرئىتى يوق، «يىلتىزى»غا ئەسلا قىزىقمايدىغان، ئەمما ئۆزى بىلەن سۆيگىنى ئوتتۇرىسىدىكى هېسسىيات ماجىرالىرىنى چىڭقىلىپ تۇرۇپ تەسۋىرلەيدىغان، سەنئەتنىڭ ساپلىقىنى بەكمۇ غايىۋى چۈشىنىپ، هايات رېئاللىقىدىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان، ئۆز قەلبىنىڭ ئاچقۇچىنى

تاپالماي، «خىيالىي تەجرىبە شىشىلىرىدە پەرىشتىسىمان لىرىك قەھ-
رىمانلارنى يارىتىش» قا ئادەتلىنىپ قالغان، ئازابلىنىش بەختىگە ئەس-
لا مۇيەسسەر بولالمىغان بۇ بىر قىسىم ياش قەلەمكەشلىرىمىزنىڭ
ئىجادىيەت مۇددىئاسى كېسەل ئازابىدا ئېڭىراۋاتقان ئانىسىنىڭ ھالى
بىلەن كارى يوق ئاشنىسى ئۇچۇن ئۇپا ئىزدەپ يۈرگەن تېتىقسىز
بايۋەتچىلەرنى ئەسلىتىدۇ. ئۇلار ئۆز خەلقى، مىللىتىنىڭ قەلب جارا-
ھەتلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، روھىي جەھەتتىكى سىقىلىشلىرى-
نى چۈشەنمەيدۇ. ئوخشاش بولمىغان مۇھىتتا ۋە ئوخشاش بولمىغان
تارىخىي شارائىتتا ياشاۋاتقان ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ھېسسى-
ياتى، روھىي تەلەپلىرى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ. مىللەتنىڭ
ئۆزىگە يۈزلىنەلمەيۋاتقان ئەدەبىياتنى دۇنياغا يۈزلەندۈرىمىز، دەپ
قۇرۇق گەپ سېتىپ يۈرگەن قەلەم ئىگىلىرى شۇنى ئۇنتۇماسلىقى
كېرەككى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن تەقدىرداش. بىز
ئاۋۋال ھەقىقىي ئىنساندەك ياشاش ئارزۇيىمىزنى رېئاللىققا ئايلاندۇ-
رۇپ بولۇپ، ئاندىن ئېستېتىكىلىق داۋراڭلارنى بازارغا سالساقمۇ
ئۈلگۈرىمىز.

مېنىڭچە، ئەدەبىياتنىڭ مۇقەددەس بۇرچى خەلققە ياشاشنى ئۆگە-
تىش، ئەدەبىيات - سەنئەت خەلققە قانداق ياشاۋاتقانلىقىنى ۋە قانداق
ياشىشى كېرەكلىكىنى بىلدۈرۈشى كېرەك. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش
كېرەككى، «ياشاش» دېگەن سۆزنىڭ ۋەزنى بەكمۇ ئېغىر. يازغۇچى،
شائىرلار خەلققە نەپ بېرەلمەيدىغان قۇرغاق ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىش-
تىن ھەزەر ئەيلىشى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ قايسى
مۇددىئانىڭ تۈرتكىسى بىلەن قەلەم تەۋرىتىۋاتقانلىقىنى بىلىشى كې-
رەك. نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ئامېرىكىلىق مەشھۇر
يەھۇدىي يازغۇچى سىنگېر: «مەن ھەر بىر ھېكايەمدە مەلۇم نەرسىنى
دەۋالماقچى بولىمەن»، «ئامىمباب ئەدەبىياتنى ياقلىسام ياقلايمەنكى،
ئۇنداق قۇرغاق ئەسەرلەرنى ياقلىمايمەن، قۇرغاق ئەسەرلەرنى ئەسەر

دېمىسىمۇ بولىدۇ، دېمىسىمۇ بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادرېسى ۋە چوڭقۇر يىلتىزى يوق. ئۇلار كىشىلەرگە زوق بەخش ئېتەلمەيدۇ، ھەقىقىي تەربىيە ۋە ئىلھاممۇ بېرەلمەيدۇ» دېگەن. نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن چىلىلىق شائىر پابلو نېرۇدا: «شائىر ئىلاھ ئەمەس، شۇنداقلا تىرىكچىلىك ۋە ياكى باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەردىن ئارتۇق ياكى سىرلىق قىسمەتكىمۇ ئىگە ئەمەس. ئەڭ ئېسىل شائىر ھەر كۈنى بىزنى بولكا بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىغان، ئۆزىنى قىلچىمۇ ‹ئىلاھ› سانىمايدىغان بولكا ساتقۇچىلاردۇر»، «ئەگەر مەن ۋەتەننى ئويغىتىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىش شەرىپىگە ئىگە بولالمىغان بولسام، شۇبھىسىيە ماڭا بەرگەن بۇ شەرەپ ئالدىدا يۈز كېلەلمىگەن بولاتتىم» دەپ جاكارلىغان. دېمەك، ئەدەبىيات مىللىي يىلتىزىدىن ئايرىلالمىغانغا ئوخشاش، ئۆزىنىڭ مىللىي مەسئۇلىيىتىنىمۇ تەرك ئېتەلمەيدۇ. مىللىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق يازغۇچىنى يازغۇچى دېگىلى ھېچ بولمىسا ئەستايىدىل يازغۇچى دېگىلى بولمايدۇ.

بۇ يەردە يەنە شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەككى، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىش ئەدەبىياتنى چاكىنىلاشتۇرۇشقا ئېلىپ بارىدۇ. بىز نەچچە ئون يىلدىن بۇيان مۇشۇنداق چاكىنىلاشتۇرۇۋېتىشنىڭ زىيىنىنى كۆپ تارتتۇق، ھازىرغىچە تارتىۋاتىمىز. ئەدەبىيات ھەرگىزمۇ يۈك تۆگىسى ياكى تىللا تۇغىدىغان توخۇ ئەمەس. ئەدەبىيات روھنى تەربىيىلەپ، خاراكتېرنى يېتىلدۈرىدىغان ۋە ھېسسىياتنى تاۋلايدىغان يوشۇرۇن سېھرىي كۈچكە ئىگە سەنئەت. ئەدەبىياتنىڭ بۇنداق بىلىندۇرمەي تەسىر كۆرسىتىش رولى بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدىكىدىن ئارتۇق ئۇنۇم يارىتىدۇ. ئەنگلىيىلىك مەشھۇر يازغۇچى توماس خاردى ئېيتقاندەك: «ئەگەر گالىلېي ئۆزىنىڭ يەر ھەرىكەتلىنىدۇ، دېگەن تەلىماتىنى شېئىرىيەتتە ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، بەلكىم دىنىي ئىشۇتلار ئۇنىڭغا ئارىلاشمىغان بولاتتى.» ئوكتاۋىئو پاز ئېيتقاندەك: «ئەگەر بۇش بىلەن سادام شېئىر ئوقۇغان

بولسا، پارس قولتۇقى ئۇرۇشى يۈز بەرمىگەن بولاتتى.»

مەن ئەدەبىي تەنقىدچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتا كېرەكلىك بولغان مەنىۋى ئېنېرگىيىنى دەل مۇشۇنداق چىنلىقتىن قوبۇل قىلىمەن. مەن ماقالىلىرىم ئارقىلىق كىتابخانلارنىڭ زوقلىنىش ئادىتىنى ھەرىكەتچان پىسخىك قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى يازغۇچى، شائىرلارغا جانلىق پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا ئادەتلەندۈرۈشكە تىرىشىمەن، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ھوزۇرلىنىش ۋە ياخشى ئەسەرلەرنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلىمەن. ئەلۋەتتە، بۇ جەرياندا ئۆزۈمنىڭ سەنئەت خاھىشىنى بازارغا سېلىشتىن ساقلىنالمايمەن، بۇنىڭدىن ساقلىنىشنىمۇ خالىمايمەن، چۈنكى بۇ جەريان زورلاش، مەجبۇرلاش جەريانى ئەمەس، بەلكى قىزىقتۇرۇپ مايىل قىلىش جەريانى.

مەن كىتابخانلىرىمىزنىڭ قەلبىدە مۇئەييەن ئورنى بار، ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ قارىلىدىغان بەزى يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىگە چېقىلىشنى بەكرەك ياقتۇرىمەن. چۈنكى، مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇلار ئىجادىيەتتە نۇقتىلىق ھالدا ئويلىشىلىدىغان، مۇلاھىزە قىلىنىدىغان، باھا بېرىلىدىغان باسقۇچقا يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان كىتابخانلار، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۈلگە قىلىدىغان ھەۋەسكارلار خېلىلا كۆپ. شۇ سەۋەبتىن، مەن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى چامىمنىڭ يېتىشىچە ئوپېراتسىيە قىلىپ، كىتابخانلار ۋە ھەۋەسكارلار بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يېڭىچە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ئىستەيمەن. گېرمانىيىلىك مەشھۇر پەيلاسوپ نىچشى «زىيانداش ھاشارەتنىڭ ئادەمنى چېقىشى ئۇنىڭ نىيىتىنىڭ يامانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بولىدۇ. تەنقىدچىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ، ئۇلار بىزنىڭ ئازابىمىزغا ئەمەس، قېنىمىزغا مۇھتاج» دېگەنىدى. نىچشېنىڭ بۇ سۆزنى قانداق مەقسەتتە ئېيتقانلى-

قىدىن قەتئىينەزەر، مېنىڭچە «نىيىتىمنىڭ يامانلىقىدىن ئەمەس» دېگەن سۆزى ئادىل ئېيتىلغان. بىزنىڭ يازغۇچى، شائىرلىرىمىز ھەتتا كىتابخانلىرىمىزمۇ مەدھىيە ئىبارىلىرىنى، ئىللىق سۆزلەرنى ئاڭلاشقا خۇشتار ھەم شۇنىڭغا كۆنۈك. تونۇلغان بىرەر يازغۇچىنىڭ بىرەر ئەسىرى ئۈستىدە ئوخشاش بولمىغان قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلسا، ھەممە كىشى ھودۇقۇپ كېتىدۇ، مەتبۇئات ئورۇنلىرى بۇنداق قاراشلارغا ئىنتايىن سالقىن پوزىتسىيە تۇتىدۇ. بۇ يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ ۋە كىتابخانلىرىمىزنىڭ ساغلام ئەدەبىي تەنقىد ئېڭىنىڭ يېتىلمىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. شۇنىسى ئېنىقكى، تا بۈگۈنگىچە ھېچكىم ھېچقانداق «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» دە پالانى يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىگە چېقىلىشقا بولىدۇ، پوكۇنى يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىگە چېقىلىشقا بولمايدۇ، دېگەن غەلىتە ئۆلچەمنى ئۇچراتقىنى يوق.

دەرۋەقە، بىزدە بىرەر ئەسەر ئۈستىدە ھەر خىل باھا، بەس - مۇنازىرىلەرنىڭ بولۇشىنى نورمال ۋە زۆرۈر ئەھۋال دەپ قاراش تېخى ئومۇملاشمىغاچقا، ئاپتورلار ۋە كىتابخانلارنىڭ ئەدەبىي تەنقىدكە ئادەتلىنىشىگە مەلۇم مەزگىل كېتىدۇ. لېكىن، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئۇلارنىڭ ئادەتلىنىشىنى ساقلاپ تۇرالمايدۇ. ئۇ نورمال بەس - مۇنازىرە ئارقىلىق ئۆز يولىنى ئۆزى ئاچىدۇ ھەم شۇنداق قىلىشى زۆرۈر. ئۇنداق بولمايدىكەن، بىزنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز مەڭگۈ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشتىن، بۇرۇقتۇرمىلىقتىن خالىي بولالمايدۇ.

ئەدەبىي تەنقىدچىلىك يازغۇچى، شائىرلارنى تېخىمۇ ياخشى ئەسەرلەرنى يېزىشقا رىغبەتلەندۈرۈشى، ئىلھاملاندۇرۇشى كېرەك، دەپ تونۇيدىغان ئەھۋال بىزدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان. نۇرغۇن كىشىلەر بۇ خىل قاراشنى توغرا دەپ تونۇيدۇ. مېنىڭچە ئەسەرلەرگە ئوبيېكتىپ باھا بەرمەي، ئەتەي ماختاپ، ئۇچۇرۇپ ئىلھاملاندۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇنداق قىلىش يازغۇچى ئۈچۈنمۇ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ پايدىسىز. بىزنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز

چاۋاك چېلىپ ئالقىشلاشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان پاسسىپ ئورۇندا تۇرۇۋەرمىسۇن. ئۇ ئۆزىنىڭ خاس فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرغىنى تۇزۇك. شۇنىسى ئېنىقكى، تەنقىدكە بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى يوق يازغۇچى ئۆز ئۆۋىتىدە ماختاشقىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. بۇ يەردە، ئۇلارغا غەرب مۇتەپەككۇرى مۇنتايگىنىنىڭ مۇنداق بىر جۈملە سۆزىنى تەقدىم قىلىمەن: «ھەقىقىي گۈزەل قەلب كەڭ، ئوچۇق، شۇنداقلا بارلىق نەرسىلەرنى سىغدۇرۇشقا ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك».

بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدا كەمتەرلىك قىلىشنى مۇستەقىل قاراشلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئۇستۇن كۆرىدىغان خاھىش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانغا ئوخشاش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇھىتىمىزدىمۇ سۇنئىي ئىتتىپاقلىقنى ئوخشاش بولمىغان قاراشلار ھەققىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن ئەۋزەل كۆرىدىغان خاتا تونۇش مەۋجۇت. شۇنى بىلىش كېرەككى، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا بەس ـ مۇنازىرىدىن، تىركىشىپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە بولغان مۇھەببىتىمىز ساپ بولىدىكەن، بىز ئۇنى سەنئەت قانۇنىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىمىز ۋە سەنئەت نۇقتىسىدا تۇرۇپ چۈشىنىمىز. ئەگەر بۇنداق قىلالمىساق، ھودۇققىنىمىزدىن سەنئەتكە سىغمايدىغان ئېتىكىلىق ئاتالغۇلار بىلەن بىر ـ بىرىمىزگە ھەيۋە قىلىپ، ئەخلاقتىن دەرس ئۆتىدىغان پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىمىز. ھەممىمىزگە روشەن بولسۇنكى، سەنئەتكە بولغان ساپ مۇھەببەت ئادەتتىكى ئەخلاق مىزانلىرىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1993 ـ يىل 13 ـ مارت سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما

بازار ھەققىدىكى سۈرەن ـ شاۋقۇنلار ھەممە كىشىنى ئۆز قوينىغا سۆرەپ كىردى. بۇ ھال بەزى كىشىلەرنىڭ قېنىنى قاينىتىپ مېڭە-سىنى قىزىتىۋەتكەن بولسا، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ كۆزىنى رۇشەن-لەشتۈرۈپ، كاللىسىنى سەگىتتى. بەزىلەرنى بولسا گاڭگىرىتىپ قويدى. مەلۇم نەرسىلەردىن ۋاز كېچىش بىلەن نامەلۇم نەرسىلەرگە ئېرىشىش ئالدىدىكى ئازابلىق تاللاش ھەر بىر كىشىنى تىت ـ تىت قىلماقتا، كرىزىس تۇيغۇسىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى كىشىلەرنى بىئا-رام قىلماقتا. كەلگۈسى 21 ـ ئەسىر بىزنى قانداق ئېھتىماللىقلار بىلەن كۈتۈۋالىدۇ؟ كىملەر تارىخ بەتلىرىنى نۇرلاندۇرىدۇ؟ كىملەر خۇنۇكلەشتۈرىدۇ؟ بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش ھازىر مۇمكىن بولمى-سىمۇ، لېكىن «مۇئەييەن ۋەزىيەت ئاستىدا ئەقلىنى يوقاتمىغان ئادەم-نىڭ يوقىتىدىغان ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ» دېگەن ھەقىقەت تارىخنى پۇشايمان تۇمانلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىشتىن ساقلايدۇ.

بىز ھازىر كەلگۈسى تەقدىرىمىز توغرىلىق قاتمۇقات ئەندىشىلىك خىياللار ئىلكىدە تېپىرلاۋاتىمىز. بۇ خىل تېپىرلاش ۋە تىت ـ تىتلىق تەپەككۇرىمىزنىڭ دەلدۇشلىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ تارىخىي تەج-رىبىلىرىمىزنىڭ كەملىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ ئىجتىمائىي قانۇنىيەت ھەققىدىكى تونۇشىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ ياشاش ئىقتىدارىمىزنىڭ ئاجىزلىقىدىن بولۇۋاتامدۇ ياكى سەزگۈرلۈكىمىز-نىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ بۇنى ئېنىق ھېس قىلىش تەس بولۇۋاتىدۇ. بىز ناھايىتى ئېنىق ھېس قىلغان نەرسە رەھىمسىز رېئاللىقنىڭ بىزگە جەڭ ئېلان قىلىۋاتقانلىقى. بۇ ئاتلاپ ئۆتۈپ

كەتكىلى، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان رېئاللىق! تارىخ بىزگە خېلى بۇرۇنلا «سېرىق تاختاي» چىقىرىپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. ئەپسۇسكى، بىز بۇ خىل ئاگاھلاندۇرۇشنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەنە-سىنى تەپەككۇر بوشلۇقىمىزغا يولاتماي، ئەندىشىدىن خالىي ھالدا «بىز بەختىيار ئەۋلادمىز» دېگەن ناخشىلارنى دوڭ توۋلاپ، تارىخ بەتلىرىنى كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان ئەخمىقانە كومېدىيىلەر ۋە ئۇنتۇل-غۇسىز تراگېدىيىلەر بىلەن بېزىدۇق. 21 - ئەسىر بىزگە «قىزىل تاختاي» چىقىرامدۇ ياكى ئىللىق تەبەسسۇم قىلامدۇ؟ بۇ بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزگە باغلىق.

يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇسنىڭ «تەڭرىتاغ ئېكرانى» گېزىتىنىڭ 1993 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «كىنوچىلىقىمىزنىڭ تەقدىرى نېمە بولماقچى؟» سەرلەۋھىلىك ماقالىسى ئۇيغۇر كىنوچىلى-قىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى بىر ئەندىشىلىك ۋە غەزەپلىك كالتە چو-قان. بۇ چوقان مەندە مۇئەييەن ئەكس سادا قوزغىدى.

يازغۇچى ماقالىسىنىڭ باش قىسمىدىلا «مۇھەببەت مەستانىلە-رى» ناملىق كىنونىڭ ئاپتورى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن مەزكۇر كىنودىكى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىغا خىلاپ كۆرۈنۈشلەرگە نارازى بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ مەردانە ھەرىكەت ئۆز نۆۋىتىدە باشباش-تاق، مەسئۇلىيەتسىز رېژىسسور بىلەن ھېچ قانداق زورلۇق-زومبۇلۇقسىز، رەزىلىكتىن يىرىلىپ بىلەن ھېچ قانداق زورۇرىيىتى بول-مىغان ئەھۋالدا مەيدىسىگە پاختا تىقىپ، لىپتىك تاقاپ ئايالچە ياسى-نىپ «قىزىقچىلىق» قىلىدىغان «ئەۋرىشىم ئەركەك» ئاكتىيورلارنى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئازراقمۇ مىللىي غۇرۇر، ئەرلىك غۇرۇر ۋە سەنئەت غۇرۇرىغا ئىگە بولمىغان بۇ ئاكتىيورلار ئېكرانغا چىقىۋېلىش ئۈچۈن ھەر قانداق رەزىل بەدەل تۆلەشكە رازىمىكىنا؟! ئىنسا-نىي قىممەتنىڭ بارلىق قىممەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيدى-غان ئاكتىيور ماھىيەتتە بارلىق كونۇپكىلىرىنى رېژىسسورنىڭ ئىلكى-گە تۇتقۇزۇپ قويغان ماشىنا ئادەمدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىزنىڭ

ئاكتىيورلىرىمىز تا بۈگۈنگە قەدەر پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى ۋە ھېسسىياتىنى تېخنىكىلىق ماھارەت ئارقىلىقلا ئىپادىلەشكە تىرىشىپ كەلگەچكە، تاماشىبىنلارنى ئانچە - مۇنچە قايىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چوڭقۇر ھاياجانغا سالالمىدى، ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرلىنىشلەرگە مۇيەسسەر قىلالمىدى.

«دەرۋەقە، كىنو سەنئىتى رېژىسسور سەنئىتى» دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن رېژىسسورنىڭ ھوقۇقى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان چەكسىز ھوقۇق ئەمەس. چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھەر قانداق چەكسىز ھوقۇق شەك - شۈبھىسىز ھالدا چىرىكلىشىشكە ئېلىپ بارىدۇ. بىز نېمە ئۈچۈن «غەربىي دىياردىكى ئۇسسۇل مەستانىلىرى»، «ئەزىمەتلەر تانسىخانىسىدىكى ئايال چولپان»، «خۇشال زامان»، «مۇھەببەت مەستانىلىرى» ناملىق بىر - بىرىدىن لاۋزا كىنولارنى كۆرۈشكە مەجبۇر بولىمىز. بۇ يەردىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەب رېژىسسورنىڭ ھوقۇق مونوپولىيىسىدىن ئىبارەت. ئاپتور ۋە ئاكتىيورلارنىڭ ئازراقمۇ تاللاش ھوقۇقى بولمىغانلىقىدا.

بىزدە نۇرغۇن كىشىلەر «سۆز ئەركىنلىكى» دېگەن ئۇقۇمنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى «سۆزلەش ئەركىنلىكى» دەپلا يۈزە چۈشىنىدۇ. ئەسلى بۇ ئۇقۇم ئۆز ئىچىگە يەنە «سۆزلىمەسلىك ئەركىنلىكى» دېگەن مەزمۇننىمۇ ئالىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ھەر قانداق ئاپتور ۋە ئاكتىيور ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىگەندە ۋە ئىرادىسىگە خىلاپ بولغاندا ۋاز كېچىش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك.

مەن يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇسنىڭ «گىلەمچى قىز» ناملىق سىنارىيىسىنىمۇ ئوقۇدۇم. بۇ سىنارىيىگە ئاساسەن ئىشلەنگەن «مۇھەببەت مەستانىلىرى» ناملىق كىنونىمۇ كۆردۈم، ھەقىقەتەن پەرق زور. ئاپتورنىڭ سىنارىيىدە ئىپادىلىگەن مۇددىئاسى فىلىمدە گەۋدىلەنمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە فىلىمدىكى كۆرۈنۈشلەر شۇ قەدەر چاكىنىلاشتۇرۇۋېتىلگەنكى، ئۇستىخىنى يوق غىلجىڭ ئەركەكلەر بىلەن ئۆزىنى

تۇتۇشنى بىلمەيدىغان نايىناق قىزلارنىڭ ئېتىقىسىز مۇناسىۋەتلىرىدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالغان. بۇ فىلىم ئۆزىدىن ئاۋۋال ئىشلەنگەن «ئەزىمەتلەر تانىسخانىسىدىكى ئايال چولپان» ناملىق فىلىمنىڭ ۋاريانتى، خالاس.

بۇ فىلىملەردىكى پېرسوناژلارنىڭ زەيپانە خاراكتېرى، ئەخمىقانە ھەرىكەتلىرى، تۇتۇرۇقسىز مۇناسىۋەتلىرى، سۇنئىي، ياسالما سۆزلىرى، ئەرزىمەس ئازابلىرى، ئېتىقىسىز قىزىقچىلىقلىرى ئالاھىدە ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي شارائىتتا تۇرغان بىر مىللەتنىڭ نازۇك مىللىي ھېسسىياتىغا ئازار بېرىپ، ئۇلارنىڭ بۇ كىنولارنى ئىشلىگۈچىلەرگە بولغان غەزىپىنى قوزغىدى. چۈنكى، بۇ كىنولاردا خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك تەشنالىقلىرىنى قاندۇرۇپ، خاراكتېرىنى روھلاندۇرۇپ، روھىي دۇنياسىنى بېيىتىدىغان ئامىللار يوق بولۇپ، ئەكسىچە تاماشىبىنلارنىڭ غىدىقىنى كەلتۈرىدىغان كۆرۈنۈشلەر كۆپ ئىدى.

ئەلۋەتتە بىزنىڭ سېنارىيە يازغۇچىلىرىمىزمۇ تېخى تاماشىبىنلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالغۇدەك ئەسەرلەرنى يارىتالىغىنى يوق. جىددىي ئىجتىمائىي تېمىلار، كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان ھايات ھادىسىلىرى، مەزمۇنى چوڭقۇر بولغان يۇمۇر، كىشىنى زوقلاندۇرىدىغان ۋە ھەيران قالدۇرىدىغان مۇرەككەپ ۋەقەلىكلەر تېخى ئۇلارنىڭ قەلىمىگە نېسىپ بولغىنى يوق. لىللا گەپ قىلىدىغان بولساق يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇسنىڭ «گىلەمچى قىز» ناملىق سېنارىيىسىمۇ كىنو قىلىپ ئىشلەشكە ئەرزىمەيدىغان ئاددىي سېنارىيە، چۈنكى، يازغۇچى ناھايىتى ساددا مىللىي ئىپتىخارغا چۆمۈلگەن ھالدا، مىللىتىمىزنىڭ گىلەمچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەكلىكىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت سەنئەتكە سىغمايدىغان مۇددىئانىڭ تۈرتكىسى بىلەن قولىغا قەلەم ئالغان. بۇنداق ئىلمان تېمىلارنىڭ ئەھمىيىتى يوق دېيەرلىك.

يازغۇچى تۇرسۇن يۇنۇس يۇقىرىقى ماقالىسىدە، بەزى كىشىلەرنىڭ «ئىچكىرىنىڭ كىنو تاماشىبىنلىرى دەل مۇشۇنداق كىنولارنى ياقتۇرۇپ، ئەنئەنىۋى مىللىي ئۆرپ - ئادەت كۆز قارىشىغا مەنسۇپ

كىنولارنى كۈنسايىن ياقتۇرمايدىغان ۋە بازاردا ئاقمايدىغان جىددىي ۋەزىيەت شەكىللىنىۋاتسا، بۇنداق ئەھۋال ئىچىدە مىللىي تۇرمۇش تېمىسىدىكى كىنولارنى ئىشلەش – ئىشلىمەسلىكنى ئويلىشىش كېرەك»، «مۇشۇنداق ئىختىلاپ بولۇۋەرسە مىللىي كىنونى قەتئىي ئىشلىمەسلىك كېرەك»، «قانداق كىنو پۇل تاپسا، شۇنداق كىنو ئىشلەش كېرەك» دېگەندەك ئەخمىقانە سۆزلەرنى ئېيتىپ ئۆتۈپ، «ھازىر مەنمۇ مۇشۇ خىل قاراشنى قوۋۋەتلەپ مىللىي ئېستېتىك قاراشقا يات كىنولارنى ئىشلەپ ئۆزىمىزگە ماس كەلمەيدىغان بازارنى قوغلاشقىچە مىللىي كىنو ئىشلىمىگەن ياخشىراق دېگەن پىكىرگە كەلدىم» دەپ، يامان نىيەتلىك كىشىلەرنى خۇش قىلىدىغان ساددا قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى ئىپادىلەنگەن كىنولار ھەقىقەتەن قارشى ئېلىنمامدۇ؟ بازار ئىگىلىكىگە يۈزلىنىش ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەمدۇ؟ مېنىڭچە بۇنداق بولۇشى ناتايىن. چۈنكى، ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ ئىستىقبالىنى نۇرلاندۇرىدىغان ئەۋزەللىكلەر بىزدە بار.

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، تۇرمۇشى ۋە تارىخىي سەرگۈزەشتىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە خاسلىققا باي بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ناھايىتى مول مەزمۇنغىمۇ ئىگە. ئۇلارنىڭ تارىخىي ۋە رېئال ھايات قىسمەتلىرى ئىچىدە كىشىنى ھاڭ – تاڭ قالدۇرىدىغان مۇرەككەپ سەرگۈزەشتىلەر تولۇپ يېتىپتۇ. بۇ بىتەلەي قەدىمىي خەلق نېمە كۈنلەرنى كۆرمىگەن؟ قېنى ئۇنىڭ ئېكراندىكى ئىپادىسى؟! ئەجەبا، ئادەتتىكى ئاشىق – مەشۇقلارنىڭ مۇشەققەتلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرگەن يەردە، بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ تارتقان ئازاب – ئوقۇبەتلىرى كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرمەسمۇ؟

2. ئۇيغۇرلار جۇڭگودىكى 56 مىللەت ئىچىدە قەددى – قامەت گۈزەللىكى جەھەتتە ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، ئانتروپولوگىيە-

لىك تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئېيتقاندا 80 پىرسەنتى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ مىللەت. دەۋرىمىزدىكى داڭلىق خەنزۇ يازغۇچىسى ۋاڭ مىڭ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «قەلبىنۇر» ناملىق كىتابىنىڭ 95 ـ بېتىدە «ئۇنىڭ تەن قۇرۇلۇشى ۋە ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىپ ئۆزۈمنىڭ تۇرقى ۋە قىياپىتىمدىن ئۆز ـ ئۆزۈمنى كەمسىتىش تۇيغۇسىغا كېلىپ قالدىم. خەنزۇ مىللىتى ئېلىمىزدىكى ئاساسىي مىللەت، ئۇنىڭ پارلاق مەدەنىيىتى، ئۇزاق تارىخى بار. ئەمما بەدىنىنىڭ ساپاسى ۋە ئوبرازى جەھەتتە ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە يېتىشەلمەيدىكەن. بۇنىسى ئەپسۇسلىنارلىق ئىشتە!» دەپ يازغان. بىز تېخى بۇ بايلىقىمىزنى ئېكراندا تولۇق گەۋدىلەندۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدۇق.

3. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خاراكتېر ئۆزگىچىلىكىنى بىز تېخى ئېكرانغا ئېلىپ چىقالمىدۇق. ھەدېسىلا مېھمان دوست، خۇش چاقچاق، ئۇچۇق ـ يورۇق، قىزىقچى، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ئامراق قىلىپلا ياراتتۇق. تېخى مىللىتىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەدەنىيەت تۇغدۇرىدىغان، ھاياتنى ئۆزگەرتىدىغان يوشۇرۇن ئېنېرگىيە زاپىسىنى يەنى تەۋەككۈلچىلىك، قاراملىق، ياۋايىلىق قاتارلىق ئۆزگىچە پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ كەلدۇق.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىنى، ئۇزاق مەزگىللىك ئېستېتىك ھاياتىنى، مۇرەككەپ روھىي كەچۈرمىشلىرىنى، قەلب جاراھەتلىرىنى، ۋۇجۇدىدىكى مەنىۋى مەرەزلەرنى، روھىي زەئىپلىكلىرىنى، جىنسىي ئېڭىنى يۈكسەك ئېستېتىك پەللىگە كۆتۈرۈپ، چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەنىگە ئىگە قىلىپ ئىپادىلەشكە ئۈلگۈرەلمىدۇق.

5. ئۇيغۇرلار ماكانلاشقان جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىكى تىلسىم تۈسىنى ئالغان ئىپتىدائىي، ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشلەر، سېھىرلىك گۈزەل مەنزىرىلەر بۇ قەدىمكى مىللەتنىڭ چۆچەككە، رىۋايەتكە، ئەپسانىگە ئوخشاش رەڭدار ئۆتمۈشى بىلەن يۇغۇرۇلغان ھالدا گەۋدىلەندۈرۈپ

ئىپادىلەنگەن بىرەر فىلىم تا ھازىرغىچە بىز بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق. ئۆزىنىڭ خاسىيەتلىك ئالتۇن كولدۇرمىسىنى تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى قېرى توغراقنىڭ شېخىغا ئېسىپ قويۇپ ئۇيقۇغا كەتكەن كىرورەن گۈزىلىنىڭ قاباھەتلىك ئۇيقۇسى تېخى تامامىلانغىنى يوق. بىز قاچانكىم ئاشۇ نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن ئالتۇن كولدۇرمىنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنىڭ تىترەڭگۈ ئۈنى بىلەن بۇ ساھىبجامال ئانىنى ئويغاتمىغىچە، ئۇ بىزگە ئۆزىنىڭ نۇرانە جامالىنى كۆرسىتىپ، مېھرىبان تەبەسسۇمىنى تەقدىم ئەتمەيدۇ. ئەجىبا، نىچشي ئېيتقاندەك «يۇلتۇزلار قايتىدىن مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى بولالماسمۇ، گۈللەر قايتىدىن خۇش پۇراق چاچالماسمۇ؟» كۆكتىن چۈشكەن ئىلاھىي زەڭگەر نۇر كۆك بۆرىنىڭ گەۋدىسىنى يورۇتماسمۇ؟ ئۇزاق سۈكۈتكە چۆمگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەر قايتىدىن نۇر چاچالماسمۇ؟ قىلىچ ئاسقان شاھزادىلەر بىلەن گۈل تۇتقان ھۆر قىزلار مىڭئۆي غارلىرىدىن ئۇچۇپ چىقماسمۇ؟؟؟

شۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇشىمىز كېرەككى، بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ گۈللىنىشىگە تارىخىي پۇرسەت ئېلىپ كېلىدۇ. ئەرلەرنى ئايالچە ياساپ «سېتىپ» جان باقىدىغان رېژىسسورلار ئەمدى ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ گۈللىنىشىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئاتالمىش ئالىيجاناب پۇزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتمەسلىككە ئامالسىز قالىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ چىقىش يولى ھەرگىزمۇ ئەرلەرنى ئايالچە ياساپ «سېتىش» تا ئەمەس. دەرۋەقە بازار ئىگىلىكى رەھىمسىزلىك بىلەن سەنئەتنى تاۋارغا ئايلاندۇرۇشنى شەرت قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا سۇژىتى ئەگرى - توقاي، ۋەقەلىكى مۇرەككەپ، مەزمۇنى دەبدەبىلىك، كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرى كۈچلۈك فىلىملەر ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. سەنئەتكە بولغان تەلىپى تۆۋەن تاماشىبىنلارنى نەزەردە تۇتۇپ ئېيتقاندا ھىندىستان، پاكىستان كىنولىرىنىڭ ئۇسلۇبىدىكى توقۇلمىچانلىقى كۈچلۈك فىلىملەر تازا بازار تاپىدۇ.

ئۇيغۇر يازغۇچى، سەنئەتكارلىرىنىڭ ھازىرقى سەنئەت سەۋىيىسى غەرب ئەللىرىنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، ئېستېتىكىلىقى كۈچلۈك، شېئىرىي پۇراقتا، پەلسەپىۋى مەنىگە باي، ئىدىيىسى ئۆتكۈر فىلىملىرىدەك يۇقىرى سەۋىيىلىك فىلىملەرنى ئىشلەشكە يار بەرمىسىمۇ، ئەمما، يۇقىرىقىدەك بازار تاپالايدىغان فىلىملەرنى ئىشلەشنى يېقىن ئارىدا رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا قۇربى يېتىدۇ.

نۆۋەتتە بىزنىڭ مىللىي ئەخلاق قارىشىمىز، ئەنئەنىۋى سەنئەت قارىشىمىز، قىممەت قارىشىمىز ۋە دۇنيا قارىشىمىز ناھايىتى كۈچلۈك سىناققا دۇچ كەلدى. بىز ئۆزىمىزنىڭ پۈتكۈل روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى يېڭىلىماي، دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇن ھالدا جابدۇنماي تۇرۇپ «بازار»غا چىقالمايمىز. بىز ھازىر قاتتىق چېنىپ قالدۇق. گەرچە بىزنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى زىيالىيلىرىمىز بۇ خىل كرىزىسنى تېخى تونۇپ يەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما، تونۇپ يەتكەن سەگەك كاللىلارمۇ يوق ئەمەس. بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش بىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇ ھەرگىزمۇ ھالاكەتكە يۈزلىنىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ. بەلكى ياشاش ئىقتىدارىمىزنى يېتىلدۈرسەكلا، قابىلىيىتىمىزنى كۈچەيتسەكلا، روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى يېڭىلىساقلا گۈللىنەلەيدىغانلىقىمىزدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ئەركىن رىقابەتلىشىش. بىز پەقەت ئەركىن رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىمىزنى كۈچەيتسەكلا ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنىڭ تەقدىرى پارلاق بولىدۇ. بىز دەل شۇ چاغدىلا بۈگۈنكى ۋە تۈنۈگۈنكى كىنوچىلىقىمىزنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتەلەيمىز. بىز «يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى، كىچىكلىكتىن زورايدى»، «خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتتى» دېگەن ياغلىما سۆزلەرنىڭ ۋەزنىنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز.

(بۇ ماقالە «تەڭرىتاغ ئىكرانى» گېزىتىنىڭ 1993 - يىل ئىيۇلدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«ئويغانغان زېمىن» دىن ئويغانغان پىكىرلەر

نەچچە يىل داۋام قىلغان مەنىۋى گادايلىق توپەيلى، ئۆز تارىخىنى ئۇنتۇش، مىللىي ئېڭىنى يوقىتىشتەك ھالاكەتلىك تەقدىر-دىن ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئاران قۇتۇلۇپ قېلىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ بەدىئىي زوقىدىن كۆرە «تارىخىي زوقى» بەكرەك ئېچىرقاپ كەتكەچكە، تارىخىي تېمىلارغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرنى ئوقۇش قىزغىنلىقى باشقا تېمىلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەرنى ئوقۇش قىزغىنلىقىنى بېسىپ چۈشتى. بۇ خىل روھىي ھالەت تەبىئىي ھالدا، تارىخىي رومانلارنىڭ بازىرىنى چىقاردى. بۇ ئىتتىك بازاردا بىر قەدەر ياخشى يېزىلغان تارىخىي رومانلارلا ئەمەس، ھەتتا بەدىئىي ماھارەت، تارىخىي چىنلىق جەھەتلەردە ناچار چىققان ئەسەرلەرمۇ بېسىلىپ قالمىدى. خەلقىنىڭ تارىخ ھەۋىسىنىڭ كۆچىيى-شىنى تارىخىي رمانلارنى يېزىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى، دەپ بىلگەن بىر قىسىم «سەزگۈر» يازغۇچىلىرىمىز چوڭ ـ كىچىك تارىخىي تېمىلار ھەققىدە ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ، ئالدى-راقسانلىق بىلەن ئېلان قىلدى. تارىخىي ئېڭى ئاجىز، بەدىئىي دىتى تۆۋەن بۇ بىر قىسىم يازغۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن يېزىپ چىققان بۇ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان چېغىمىزدا «بوپتىلا، يوقتىن ياخ-شى» دەپ ئۆزىمىزنى بەزلىمەسلىككە چارە يوق.

ھازىرغا قەدەر نەشردىن چىققان تارىخىي رومانلار ئىچىدە، تارى-خىي چىنلىق ۋە بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە خېلىلا پىشقان ئەسەرلەر بار بولسىمۇ، لېكىن بۇ رومانلارنىڭ بەدىئىي سەۋىيە، تارىخىي چوڭ-قۇرلۇق، ئېستېتىك يۈكسەكلىك جەھەتتىكى پەرقى ئانچە زور ئە-

مەس. بىز ئوقۇۋاتقان بۇ تارىخىي رومانلار ئىچىدە بىرەرسىدىنمۇ يازغۇچىنىڭ خۇرسىنىشلىرى، ھەسرەتلىك نىدالىرى، رېئال دۇنيا ھەققىدىكى ئەندىشىلىرىنى، كەلگۈسى ھەققىدىكى ئاگاھلاندۇرۇشلىرىنى ھەمدە تارىخ توغرىسىدىكى خىتابلىرىنى ئاڭلىغىلى بولمايدۇ. مىللىتىمىزنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە نىسبەتەن، باشقا مىللەتلەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىيالايدىغان سېھرى كۈچكە، قەلبىمىزنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى شۇئۇرلاشلارنى باشقا مىللەتلەر قەلبىگە سىڭدۇرەلەيدىغان بەدىئىي كۈچكە ئىگە تارىخىي ئەسەر تېخى بىزدە يارالغىنى يوق. رېئال ئەھۋالىمىزغا قاراپ، لىللا مەيداندا تۇرۇپ ئېيتىدىغان بولساق، 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تېخى بايراقتىن خالىي. بىز پەخىرلەنگىدەك بىرەر ئۈلگىلىك نادىر ئەسەر ۋۇجۇدقا چىقمىدى. خەنزۇ خەلقى لۇشۈن ئەپەندىنىڭ جەسەت ساندۇقىغا يازغان «مىللەتنىڭ قەلبى» دېگەن شەرەپلىك نامنى بىز تېخى كىمنىڭ قەبرە تېشىغا يېزىشىمىزنى بىلەلمەيمىز. شۇندىقتىمۇ بىز يەنىلا ھەسرەتلىك، ئۇلۇغ ئارمانلار ئىچىدە نەزىرىمىزنى ئەدەبىياتچىلار قوشۇنىمىزنىڭ بىر نەچچە قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان جاسارەتلىك يازغۇچىلارغا تىكىمىز. ئۇلاردىن سۆيۈنىمىز. بىز سۆيۈنىدىغان يازغۇچىلاردىن بىرى — ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى مەجبۇرىي تېگىشلىغان بىھۇدە بەدەللەرنى تۆلەشكە سەرپ قىلىپ، 67 يىلنى قېرىتقان مۆتىۋەر يازغۇچى ئۆتكۈر ئەپەندىدۇر.

بۇ پېشقەدەم يازغۇچى ئۆزىنىڭ قابىل قەلىمى ئارقىلىق يېزىپ چىققان، تارىخىي رومانلىرىمىز ئىچىدە بەدىئىي ۋە تارىخىيلىق جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرى بىلەن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان «ئىز» ناملىق رومانى 80 - يىللاردىكى ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنى ئۆزىگە ئەڭ كۆپ جەلپ قىلغانىدى. شۇڭا بۇ يازغۇچىنىڭ «ئويغانغان زېمىن» ناملىق تارىخىي رومانى نەشىردىن چىققىچە، كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەقەززالىق ئىچىدىكى سادالىرى پەسەيمىدى. مەنمۇ شۇ تەشنا بولغۇچىلارنىڭ

بىرى بولغاچقا، رومانىنى سۆيۈنۈش ئىچىدە ئوقۇپ چىقتىم. ئوقۇش جەريانىدا، بەزى جايلاردا ھاياجىنىم سۇسلاپ، تەبەسسۇمىم چىرايىمدا قېتىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن، يازغۇچىنىڭ قۇتلۇق قەلىمىنىڭ تېخى يورغىسىدىن قالمىغانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇدۇم. رومانىنىڭ مەندە تەسىر قالدۇرغان يېرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ خاراكتېرىنىڭ تارىخىي ئەينەنلىك ئاساسىدا يارىتىلغانلىقى بولدى.

يازغۇچى بۇلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتا، تارىخىي شەخسلەرگە بولغان كۆز قاراش ۋە باھا جەھەتتە سىياسەتچىلەر، ھەتتا تارىخچىلار بىلەنمۇ ئوخشاش ئۆلچەم قوللانماسلىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلغان. ئۇلارنى خاراكتېر ئۆزگىچىلىكىگە ئىگە بىر پۈتۈن مۇرەككەپ ئادەم دەپ قاراپ، ئۇلارغا ئەدەبىياتچى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغان. شۇڭا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوپال، سوزلۇك، قارام، تەرسا، ساددا، ئاق كۆڭۈل، نادان، مەردانە بولغان خاراكتېر ئالاھىدىلىكى زوقلانغۇچىلارغا ئىشەنچلىك، چىن تۇيۇلىدۇ. يازغۇچى خوجىنىياز خاراكتېرىنى يارىتىشتا، كىشىلىك خاراكتېرىنىڭ ماھىيىتىنى ئاشكارىلىغۇچى ئەپچىل دېتاللاردىن ۋە پىسخىكىلىق تۈسى قويۇق سۆز - جۈملىلەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بۇ قارام داھىيسىغا ھەقىقىي ئىنسانىي تۈس بەخش ئەتكەن. شۇنچە زور قوزغىلاڭغا تۇتۇش قىلغان تورۇقلۇق، قىلىۋاتقان ئىشىنىڭ ئاخىرقى نىشانىنىمۇ ئېنىق بىلمەيدىغان، ھەتتا بايراق لايىھىلەشنى ئويلاپ يېتەلمىگەن، ئېزىلگەن خەلقنىڭ بېشى تورۇقلۇق، دۈشمىنىگە قول بەرگەن بۇ ساددا باشچىنىڭ خاراكتېرى يازغۇچىنىڭ قەلىمى ئاستىدا پەردازلىنىپ، مەدھىيىلەنگەن بولسىدى، چوقۇم ئۇ جانسىز، ساختا مەبۇدقا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى. ئۇ چاغدا رېئاللىق ئاساسى بولمىغان بۇ خاراكتېر كىتابخانلارنى تەسىرلەندۈرەلمەيلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى تۆۋەنلىتىۋېتەتتى. مۇئەييەن تارىخىي ئاڭغا ئىگە، تارىخىي بۇرچ تۇيغۇسى كۈچلۈك بولغان مەسئۇلىيەتچان

يازغۇچى بۇ خىل ئاقىۋەتكە يول قويمىغان. ئەلۋەتتە، ھەقىقەتنى قىزغىن سۆيگەندىلا، ئاندىن ھەقىقەتنىڭ قۇچاقلىشىغا مۇيەسسەر بولغىلى بولىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى ياسىن غاچىنىڭ ئاغزىغا ئېرىتىلگەن كۈمۈش پۇلنى قۇيماقچى بولغاندا، بىز بۇ خىل رەھىمسىزلىكتىن جىددىيلەشسەك، قەمەرخان ئايالنى قويۇۋېتىپ، خەلىچە خېنىمنى ئالماقچى بولغاندا، ئاۋۋال گاڭگىراپ، كېيىن يۇمۇرلۇق كۈلۈمسىرەيمىز. جىمىساردا قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى ۋاقتىدا ئالماي، ماجۇڭيىڭنىڭ دامىغا چۈشكەندە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ساددىلىقىغا تېرىكىپ قالىمىز. بىزنى تەسىرلەندۈرۈپ، ئۆزىمىزنى ئۇنتۇلدۇرۇۋاتقان بۇ خىل سېھرىي كۈچ ئەلۋەتتە خوجىنىياز ھاجى خاراكتېرىنىڭ چىنلىقىدىن كەلگەن. بىز بۇ خىل سېھرىي كۈچنىڭ تۈرتكىسى بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەگرى - توقاي ھايات يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ، دەسلەپكى بىر چەتتە تاماشا قىلغۇچى ئورنىدىن ئاستا - ئاستا ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتلار توقۇنۇشىغا كىرىپ قالىمىز.

يازغۇچى سەلبىي كۈچلەر ۋەكىلى بولغان تەلۋە سەركەردە ماجۇڭيىڭنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتىمۇ سىياسەتچىلەرگە خاس بولغان ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىنىڭ تەسىرىگە يول قويماي، زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت يۈزلىنىشىگە ماسلاشقان ھالدا، ئۇنىڭ تەۋەككۈلچى، ھىيلىگەر، باتۇر، ئەمما نامەرد خاراكتېرىنى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتقان. ماجۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىغا قارىغاندا بىلىملىك، ھىيلە - مىكىرى تولا، ھەربىي تاكتىكىغا ماھىر سەركەردە. خوجىنىياز ھاجى بولسا، ئادەتتىكى ئۇرۇش تاكتىكىلىرىنىلا قوللىنالايدىغان، يىراقنى كۆرەلمەيدىغان نادان سەركەردە. روماندا يازغۇچىنىڭ ماجۇڭيىڭ ئوبرازىغا بۇ خىل تۈس بېرىشى، خوجىنىياز ھاجىنىڭ «پالۋان» لىق ئوبرازىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئەگەر ماجۇڭيىڭدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي شەخسنىڭ خاراكتېر چىنلىقىغا

ئېتىبار بېرىلمەي، ئۇنىڭ قابىلىيەتلىك سەلبىي قەھرىمانلىقى گەۋدە-لەندۈرۈلمىگەن بولسا، تەبىئىي ھالدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ باتۇر ئوبرازىغا تەسىر يەتكەن بولاتتى. چۈنكى، كۆپ ھاللاردا قەھرىماننىڭ جاسارىتى ۋە پاراستى رەقىبىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە ھىيلە - قىلتاقلىرىنى شەرت قىلىدۇ. مۇنداق ئېيتقاندا پالۋاننى يەڭمىگەن ھەقىقىي پالۋان ھېسابلانمايدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭنىڭ مۇتىھىم قىسىملىرى بىلەن كۆپ قېتىم تۇتۇشقانلىقى، شېڭ شىسەي-دەك قابىلىيەتلىك، قىلتاقچى، ھەربىي مەلۇماتى يۇقىرى، ستالىن-دەك كۈچلۈك يۆلەنچۈككە ئىگە مۇستەبىتنى نەچچە يىل ھالسىراتقان-لىقى، شېڭ شىسەينىڭ خوجىنىياز ھاجىنى جەڭ بىلەن يېڭەلمەي، ئەڭ ئاخىرى «دوستلۇق قوڭغىرىقى» نى جىرىڭلىتىش يولى بىلەن كۆندۈرۈپ، جۇڭگو تارىخىدىكى فېئودال خان ئەمەلدارلارنىڭ ئۆز رەقىبىنى يوقىتىشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى «ئەمەلگە تەيىنلەش ھىلىسى» بىلەن ئالداپ ئۆلتۈرگەنلىكى سىر ئەمەس.

يازغۇچىنىڭ سىياسىي سېھىرگەر، مەككار تۈلكە ياڭ زېڭشىن-نىڭ قېرىپ ئالجىغان چاغدىكى خاراكتېر ئالاھىدىلىكى «ھەممىڭلار شىنجاڭلىق، ئەتىلا جەمئىيەتكە چىقىسىلەر، بۇ يەرنىڭ ئىشىنى بۇ-زۇپ قويماڭلار، شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مۇبادا بارغان ئورنىڭ-لاردا قانداقتۇر «ئىنقىلاب - پىنقىلاب» دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئوينايدۇ. . .» دېگەن بىر نەچچە ئېغىز سۆزى بىلەن تولۇق ئېچىپ بېرىلگەنلىكى مېنى تېخىمۇ مەھلىيا قىلدى.

يازغۇچى «ئويغانغان زېمىن» رومانىدا، تارىخىي ئەيىنەنلىك بىلەن بەدىئىي ئىقتىدار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مۇۋاپىق ھەل قىلىپ، تارىخىي چىنلىق بىلەن بەدىئىي چىنلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى خېلى ئوب-دانلا تەڭشىيەلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىجادىيەت جەريانىدا ئىجتىما-ئىي زىددىيەتلەرنى يېزىشقا تازا كۆڭۈل بۆلۈپ، پسىخىك توقۇنۇشلارنى

يېزىشقا ئانچە كۆچ سەرپ قىلمىغاندەك ۋە بەدىئىي بوياقنى ئالىراق سۈرتۈپ قويغاندەك ھېس قىلدىم. ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىش كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى كۈچلۈك ئىندىۋىدۇئال تۈسكە ئىگە ئېستېتىك پائالىيەت بولغاچقا، بىرەر ئەسەر ئۈستىدە ھەر كىمنىڭ ئۆزگىچە قاراشقا ئىگە بولۇشى تەبىئىي، ئەلۋەتتە.

«ئويغانغان زېمىن» رومانىغا ماھارەت، بەدىئىيلىك ۋە تارىخىي نۇقتىدىن سىستېمىلىق باھا بېرىشتە، رومانىنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىنىڭ نەشردىن چىقىشىنى كۈتۈشكە توغرا كېلىدۇ. يازغۇچى 80 - يىللاردىكى تارىخىي رومانچىلىقىمىز «ئىز» رومانى ئارقىلىق، ئۆزى ياراتقان ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، 90 - يىللاردىكى ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ قەلبىدىكى مۆتىۋەر ئورنىنى ساقلاپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1990 - يىل 15 - ئاۋغۇست كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

گۆلئايىم ھەققىدە ئېيتىلغان قوپال ناخشا

چىنلىق پۈرىقى ئاجىز. بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچى تۆۋەن
ئەسەر زوقلانغۇچى پىسخىكىسىدا ئەھمىيەتسىز ئۇنۇم ھاسىل قىلىپ،
تەبىئىي ھالدا تەنقىد ئېكىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. يازغۇچى سەمەت دۆگاي-
لىنىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «گۆلئايىم»
ناملىق رومانى مەندە ئەنە شۇنداق تەنقىدىي تەسىرات پەيدا قىلدى.
مەن ئىلگىرى بۇ يازغۇچىنىڭ «كىچىك لەقۋا»، «گۈزەللىك
ئىزدىمە، ئۇ سەندە» ناملىق پوۋېستلىرىنى ئوقۇغان چېغىمدا بۇ ئە-
سەرلەرنىڭ كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان مەلۇم زوقلاندۇرۇش ئامىل-
لىرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانىدىم؛ ئەپسۇسكى «گۆلئايىم»
رومانىنى ئوقۇپ، يازغۇچىنىڭ ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق، خاراكتېر
يارىتىش، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋە تىل ئىشلىتىش جەھەتلەردە تۇنجى
رومانى — «نۇرلۇق قەلبلەر»نىڭ سەۋىيىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن-
لىكىنى، رومان ئىجادىيىتىدە ئىزىغا سەكرەشتەك ئىجادىيەت مۇۋەپپە-
قىيەتسىزلىكىنى تەكرارلىغانلىقىنى ھېس قىلدىم.

بىرىنچى، ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق جەھەتتە. «گۆلئايىم» روما-
نىدا ئالاھىدە تارىخىي شارائىت ھېسابلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا-
بى»نىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات ئارقا كۆرۈنۈش
قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئاشۇ يىللاردىكى تراگېدىيە بىلەن تولغان
تارىخىي رېئاللىقنىڭ ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ چىنلىق مەنتىقىسىگە
ئۇيغۇن ئەمەس، بەلكى سۈنئىي رەۋىشتە، زورمۇ زور توقۇپ چىقىل-
غان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەجمى زور بۇ رومانىدا زىددىيەتلەر
باشتىن - ئاخىر تاق لىنىيىدە داۋام قىلدۇرۇلغان، تەپسىلاتلار ئاددىي

ۋە تۈزلا بايان قىلىنغان، روماندىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت مۇرەككەپ تارىخىي رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ خەلققە ۋە جەمئىيەتكە كەلتۈرگەن ۋەيرانچىلىقلىرىنى، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى قانداق نابۇت قىلغانلىقىنى، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنى، ئىجتىمائىي ئەخلاقنى ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىقنى كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان دەرىجىدە قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى، شەخسكە چوقۇنۇشتەك فېئوداللىق ئىستىبداد ۋە سىياسىي تېررورلۇقلارنى كۆرۈۋالغىلى ۋە تولۇق ھېس قىلغىلى بولمايدۇ. يازغۇچى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي قالايمىقانچىلىقلارنىڭ ماھىيىتىنى بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ زىددىيەت توقۇنۇشلىرى ئىچىدە ئىپادىلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلغان. شۇڭا، ياكى ئەسەر سۈژىتىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى يوق، ياكى ئىپادىلەنگەن مەزمۇنىنىڭ ئەھمىيىتى چوڭقۇر ئەمەس.

باش قەھرىمان گۈلئايىمنىڭ بېشىغا كەلگەن دەردلەر، ئۇ يولۇققان مەسىلىلەر ۋە كۆڭۈلسىزلىكلەرمۇ دەۋر چوڭقۇرلۇقىغا دېگەندەك ئىگە ئەمەس. روماندا ئۇنىڭ ئىنگلىز تىلىنى بىلىدىغانلىقى تەكرار تىلغا ئېلىنغان، لېكىن ئۇنىڭ سىياسىي كۈشەندىلىرى ئۇنىڭغا تۆھمەت قىلغان چاغلىرىدا بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمايدۇ. تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرىدىغان سىياسىي سۈيىقەستچىلەرنىڭ گۈلئايىمغا زىيانكەشلىك قىلىشتا بۇ مەسىلىدىن پايدىلانماسلىقى، ئۇنىڭغا چەت ئەلگە باغلانغان، جاھانگىرلارنىڭ غالچىسى، كاپىتالىزمنىڭ ئۇرۇقى دېگەندەك بەدناملارنى چاپلىماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ يازغۇچىنىڭ مۇرەككەپ دەۋردىكى گىرەلىشىپ كەتكەن ئىجتىمائىي زىددىيەتلەردىن، مۇقەررەرلىككە ئىگە، ماھىيەتنى يورۇتۇپ بەرگۈچى ۋەقە - ھادىسىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئىنداپ ئۆتۈپ كېتىشى رومانىنى چىنلىق ئاساسىدىن مەھرۇم قىلغان. چىنلىققا يۈزلەنمەي تۇرۇپ، دەۋر روھىنى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتنى يارىتىش مۇمكىن ئەمەس، يازغۇچى يۈز بېرىۋاتقان

ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتىنى قازماي، ئەكسىچە ھادىسىلەر قاينىمى ئۈستىدە لەيلەپ يۈرگەچكە، رومان ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق ۋە دەۋر كەڭلىكىگە ئىگە بولالمىغان.

ئىككىنچى، خاراكتېر يارىتىش جەھەتتە. ئىنسان خاراكتېرى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە تۇراقسىز بولۇپ، ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش، ئۇنى ئەدەبىياتتا سۈبيېكتىپ چىنلىقتا ئۇيغۇن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈش يازغۇچىغا قويۇلىدىغان ئەڭ قاتتىق تەلەپ. «گۈلئايىم» رومانىدا ئاپتور بۇ تەلەپتىن خېلىلا يىراقتا قالغان. روماندىكى پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى، ئىدىيىسى، ھېسسىياتى شۇ پېرسوناژ پەيدا بولۇش بىلەن تەڭلا كىتابخانغا ئايان بولىدۇ. بۇ روماندىكى پېرسوناژلار ئىنتايىن روشەن ھالدا ياخشى ۋە ياماندىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپقا ئايرىۋېتىلگەن . ئۇلارنىڭ پسىخىك كەچۈرمىشلىرى، روھىي زىددىيەتلىرى ۋە مەنىۋى ئىلىنىشلىرىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشتا، ئىنسان تەبىئىتىدىن ئىبارەت سۈبيېكتىپ چىنلىقتا ۋە رېئالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ خاراكتېر يارىتىش قانۇنىيىتىگە خىلاپ ھالدا ئادەمنى بۇنداق ئاددىي، تۈز ھالدا ئۆلۈك قېلىپ ئىچىدە تەسۋىرلەش ئەدەبىياتنىڭ تەربىيىۋى رولى ۋە ئېستېتىك رولىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتىكى مۇددىئاسى ۋە ئىجتىمائىي غايىسىنىمۇ كۆپۈككە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. گەرچە يازغۇچى رومانىنىڭ خاتىمىسىدە تەكىتلەپ ئۆتكەندەك باش قەھرىمان گۈلئايىمغا ئوخشاش غايىلىك، ئېتىقادقا ئىگە بىر ئەۋلاد ياش زىيالىيلارنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىكى رەزىل رېئاللىقنىڭ قاتمۇ - قات زۇلۇمى ئاستىدا ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىنى قوغداپ، ئادەمگە ئوخشاش ھايات كەچۈرۈش، ئەھمىيەتلىك ياشاش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشىنى كۆزلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاشۇ مۇرەككەپ ۋە چۈشىنىكسىز ئىجتىمائىي داۋالغۇش ئىچىدە تۇرغان گۈلئايىمنىڭ خاراكتېرىنى يارىـ

تىشتا ئۇنىڭ ھايات مۇساپىسى ۋە پائالىيەت دائىرىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەنىۋى دۇنياسىدىكى مۇرەككەپلىكنى، پەرىشانلىقنى، توقۇنۇشلارنى ئىنچىكە تەسۋىرلەشكە ئازراقمۇ ئەھمىيەت بەرمىگەن. ئىنسان تەبىئىتىگە ئورتاق بولغان، ئەر - خوتۇنلۇق تۇرمۇشتا يۈز بەرمەي قالمايدىغان بەزىبىر روھىي ھادىسىلەرمۇ، نازۇك ھېسسىياتلارمۇ تۇرمۇشقا چىققان گۈلئايىمدەك ئايالنىڭ خاراكتېرىگە يات قىلىپ قويۇلغان. خاراكتېردىكى مۇرەككەپلىكنى ئىنچىكە يازماي تۇرۇپ، ئىجتىمائىي مۇرەككەپلىكنى ئىپادىلەشكە ئۇرۇنۇش بىھۇدە ئاۋارىچىلىق، خالاس.

گۈلئايىمنىڭ پىسخىك كەچۈرمىشلىرى ئىنچىكە تەسۋىرلەنمىگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا پەقەت ئىنقىلابىي سىياسىي ئاڭ، تىرىشىپ ئىشلەيدىغان ئىرادە ۋە غايىۋى ئارزۇلا بار، ئەمما ھېسسىيات يوق. شۇڭا ئۇنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشلىرىگە نىسبەتەن كىتابخاندا ئانچە ھېسداشلىق قوزغالمايدۇ. بۇ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق يىغلاۋاتقان بىر كىشىنىڭ نېمە ئۈچۈن يىغلاۋاتقانلىقىنى باشقىلار بىلمىسە ھېچقانچە تەسىر قىلمىغاندەكلا بىر ئىش. چۈنكى ھەقىقىي ھېسسىياتلا يۈرەكتىن يۈرەككە يول تاپالايدۇ. روماننىڭ بەزى جايلىرىدا يازغۇچى پېرسوناژلارنىڭ پىسخىك كەيپىياتىنى تەسۋىرلەشكە كۈچىگەن بولسىمۇ، ئەمما پېرسوناژلارنىڭ دەل شۇ مىنۇتلاردىكى پىسخىك ھالىتىنى ئىنسان تەبىئىتىگە خاس ھالدا دەل، توغرا ئېچىپ بېرەلمىگەن.

روماندىكى ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىمۇ بەك ئۇستۇن بولۇپ، ئۇلار ھەمىشە دەۋر يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ پىكىرلىشىدۇ، مۇنازىرىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېڭىدا، روھىي ھالىتىدە تېكىرقاش، گۇمانلىنىش ، ئىككىلىنىش مەۋجۇت ئەمەس. ئۇلار يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارغا پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش نەزەرى بىلەن قارايدۇ، ئۇلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت بۇ قالايمىقانچىلىق بىلەن پاراكەندىچىلىكنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە. ئۇلار ھەتتا

دەۋرنىڭ زور خاتالىقلىرى ۋە يۇرگۇزۇلۇۋاتقان سىياسەت ھەققىدە دۇدۇقلىماستىن كەڭ ـ كۇشادە سۆزلىشىدۇ. ئۆز ئىقبىنىغا سۆرەپ كىرمىگەن ئادىمى ۋالىمىغان بالايىئاپەتلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ سىرتىغا قويۇپ تەسۋىرلەنگەن، كىشىلەر ئويلاشقىنىمۇ جۇرئەت قىلالمايدىغان گەپ ـ سۆزلەرنى ئادەم كۆپ سورۇنلاردا بىمالال سۆزلىشىپ يۈرىدىغان دەۋردىن تاشقىرى بۇ ئىجابىي پېرسوناژلار زورقلانغۇچىلارغا تولىمۇ غەلىتە تۇيۇلىدۇ. چۈنكى زاماننىڭ سىرتىدا تۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بۇنداق پېرسوناژلار ئەينى يىللاردىكى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيەۋى ئەھۋالىغىمۇ ئۇيغۇن ئەمەس.
رومان ئاپتورى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىكى كونا ئەندىزە بولغان تىپىك شارائىتتىكى تىپىك پېرسوناژلارنى يارىتىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما تىپىك مۇھىتتىكى تىپىك خاراكتېرنى تەسۋىرلەشكە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكتىن، بىر قاتار سۇنئىي، جانسىز، ھېسسىياتسىز پېرسوناژلار توپىنى قۇراشتۇرۇپ چىققان.
ئۈچىنچى، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋە تىل ئىشلىتىش جەھەتتە. رومانىڭ قۇرۇلمىسى دېگەندەك پۇختا ئەمەس، كېلەڭسىز ھەم چۇۋالچاق. كىشى قەلبىدە لىرىك تۇيغۇ قوزغايدىغان نازۇك تەسۋىرلەرمۇ، دىلنى مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەل شېئىرىي تىلمۇ يوق. مەركىزىي ئىدىيىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق، كۈچەپ يېزىشقا تېگىشلىك ئېپىزوت، دېتاللار ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىلىپ ھاجەتسىز، قىسقا يازسا بولىدىغان تەپسىلاتلار زورمۇ زور ئۇزارتىۋېتىلگەن. مەسىلەن، ئىككى ئەترەت دېھقانلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن سۇ تالىشىش ماجىراسى يېرىم بەتلا يېزىلغان بولسا، گۈلئايىمنىڭ ئۆيىدىكى ساۋاقداشلار ئولتۇرۇشى ئەچچە ئون بەت يېزىلغان. رومانىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى تۇسما قۇرۇپ سۇ قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاپ، يېزا ئىگىلىكىدىكى شۇ قىسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش. بۇ ئالدىنقى ئېپىزوتنى تەپسىلىي، ئەسىرلىك يېزىپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ. رومانىڭ سۆزنى

ئەگرى - توقاي بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋەقەلەر ماھىرلىق بىلەن تاللانمىغاچقا ھەم سىياسىي، نەزەرىيىۋى جۈملىلەر ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا بېرىلگەچكە، ئوقۇغۇچىنى بەكلا زېرىكتۈرۈپ قويىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جۈملىلەر، سۆزلەر، دىئالوگلار تازا تاۋلانمىغان، ئەسەر تىلى خېلىلا خام.

گۈلئايىمدىن ئىبارەت «ئەمگەك قەھرىمانى» توغرىسىدا يېزىلغان بۇ رومان مەيلى سۇژىت قۇرۇلمىسى ياكى تىل جەھەتتە بولسۇن، خېلىلا قوپال چىققان. پېرسوناژلار تىلى ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە ئەمەس. ھاكىممۇ، يېزا باشلىقلىرىمۇ، زىيالىيمۇ، دېھقانمۇ، مارۋۇدىكەشمۇ ئوخشاش تەلەپپۇزدا، ئوخشاش سەۋىيىدە سۆزلەيدۇ. ئۇلار كۆز قاراش، پىكىر جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. بۇ ھال يەرلىك پۇراقنىمۇ، مىللىي خۇسۇسىيەتنىمۇ، دەۋر ئالاھىدىلىكىنىمۇ ئىگە بولمىغان بۇ روماننىڭ چىنلىق ئاساسىنى تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەن ھەم بەدىئىيلىكىنى بەكلا تۆۋەنلىتىۋەتكەن. بۇ روماندا يەنە لوگىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق خاتالىقلارمۇ ئاز ئەمەس. 15 بابلىق بۇ روماننىڭ پەقەت 1 - بابىدىلا مۇنداق جۈملىلەر ئۇچرايدۇ: «گۈلئايىمنى تۇزۇكرەك رەھبەرلىرىمىز يۆرەكلىك ئىشقا سالالمىدى»، «ئۇرۇمچىدىكى چاغلىرىمىزدا بىزمۇ ھەۋەس بىلەن بىر - بىرىمىزگە نازارەت قىلىش، كۆزىتىپ تۇرۇش ھەم سەل - پەل ئىچى قايناش ھېسسىياتى بىلەن ياسىنىپ - تارىناتتۇق»، «ئۇ مېنىڭ دادىل سۆزىمنىمۇ، رەيھاننىسانىڭ ئوت قۇيرۇقلۇقلىرىدىنمۇ ھېچقانداق تەسىر ئالمىغاندەك كۆرۈنەتتى»، «بىز ياشلار بەزى چاغلاردا بولسا تۇرمۇشنى ئوتتۇراھال كىشىلەر ئۇچۇن ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان ھېسابلانسىمۇ، بىز ئۇچۇن يېڭىلىق تۇيۇلىدىغان ھېسسىياتلارنى ئۇرتاقلىشىپ كۈلۈشكەنىدۇق»... روماندا بۇنداق كېسەل جۈملىلەرنىڭ كۆپلىكى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ.

روماننىڭ يۇقىرىقىدەك بىر قاتار نۇقسانلىرى يازغۇچىنىڭ مەس-

ئۆلىيەت تۇيغۇسىنىڭ كۈچلۈك ئەمەسلىكىنى، يېزىقچىلىق ئىستىلىنىڭمۇ تازا ساغلام ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يازغۇچى سەمەت دۇگايىلىنىڭ خېلى كۆپ ئەدەبىي ئەسەر يازغان تۇرۇقلۇقمۇ ھازىرغىچە كىتابخانىلارنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالمايۋاتقانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ دىققەت مەركىزىگە شۇڭغۇپ كىرەلمەيۋاتقانلىقىدىكى سەۋەب، ئىجادىيەتتە نوقۇل سان قوغلىشىپ سۈپەتكە ئېتىبار بەرمەيۋاتقانلىقىدا ھەم ئانا خەلقىنىڭ تومۇرىنىڭ سوقۇشىنى تۇيالمايۋاتقانلىقى ۋە قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى پىچىرلاشلىرىنى ئاڭلىيالمايۋاتقانلىقىدا بولسا كېرەك.

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىل 9 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

سۈنئىي رېئالىزملىق رومان — «ھايات شۇنداق» قا باھا

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى نامراتلىق ھالىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن تىنىمسىز ئىزدىنىۋاتقان يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرەر پارچە رومانى نەشر قىلىنسا، مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەقدىرىدىن كۆپ ئەندىشە قىلىدىغان، ئەدەبىياتقا ئىخلاسى كۈچلۈك بىزدەك كىتابخانلار ئۈچۈن بۇ ئالاھىدە خۇشاللىق ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ كىتابخانلىق قىممىتىمىزنى نەزەرگە ئېلىپ «سۈپەت تەلىپىمىز» نى ئۇنتۇپ قالمايمىز، ئەلۋەتتە.

يازغۇچى ئەخەت تۇردىنىڭ يېقىندىن نەشر قىلىنغان «ھايات شۇنداق» ناملىق رومانىنى قىزغىن ھالدا، زور ئۈمىد بىلەن قولۇمغا ئېلىپ، ئاپتورنىڭ خاتىرە دەپتىرىدىن ئالغان تۇنجى ئېپىگرافىنى كۆرۈپلا مەيۈسلىنىپ قالدىم. ئاپتور مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ھاياتتا ئۆتمۈش بىلەن ھازىر، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، بايلىق بىلەن گادايلىق، پاكلىق بىلەن چىرىكلىك، سەمىمىيلىك بىلەن ساختىلىق، مۇھەببەت بىلەن نەپرەت بىر - بىرىگە كەسكىن سېلىشتۇرۇلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ». گەرچە يازغۇچى بۇ قۇرلارنى كۈچلۈك ھاياجان بىلەن دەبدەبىلىك يوسۇندا، ئۆزىنىڭ كىشىلىك ھايات ھەققىدىكى ئەڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرىنىڭ يېگانە جەۋھىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ھاياجىنى قۇرۇق، پىكرى چولتا بولۇپ قالغان. ئاپتور سۆز ئويۇنىغا بېرىلىپ كېتىپ، مەزمۇنىنىڭ ماس كېلىش - كەلمەسلىكى بىلەن ھېسابلاشماي، ئېسىگە كەلگەن قارىمۇ - قارشى مەنىلىك ئۇ-

قۇملارنى قاتىرسىغا تىزىپ قويغان. ئەگەر بىز ئاپتورنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى بويىچە ھايات دېگەن مۇشۇنداق بولىدۇ، دەپ تونۇپ، قارىمۇ - قارشى مەنىلىك ئۇقۇملارنى، شەيئىلەرنى، ھادىسىلەرنى ئادان بىلەن نادان، ھورۇن بىلەن ئىشچان، ئامەت بىلەن ئاپەت . . دەپ تىزىدىغان بولساق تۈگىمەس بىر نەرسە بولىدۇ. بۇنداق قىلىش ھەممىلا ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. شۇڭا ئاپتورنىڭ بۇ «پەلسەپە-ۋى» پىكىرىدە ھېچقانچە تەپەككۇر ئۆزگىچىلىكى ۋە تەپەككۇر چوڭ-قۇرلۇقى يوق. ئۇ ھايات ھەققىدىكى ئەڭ ئاددىي، ئەڭ چولتا چۈشەنچە بولۇپ، ئۇنى ئەمدىلا ئىجادىي تەپەككۇر مەشىقىنى باشلاۋاتقان ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدىنمۇ ئۇچ-راتقىلى بولىدۇ. ئەگەر ھايات راستىنلا مۇشۇنداق «بىر - بىرىگە كەسكىن سېلىشتۇرۇلغان ھالدا مەۋجۇت» بولغان بولسا ئىدى، ياشاش بەكمۇ ئاسانغا توختىغان بولاتتى. ئەپسۇسكى، ھايات كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ ھادىسە بىلەن ماھىيەت ئوخشاش بولماسلىقتەك مۇرەككەپ، ئارىلاشما ھالىتى بىلەن بىزنى ئاچچىق ساۋاقلارغا، كۈتۈلمىگەن پاجى-ئەلەرگە، چوڭقۇر ئازابلارغا مۇپتىلا قىلىدۇ. ھاياتتا بىز گۈزەل دېگەن نەرسىلەر رەزىل، چىن دېگەن نەرسىلەر ساختا بولۇپ چىققان ئىشلار ئازمۇ؟

مەن ئاپتورنىڭ بۇ بىر ئابزاس «ھايات پەلسەپىسى»نى ئوقۇپ، كۆڭلۈمدە پۈتۈن ئەسەرگە دىئاگنوز قويۇپ بولدۇم. رايىم قايتقان بولسىمۇ، لېكىن زورىغا ئوقۇش خاھىشىم ئۈستۈن كەلدى. شۇنىڭ بىلەن 1 - بەتنى ئاچتىم، تۇنجى قۇردىكى «ئاھ، دوستۇم!» دېگەن سۆز مېنى يەنە بوشاشتۇرۇۋەتتى. بۇ «ھىدايەت بىلەن ئەدھەم ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئايرىلىپ، بەش يىلدىن كېيىن قايتا تېپىشقاندا، ئەدھەم-نىڭ ئالتۇنرەڭ كۆز كېچىسى ئۆرۈمچى كوچىلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ھاياجان بىلەن ئېيتقان تۇنجى سۆزى» ئىدى. «ئاھ، ئېھ» قا زورلاي-دىغان تېخنىكىلىق ئىلھامغا ئىگە شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن

بەزى ھېسسىياتچان قىزلارنىڭ سالام خەتلىرىدىلا ئانچە ـ مۇنچە چېلە-
قىپ قالىدىغان بۇ سۆزنىڭ ئىككى يىگىتنىڭ ئۆزئارا سۆھبىتى جەريا-
نىدا ئېغىزدىن چىقىشى ماڭا بەكمۇ سۈنئىي تۇيۇلدى. بۇ سۆز مەندىكى
ئاران ـ ئاران تۇرغان قىزىقىشنى تەلتۆكۈس تەنقىدىي نەزەرگە ئۆز-
گەرتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن رومانىنى ئوقۇپ تۈگەتتىم. ئوقۇپ بولۇپ
مەيلى مەزمۇن، مەيلى قۇرۇلما، مەيلى خاراكتېر يارىتىش، مەيلى
تىل گۈزەللىكى جەھەتتە بولسۇن ئازراقمۇ يېڭىچە ئېستېتىك زوق
ئالالمىدىم. ئەگەر زوقلاندىم دېيىشكە توغرا كەلسە، مۇشۇنداق قۇ-
رۇق، چۇۋالچاق، جانسىز، سۈنئىي رومانىنى تاقەت قىلىپ ئوقۇپ
تۈگەتكەنلىكىمدىن زوقلاندىم. بۇنداق دېيىشىم ئەلۋەتتە ئاساسسىز
ئەمەس.

1. پېرسوناژلار خاراكتېرى ۋە تەپسىلاتلار تەسۋىرىدىكى سۈنئىيلىك

بۇ رومانىنىڭ مەزمۇنىدا ھېچقانداق يېڭىلىق، ئۇسلۇبىدا ھېچقان-
داق ئۆزگىچىلىك بولمىغانىنىڭ ئۈستىگە ۋەقەلىكى، تەپسىلاتلار تەس-
ۋىرى، پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار، دىئالوگ ۋە ئۇنىڭ
خاراكتېرى كىشىگە چىنلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلالمايدۇ.

يازغۇچى تۇرمۇشتىكى ئادەملەرنى ئەسلى ھالىتى بويىچە يازماي،
ئۇلارنى پەردازلاپ، ياساپ ـ جابدۇپ ئۆلچەملىك قېلىپلارغا چۈشۈ-
رۈپ، ئىجابىي، سەلبىي دەپ رەتكە تۇرغۇزۇپ، مەلۇم ئىدىيە، مەلۇم
قاراشنى ئىپادىلەيدىغان قورال سۈپىتىدە يارىتىپ، پېرسوناژلارنىڭ
تىلى ئارقىلىق ۋائىزلىق قىلغان. يازغۇچى ئادەمنى تېخىچە نوقۇل
ۋاستە، قورال دەپ تونۇپ، ئۇنىڭ ئىتائەتچانلىقىنى بىلىپ، مۇستە-
قىل ئاڭغا، تاللاش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالماي-
دىغان «قورال نەزەرىيىسى» ۋە ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ تاشقى كۆرۈ-
نۈشى كۆركەم، سەلبىي پېرسوناژلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى كۆرۈمسىز
بولىدۇ، باشلىقلار سېمىز، ئالىملار ئورۇق بولىدۇ، سودىگەرلەر

گەپدان بولىدۇ.!؟ دەپ تونۇيدىغان «مودېل قارىشى»دىن ھالقىپ چىقالمىغاچقا، پېرسوناژلىرىنى مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ياراتقان ۋە پائالىيەت قىلدۇرغان. شۇڭا روماندىكى پېرسوناژلار كۆڭۈل قويۇپ پىلانلانغان ھەم مەلۇم كۆز قاراش، ئىدىيە بويىچە باش قاتۇرۇپ قۇراشتۇرۇلۇپ چىققان تەقدىرى بېكىتىكلىك، تونى پىچىقلىق بىچارىلەردىن بولۇپ قالغان. ئۇلار مۇئەييەن دۇنيا قاراشنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى، ئىدىيىنىڭ جانسىز كۆلەڭگىسى، مەقسەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئاساسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ماشىنا ئادەملەردىن بولۇپ قالغان. روماندا سەلبىي پېرسوناژ «ئەدھەم ئەقىلگە كەلگەندىن بۇيان، ئۆزىدىن باشقا ئادەمگە كۆيۈنۈپ، ياخشىلىق ئويلاپ باققان ئەمەس ئىدى» دەپ يېزىلغان. بىز بۇنىڭدىن يازغۇچىنىڭ ئادەم ھەققىدىكى چۈشەنچىسى، ئەخلاق قارىشى، ئىجادىيەت ئىستىلىنى ئېنىق كۆرۈپ يېتىمىز. يازغۇچى ئىجادىيەت جەريانىدا ئادەم خاراكتېرىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقىغا، كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلمىغا، زىددىيەتلىك روھى دۇنياغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالمىغان. شۇڭا ئىجابىي پېرسوناژلارنى تېشىدىن تارتىپ ئىچىگىچە گۈزەل، تۇغۇلغاندىن تارتىپ ئۆلگىچە ياخشى قىلىپ، سەلبىي پېرسوناژلارنى ئۇنىڭ ئەكسىچە قىلىپ ياراتقان. ئەجەبا، ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ نۇقسانسىز بولۇشى شەرتمۇ؟ ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە خاراكتېرگە ئىگە بولۇشى، مۇرەككەپ روھىي توقۇنۇشلارنى باشتىن كەچۈرۈشى نورمالسىز ئەھۋالمۇ؟ بىز نېمە ئۈچۈن رېئالىستىك ئەدەبىياتنىڭ زۆرۈر تەلىپى بولغان خاراكتېرى ۋە كەچمىشى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان پېرسوناژلارنى يېزىش ئورنىغا پەقەت ئىجابىي ياكى سەلبىي پېرسوناژلارنىلا يېزىش ئادىتىنى جاھىللىق بىلەن تەكرارلايمىز؟! رېئاللىقتا مەۋجۇت بولغان خاراكتېرلارنى سادىقلىق بىلەن يازساق بولمامدىكەن؟ بارلىق ياخشى ئىشلارنى ئىجابىي پېرسوناژلارغا چاپلاش، بارلىق ئەسكى ئىشلارنى سەلبىي پېرسوناژلارغا تېڭىشتەك قاتمال ئىجادىيەت ئىستىلىنى قاچانغىچە ئەدەبىي

ئىجادىيەت زېمىنىدا ئەرۋاھتەك ئەگىپ يۈرۈيدۇ؟!
بىز تۆۋەندىكى قىياپەت تەسۋىرلىرىنى كۆرۈپ باقايلى: «ئو
رۇق، مولۇن كۆز، دەلتە چىراي بۇ ئادەم ئەدھەمنىڭ ئىدارىدىكى
ئەڭ يېقىن سىردىشى ئابىخان ئىدى»، «هامۇت كەنجى ئەللىك ياش-
تىن هالقىغان بەستلىك، سېمىزلىكتە ئوتتۇراهال، قاشلىرى قاپقارا،
كۆزلىرى ياراشقان، كېلىشىملىك ئادەم ئىدى»، «مەھەللىمىزدە ئەز-
هەر ئىشان ئىسىملىك بىر ئادەم بار ئىدى. يېشى ئاتمىشتىن هالقى-
غان، ئۆچكە ساقال، ياغاق يۈز، لەش چىراي...»، «مۆمىن قاسىم
كەم سۆز، ئۆز ئىشىغا پۇختا، ئېغىر - بېسىق يىگىت ئىدى»،
«هىدايەت ناهايىتى ئېغىر - بېسىق، ئوي - مۇلاھىزىلىك يىگىت
ئىدى. سۆزلەرنى تەمكىنلىك بىلەن پىشۇرۇپ سۆزلەيتتى». بۇ خىل
قىياپەت تەسۋىرلىرىنىڭ بىر روشەن كەمچىلىكى شۇ يەردىكى، هەر
قانداق پېرسوناژ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەنلا ئۇنىڭ ئىجابىي ياكى سەلى-
بىي پېرسوناژلىقى شۇ هامان كىتابخانغا ئايان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ
زوقلانغۇچىنى تاتىشتۇرغىدەك هېچقانداق سىرلىق تەرىپى قالمايدۇ.
رومانغا «هايات شۇنداق» دەپ ئىسىم قويغان ئاپتور «ئادەمنىڭ ئالىسى
ئىچىدە، هايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا» بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئاددىي
هەقىقەتكىمۇ ئەمەل قىلالمىغان. پېرسوناژلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا
ئىچكىرىلەپ كىرىشكە، ئۇنى قېزىشقا ئازراقمۇ ئۇرۇنۇپ باقمىغان،
پېرسوناژلىرىنى خۇددى بالىلارنىڭ قونچاق ئويۇنىدەك «ياخشى»،
«يامان» دەپلا ئىككى بۆلەككە ئايرىپ قويغان. پېرسوناژلار خاراكتې-
رىنىڭ يېتىلىش، ئۆزگىرىش، مەنىۋى جەھەتتە ئېلىشىش، يېڭىلاش
جەريانىنى مەنتىقىلىق رەۋىشتە تەبىئىي ئىپادىلەپ بېرەلمىگەچكە،
زوقلانغۇچىنى تەسىرلەندۈرۈش مەقسىتىگە يېتەلمىگەن. تۇرمۇش ئا-
ساسى، خاراكتېر چىنلىقى يوق بۇ جانسىز پېرسوناژلار شۇڭىمۇ
كىتابخانلارنىڭ ئالدىدا تىك تۇرالماي لىڭشىپ تۇرىدۇ. چۈنكى ئۇلاردا
خاسلىق ناهايىتى كەم. مەسىلەن، رومانىدىكى سەلبىي پېر-

سونـاز — ئەزھەر ئىشان، مەرۇپ ئاقساقال، سالمان، جاڭ داتۇ، ئەدھەم، گۇلجانلارنىڭ ھەممىسىلا خوتۇنپەرەس، پاھىشىۋاز قىلىپ يارىتىلغان. روماندىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۆزلىرىدە ماقال - تەمسىللەرنى ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىدۇ. كىتابىي تىلدا سۆزلىشىدۇ. تايىنى يوق سان - سېفىرلارنى قۇمدەك ياغدۇرۇۋېتىدۇ، بۇ خىل بىر قېلىپتىن چىققاندەك ئورتاقلىقلار بۇ پېرسوناژلارنى بىر بىرىنىڭ ۋاريانتىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. شۇڭا زوقلانغۇچىغا ئۇلار بىر بىرىنىڭ مودېلىدەك تەسىرات بېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق «بەلگىلەنگەن فاكتېن» ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان، خاراكتېرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان پېرسوناژلارنى يارىتىش، «تەكرار ئىشلەپچىرىش» خاراكتېرىدىكى قېلىپبازلىق، تەقلىدچىلىق، ئومۇملاشتۇرۇش خاھىشىدىكى ئىجادىيەت بولۇپ، بۇنداق ئىجادىيەت تۈۋى يوق چىلەككە سۇ قۇيغاندەك بىر خىل ئۇنۇمسىز ئەمگەك. ئۇ زوقلانغۇچىلارنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسىنى قاشاڭلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە ۋاقىت ۋە نەشرىيات ئىسراپچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

روماندىكى كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، سەلبىي پېرسوناژ مەرۇپ، ئەدھەم، ھېكمەت سوپىلارنىڭ ئىجابىي پېرسوناژ ھىدايەت، ۋاسىل ئەپەندىلەرنى «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا زىيانكەشلىك قىلغان» دەپ يوقىتىشقا ئۇرۇنۇش ئۇسۇلى قانچىلىك رەزىل بولغان بولسا، ئىجابىي پېرسوناژ ھىدايەت، مۇختەر، مۆمىن قاسىم، شۆھرەتلەرنىڭ ئەدھەمنى «بۇرژۇئاچە ئەركىنلىكنىڭ تەرغىباتچىسى» دەپ باپلاش ئۇسۇلى ئوخشاشلا شۇنچىلىك ئىپلاس بولغان. روماندا ئاپتور تەرىپىدىن ئىجابىي پېرسوناژلارنىڭ بۇ خىل «باپلاش ئۇسۇلى» غا ھەققانىي تۈس بېرىلگەن بولۇپ، بۇ بىر خىل چاكىنا ئىدىيە ۋە چاكىنا ئەخلاق قارىشىنىڭ ئىپادىسى، خالاس.

روماندا يەنە پېرسوناژلارنىڭ دىئالوگ، سۆھبەتلىرىمۇ بەك ياسالما، سۇنئىي بولۇپ قالغان. مەسىلەن، ئەدھەمنىڭ ئۆيىدە ھىدايەت

بىلەن گۇلجان تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغاندا (ئايرىلغىنىغا يەتتە ي
بولغان ساۋاقداشلار)، ھىدايەت خۇددى گۇلجاننى زىيارەت قىلغ
كەلگەن مۇخبىردەك «ئەڭ ئالىي غايىڭىز نېمە؟» دەپ توغرىد
توغرىلا سوئال قويىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەقىلگە سىغدۇرغىلى بولما
دىغان ياسالمىلىقتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ساۋاقداشلارنىڭ قىلىشقا
سۆزلىرى بەك دەبدەبىلىك ھەم ئۇزۇن بولۇپ، ماقالە پۇرىقى، ساۋا
تۇسى قويۇق. بۇ پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىدە نە خاسلىق، سۆزلىر
دە نە ئىزچىللىق يوق، ھەممىسىلا ۋالاقتەككۇر. قىزىق يېرى شۇكى
ئاپتور ھىدايەت بىلەن گۇلجاننى تامامەن قارىمۇ - قارشى مەيدانغ
قويۇپ مۇنازىرىلەشتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزىمۇ سەزمىگەن ھالد
ئۇلارنى پىكىر بىرلىكىگە ئىگە قىلىپ قويغان. مەسىلەن، ھىدايەت:
«كىمدۇر بىرى، ئېتىقاد - يۈرەكتىكى بوستان، كارۋان ئۇنىڭغا
ئەبەدىي يېتىپ بارالمايدۇ، دەپتىكەن. شۇنداق ئۇ پەقەت يۈرەككىلا
تەئەللۇق نەرسە» دېسە، گۇلجان قوپۇپ: «راستىنى ئېيتقاندا ئېتىقاد
دېگەن نەرسە بەزى رومانىنىڭ سىياسەتچىلەرنىڭ كاللىسىدىكى غايىۋى
مەنزىل، ئۇ بىر مۇئەللەق دۇنيا! ئۇنىڭغا ھېچكىم چىقالمايدۇ»
دەيدۇ. ئاپتورنىڭ قەلىمى ئاستىدا كەسكىن مۇنازىرىلىشۋاتقان، پۇ
تۈنلەي قارىمۇ قارشى دۇنيا قاراشقا ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ئىككى
پېرسوناژنىڭ پىكىرىدىكى بۇ ئورتاقلىقنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟
رومان‌دا يەنە پېرسوناژلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىمۇ بەك سۇنئىي
قىلىپ يېزىلغان. مەسىلەن، ئەسەردە ئېرى بار خانىتىز بىلەن باللىسى،
لىي ئەخلاق قارىشىمىز بويىچە ئېيتقاندا بىنورمال تۇس ئالغان،
خىيانەت خاراكتېرى بار سەيلە ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە). سەيلە جەر-
يانىدا بىر - بىرىگە يۇشۇرۇن كۆيۈپ - پىشىپ كەلگەن بۇ ئىككىيلەن
بەكمۇ تايىنى يوق، شۇ خىل ھېسسىيات مۇھىتىغا قىلچە ماس كەلمەي-
دىغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى قىلىشىدۇ. قىيادىكى مۇنارنىڭ ئاپىرىدە
ئالىي بار ھىدايەت قىزىلتاغقا مۇڭداشقىلى چىقىدۇ (بۇ بىزنىڭ مىل-

بولۇشى ھەققىدىكى ئۇزۇندىن ئۇزۇن رىۋايەتنى سۆزلىشىدۇ. ئاپتور بۇ تەپسىلاتنى يېزىۋاتقان چېغىدا خۇپىيانە سىردىشىۋاتقان ئەر - ئايال-لار ئوتتۇرىسىدا چوقۇم يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان مۇرەككەپ روھىي كەيپىياتنى يارىتالمىغان. تېخىمۇ قاملاشمىغان يېرى شۇكى، خانقىز ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، ھىدايەتكە يۆلەنگىنىچە ئۇيقۇغا كېتىدۇ. ھىدايەت بولسا بۇ ۋاقىتتا، ئۆتكەن كۈنلەرنى ئەسلەپ چىقىدۇ. خانقىز ئويغانغاندىن كېيىن ئىككىسى تەڭ قايتىپ چۈشىدۇ. بەلكىم بۇ ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن ئەڭ سۇنئىي تەپسىلات بولسا كېرەك. قېنى بۇ يەردىكى ھېسسىيات ماجىرالىرى؟ قېنى بۇ يەردىكى نازۇك تەسۋىر؟ قېنى بۇ يەردىكى ھاياجانلىق سۆزلەر، شېرىن دەقىقىلەر، لىرىكىلىق كەيپىيات ۋە شېئىرىي مۇھىت؟! بۇ نېمە دېگەن قاخشال مۇھەببەت - ھە!

ئاپتورنىڭ بۇ ئىككىيلەننىڭ ھېسسىيات مۇناسىۋىتىنى مۇنداق سۇنئىي بىر تەرەپ قىلىشى، بىرىنچىدىن، ئىنسان پسىخىكىسىنى چۈشىنىشنىڭ كەملىكىدىن؛ ئىككىنچىدىن، رېئاللىقتا، ئادەملەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ ئۆلۈكلىكىدىن؛ ئۈچىنچىدىن، سەنئەت قارىشىنىڭ كونىلىقىدىن؛ تۆتىنچىدىن، ئەخلاق قارىشىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكلىكىدىن؛ بەشىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى كىتابخانلارغا چىن نەرسىلەرنى تەقدىم قىلىش ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقىدىن بولغان. يازغۇچى بولغان كىشى ئىجادىيەت جەريانىدا ئۆزىنىڭ سۇبيېكتىپ كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا تىرىشىشى، سۇبيېكتىپ قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى، تەپەككۇر كۆزىنى ئىجتىمائىي پسىخىكىنىڭ سېزىۋېلىش تەس بولغان چوڭقۇر قاتلاملىرىغا قارىتىپ، كۆپ قىرلىق، كۆپ تەرەپلىمىلىك، مۇرەككەپ ئىنسان خاراكتېرىنى، ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن ئەخلاق، ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن تارىخ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ، مەڭگۈلۈك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلى-

شى، ئادەم روھىيىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا چۆكمە ھاسىل ق
غان، ئېيتىپ بەرگىلى بولمايدىغان ئىدىيىلەرنى سېزىملاشتۇرۇ
كېرەك. ئەنە شۇ چاغدىلا «ئەدەبىيات = ئىنسانشۇناسلىق» دېگ
فورمۇلاغا ئۇيغۇنلاشقىلى بولىدۇ. خۇددى بىراندس ئېيتقاندەك «ئە
بىيات تارىخى چوڭقۇر مەنىدىن ئېيتقاندا بىر خىل پسىخولوگىيە ئىل
بولۇپ، ئادەمنىڭ روھىنى تەتقىق قىلىدىغان روھنىڭ تارىخىدۇر»
بۇ روماندا سۈنئىيلىك باشتىن - ئاخىرىغىچە ئىپادىسىنى تاپقا
بولۇپ، كىشىنى بەكمۇ زېرىكتۈرىدۇ. مەسىلەن، ئەدھەم بىلەن خا
قىزدىن ئىبارەت بىر ئائىلىدە ياشايدىغان ئەر - خوتۇن ئوتتۇرىسىدىك
دىئالوگ، سۆھبەتلەر تەبىئىي يوسۇندا يۈرگۈزۈلمىگەن. ئۇلار
دېسىلا بىر - بىرىگە «قارىسام، بۈگۈن شەنبە ئىكەن، ئازراق پاراڭلى
شىپ ئولتۇرساق قانداق؟» ، «ئەدھەم ئازراق پاراڭلاشساق قانداق؟» دې
يىشىپ، بىر - بىرىنى سۆھبەتكە تەكلىپ قىلىشىدۇ. كۈندە بى
ئۆيدە تۇرىدىغان ئەر - خوتۇنلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇناسىۋەتت
ناچارلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدىمۇ ئۇلار سۆھبەتنى بۇنداق سۈنئىي
«يىغىن ئاچامدۇق» دېگەندەك ئۇسۇلدا باشلىمايدۇ.
مەرۇپ ئاقساقالنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىۋاتقان سا
ھىبخانا ئائىلە زىياپىتىدە تۆۋەندىكىچە قەدەھ سۆزى سۆزلەيدۇ: «بۇ
گۈن يەنە دۇنيا بويىچە تۇنجى پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قۇرغا
پارىژ كوممۇنىسى قوزغىلىڭىنىڭمۇ خاتىرە كۈنى. بۇنىڭدىن 116 يىل
بۇرۇنقى دەل بۈگۈنكى كۈندە، پارىژ خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ
تېپىر بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى مەغلۇپ قىلغان! شۇڭا بىز بۈگۈن ب
ئىككى خاسىيەتلىك كۈننى خۇشال - خۇراملىق بىلەن خاتىرى
لەيلى» . ئوبيېكتىپ چىنلىقىمۇ، سۇبيېكتىپ چىنلىقىمۇ ئۇيغۇ
كەلمەيدىغان بۇ خىل سۈنئىي توقۇلما زوقلانغۇچىدا قىلچىمۇ ئېستې
تىك تەسىر پەيدا قىلالمايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە مۇشۇنداق ساخت
ئىنقىلابىي سۆز - ئىبارىلەرنىڭ يامراپ كېتىشى تۈپەيلىدىن، رېئال

لىقنىڭ ئەسلى قىياپىتى قەستەن ئۆزگەرتىلىپ تەسۋىلەنگەچكە، ئۇي-غۇر ئەدەبىياتىدا نەچچە ئون يىلدىن بۇيان «سوتسىيالىستىك رېئالىزم» لىق ئىجادىيەت خاھىشى ۋۇجۇدقا كېلىپ، زوقلانغۇچىلارنىڭ قانداق پو-زىتسىيىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزىنىڭ بىر - بىرىدىن «نادىر ئۈلگىلىرى» بىلەن مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھى-تىنى «بەكمۇ مۇۋاپىق تەڭشەپ» كەلدى.

رومانغا يەنە مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھەر بەتتە دېگۇدەك ئۇچراپ تۇرىدىغان ئەقلىيە سۆزلىرى، گېزىت - ژۇرناللاردىن قىيىۋېلىنغان قىزىقارلىق سان - سېفىرلار، ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار، كالىندار-دىكى بىلىملەر، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن ئەھمىيەتسىز ساۋاتلار زورمۇ زور قىستۇرۇلۇپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئىلمىي ئەسەرلەردە بولۇشقا تې-گىشلىك بۇ خۇسۇسىيەت روماننىڭ بەدىئىيلىكىنى تېخىمۇ تۆۋەنلىتىۋەتكەن. «ئاھ، دوستۇم»، «يولداش باشلىق»، «يولداش ئەدەم»، «ئىس-مى مۆمىن، فامىلىسى قاسىم»، «ئاسمان خۇداسى»، «كىچىك پارىژ قەھۋەخانىسى»، «تېھران قىزى»، «قارا يىلپىز» دېگەندەك سۆز - ئاتالغۇ، ئىسىم - لەقەملەر روماننىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنىمۇ، يەرلىك خۇسۇسىيىتىنىمۇ، چىنلىق پۇرىقىنىمۇ سۇسلاشتۇرۇۋەتكەن.

2. ئەمەلىيەتكە، مەنتىقىگە ۋە گىراماتىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان تەرەپلەر

روماندىكى ئەمەلىيەتكە، مەنتىقىگە ۋە گىراماتىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان بەزى نۇقسانلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەي: پۈتكۈل رومان 530 بەت بولۇپ، مەن سەھىپىنىڭ چەكلىكلىكى سەۋەبىدىن پەقەت 1 - بەتتىن 30 - بەتكىچىلا قانچىلىك سەۋەنلىكلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەنلا كۇپايە قىلىمەن. «قىزىق، ئۇ قاچانكى ئۇرۇمچى بىلەن داشۆنى ئويلىسا، ئۇ يەرلەر شۇ ھامان ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولاتتى.» بۇ جۈملىدىكى «قىزىق» دېگەن سۆزنىڭ قىلچە ھاجىتى يوق بولۇپ، ئارتۇقچە ئىشلىتىلگەن. چۈنكى نېرۋىسى جايىد-

دىلا ئادەم بولسا، ئۆزى بۇرۇن كۆرگەن يەرلەرنى ئويلىسا شۇ ھا
كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ھېچكىمدە يوق ئالاھ
ئىقتىدار ئەمەس ھەم ھېچقانچە قىزىق ئىشمۇ ئەمەس. «ئەنە، ئا
ئالتۇن سۈيى بىلەن ھەل بەرگەن، قۇببىلىرى كۆككە يەتكەن ھەيۋ
لىك كۆركەم خەلق تىياتىرى ئەمەسمۇ؟!». ئاپتور بۇ يەردە ئەمەلىي
كە خىلاپ ھالدا، پەقەت بىرلا قۇببىسى بار خەلق تىياتىرىنى «قۇبب
لىرى» دەپ كۆپلۈك شەكلىدە ئىپادىلىگەن. ئاپتور يەنە مۇنداق ياز
دۇ: «كۆن ئۇچۇق، ئەتىگەنكى شەبنەمدىن تويۇنغان ھاۋا ساپ
سالقىن ئىدى». ھەممىگە مەلۇم ھاۋا ھەرگىزمۇ شەبنەمدىن تويۇنما
دۇ، بەلكى ھاۋادىكى نەملىك مىقدارى ئاشقاندىلا شەبنەم پەيدا بولىدۇ
ئۇنىڭ ئۈستىگە باھار پەسلىدە شەبنەم چۈشمەيدۇ. ئاپتور يەنە مۇندا
يازىدۇ: «ئەدھەم چىرايلىق كىيىنىپ ئۆيدىن چىقتى... (ئەتىگەن
دە)... ئۇ، بۈگۈن ئاخشام ئويلاپ قويغان پىلانى بويىچە، نەشرىياتق
بارماقچى». ئەدھەم ئەتىگەندە ئۆيدىن چىقىۋاتقان تۇرسا، يازغۇچى
نىڭ يەنە «بۈگۈن ئاخشام» دېگىنى نېمىسى؟ ئاپتور يەنە مۇنداق
يازىدۇ: «بۈگۈن پۈتۈن شەھەر باھار پەيزىگە چۆمگەن، ھەممە نەرس
باھار بىلەن تەڭ گۈللەپ ياشنىغانىدى». بىز كىشىدە قىلچە گۈزەل
لىك تەسىراتى پەيدا قىلالمايدىغان بۇ نامرات تەسۋىرنىڭ نابابلىقىنى
قويۇپ تۇرۇپ، «ھەممە نەرسە» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنىڭ مەزمۇن
دائىرىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەكلا كۇپايە قىلىدۇ. بۇ يەرد
بىز ئاپتورغا «ئاپتوموبىل، ستولبا، ئاسفالت يوللارمۇ باھار بىلەن
تەڭ گۈللەپ ـ ياشنامدۇ؟» دەپ سوئال قويساق بولۇۋېرىدۇ. «ئەگە
بۇ قېتىمقى ئۇنىۋان باھالاشتا يۇقىرى ئۇنىۋانغا ئېرىشەلمىسە زىيالى
دېگەن تاجنىمۇ كىيەلمەي...» دەپ يازىدۇ ئاپتور يەنە. ئەجەبا
ئۇنىۋان ئالسا زىيالىي بولۇپ، ئۇنىۋان ئالالمىسا زىيالىي ھېسابلانمامدى
كەن. بۇ قانداق مەنتىقە؟ ئاپتور يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىزنىڭ
ئەدەبىياتىمىزدىمۇ سىزگە ئوخشاش چولپان يۇلتۇزلار چىقىشى كې

رەك!» بۇ سۆزنى ئەدھەمنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئۇ يازغان «بىر پەردە» ئىككى كۆرۈنۈشلۈك بىر ئوپېرا» نىڭ ئىچىدىكى شېئىرلارنى كۆرگەندە ھاياجانلىنىپ ئېيتقان. بۇ جۈملىدە ئاپتور ئوخشىغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئىنى پەرقلىق يوسۇندا توغرا ئىپادىلىمەي، جۈملىنى مۇجمەل تۈزۈپ، نەتىجىدە خاتا ئۇقۇم كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن ئەدھەمنىڭ ئۆزى «چولپان» بولۇپ قالغان. ئاپتور رومانىدا يەنە مۇنداق يازىدۇ: «ئۇ شېئىردا. . . نە شېئىرىي پىكىر، نە شېئىرىي ھېسسىيات، نە شېئىرىي مەدەنىيەت دېگەن نەرسىلەر بولسۇن؟» ئۇيغۇر تىلىدا «شېئىرىي مەدەنىيەت» دېگەن ئاتالغۇ يوق. بەلكى «شېئىر مەدەنىيىتى» دېگەن ئىبارە بار. بىز ئاپتور قوللانغان «شېئىرىي مەدەنىيەت» دېگەن بۇ تەڭداش بۆلەكنى كونتېكىستنىڭ ئىچىگە قويۇپ قاراپ باقساقمۇ يەنىلا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

رومانىنىڭ پەقەت 30 - بېتىگىچىلا كۆرۈلگەن بۇ خاتالىقلاردىن كىتابخانلار قالغان 500 بەت قىسمىدا يەنە قانچىلىك «كارامەت» لەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىپ يەتسە كېرەك. «ھايات شۇنداق روما- نىنىڭ بىز بىلەن بۇنچىۋالا ناباب ھالەتتە يۈز كۆرۈشىشىدە كىتاب ئاپتورىنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكى بولۇش بىلەن بىرگە يەنە رومانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرىنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىمۇ بار، ئەلۋەتتە. مېنىڭ بۇ «سۇنئىي رېئالىزم» لىق روماندىن ھېس قىلغانلىرىم ھازىرچە مۇشۇنچىلىك.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1993 - يىل يانۋار- دىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تېنەپ يۈرگەن ئاسىي روھ

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇپۇق سىزىقىدا مىللىي قاننى ئۆركەشلە-تىدىغان زەڭگەر نۇر تۇچكىلىرى پات - پات، بەزىدە خىرە، بەزىدە روشەن چاقناپ، دوزاخ ئوتىدەك قىپقىزىل رىشاتكىلار بىلەن قورشال-غان ۋە كۆڭۈلنى ئاينىتىدىغان ھاۋا بىلەن قاپلانغان بۇ بوشلۇقتا، ئۈمىد يالقۇنىدا ئۆرتىنىپ، كەينى - كەينىدىن كۈل بولۇپ كېتىۋات-قان بەختسىز، چۈشكۈن ھاياتقا ئاندا - ساندا ئۈمىد ئاتا قىلماقتا. زۇلمەت قوينىدا زەڭگەر نۇر چاقنىتىپ، قاغجىرىغان تىنىقلارغا ھايات-لىق ئۈمىدى بېغىشلايدىغان بۇ مۆجىزىنى پەقەت ئازابلىنىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان ئاسىي قەلب ئىگىلىرىلا يارىتالايدۇ. دەل ئاشۇلار بىز ئۇچراتساقمۇ، لېكىن تونيالماي قېلىۋاتقان خىزىرلاردۇر.

بىز مەدەنىيەت ئېڭىمىزنىڭ ئاجىزلىقى، پەرق ئېتىش ئىقتىدارى-مىزنىڭ خۇنۇكلىكى، ھەق - ناھەق تۇيغۇمىزنىڭ تۇنجۇقۇپ كەتكەن-لىكى سەۋەبىدىن، يالاق يالاپ سەمرىگەن قىزىل يۈزلۈك، ۋىجدانى پۈچەك، ساختا شۆھرەت تونى ئىچىدە سولىشىپ كەتكەن روھسىز گەۋدىسىنى جېنىنىڭ بارىچە سەلتەنەتلىك كۆرسىتىپ يۈرگەن «ئەۋ-لىيا ئەزەم»لەرنى پەخىرىمىز دەپ بىلىۋاتىمىز، شۇڭلاشقىمۇ مىڭ يىللىق شېئىرىيەت تارىخىغا ئىگە بۇ تۇپراقنىڭ ھۆرلۈك ئەنئەنىسىگە نامراتلىقى ھەم ھاياتىي كۈچى، ئېستېتىك تۇيغۇسى كەمچىل شېئىر-لارنىڭ ساماندەك كۆپلۈكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

تالانتلىق ياش يازغۇچى ئەختەم ئۆمەر «ئىشچىلار ۋاقتى گېزى-تى»نىڭ 1991 - يىل 16 - مارت سانىدا ئېلان قىلغان «شائىر» ناملىق ھېكايىسى ئارقىلىق مىللىي ئاڭ قورۇلمىمىزدىكى نازۇك

نېرۋىغا ئۆتكۈر بىر قورۇق يىڭنە سانچىغان. بۇ ھېكايىنىڭ مەزمۇنىغا سىڭگەن پەلسەپۋىلىك بىلەن تراگېدىيىلىك ھېكايىنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ چۈشكەن. ئەختەم ئۆمەرنىڭ بۇ ھېكايىسىدە، چېخوپنىڭ ھېكايىلىرىدەك كۈندىلىك تۇرمۇش پاجىئەسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەمەس، بەلكى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پاجىئە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ھېكايىدە ئالاھىدە مۇھىتتىكى قارشىلىق روھىغا باي بىر بەختسىز شائىرنىڭ مەنىۋى ھاياتى ئىپادىلەنگەن. بۇ بەختسىز شائىرنىڭ يۈرىكىگە بىر خىل قارشىلىقنىڭ يالقۇنى يوشۇرۇنغان بولۇپ، كۆلپەتلىك تەقدىرگە قارشى چىقىشتەك ئىدىيىۋى كەيپىيات سىڭدۈرۈلگەن. ئەسەردىكى مەنىۋى مەنزىرە چەكسىز. ئىنسانىي غۇرۇرى دەھشەتلىك خورلۇققا ۋە چىدىغۇسىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان بۇ شائىرنىڭ گۈزەل ئارزۇلارنى پايخان قىلىدىغان بۇ رەزىل ھاياتتىن پۈتۈنلەي ئىخلاسى قايتقان بولۇپ، ئۇنىڭ قەلبى گويا ئازاب خالتىسى. شائىرنى ئوراپ تۇرغان ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ئاللىبۇرۇن بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزدىن ھالقىپ كەتكەن. بۇنى شائىرنىڭ ئويغاق قەلبى چۈشىنىپ، كۆرۈپ يەتكەن. چۈنكى ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايلاردىكى زەھەرلىك تەبەسسۇملارنى، قىسماق كۆزلەردىكى شۇملۇقلارنى، رەڭدار ۋىۋىسكىلارنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان رەزىل ئويۇنلارنى ئېنىق كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئارزۇ - ئىستىكى ۋە ياشاش ئىرادىسى بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشتۈرۈپ بولمايدىغان توقۇنۇش ئۇنى ئادەتتىن تاشقىرى ئازابلىغان ۋە يېتىمسىرەتكەن. ئەگەر بىر پەرىشتە كاتىپ بولۇپ، كېچە - كۈندۈز توختىماي يازغان ھالەتتىمۇ بۇ بەختسىز، ئەمما ۋىجدانلىق شائىرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى خورلىنىش، ئازاب، ئۈمىد، ئىسيان، ۋاز كېچىش ۋە ئەركىنلىك تۈيغۇلىرىنى يېزىپ بولالىشى ناتايىن. چۈنكى ئۇ شەخسنىڭ ئۇپۇق سىزىقىدىن ھالقىپ، مىللەتنىڭ ئۇپۇق سىزىقى ئىچىگە شۇڭغۇپ كىرگەن شائىر بولۇپ، بىر پۈتۈن خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ كىچىكلىتىلگەن

ھالىتى. شۇڭا كەسپدىشى بولغان «ئەۋلىيا ئەزەم» ئاتالغان شائىر ئۇنىڭدىن ئۆلگۈدەك قورقىدۇ ھەم ئۇنى ئۆچ كۆرىدۇ. چۈنكى «ئەۋلىيا ئەزەم» نىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى نامەردلىك بىلەن تولغان بولۇپ، ھاياتى ئۆز ۋىجدانىغا مۇخالىپ يول تۇتۇش بىلەن ئۆتكەن. ئۇنىڭ بىلىش ۋە چۈشىنىش دائىرىسى ماددىي موھتاجلىقتىن ھالقىپ كېتەلمىگەن. ئۇ، خورلۇقنى لەززەت، قارشىلىقنى ئەخمەقلىق، مەنىۋى مۇستەقىللىقنى ئارتۇقچە دەپ بىلىدۇ. شائىر ئابدۇخالىقنىڭ ئىلھامىنى بوغۇپ تۇنجۇقتۇرۇۋاتقان دوزاخ ئوتىدەك قىزىل رىشاتكىلار «ئەۋلىيا ئەزەم» نىڭ كۆزىگە چوكا ئالتۇندەك كۆرۈنىدۇ. ئۇ مەنىۋى جەھەتتە مۇستەقىل ياشاشنىڭ قانچىلىك ھوزۇرلۇق ئىكەنلىكىنى مەڭگۈ ھېس قىلىپ يېتەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئىسمى بار، جىسمى يوق، سايىسى بار، نۇرى يوق، مەنىۋى دۇنياسى پالەچ، جانسىز مەخلۇق. ئۇ پۈتۈن زېھنىنى قەسىدىچىلىك شېئىرىيىتىگە بېغىشلاش ئارقىلىق، تاپان يالاپ، ساختا شەرەپ قۇچۇپ «ئەۋلىيا» بولغان. ماركسنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ئۇ «شېئىرىي گۈل غۇنچىلىرى بىلەن سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ يوشۇرۇشى ئاستىدا خەلقنى ساتقان». كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى، دەل شۇ خەلق ئۆزىنىڭ پەرق تۇيغۇسىنىڭ خۇنۇكلىكى تۈپەيلى، ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىغا ئىشەنگەن. مانا بۇ بارلىق بەختسىزلىكىمىزنىڭ نېگىزى.

ئەختەم ئۆمەرنىڭ «ئەۋلىيا ئەزەم» گە تۇتقان پوزىتسىيىسىگە يوشۇرۇن كىنايە ۋە مەسخىرە سىڭدۈرۈلگەن. يازغۇچى كىشىلەر ھېيىقىدىغان بۇ «ئەۋلىيا ئەزەم» نىڭ سەلتەنەتلىك پوركەنجىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، رەسۋاسىنى چىقارمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەنەۋى جەھەتتىكى بىچارە ھالىتىنى روشەن كۆرسىتىپ بەرگەن. يازغۇچى «ئەۋلىيا ئەزەم» بىلەن شائىر ئابدۇخالىقنىڭ ئۆتكۈر دىئالوگلىرى ئارقىلىق مەلۇم پەلسەپىۋى داۋلىلارنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئابدۇخالىق قارلىق دالىدا تېنەپ يۈرگەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىنى پايانسىز

قارلىق دالىغا غەرق قىلىۋېتىشنى ئويلايدۇ. گېزى كەلگەندە ئۆلۈۋې-لىش ئاجىزلىق ئەمەس، بەلكى ئۇمۇ بىر خىل قارشىلىق. ھەر كىمنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھاياتنى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن سۆيىدىغان كىشىلەرلا ئۆز غايىسىدىكى ئەركىن ھايات ئىچىدە ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمى-گەندە ئۆلۈمنى تاللايدۇ. ئۇ چەكسىز نەپرەت ئىچىدە قارلىق دالىغا قېنى بىلەن شېئىر يازىدۇ. بۇنى شائىرنىڭ مەيۈس كۆڭلى ۋە بورۇق-تۇملۇق ھەققىدىكى قايغۇلۇق شىكايىتىنى ئىپادىلەيدىغان يالقۇنلۇق «ئازاب ناخشىسى» دېيىش مۇمكىن. ئازاب — ۋىجدانلىق قەلب ئىگى-لىرىلا ئېرىشەلەيدىغان ئالاھىدە بەخت. «ئەۋلىيا ئەزەم» بۇ خىل پەۋقۇلئاددە بەختكە مەڭگۇ ئېرىشەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇ قارلىق دالىدا تېنەپ يۈرگەن شائىرغا «ساڭا يامانلىق قىلغىنىمنى بىلمەيمەن. لې-كىن سەن مېنى مەرەزنى كۆرگەندىنمۇ يامان كۆرسەن» دەپ يېلىنى-دۇ. ھاياتتىن ئىخلاسى قايتىپ «ئۆلۈم ۋاگونى»غا چىققان شائىر ئۇنىڭغا مەردلىك ناخشىسى بىلەن جاۋاب بېرىدۇ. سىز بۇ ناخشىنى ناپولىئون ۋەتىنىنى بېسىۋالغان يىلى مىللىي نومۇسقا چىدىماي ئۆلۈ-ۋالغان گېرمانىيە شائىرى كلائىستىنىڭ:

ئەنسىرىمەڭلار نامەردلەر،
ئۇستۇڭلاردىن كۈلمەيمەن.
دۇنيا بىلەن خوشلاشتىم،
ئەمدى ھەرگىز كەلمەيمەن.

دېگەن يالقۇنلۇق ناخشىسى بىلەن ئوخشاش ئەمەس دېيەلەمسىز؟! «شائىر» ناملىق بۇ ھېكايە مۇڭ ۋە غەم بىلەن تولغان بولسىمۇ، بىراق مۇڭ ئىچىدە تىرىلىش كۈيلىرى، غەمكىنلىك ئىچىدە ئۈمىد نۇرلىرى چاقناپ تۇرىدۇ.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1991 - يىل ئاپرېل-دىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

مۇتلەقلەشتۇرۇش ۋە مۇجمەللەشتۇرۇش

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 90 - يىللارغا خاس يېڭى سۇپەت قاتلىمى-نى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت يۆلىنىشىگە ئىگە قىلىش نەزەرىيىۋى تەپەككۇرغا باي، بەدىئىي سېزىمى ئۆتكۈر، كرىزىس تۇيغۇسى كۈچلۈك، ئازاب ئېڭى چوڭقۇر، مۇرەسسەسىز روھقا ۋە تەخىرسىز ھېسسىياتقا ئىگە يېپيېڭى بىر ئەدەبىياتچىلار قوشۇنىنىڭ بولۇشىنى جىددىي تەقەززا قىلىدۇ. بىز يېقىنقى بىر قانچە يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە كۆرۈلگەن بەزى ئالامەت-لەردىن مۇشۇنداق بىر ئەدەبىياتچىلار قوشۇنىنىڭ ئاياغ تىۋىشىنى سەزدۇق. ساپ سەنئەت قىممىتىگە ئىگە يېڭىچە ئىستېتىك پرىنسىپلار ئاندا - ساندا باش كۆتۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئۈمىدلىك جىلۋىسىنى نامايان قىلدى. ئەمما، بۇ تېخى ناھايىتى سۇس بىر تەبەسسۇم، خالاس. تېخى نوقۇل قېزىش ۋە ساددا، تېيىز خىياللاردىن تۇغۇلغان، ئۆزىدە خاس قىممەتنى ھازىرلاپ ئۈلگۈرمىگەن خام تۇغۇندىلار ئەھمىيەتتىن مۇئەي-يەن خالىي مەۋجۇتلۇقى بىلەن مەتبۇئات يۈزىدە يېيىلىپ تۇرماقتا. ئەلۋەتتە، ھەر قانداق قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە نەرسە نىسپىيلىك-تىن خالىي بولالمايدۇ، قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ تۇرۇشى قانۇنىيەتلىك تەبىئىي جەريان.

سىدىقھاجى روزىنىڭ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1992 - يىل 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتىگە بېسىلغان «كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى» ناملىق مۇلاھىزە ماقالىسى ئەدەبى-يات - سەنئەت نەزەرىيە تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئەنە شۇنداق بىر خام تۇغۇندا. مەن بۇ ماقالىنى ئوقۇپ، مۇئەللىپنىڭ پرىنسىپال ئىلمىي

خاتالىقلارغا يول قويغانلىقىنى، بىر تەرەپلىمە، مۇتلەقلەشتۈرۈ-
ۋېتىلگەن ۋە مۇجمەللەشتۈرۈۋېتىلگەن قاراشلارنىڭ خېلىلا ئورغۇنلىقى-
نى ھېس قىلدىم. شۇڭا مەن ئۆزۈم توغرا دەپ ئىشەنگەن بەزى
چۈشەنچىلىرىمنى سىدىقھاجى روزىنىڭ قاراشلىرى بىلەن ئۇچراشتۇ-
رۇپ كۆرۈشنى لايىق تاپتىم. مۇنازىرىدە ئوبيېكتىپ شەرت قىلماي
مۇمكىن بولمىغاچقا، مۇلاھىزىنى كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇقتا ئىگە قى-
لىش پۈرسىتى بولماي قالدى.

سىدىقھاجى ماقالىسىنى «ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنى توپلاش، رەت-
لەش، نەشر قىلىش پۈرسىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىنلا كلاسسىك ئەدە-
بىيات بىلەن يۈز كۆرۈشتۇق» دەپ باشلايدۇ. بۇ بىر خاتا چۈشەنچە.
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى سەنئەت تۇيغۇسى كۈچلۈك خەلقىمىزنىڭ
نەچچە مىڭ يىللىق ئېستېتىك ھاياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇنى
ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى
ياراتقان، ھەر بىر بوغۇن ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن بوغۇنلارنىڭ
ئەدەبىي مىراسلىرىنى ئوقۇپ، ئۆگىنىپ راۋاجلاندۇرۇپ، ئەنئەنىۋى
ئىزچىللىقنى ساقلاپ، تولۇقلاپ، يېڭىلاپ ماڭغان. ئۇيغۇر مىللىتىگە
نىسبەتەن ئېيتقاندا بىز بىر ئەۋلاد پەقەت بىرلا ھالقا، خالاس. ئەگەر
بىز ئۆزىمىزنىلا مەركەز قىلغان ئاساستا «كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەن
يۈز كۆرۈشتۇق» دېسەكمۇ يەنىلا خاتا ئېيتقان بولىمىز. بىزنىڭ
غەيرىي تەبىئىي ھايات قىسمەتلىرىمىز جەريانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىياتى خېلى بىر زامان كەم دىدار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما
پۈتۈنلەي ناتونۇش نەرسە بولۇپ قالغان ئەمەس. ناۋائىي، مەشرەپلەر-
نىڭ مۇقام ئاھاڭلىرىغا سىڭىنغان مۇڭلۇق غەزەللىرى، تىلەمچى -
ھاپىزلارنىڭ ئاغزىدىن قويۇلۇپ تۇرغان ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ ھېكمەت-
لىرى بىزنىڭ بەدنۇبىلەشتۇرۇۋېتىلگەن قاتمال ھايات مۇساپىمىزدە
گاھى ئاشكارا، گاھى پىنھان جىلۋە قىلىپ كەلدى. پەقەت ئۇچرىشىش
كۆلىمى جەھەتتىنلا بوگۇنكىدەك كەڭ بولۇپ باقمىغانلىقى راست،

شۇڭا بۇ ھەرگىزمۇ تۇنجى ئۇچرىشىش ئەمەس.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «تىل ئۆتكىلىدىن، يېزىق ئۆتكىلىدىن ئۆتمەي تۇرۇپ، كلاسسىك ئەدەبىياتتىن زوقلىنىش جەريانىغا كىرىش. . . ناھايىتى قىيىن.» كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن (ئېنىقراقى شېئىرىيەتتىن) زوقلىنىش ھەقىقەتەن تىل - يېزىق ئۆتكىلىدىن ئۆتۈشنى شەرت قىلىسىمۇ، لېكىن «ئېستېتىك زوق» ھەققىدىكى قاتمال چۈشەنچىلىرىمىزنى چۆرۈپ تاشلاپ، زوقلىنىش ئادىتىمىزنى جانلىق ئېستېتىك پسىخىك قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرىدىغان بولساقلا، كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ تىلىدىكى ئاھاڭدارلىقنىڭ، مۇزىكىلىق ھېسسىياتنىڭ ئېستېتىك دۇنيايىمىزدا قوزغىغان گۈزەللىك تۇيغۇسىنى مەلۇم مەنىدە «زوقلىنىش» جەريانىغا كىرگەنلىك، دەپ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. ئاھاڭدارلىقنى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئالىي ئېستېتىك پرىنسىپلىرى قاتارىدا ساناپ مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىز «زوقلىنىش جەريانىغا» كىرىدىغان «ئىشىك»لەرنى كۆپرەك ئېچىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «خەلقىمىز مىلادىيە 1 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بۇددا دىنىغا، 10 - ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.» مۇتلەقلەشتۈرۈپ ئېيتىلغان بۇ خاتا چۈشەنچە تارىخىمىزغا ئائىت ئادەتتىكى ساۋات خاراكتېرلىك پاكىتلارغىمۇ خىلاپ. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ھەقىقەتەن ناھايىتى چوڭقۇر ۋە كەڭ ئىز قالدۇرغان. بۇ ئىككى دىنىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى شۆھرەتلىك ھەم پارلاق سەھىپىلەرنى ئاچقان. لېكىن بىز مانى، شامان، زەردۇشت دىنلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنىنى نەزەردىن ساقىت قىلساق توغرا بولمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، شىمالىي چۆللۈكتە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان

ۋاقتى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن 1 ـ 2 ئەسىر ئىلگىرى بولغان. قۇمۇل ـ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا تولۇق ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان ۋاقتى بولسا بۇنىڭدىن 5 ـ 6 ئەسىر ئىلگىرىكى ئىش. شۇڭا ئاپتورنىڭ ئىككىلا دىننى ئېغىزغا ئېلىپ ئۆتۈشى ۋە يىل دەۋرىنى كېسىپ ئوتتۇرىغا قويۇشى تارىخىي ئەمەلىيەتكە تازا ئۇيغۇن ئەمەس.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «يېزىقنىڭ ئۆزگىرىشىگە شەرت هازىرلىغان دىنىي جەھەتتىكى ئۆتۈش دەۋرى چوقۇم مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆتۈش دەۋرىنىمۇ باشتىن كەچۈرىدۇ.» ئاپتورنىڭ بۇ جۈملىلىرىدىن دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئۆزگىرىش مۇقەررەر يوسۇندا يېزىقنى ئۆزگەرتىشكە ئېلىپ بارىدۇ، دېيىلگەن بىر تەرەپلىمە، خاتا نۇقتىنەزەرى چىقىپ تۇرىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ بىر خاتا چۈشەنچە. ئىسلام دىنى ئۆز تارىخىدا ھەقىقەتەن باشقا مىللەتلەرگە دىنىي ئېتىقاد بىلەن قوشۇپ ئەرەب يېزىقىنى خېلى كەڭ ئومۇملاشتۇرغان. باشقا مىللەتلەرمۇ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۆز يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى «مۇستەھكەم»لىگەن. شۈبھىسىزكى، ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلىشنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قاراش تونۇش جەھەتتىكى يېتەرسىزلىك، قاندىكى چەكلىمىلىك، نامۇۋاپىق پسىخىك خاھىش ئىدى. چۈنكى، دىنىي ئېتىقاد بىلەن يېزىق ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ماھىيەتلىك باغلىنىش يوق. يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ دىن بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ئىككىسى ئايرىم ـ ئايرىم كاتېگورىيىگە ئىگە مەدەنىيەت ھادىسىسى. سىدىقھاجىنىڭ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئۆزگىرىش مۇقەررەر يوسۇندا يېزىقنى ئۆزگەرتىشكە ئېلىپ بارىدۇ، دېيىلگەن نۇقتىئىنەزىرىگە تارىخ بەتلىرىدىن مىسال تېپىش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ناھايىتى ئايرىم ئەھۋال ھەم قىسمەنلىك. ئۇيغۇرلار گەرچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ 2 ـ 3 يۈز يىل جەريانىدا ئىلگىرى قوللىنىپ

كەلگەن يېزىقلىرىدىن تارىخىي يوسۇندا ۋاز كەچكەن ھەم ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن سىلاۋيان ۋە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ھېچقانداق دىنىي ئېتىقاد ئۆزگىرىشى ياسىماي تۇرۇپلا قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. شۇنىڭدەك بۇددا دىنىمۇ خەنزۇلارنىڭ يېزىقىغا ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياكى ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن ئەمەس.

سىدىقھاجى روزىنىڭ ماقالىسىدىكى «مەدەنىيەت تارىخىنى ئۈزۈپ قويۇشقا بولمىغاندەك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىمۇ ئۈزۈپ قويۇشقا بولمايدۇ» دېگەن سۆزىنى ئاپتورنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسى دەپ چۈشىنىشنى ياكى مەدەنىيەت تارىخى، ئەنئەنە تارىخى ھەققىدە ئۆگەنگەن بىلىملىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ھۆكۈمى دەپ چۈشىنىشنى بىلمەي قالدىم، ئەگەر بۇ ئاپتورنىڭ ھۆكۈمى بولسا بۇ يەنىلا تومتاق ھەم بىر تەرەپلىمە چۈشەنچە ئاساسىدا چىقىرىلغان ھۆكۈمدۇر. چۈنكى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ھېچ بولمىغاندا مەلۇم مەزگىل ئۈزۈلۈپ قېلىشى ئوبيېكتىپ پاكىت. ئىندىئان قەبىلىلىرى ياراتقان ئاجايىپ پارلاق مايا مەدەنىيىتى بۈگۈنكى كۈندە ئۆزىنىڭ ۋەيرانە خارابىسى ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى مىسلىسىز گۈللەنگەن مەدەنىيەت مەنزىرىسىنى سىرلىق رەۋىشتە پېچىرلاشقا مەجبۇر بولماقتا. ئۇنىڭدىن ئىندىئانلارغا ئەستىلىك بولۇپ قالغىنى پەقەت ھەسرەتلىك گۈزەل رىۋايەتلا، خالاس. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا جەمئىيىتىدە رىم پاپاسىنى مەركەز قىلغان دىنىي جەمئىيەتلەر مەدەنىيەتنى ۋە جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى پۈتۈنلەي مونوپول قىلىۋالغانىدى. 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان ۋە يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ۋەكىللىرى دەسلەپتە قەدىمكى يۇنان، رىم مەدەنىيىتى (كلاسسىك مەدەنىيەت) نى فېئوداللىق مەدەنىيەتكە قارشى تۇرۇشتا پايدىلىنىدىغان قورالىنى — پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەننى ھەم ئادەمنى مەركەز قىلغان (ئىلاھنى مەركەز قىلمىغان)

ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى تېپىۋالدى. ئۇلار، بۇ كلاسسىك مەدەنىيەتنى ئۇزاقتىن بېرى دىنىي جەمئىيەتلەر بوغۇپ ۋە بۇرمىلاپ كەلگەنىدى، ئەمدى بىز «كلاسسىك مەدەنىيەت» بايرىقىنى كۆتۈرىمىز، دەپ جاكارلىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەرىكەت «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش» دەپ ئاتالغانىدى. ئۈزۈلۈپ قالغان ئەدەبىيات سەنئەتنىسىنى قايتا ئۇلىغان بۇ دەۋر تارىختا «ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلارمۇ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق مەدەنىيىتىنىڭ مىڭ يىللاردىن بېرى ئۈزۈل ـ كېسىل ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىنى بۈگۈنكى كۈندە ئازابلانغان ھالدا ھېس قىلماقتا. مەلۇمكى، مەدەنىيەت تارىخىنىڭ، ئەنئەنە تارىخىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئارتۇقچە ئىسپاتلاشنى تەلەپ قىلمايدىغا ئاكسىئوما.

ئاپتورنىڭ يۇقىرىقى چولتا ھۆكۈمى يەنە بىر جەھەتتىن ئۆزىنىڭ «ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇيغۇر خەلقى مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بۇددىزملىق ئەدەبىيات ئەنئەنىسىدىن ئارىنى ئۈچۈق ئايرىغان ۋە ئۇنى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇئەييەن دەۋرىدە ئاخىرلاشتۇرغان، ئۇنىڭغا ئۆزىدىن ئورۇن بەرمىگەن» دەپ كەسكىن تەلەپپۇزدا ئوتتۇرىغا قويغان مۇلاھىزىسى بىلەن تامامەن زىت ئەمەسمۇ. بىر ـ بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان بۇ تومتاق، خاتا چۈشەنچىلەر كىشىنى ھەيران قالدۇرمامدۇ؟

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بىر خىل مەدەنىيەت دەۋرىدىن ئىككىنچى بىر خىل دىنىي مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانى بىر خىل دىنىي مەدەنىيەت دەۋرىدىن ئىككىنچى بىر خىل مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، دېمەك، بۇ ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.» بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئاپتور دىنىنىڭ مەدەنىيەتكە بولغان تەسىرىنى ۋە رولىنى بەك

مۇبالىغىلەشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغان. يېڭى بىر مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ باشلىنىشى ھەمىشە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئۆزگىرىشنى شەرت قىلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، ياپونلارنىڭ مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېلىپ بارغان «داخۇا ئىسلاھاتى» ياپونلارنىڭ جۇڭگونىڭ گۈللەنگەن تاڭ مەدەنىيىتىگە بولغان قىزىقىشىنى ئەۋجىگە چىقارغان بولسا، 19 ـ ئەسىردىكى «مېيجى يېڭىلىقا كۆچۈش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، ياپونلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە چوقۇنۇش ۋە تەقلىد قىلىشتىن يېقىنقى زامان غەرب مەدەنىيىتىگە چوقۇنۇش ۋە تەقلىد قىلىشقا ئۆتكەن. بۇ ئىككى ئىسلاھات ياپونىيە تارىخىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىككى قېتىملىق چوڭ ئۆتۈش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ياپونلار دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياسىمىغان، بەلكى بۇ ئىككى ئىسلاھات ئۆز نۆۋىتىدە ياپونلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن. ھەرگىزمۇ بۇ ئىككى قېتىملىق چوڭ ئىسلاھات دىنىي ئېتىقاد ئۆزگىرىشىنىڭ مەھسۇلى ئەمەس.

ياۋروپا مەدەنىيەت تارىخىغا ۋە دىن تارىخىغا نەزەر سالساقمۇ، بۇ نۇقتىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ياۋروپانى قاپلىغان ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى رىم پاپاسىنى مەركەز قىلغان دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ نوپۇزىنى قاتتىق تەۋرىتىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە زور ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلدى. 16 ـ ئەسىردىكى خرىستىئان دىنىي ئىسلاھاتىنىڭ يول باشچىسى گېرمانىيىلىك مارتىن لۇتېرنىڭ «95 ماددىلىق بايانات» ى كەڭ خرىستىئان مۇخلىسلىرىنى «شەخس ئۆز دىلىدىكى بىر خىل خۇپىيانە ۋاسىتە تۈيغۇ ئارقىلىق خۇدا بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، شەخس بىلەن خۇدانىڭ ئوتتۇرىسىدا دىنىي جەمئىيەتنىڭ ۋاستىچى بولۇشى ھاجەتسىز» دەيدىغان تونۇشقا كەلتۈردى. شۈبھىسىزكى، گۇمانىزملىق مەدەنىيەتنىڭ تۈرتكىسىدە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي جەھەتتىكى بۇ مىسلىسىز ئىسلاھات ئۆز نۆۋىتىدە غەرب كاپىتا-

لىزىمنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور گۈللىنىش پۇرسىتى ئېلىپ كەلگەن. پۈتكۈل غەرب دۇنياسى مارتىن لۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان پىروتېستانت دىنىنىڭ غەربنىڭ يېقىنقى زامان ماددىي مەدەنىيىتىگە ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن غايەت زور تەسىرىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا بىز مەدەنىيەتنىڭ دىنغا، دىننىڭ مەدەنىيەتكە بولغان ئايلانما تەسىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك. «مەدەنىيەت پەقەت دىننىڭ تۇغۇندىسى» دەپلا تونۇيدىغان بىر تەرەپلىمە قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

سىدىقھاجى ئۆز ماقالىسىدا مۇنداق يازىدۇ: «ئۇيغۇر خەلقى تارىخىي ئۆتۈش دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىدىن بۇددا دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنى ئىلغار دەپ تونۇغاچقا بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كىرگەن.» ئاپتور بۇ نۇقتىدا ناھايىتى يۈزە بىر چۈشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويغان. يېڭى بىر دىنىي ئېتىقادنى قوبۇل قىلىش ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەرگىمۇ باغلىق بولىدۇ. بۇ يەردە شۇ دىننىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنىڭ ئىلغارلىقىنىلا نەزەرگە ئېلىپ، باشقا سەۋەبلەرنى نەزەردىن چەتتە قالدۇرۇش، بىر بىمەنىلىك. ئەگەر بىر دىن ئۆز ئىچىگە ئالغان پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ ئىلغارلىقى ئارقىلىقلا كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ئۆزگىرىش ياسىشىغا سەۋەب بولىدىغان بولسا، ئېيسانىڭ گەۋدىسى كرېستقا مىخلىنىپ قان ئىچىگە غەرق بولمىغان بولاتتى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قىلىچقا تايىنىپ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا سانسىز غازات ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارمىغان بولاتتى، خوتەن ئۇيغۇرلىرى قاراخانىيلار دەۋرىدە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۆزلىرىگە ئېلىپ بارغان غازاتلىرىغا 40 يىلغا سوزۇلغان دەھشەتلىك قارشىلىق ئۇرۇشلىرىنى قىلىپ ئۇيغۇرلار تارىخىدا قانلىق بىر سەھىپىنى قالدۇرمىغان بولاتتى! شۇڭا يېڭى بىر دىننىڭ تارقىلىپ ئومۇملىشىشى نوقۇل ھالدا

ئۇنىڭ ئۆزىدىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ ئەۋزەللىكىدىن بولغان، دەپ قارىساق، بىر تەرەپلىمىلىككە يول قويغان بولىمىز. ئەگەر بىز تونۇش جەھەتتە ئاپتور بىلەن شەرتلىك يوسۇندا بىر نۇقتىدا تۇرۇپ، بۇددا ئىدىيىلىرىدىن ئىسلام دىنىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنى ئىلغار دەپ تونۇساق، بۈگۈنكى زامان غەرب دۇنياسىدىكى تەسىرى ئەڭ زور پەيلاسوپلارنىڭ بىرى بولغان گېرمانىيىلىك شوپىنخائوئېرنىڭ ئىرادىچىلىك پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن، بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئۇپانىشاد»تىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ قىممىتىنى چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالىمىز. ھەم بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بۈگۈنگىچە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى چۈشەندۈرۈشكىمۇ ئامالسىز قالىمىز.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «دىنىي ئېتىقادنىڭ بىرى يەنە بىرىنى چەكلەپ تۇرغاندا، ئىككى خىل ئەنئەنىنىڭمۇ بىرى يەنە بىرىنى چەكلەپ، توقۇنۇش ئىچىدە تۇرىدۇ. بۇ توقۇنۇش جەريانى بىرى يەنە بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.» بۇ بىر خىل دىنىي ئېتىقاد مۇھىتىدا پەقەت بىرلا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دېگەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇنداق بولۇش مۇمكىنمۇ؟ دىن مەدەنىيەتكە نىسبەتەن شۇنچە زور چەكلەش كۈچىگە ئىگىمۇ؟ بۇنىسى ناتايىن. ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۈگۈنكى غەرب دۇنياسىدىكى خىلمۇ خىل پەلسەپە ئېقىملىرىنى، رەڭگارەڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېقىملىرىنى ئەقىلگە سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىز بىر خىل دىنىي ئېتىقاد مۇھىتى ئاستىدا بىرلا خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دېگەن قاراشنى توغرا دەپ قارايدىغان بولساق، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىمىزدە بۇرۇلۇش، سەكرەش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن يېڭى بىر دىنىي ئېتىقادنى قوبۇل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ بىر بىمەنىلىك، ئەلۋەتتە.

سىدىقھاجى يۇقىرىقى چۈشەنچىسىدە يەنە بىر ئىلمىي خاتالىققا يول قويغان. ئاپتور «دىنىي ئېتىقادنىڭ بىرى يەنە بىرىنى چەكلەپ تۇرغاندا، ئىككى خىل ئەنئەنىنىڭمۇ بىرى بىرىنى چەكلەپ، توقۇنۇش ئىچىدە تۇرىدۇ. بۇ توقۇنۇش جەريانى بىرى يەنە بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.» دەپ تونۇيدۇ. ئەجەبا، ئىككى خىل ئەنئەنە داۋاملىق ھالدا بىرى بىرىنى چەكلەپ توقۇنۇش ئىچىدە تۇرامدۇ؟ بىرى يەنە بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشامدۇ؟ ئەنئەنە نوقۇل، ساپ ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرامدۇ ياكى ئەنئەنىلەر ئۆزئارا سىڭىشىش، ئۆتۈشۈش، مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئىنكار قىلىشتەك قانۇنىيەتلىك تەبىئىي جەريانغا ئىگە بولامدۇ. بىز بۇددىزم مۇھىتى ئاستىدىكى كۆسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام دىنى مۇھىتى ئاستىدا راۋاجلانغان ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا مەدەنىيىتىمىز ئوتتۇرىسىدا تارىخىي ئىزچىللىق مەۋجۇت ئەمەس، دەپ ئېيتالامدۇق؟ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى باغلىنىشنى ئىنكار قىلىش تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلەمدۇ؟ ئەگەر ئاپتور مۇشۇ خىل چۈشەنچىسىنى توغرا دەپ چىڭ تۇرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئاپتورنىڭ «ئەنئەنە تارىخى ھەرىكەتلەر ئىچىدە چۈشۈپ قالىدۇ، تولۇقلىنىدۇ، ئۆزگىرىدۇ، ئۆزىگە يېڭى مەزمۇنلارنى قوبۇل قىلىدۇ.» دېگەن قاراشلىرىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ تامامەن بىر بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان قاراشلارغۇ؟ ئاپتورنىڭ «بىرى بىرىنى رەت قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ» دېگەن سۆزى يەنە ئۇنىڭ «ھەر قانداق مىللىي مەدەنىيەتنىڭ دىنىي ئەقىدىلەر تۈپەيلىدىن ئۆز خاسلىقىنى تولۇق يوقىتىشى مۇمكىن ئەمەس» دېگەن سۆزلىرى بىلەنمۇ زىت بولۇپ قالغان.

سىدىقھاجى ئۆز ماقالىسىدا يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بەزىلەر: يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن شائىر ئابدۇكېرىم خوجىغىچە نۇرغۇن كلاسسىكلار ياشىغان ۋە ئەسەرلەر يېزىلغان، دېيىشىدۇ»، «يۇقىرى قاتلامغا مەنسۇپ بولغانلىقى، ھېكايە شېئىرلارنى يازغانلىقى ئۈچۈنلا

‹كلاسسىك›، دېيىشىمىز كېرەكمۇ؟» ئاپتور بۇ يەردە ھېچكىم مەتبۇئات يۈزىدە ئوتتۇرىغا قويمىغان، ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى يوق مۇشۇنداق ئەرزىمەس مەسىلىلەرنى ئېلىپ، ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۆزى قايناپ تەتقىقات تېمىسىنى پۇچەكلەشتۈرۈپ قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە «يۇقىرى قاتلامغا» دېگەن ئىبارىنى تىلغا ئېلىپ تېخىمۇ مۇجمەل تونۇشقا يول قويغان. ئاپتور بۇ ماقالىسىنىڭ تېمىسىنى يۇقىرىقى مەسىلىدىن باشقا يەنە بىر قانچە نۇقتىدىمۇ، پۇچەكلەشتۈرۈپ قويغان. مەسىلەن، ئاپتور «ھازىرقى زامان كىشىلىرىدە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەنئەنىنى ئەنئەنە، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەدەبىياتنى ‹كلاسسىك ئەدەبىيات›، دەپ قارايدىغان پىسخىك خاھىش شەكىللەنگەن» دەپ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئاپتورنىڭ نۆۋەتتىكى كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا ئىپادىسى كۆرۈلمىگەن مۇشۇنداق بىر ئەرزىمەس «پىسخىك خاھىش»نى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشى كىشىنى تازا جەلپ قىلالمايدۇ. چۈنكى بىزنىڭ دەرسلىكلىرىمىزدىمۇ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ، تارىخچىلىرىمىزنىڭ تەتقىقات ئەمەلىيىتىدىمۇ ھەرگىز ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىمىزنى نەزەردىن ساقىت قىلىدىغان ئەھۋال كۆرۈلۈپ باققىنى يوق.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق يازىدۇ: «يېڭى دەۋردە ئەدىبلەر ‹ئىنقىلابىي رېئالىزم› پرىنسىپلىرى بويىچە ئىجاد قىلغان، شۇڭا بۇ ئەدەبلەرگە ‹ئىنقىلابىي رېئالىزم› پرىنسىپلىرى بويىچە مۇئامىلە قىلىشقا بولىدۇ، ئۇلار ‹كلاسسىكلار› قاتارىغا ھەرگىز كىرەلمەيدۇ، دېگۈچىلەرمۇ بار. ئويلىشىمىز كېرەككى، مەنتىقىلىق بىلەن تارىخىيلىق بىر – بىرىگە ئۆزگىرىپ تۇرىسىمۇ نوقۇل تارىخقا بېرىلىپ، مەنتىقىلىقنى نەزەردىن ساقىت قىلساق، كلاسسىكلارغا مۇئامىلە قىلىشتا ماركسىزمدىن چەتنەپ كېتىمىز، ماركسىزمدىن چەتنەش نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟» ئاپتور بۇ يەردە مەتبەئە يۈزىدە كۆرۈلمىگەن مەسىلىلەرنى يەنە بىر قېتىم نەقىل كەلتۈرۈش ۋە سىياسىيغا كۆتۈرۈش ئارقىلىق

قورۇقتىن قۇرۇق ھەيۋە قىلغان. مۇشۇنداق مەنبەسىز مىساللارنى تىلغا ئېلىپ ئۇنى پرىنسىپقا سېلىپ، ئىلمىي تەتقىقاتقا سىياسىي تۈس بېرىپ باشقىلارنى ھۇركۇتۇش توغرا ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، شۇنى بىلىش كېرەككى، ماركسىزم ئۆلۈك قېلىپ ئەمەس، ئۇ ھەرىكەتتىكى، راۋاجلىنىۋاتقان بىر نەزەرىيىۋى سىستېما.

سىدىقھاجى يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «‹كلاسسىك› ئەدەبىياتقا بۇ كۆز قاراشلار بويىچە مۇئامىلە قىلساق، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى، لېكىن ئۇنداق مۇھىتتا ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ، ئەدەبىي قاراشلارنىڭ، بولۇپمۇ ئەدەبىي تەنقىدنىڭ تېخى تۈرەلمىگەنلىكىنى بايقايمىز.» ئاپتورنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىياتشۇناسلىقتا ئائىت ئەسەرلەرنىڭ خېلىلا نۇرغۇنلىقىنى بىلمەيدىغانلىقى ئۇنىڭ بۇ بايانلىرىدىن مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى سىستېما ياراتقان ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى فارابىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى ۋە ئەدەبىيات قاراشلىرى بايان قىلىنغان «شېئىرىيەت قانۇنلىرى ھەققىدىكى رىسالە»، «شېئىرىيەت ئىلمى توغرىسىدا كىتاب»، «شېئىر ۋە قاپىيە توغرىسىدا»؛ «رىتىمىكا توغرىسىدا سەدرە كىتاب» قاتارلىق نادىر ئەسەرلىرى ۋە مويسىپىت شائىر ئەلىشىر ناۋائىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىق 355 نەپەر ئەدىب ۋە ئالىمغا باھا بەرگەن «مەجالىسۇن نەفائىس»، شېئىرىيەت نەزەرىيىسىگە ئائىت ئەسەر «مىزانول ئەۋزەن» (ۋەزىنلەر ئۆلچىمى) ۋە تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى پارس تىلىغا سېلىشتۇرۇپ بايان قىلىنغان «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە) قاتارلىق ئەسەرلىرى ھەم ئۇلۇغ ئالىم، شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى شېئىر ۋە شائىرغا ئائىت بايانلىرى كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت مەشھۇر ئەسەرلەردۇر. بۇلارنى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە، ئەدەبىي تەنقىدكە ئائىت ئەسەر دېگىلى بولمامدۇ؟ بىز كۆزىمىزنى

يۇمنۇپلىپلا «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا نەزەر سالساق تېخى ئەدەب-
تەنقىدىنىڭ تۈرەلمىگەنلىكىنى بايقايمىز» دەۋەرسەك، پاكىت ئالدى-
مات بولۇپ قالىمىز. مەن ئاپتورنىڭ يۇقىرىقى قارىشىدىن ئۇنىڭ
«كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى» دېگەن ماۋزۇلاردا سۆز
ئېچىشقا تېخى بالدۇر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

سىدىقھاجى روزى ماقالىسىدا يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بەزىلەرنىڭ
‹ئەدەبىيات غەيرىي ئەقلىيلىك›، دېگەن قاراشلىرىنى قوبۇل قىلىشقا
بولمايدۇ. ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىڭ ھەرىكىتىدىن قارىغاندا ئۇ ھەم
ئەقلىي، ھەم ھېسسىيات ھەرىكىتى». ئاپتورنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە-
كى بۇ مۇتىدىل چۈشەنچىسى ئۇنىڭ «ھېسسىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشى
بىلەن ئەقىل ــ ئىدراكنىڭ تەرەققىي قىلماسلىقى ئوتتۇرىسىدىكى
قارىمۇ قارشىلىق دەل مەدەنىيەت بىلەن مەرىپەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
پەرىقتۇر» دېگەن چۈشەنچىسى بىلەن زىت بولۇپ قالغان. مانا مۇشۇن-
داق مەنتىقىلىق زىددىيەتلەر، چالا چۈشەنچىلەر، تومتاق قاراشلار،
مۇتلەق بايانلار، مۇجمەل ئۇقۇملار سىدىقھاجى روزىنىڭ بۇ ماقالىسە-
نىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئاپتورنىڭ بۇ ماقالىسىنى ئوقۇغاندىن كېيىن مەن مۇئەللىپنىڭ
زادى قايسى مەسىلىنى نۇقتىلىق ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلىقىنىمۇ ھېچ
ئاڭقىرالمىدىم.

ئاپتور ماڭا ھارۋىنى قورۇق ھالەتتە تاراقشىتىپ ئېلىپ قېچىۋات-
قاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. مەن ئاپتورنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ۋەزنى
ئېغىرراق ماقالىلارنى يېزىپ، جىددىي كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ۋە تەنقىد
قىلىشقا ئەرزىيدىغان نازۇكراق مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنى ئۈ-
مىد قىلىمەن.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1993 ـ يىل
20 ـ ئۆكتەبىر سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«چۇسا مىجەز تەنقىدچىلىك» توغرىسىدا

سەنئەتنىڭ ئۆز ساپلىقىنى ئىزدەش سەپىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى ئىزدەش سەپىرىگە ئوخشاشلا مۇشكۇللۇك بىلەن تولغان ئۇلۇغۋار سەپەر. ئۇ ئۆزىنىڭ سەلتەنەتلىك ۋە ئازابلىق مۇساپىسىدە گاھىدا زالىملارنىڭ زۇلمەتلىك «ئالتۇن قەپەز» لىرىگە بەنت قىلىنسا، گاھىدا ئىلاھىيەتنىڭ قارا دارىغا ئېسىلدى. گاھىدا جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق كىشنەشلىرى، نەيزە ـ قالقانلارنىڭ جاراڭ ـ جۇرۇڭلىرى ۋە ئاچ ـ يالىڭاچلارنىڭ مۇڭ ـ زارى بىلەن تولغان قاباھەتلىك ئاسمان ئاستىدا ئىگە ـ چاقىسىز تېڭىرقاپ يۈرگەن بولسا، گاھىدا ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ياۋايى كۈچ بىلەن غالجىرانە ئەلپازدا غايىۋى مەنزىللەرگە قاراپ پەرۋاز قىلدى. ئۇنىڭ دەل مۇشۇنداق مىنۇتلاردىكى سېھرىي قۇدرىتى ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ يۈكسەك ئېستېتىك مەنىگە چۆمگەن پارلاق سەھىپىلىرىنى ئاچتى. ئازاب دەشتلىرىدە تېنەپ يۈرگەن ئىنسانىيەت ئەنە شۇ مىنۇتلاردا ياش يۇقى كۆزىدىكى سۇس كۇلۇمسىرەشنى، لەۋلىرىدە يوگۇرۇپ يۈرگەن مەغرۇر تەبەسسۇمنى ھېس قىلدى. ئىنسان ئۇچۇن تۇتىيا سانالمىش مۇشۇنداق بىباھا دەقىقىلەردە ھەر بىر ۋۇجۇد نۇردەك يەڭگىل ۋە پاك بولغان ئىلاھىي روھ بىلەن ئۇچرىشىپ پارلاش مۇمكىنچىلىكىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. ئاھ، ئىنساننى ئۆز ـ ئۆزىگە تونۇتۇشنىڭ ئۇلۇغۋار ئۇزۇن سەپىرىگە ئاتلانغان مۇقەددەس سەنئەت! ئۇششاق ـ چۈششەك ئەرزىمەس غايىلەر بىلەن چاكىنا مەقسەت لەشلىرى قانات ـ قۇيرۇقلىرىغا چاپلاشمىسىكەن.

سەنئەت بىلەن پاك ھالەتتە مۇناسىۋەت ئورنىتىش بىزنىڭ ۋىجدا-

نىي بۇرچىمىز. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، قەلبىمىز سەنئەتكە بولغان ساپ مۇھەببەت چىرمىغان ھالەتتە سادىر قىلغان بەز خاتالىق ۋە سەۋەنلىكلىرىمىز، شۇبھىسىزكى، گۈزەل خاتالىق ئوماق سەۋەنلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەكسىچە ھالدا ئۆتكۈزگەن خاتال ۋە سەۋەنلىكلىرىمىز سەنئەت پەرىسىنىڭ يۈزىگە يۇندا چېچىش ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسان قەلبىگە يول ئىچىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىن پاتقاقا پاتۇرۇپ قويۇۋاتقان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ مەسىلىلەرنى سارالڭ خوتۇننىڭ يىللاپ تارغاق كۆرمىگەن چېچىدەك چىگىشلىشى كەتكەنلىكى ھەممىگە ئايان. بۇ بىر ئىچىنىشلىق قىسمەت. مىللى مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنى ئۇزۇل - كېسىل يېڭىلىماي تۇرۇپ، بۇ قىسمەتنى ئۆزگەرتىشتىن سۆز ئېچىش بەكمۇ مۇشكۇل. بىزنى تېخىمۇ ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدا خېلى نامى بار بەزى تەنقىدچىلىرىمىز بۇ قىسمەتتىن زارلانغان، بۇ رېئاللىقنى ئۆز-گەرتىشكە نىيەت باغلىغان ھالەتتە ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن تەتۈر ھالدا تېخىمۇ مۇجمەل چىگىشلىكلەرنى پەيدا قىلماقتا. مەن بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن سىدىقھاجى روزىنىڭ ئەدەبى تەنقىد پائالىيىتىگە نەزىرىمنى بىر ئاغدۇرۇپ باقاي.

يېقىنقى بىر - ئىككى ئاي ئىچىدە سىدىقھاجى روزىنىڭ «ئەدەبى يات قوشۇنى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى بەزى مەسىلىلەر»، «چوقۇ نۇش ۋە كۆچۈرۈش»، «دىكۇس - كۇس كۆۋرۈكى، دىكى پا راڭلار»، «بىدىلىكتىكى سىرىق ئوتنىڭ يىلتىزى نەدە؟» نامل تۆت پارچە ماقالىسى «شىنجاڭ گېزىتى»، «ئاسىيا كىندىكى» گېزى تى ۋە «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»دە ئېلان قىلىندى. مەن ب ماقالىلەرنى ئوقۇپ بەزى جايلىرىنى ياقتۇرغان بولسامۇ، مۇتلە كۆپ قىسىم جايلىرىنى پەقەتلا ياقتۇرمىدىم. ياقتۇرمىغان جايلار ھەق قىدىكى تەسىراتىم تۆۋەندىكىچە:

مىنىڭچە بۇ ماقالىلەردە شەخسىي ئۆچ ـ ئاداۋەت پۇرىقى ناھايىتى قويۇق. گەرچە سىدىقھاجى روزى ئۆزى «ئەدەبىيات قوشۇنى ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى بەزى مەسىلىلەر» دېگەن ماقالىسىدا: «ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىيات ساھەسىدە نەزەرىيىۋى قورال ئىدى» دېگەن بولسىمۇ، شۇنداقلا «ئوبزورچى قەلبىنىڭ ھودۇقۇش ئىچىدىكى ئىزھارى» دېگەن ماقالىسىدە «فېئودال ئۇرۇقداشلىق، تەلۋە يۇرتۋازلىق، ئەسەبىي مەزھەپچىلىك ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتتى» دەپ ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز ئەمەلىيىتىدە بۇ نۇقتىغا ئېغىر خىلاپلىق قىلىپ كەلدى. ھەممىگە ئايان، سىدىقھاجى روزى 5 ـ 6 يىل ئىلگىرى «تارىم» ژۇرنىلىدا «ئۇستىلىق بىلەن كۆچۈرۈۋېلىشمۇ ياكى تالانتنىڭ مەھسۇلىمۇ؟» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ شائىر ئارسلاننىڭ «يۇلتۇزلار يۇرتى»، «ئاھ، مېنىڭ خەلقىم» ناملىق داستانلىرىنى باشقىلاردىن ۋە ئۆزى ئۆزىنىڭكىدىن «ئۇستىلىق بىلەن كۆچۈرۈش» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ يىل يەنە جياڭ زېمىننىڭ مەملىكەتلىك تەشۋىقات، ئىدىيە خىزمىتى يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىنى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار ماقالىلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن قايتا ئىلھاملىنىپ يازغان بىر نەچچە پارچە ماقالىسىدە ئارسلاننى «ئۆمەر ھەييامنىڭ ئىزىدىن قوغلاپ» كۆچۈرگەن، ئۆزىنىڭ «يۇلتۇزلار يۇرتى» داستانىدىن ئۆزى كۆچۈرگەن، دېگەن مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. توۋا دېمەي تۇرالمايمەن. ئەگەر مەتبۇئات ئورۇنلىرى «يېشىل چىراغ» يېقىپ بېرىدىغان بولسا، سىدىقھاجى ئۆز ئۆمرىنى ئارسلاننىڭ «كۆچۈرمىچىلىكى» نى ئىسپاتلايدىغان ماقالىلەرنى يېزىشقا بېغىشلايدىغان ئوخشايدۇ. كۆچۈرمىچىلىكتىن، تېما تەكرارلىقىدىن زارلىنىپ ئوتتۇرىغا چىققان بۇ تەنقىدچىنىڭ بىر نەچچە پارچە ماقالىسىدە 6 ـ 7 يىللاپ تەكرار بىر مەسىلىنى سۆرەپ يۇرۇشى كىشىگە غەلىتە تۇيۇلىدىكەن ياكى بۇ تەنقىدچىنىڭ «ئارسلانشۇناسلىق» نىڭ باشلامچىسى بولۇش غايىسى بارمىكىن؟ «ئارسلاننىڭ ‹يۇلتۇزلار يۇرتى›،

«ئاھ، مېنىڭ خەلقىم»، «زېمىن ئەركىسى»، قاتارلىق شېئىر،
ىتانلىرىنى ۋە مۇنداق كۆچۈرمىكەشلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى تولۇق
لىشتۇرۇشقا نەدە ۋاقىت» دەپ ئېيتقان بۇ تەنقىدچىنىڭ ئۆز ئەمەلى
ىتىگە زىت كېلىدىغان سۆزلىرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. 6
7 يىل ۋاقىتنى بىر ئەرزىمەس مەسىلىگە سەرپ قىلىش بۇ تەنقىدچ
ئازلىق قىلامدىغاندۇ؟ توغرا، ئىجادىيەتتىكى كۆچۈرمىچىلىك، تە
ىرارلاش ھادىسىلىرى ئەدەبىي تەنقىدنىڭ تەنقىدلەش ئوبيېكتى بولۇش
كېرەك. لېكىن ئەدەبىياتىمىزدىكى تەنقىدلەشكە تېگىشلىك ئىنتايە
مۇھىم مەسىلىلەر تولۇپ ياتقان ئەھۋالدا بىر ئىككى يازغۇچى
شائىرغا نەچچە يىللاپ ئېسىلىۋېلىپ «كۆچۈرمىكەش» دەپ ئىسپاتلا
چىقىشقا ئۇرۇنۇش ئانچە ئەرزىمەيدىغان ئىش. مېنىڭچە ھەقىقىي تە
قىدچى ئېتىقاد ۋە مەسلەك نۇقتىسىدىن قولىغا قەلەم ئېلىشى كېرەك.
سىدىقھاجىنىڭ نەچچە يىللاپ تالىشىۋاتقىنى ھەرگىزمۇ ئېتىقاد ۋ
مەسلەك مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى چاكىنا ئۆچمەنلىك، شەخسىي
ئاداۋەت نۇقتىسىدىن زەربە بېرىش ھەرىكىتى. ئەگەر سىدىقھاجى چوڭ
قۇر مىللىي ئېتىقاد، ساپ سەنئەت غورۇرىغا ئىگە بىر تەنقىدچى
بولغاندا ئىدى، ھېچقانچە ئەھمىيىتى يوق ئەرزىمەس مەسىلىلەرنى
جاھىللىق بىلەن يېزىپ يۈرمىگەن بولاتتى. سىدىقھاجى زېرىككەن،
ئاچچىقلانغان، تەنقىد قىلغان كۆچۈرمىچىلىك بىلەن تېما تەكرارلاش
ھادىسىسى باشقىلار بايقىمىغان مەسىلە ئەمەس. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
دىكى بىر ئومۇمىي كېسەل.

بىز ئىمانى پاكىز شائىر تاھىر تالىپنىڭ شېئرىيەت ھاياتىدىكى
تاسادىپىي مۇۋەپپەقىيىتى بولغان «چۈنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىرد
ىنىڭ قانچىلىغان شېئىر ھەۋەسكارلىرى ۋە بەزى شائىرلىرىمىزنىڭ
ئىجادىيىتىگە يېڭى قان بەرگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ قىممەت قارىشىغا
ۋە پىكىر قىلىش كۈچىگە قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى، بۇ
شېئىردىكى ھېسسىيات ۋە پىكىرنىڭ باشقىلارنىڭ قەلىمىدە قانچە

قېتىم تەكرارلانغانلىقىنى، قانداق تەقلىد قىلىنغانلىقىنى بىرەر قۇر ئەسلەپ باقىدىغان بولساقلا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ سۇيىقتىگە ۋە شائىرلىرىمىزنىڭ ساپاسىغا ھۆكۈم قىلالايمىز.

بۇ شېئىر 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدا تۇنجى قېتىم «قەشقەر ئەدەبىياتى» دا ئېلان قىلىنغاندا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇۋاتقان شېئىر ھەۋاسكارلىرىدىن مۇتەللىپ مۇھەممەد خۇرسەندى «مەن مىسالى غىلاپسىز خەنجەر» دېگەن شېئىرىنى، ئۆمەر مۇھەممەد ئىمىن «لەپىلدەيدۇ دىلدا غۇرۇر بايرىقىم» دېگەن شېئىرىنى، ئابابەكرى تۇيغۇن «مەن مىسالى بوران بالىسى» دېگەن شېئىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىشقانىدى. ھەۋەسكار شائىرلارغا نىسبەتەن بۇنداق تەقلىد قىلىش نورمال ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن، ئاتىقى چىققان شائىرلارغا نىسبەتەن بۇنداق تەقلىدىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش قاملاشمىغان ئىش ھېسابلىنىدۇ. لېكىن خېلى نامى بار شائىرلىرىمىزمۇ بۇنداق تەقلىد قىلىش، باشقىلارنىڭ شېئىرىدىكى پىكىر ۋە ھېسسىياتنى تەكرارلاشتىن خالىي بولالمىدى. مەسىلەن: شائىر ئوسمانجان ساۋۇت تاھىر تالىپنىڭ ئاشۇ بىر پارچە شېئىرىنىڭ تەسىرىدىن ھېلىغىچە قۇتۇلالىغىنى يوق، ئوسمانجان ساۋۇت تاھىر تالىپنىڭ «چۈنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئارقا ـ ئارقىدىن «مېنىڭ ياشاش لوگىكام»، «تاشنى تېشەر نەزەر بىلەن ياشايمەن» دېگەندەك تېمىدا بىر تۈركۈم شېئىرلارنى ئېلان قىلدى. ھەتتا 1990 ـ يىللارغا كەلگەندىمۇ يەنە مۇشۇ شېئىرلىرىدىكى پىكىرلىرىنى تەكرارلىدى. مەسىلەن، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىكى ئەدەبىيات بېتىدە ئېلان قىلىنغان «قۇياشتىكى سادالار» ناملىق شېئىرىدا يۇقىرىقى شېئىرلىرىدىكى قەسەم ۋە ۋەدىلەرنى يەنە تەكرارلىدى. تۆۋەندىكى بۇ بىر كۇپلېتنى كۆرۈپ باقايلى:

ئوتتەك يېنىپ، لاۋۇلداپ، نۇردەك پارلاپ ئۆتىمەن،

يېنىش، پارلاش، لاۋۇلداش ئەسلى مېنىڭ ئەقىدەم.
ھەر ئۆي ئۇچۇن ھەممىشە شېۋە قەدر كۆتىمەن،
بۇ نىيەتتىن بەزگەن چاغ — مېنىڭ ئەجەل دەقىقەم.

بىز بەزىلەرنىڭ نەزەرىدە يۇقىرى ئورنى بار شائىر مۇھەممەد-سادىقنىڭ «چۇنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىرنى ئەينەن كۆچۈرۈۋالغ دەكلا يېزىپ چىققان «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەت گېزىتى» ئېلان قىلىنغان «ئادەممەن، يۇرىكى بار» دېگەن شېئىرىنى كۆرۈ باقايلى:

«ئادەممەن، ھېسسىياتلىق دىل - يۇرىكى بار.»
«ئادەممەن، ھېسسىياتلىق دىل - يۇرىكى بار،
ئار - نومۇس ئىچىدە ئاققان قىزىل قان.
ئېيتقىنا ھايۋاندىن بولامدۇ پەرقىم،
بولمىسا مېنىڭدە غۇرۇر ۋە ئىمان...»
«ئەمەسمەن تاش ياكى ياسالغان ھەيكەل،
ئادەممەن، ۋىجدانلىق دىل - يۇرىكى بار!»

بىز بۇ مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا «چۇنكى مەن ئادەم» دېگەن شېئىردىكى مىسرالار بىلەن نەقەدەر ئوخشاشلىقىنى ھېس قىلىمىز. يەنە مىسال كەلتۈرۈۋېرىشنىڭ ھاجىتى قالمىغان بولسا كېرەك.

مەن بۇ يەردە يېڭى چۈشىنىشمەسلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ ئارسلاننىڭ ئىجادىيىتىگە بولغان قارىشىمنى قىستۇرۇپ ئۆتەي، مېنىڭچە ئارسلان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى سەھىپە بەرمەي ئۆتەلمەيدىغان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ 1980 - يىللارنىڭ بېشىدىكى بىر قىسىم شېئىر - داستانلىرى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە يېڭى رو بەرگەنىدى. شۇ يىللاردا ئۇنىڭ قەلىمىدە قان ھىدى قويۇق ئىدى 1980 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئۇنىڭ قەلىمىدىن سىيا پۇرىقى كېلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇگۈنكى كۈندە ئارسلانغا بولغا قىزىقىش كىتابخانلار ئارىسىدا پۈتۈنلەي يوقالدى دېيىشكە بولىدۇ

ئۇنىڭ نامىنى پەقەت سىدىقھاجىلا كىتابخانىلارنىڭ ئىسكە سېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ، خالاس.
سىدىقھاجى روزى ئىزچىل ھالدا نامىنى بەزىدە ئاتاپ، بەزىدە ئاتىماي تەنقىدلەپ كېلىۋاتقان قەلەم ئىگىلىرىنىڭ بىرى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن. مەن سىدىقھاجى روزىنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق داستانىنى تەنقىدلەپ يازغان «تىل ‹بۇزۇلسا بۇزۇلسۇن›، ۋەزىن ‹بۇزۇلمىسۇن›» دېگەن تەنقىدىي ماقالىسىنى نورمال تەنقىد، دەپ قارايمەن، چۈنكى ھەر قانداق ئەدەبىي ئەسەر ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن سىدىقھاجى روزىنىڭ «ئوبزورچى قەلبىنىڭ ھودۇقۇش ئىچىدىكى ئىزھارى» دېگەن ماقالىسىدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننى «‹مەدەنىيەت› دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدا ئەقەللىي ساۋاتقا ئىگە بولماي تۇرۇپ، ‹ئارىلاشما مەدەنىيەت نەزەرىيىسى›نى بازارغا سېلىۋاتىدۇ» دەپ تەنقىدلىشى لىللا بولماي قالغان. سىدىقھاجى روزىنىڭ نەزىرىدە «مەدەنىيەت دېگەن ئەقەللىي ئۇقۇمنى بىلمەيدىغان» بۇ ئادەم مېنىڭ نەزىرىمدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى باشقىلار ئالدىراپ چىش پاتۇرالمايدىغان ئەڭ ئېغىر تېمىلاردا خاس ئەسەرلەرنى يېزىپ بىزگە تەقدىم قىلىۋاتقان ھەقىقىي ئالىم. بىز ئادەمگە مۇئامىلە قىلىشتا سەل ئاقىلانىراق بولايلى. قولىقىمىزغا ئەمەس، كۆزىمىزگە ئىشىنەيلى، قارايلى، ھەققىدە باشقىلارنىڭ ھازىرغىچە تېخى ئالىقانچىلىك ئىلمىي ماقالە يېزىپ چىقالمىغانلىقىغا، ئېستېتىكا ھەققىدە تۈزۈكرەك بىر پارچە ئىلمىي ماقالە يېزىپ چىقالمىغانلىقىغا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە بىرەر پارچە سىستېمىلىق ئەسەر يېزىپ چىقالمىغانلىقىغا قاراپ باقايلى. بۇ تېمىلاردا پەقەت ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭلا خاس ئەسەرلىرى بار. قىسقىسى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، ئۇيغۇر ئېستېتىكا تارىخى ۋە ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتىدا ياراتقان پەللىنى تېخى ئارىمىزدىن چىقىپ يېڭىلىيالە-

ىغان بىر ەر ئالىم يوق. بۇ پەللىنى يەنىلا تېخى ئاشۇ «ساۋاتسىز» ئا
ئۆزى يېڭىلاپ بېرىۋاتىدۇ ياكى بۇ «ساۋاتسىز» ئالىم باشقىلارنىڭ
ئوغرىلاۋاتامدىغاندۇ؟ مەن سىدىقھاجىنىڭ بۇ «گۇمانلىق دېلو»نى
ىنقلاپ بېقىشنى ئۈمىد قىلىمەن. بىز بەزى كىشىلەرنىڭ «ئۇيغ
ئالىم، مۇتەخەسسىسلىرى» دېگەن سۆزلەرنى كۆپ ئىشلەتكىنىگە
راپ ئالىملىرىمىز كۆپ ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قالمايلى، ئەگ
قاتتىقراق تەلەپ بىلەن ئۆلچەيدىغان بولساق ئالىم - مۇتەخەسسىسل
ىمىزنى يىغىپ كەلسە بىر مىنىبۇس توشمايدۇ. زەلىلى: «خالاي
ىنىڭ كۆزىدە پەردە - غەپلەت، نۇر ئايان بولماس!» دەپ ئېيتقانىدەك
خامۇشلارچە، ھاماقەتلەرچە ياشاۋەرمەيلى، مۇستەقىل پىكىر قىلىش
ئادىتىنى يېتىلدۈرەيلى. پەرق تۇيغۇسى خۇنۇك مىللەت كۆپ ھاللار
مەشئەل كۆتۈرگەن ئوغلانلىرىنىڭ بويىنىغا سىرتماق سېلىشتەك خاتا
لىقنى تولا تەكرارلايدۇ.
بىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىندەك نەزەرىيىۋى تەپەككۇرى
كۈچلۈك، ئىزدىنىش روھىغا باي، ئىلىم ساھەسىنىڭ ئېتىراپ قىلى
شىغا ئېرىشكەن بىر ئالىمنى «مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇم توغرىسىد
ساۋادى يوق دەپ تەنقىدلىگەن سىدىقھاجى روزىنىڭ ساۋادىنى بىر
تەكشۈرۈپ كۆرەيلى: «تەنقىد ئېڭىمىز تەرەققىي قىلغان بولسا
‹ئىنجىل قىسسىلىرى› نى تەرجىمە قىلدۇرۇپ ئېلان قىلىپ، دۆلەت
ىنىڭ خىراجىتىنى ۋە ژۇرنالنىڭ ئاق بەتلىرىنى ئىسراپ قىلمىغان
بولاتتۇق». مانا بۇ سىدىقھاجىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدىكى
ئەڭ مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولغان «ئىنجىل» غا تۇتقان پوزىتسى
يىسى. بىز بۇنىڭدىن بۇ خۇدىنى بىلمەيدىغان كالتە پەم، تار نەزەر
يەڭگىلتەك، پەرق ئېتىش ئىقتىدارى تۆۋەن، تەنقىد ئوبيېكتىنى تال
لىيالمايدىغان ، قىساسخور، مەنمەنچى ئوبزورچىنىڭ «مەدەنىيەت
دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدىكى ساۋادىنىڭ قانچىلىكلىكىنى كۆرۈۋالالاي
مىز. ئۇز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇش زۆرۈركى، ئىجادىيەت

ئۆزىنىڭ پىكرىنى ئۆزى تەكرارلاشقا بەكمۇ ئۆچ قىياپەتتە كۆتتۇرىغا چىققان بۇ تەنقىدچى ئۆزىمۇ دەل شۇ خاتالىقتىن خالىي بولالمىغان. مەسىلەن، ئۇ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1992 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتىدە ئېلان قىلغان «كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى» ناملىق ماقالىسىدە: «‹كلاسسىك› ئەدەبىياتقا بۇ قاراشلار بويىچە مۇئامىلە قىلساق، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى، لېكىن ئۇنداق مۇھىتتا ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ، ئەدەبىي قاراشلارنىڭ، بولۇپمۇ ئەدەبىي تەنقىدنىڭ تېخى تۆرەلمىگەنلىكىنى بايقايمىز.» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان چۈشەنچىسىنى 1994 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «ئەدەبىيات قوشۇنى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى بەزى مەسىلىلەر» دېگەن ماقالىسىدە: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىن ئېيتقاندا پوئېزىيە تەرەققىي قىلغان، نەزەرىيىچىلىك تەرەققىي قىلمىغان» دېگەن جۈملىلەردە يەنە تەكرارلىغان. سىدىقھاجىنىڭ پولاتتەك قاتتىق ئىجادىيەت غۇرۇرى بۇنداق ئۆزىنىڭ گېپىنى ئۆزى تەكرارلايدىغان ھادىسىگە ھەرگىز يول قويمايتتى، بىراق شەيتان ئازدۇرغان بولۇشى مۇمكىن. «پۈل ئۇچۇن بىر ـ بىرىنى ئالدايدىغان ئىش تۇرمۇشتا ھەر يەردە ئۇچراپ تۇرىدۇ. لېكىن ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ قاپىيىسىنى ئۆزگەرتىپ قايتا ئېلان قىلىپ، پۇل ئۈچۈن مىللەتنىڭ ئېستېتىك تەلىپىنى ئالدايدىغان ئىش ئەدەبىيات تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان» دەپ باشقىلارنىڭ «چاۋىسىنى چىتقا يېيىنۋەتكەن» سىدىقھاجى بىر پىكرىنى جۈملە شەكلىنى ئۆزگەرتىپ قايتا ئېلان قىلىشىنىمۇ «چوڭ ئالدامچىلىق» ھېسابلامدىغاندۇ؟ ياكى بۇ تاسادىپىيلىقمىدۇ؟

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم، ئەدەبىي تەنقىدچى بولغان كىشى بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردەك بىر پەۋقۇلئاددە قىسمەتكە دۇچار بولغان خەلقنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىسى بولغان كىشى ئىجادىيەتتىكى

ئۇششاق ـ چۇششەك خاتالىقلار ئۇستىدە داۋاملىق ۋاراڭ ـ چۇر
قىلىپ داۋراڭخولۇق قىلىپ يۈرمەسلىكى كېرەك. مەن بۇ مەسىل
سىدىقھاجى روزى ئۆزى «‹كۇس ـ كۇس كۆۋرۈكى›، دىكى كەچ
پاراڭلار» دېگەن ماقالىسىدە كۆرسەتكەندەك: «ھەر قانداق كىشىن
خاتالىقى (بۇ جۈملە ئەسلى «ئادەمنىڭ ھەر قانداق بىر خاتالىقى» د
ئېلىنغان بولسا توغرا بولاتتى) ئۇنتۇشتىن — كەملىكىنى، نەسل
نى، مەدەنىيىتىنىڭ روھىنى، ئۆزىگە قايتىش ۋە ئۆزىنى تونۇش
ئۇنتۇپ قېلىشتىن يارالغان خاتالىقىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ» دە
قاراپ، ئىجادىيىتىدە دەل مۇشۇنداق ئېغىر خاتالىق سادىر قىلىۋاتقا
يازغۇچى ـ شائىرلارنى نەپرەت بىلەن تەنقىد قىلىشنى تەشەببۇس
قىلىمەن. سىدىقھاجىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ تەنقىدچىلىك ئەمەلىيىتىدە مۇش
نۇقتىغا بىرەر قېتىم بولسىمۇ ئەمەل قىلىشنى ئۈمىد قىلىمەن
ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە تەنقىد نەزىرىنى ئەرزىمەيدىغان مەسىلىلەرگ
ئاغدۇرۇپ، چوڭ مەسىلىلەرگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. بىرەر ئەسە
ئۇستىدە سىستېمىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزمەي، ئۇنىڭ بىر مىسراسى
نى، بۇنىڭ بىر مىسراسىنى تەنقىدلەپ، تەنقىدنىڭ كۈچىنى ئاجىز
لاشتۇرۇپ، «چۇسا مىجەز تەنقىدچىلىك» بىلەن شۇغۇللىنىشقا تېخ
مۇ بولمايدۇ. بۇنداق قىلىش خاتا ھېسابلانمىسىمۇ، لېكىن ئەھمىيە
تى يوق.

گەرچە سىدىقھاجى روزى «‹كۇس ـ كۇس كۆۋرۈكى›، دىكى
كەچكى پاراڭلار» دېگەن ماقالىسىدە بىز قىممىتى بار دەپ ھېسابلايدى
غان بىر تېمىغا كۆڭۈل بۆلگەن بولسىمۇ، لېكىن تەنقىدچىنىڭ پىكى
قۇۋۋىتىنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئەپسۇسلىنىپ قالدىم. سىدىقھاجى روزى
«ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدىبلىرى» نى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ رېئال ھايا
تىغا، ئۇلارنىڭ ئازابىغا سەل قارىدى، ئۇنى يېزىشتىن باش تارتتى
ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى يېزىشقا توغرا كەلسە پەردازلاپ، رەڭ بېرى
يازدى، دەپ خېلى ئاچچىق تەنقىدلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنى

«ئەدەبىياتتا دېھقانلارنىڭ ئازابىنى ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەك» دېگەن ھاياجانلىق تەشەببۇسى ماڭا بەك ئادەتتىكىچە تۇيۇلدى. مېنىڭچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ھازىرقى ئەڭ مۇھىم مەسىلە كىمنى يېزىش مەسىلىسى ئەمەس، نېمىنى يېزىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. ئىشچىنىڭ ئازابى، دېھقاننىڭ ئازابى، سودىگەرنىڭ ئازابى، زىيالىينىڭ ئازابى دەيدىغان ئاتالما بىزنى قايمۇقتۇرۇپ قويماسلىقى كېرەك. شۇنى بىلىش كېرەككى، ھەممە ئازابنىڭ يىلتىزى پەقەت بىرلا. مانا بۇ بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىردىنبىر ئانا تېمىسى. كىمنى يېزىش يازغۇچىنىڭ ئەركىنلىكى، ئەمما نېمىنى يېزىش ئۇنىڭ ۋىجدانى بۇرچىغا باغلىق ئىش.

(بۇ ماقالە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ 1994 ـ يىل 23 ـ ئاپرېل سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئامېرىكا نېگىرلىرىغا يىلتىزىنى تونۇتقان يازغۇچى

ئامېرىكىلىق مەشھۇر نېگىر يازغۇچى، «يىلتىز» قاتارلىق داڭ-
لىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئالېكس خالېي 1992 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ
10 ـ كۈنى يۈرەك كېسىلى سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جاپا ـ
مۇشەققەت، ئىزدىنىش، ئىجادىيەت ۋە شان ـ شۆھرەت بىلەن خاراك-
تېرلەنگەن ھايات مۇساپىسى ئاخىرلاشتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئامې-
رىكىدىكى گېزىت ـ ژۇرناللار بەس ـ بەستە تەزىيە ماقالىلىرى ئېلان
قىلىپ، «يىلتىز» ناملىق رومانى ئارقىلىق كىشىلەرگە كۆڭۈللۈك
ۋە ئازابلىق ئەسلىمىلەرنى ئېلىپ كەلگەن، ئامېرىكا نېگىرلىرىغا
يىلتىزىنى تونۇتقان بۇ مەشھۇر يازغۇچىنى خاتىرىلەشتى.

ئالېكس خالېينىڭ ئىسمى ئۇنىڭ «يىلتىز» ناملىق ئەسىرى
بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇ ئەسەر ئۇنىڭغا دۇنياۋى شۆھرەت
ئېلىپ كەلگەن. ئۇ 1976 ـ يىلى نەشر قىلىنغان بۇ رومانىنى
يېزىش ئۈچۈن 12 يىل ئىزدەنگەن، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى
يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن ئافرىقا، ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق جايلاردا
ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، نۇرغۇن
ئارخىپ ۋە ماتېرىيال باشقۇرۇش ئورۇنلىرىغا بېرىپ ماتېرىيال كۆر-
گەن، ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھىرىدە ئەينى يىللاردىكى نېگىر قۇللار-
نى يۆتكەپ سېتىشقا ئائىت خاتىرە ـ ھۆججەتلەرنى تېپىپ ئوقۇغان.
«يىلتىز» نەسەبنامە خاراكتېرلىك رومان بولسىمۇ، ئاپتور ئۇنى يې-
زىشتا نوقۇل تار دائىرە بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان، بەلكى ئىنتايىن
كەڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا بىر نەسەبنىڭ ئۈچ ئەسىرلىك

تارىخىنى، بىر جەمەت كىشىلەرنىڭ ئافرىقىدىكى ئەركىن تۇرمۇشى، ئامېرىكىدىكى ئېچىنىشلىق قۇللۇق تۇرمۇشى ۋە ئاخىرىدا ئەركىنلىككە ئېرىشىش جەريانىنى ئىنچىكە ھەم بەكمۇ تەسىرلىك تەسۋىرلىگەن. پۈتكۈل ئامېرىكا نېگىرلىرىنىڭ ئۇزاقتا سوزۇلغان ئىجتىمائىي بەختسىزلىكلىرى، مىللىي ئىزدىنىشلىرى، خورلۇقتا، ھاقارەتكە تولغان ھايۋان كەبى تۇرمۇشى؛ ئىنسانىي ھوقۇقى، تاللاش ئەركىنلىكى بولمىغان ئېچىنىشلىق تەقدىرى؛ قۇللۇقنىڭ قارا زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئىنسانىي ئازادلىققا ئېرىشىش يولىدىكى ئىزدىنىشلىرى مۇجەسسەملەنگەن بۇ تارىخىي رومانىنىڭ ئېلان قىلىنىشى چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ۋە كەڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش بولۇپ قالغان.

ئامېرىكىدىكى ئاخبارات ساھەسى ۋە ئەدەبىي ئوبزور ساھەسىنىڭ «يىلتىز» ناملىق رومانغا بەرگەن باھاسى بىردەك ياخشى بولغاچقا، بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 1977 - يىلى 4 - ئايدا ئامېرىكا دۆلەت كىتاب مۇكاپاتى كومىتېتى ھەممە كىشى كۆزىنى تىكىپ تۇرغان پرېست مۇكاپاتى تارىخ تۈرىنىڭ ئالاھىدە مۇكاپاتىنى «يىلتىز» غا بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلغان. بۇنىڭ بىلەن خالېينىڭ ئامېرىكا ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى مۇقىملاشقان.

بۇ رومان نەشر قىلىنىپ بىر يىلدىن كېيىن، ئامېرىكا رادىئو شىركىتى تەرىپىدىن ئەڭ تېز سۈرئەت بىلەن «يىلتىز» دېگەن نامدا تېلېۋىزىيە تىياتىرى قىلىپ ئىشلەنگەن. بۇ تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ قويۇلۇشى ئامېرىكا جەمئىيىتىدە تېخىمۇ كۈچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلغان. ئامېرىكا نېگىرلىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى قەدىرلەش ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلىنىش، ئىنسانىي غۇرۇرىنى ھەممەدىن ئۈستۈن كۆرۈش، ئەركىنلىكنىڭ قەدرىگە يېتىش، شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا قوشقان تارىخىي تۆھپىسىدىن پەخىرلىنىش ھېسسىياتىنى قوزغىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان «خالېي قىزغىنلىقى» ۋە «يىلتىزنى ئىزدەش» قىزغىنلىقى ئەۋجىگە

چىقىپ، ئامېرىكىدىكى نېگىرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، ئاق تەنلىك
ئارىسىدىمۇ «مەن كىم» تېمىسىدىكى ئىزدىنىش ئومۇملاشقان. كىش
لەر بەس ـ بەس بىلەن ئارخىپ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى ۋە ماتېرىيـ
ئورۇنلىرىغا بېرىپ ئۆزلىرىنىڭ يىلتىزى ۋە ئەجدادىغا مۇناسىۋەتلـ
خاتىرىلەرنى ئىزدىگەن. ئالېكس خالىي ئاشۇ كۈنلەردە تەكلىپ بىلـ
ئامېرىكىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي دېڭىز قىرغىقى بويلىرىغا بېرىـ
نۇتۇق سۆزلىگەن. ھەر كۈنى تەخمىنەن 500 دىن ئارتۇق كىشىنىـ
خاتىرىسىگە ئىمزا قويۇپ بەرگەن. ھەر ھەپتىدە تونىلاپ خەت تاپشۇ
رۇۋالغان. نۇرغۇن كىتابخانىلار مەخسۇس خالېينىڭ ئەسەرلىرىنـ
ساتىدىغان پوكەي ئاچقان. تېخىمۇ قىزىقارلىقى شۇكى، «يىلتىز»
تەسۋىرلەنگەن، نېگىرلارنىڭ توي قىلغان چاغدىكى سۈپۈرگىدىن ئاتـ
لاشتەك ئافرىقىچە قەدىمىي ئادىتى ھازىرقى ئامېرىكا نېگىرلىرى توي
قىلغان چاغدا تەقلىد قىلىدىغان ئۇسۇلغا ئايلىنىپ قالغان. ئەۋجىگـ
چىققان «يىلتىز»نى ئىزدەش قىزغىنلىقى ئالدىدا، خالېي نوپۇزلۇق
ئەرباب سۈپىتىدە ھازىرقى زامان ئامېرىكا ياشلىرىنى ئۈچ ئىشنى
قىلىشقا دەۋەت قىلغان. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، جەمەتىدىكى يېشى ئەڭ
چوڭ ئادەمنى تېپىپ، ئۇلاردىن جەمەتىنىڭ تارىخىنى ئاڭلاش؛ ئىكـ
كىنچىسى، ئىشكاپ، ساندۇق، بالىخانا، گەمىلەرنى ئاختۇرۇپ سالاـ
خەت ۋە باشقا خاتىرىلەرنى تېپىپ جەمەت تارىخىنى يېزىپ چىققاندىن
كېيىن، ئۇنى جەمەتىدىكى ھەر بىر ئادەمگە بىر پارچىدىن سوۋغات
قىلىش؛ ئۈچىنچىسى، جەمەتىدىكىلەرنىڭ يىغىلىشىنى ئۆتكۈزۈپ تۇ
رۇش. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «قانداشلىق تۇيغۇسىنىڭ بىر تۈرلۈك
سېھرىي كۈچى بار. . . يىغىلىش ئادەمگە جەمەتىنىڭ غەمخورلۇقىنى
ھېس قىلدۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلاندۇرىدۇ». نەتىجىدە نۇرغۇن
ئامېرىكىلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جەمەت تارىخىنى يېزىشقا تۇتۇش قىلغان.
«يىلتىز» قىزغىنلىقى ئامېرىكا ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ باشقا ساھە
لىرىگىمۇ يۇسۇپ كىرگەن.

يېڭى ئىدىيىۋى ئېقىمغا ئەزەلدىن سەزگۈر بولۇپ كەلگەن ئامېرىكا ماغارىپ ساھەسىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قالمىغان. ستاتىستىكىدىن قارىغاندا پۈتۈن ئامېرىكا بويىچە 270 تىن ئارتۇق ئالىي مەكتەپ «يىلتىز»نى ئالىي مەكتەپ دەرسلىكىگە كىرگۈزگەن، ھەتتا بىر قىسىم ئوتتۇرا مەكتەپلەرمۇ ئوقۇغۇچىلارغا «يىلتىز» دەرسىنى ئورۇنلاشتۇرغان. «يىلتىز» ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىدىكى زاتلارنىڭ ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدىغان پاراڭغا ئايلىنىپ قالغان. «يىلتىز»غا مۇناسىۋەتلىك خەلقئارا ساياھەت ئىشلىرىمۇ جانلىنىپ كەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئالېكس خالېينىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان كەنت ـ ئافرىقىنىڭ گامبىيىدىكى چەت، قاقاس جۇفۇلى كەنتى بىر مەزگىل ساياھەت رايونىغا ئايلىنىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن «يىلتىز» قىزغىنلىقى تېزلىك بىلەن چەت ئەللەرگە تارالغان. بۇ ئەسەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 37 خىل تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. تېلېۋىزىيە تىياتىرىنى كۆرگۈچىلەر بىر نەچچە مىليارد كىشىدىن ئېشىپ كەتكەن. «ۋاشىنگتون پوچتىسى» گېزىتىنىڭ بىر ئوبزورچىسى «يىلتىز» ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرى ھەققىدە «‹يىلتىز› ئىرقىي مەدەنىيەتنىڭ خەندىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پۈتۈن مەملىكەت تاماشىبىنلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى» دېگەن. «دەۋر ھەپتىلىك ژۇرنىلى» «يىلتىز»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى ۋە قويۇلغانلىقى «ئەدەبىيات، تېلېۋىزىيە ھادىسىسى» ۋە «جەمئىيەتشۇناسلىق ھادىسىسى» دەپ كۆرسەتكەن. مەلۇم بىر ئەدەبىي تەنقىدچى ئالېكس خالېي «ئامېرىكا نېگىرلىرىنىڭ سىمۋولى» بولۇپ قالدى دەپ ئاتىغان. «جەۋھەر» ژۇرنىلى ئالېكس خالېينى ئامېرىكىنىڭ «دۆلەت گۆھىرى» دەپ ئاتاپ، تېخىمۇ يۇقىرى باھا بەرگەن. بۇش زۇڭتۇڭ 1989 ـ يىلى ئۇنىڭغا ئامېرىكا دېڭىز مۇداپىئە قوشۇنى تەتقىقات ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرەپ مېدالىنى بەرگەن. چۈنكى ئۇ، 1939 ـ يىلدىن 1959 ـ يىلغىچە 20 يىل ئامېرىكا دېڭىز مۇداپىئە قوشۇنىدا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگەن.

ئالېكس خالېي 1921 ـ يىلى تۇغۇلغان. گەرچە ئۇنىڭ ئال
مەكتەپ دىپلومى بولسىمۇ، قارا تەنلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرب
پاراخوتتا ئۇزاق مۇددەت ئاشپەز بولۇپ ئىشلەشكە مەجبۇر بولغان
كېيىن ئۇ جاپالىق مەشىق قىلىش ئارقىلىق ئاخىرى مۇخبىر
يازغۇچى بولۇپ، «بايۇەچچى»، «تەرمىلەر» ژۇرناللىرىغا ماقالە ئـ
ۋەتىپ تۇرغان. ئۇ بەزىدە نامراتلىشىپ ئۆي ئىجارىسىنى تۆلىيەلمە
قالغاندىمۇ، يەنىلا بوشاشماي يېزىقچىلىقنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ 1965
يىلى «ماركوم ماكXنىڭ تەرجىمىھالى» ناملىق تۇنجى كىتابىنى نەشـ
قىلدۇرغان. ئامېرىكا خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى ۋە ئىسـ
لام دىنىنىڭ ئامېرىكىدىكى جارچىسى ماركوم ماكX بىلەن سۆھبەت
ئاساسىدا يېزىلغان بۇ كىتاب 60 ـ يىللاردا ئامېرىكىدىكى ئەڭ بازار
لىق كىتاب بولۇپ قالغان. دۇنيادىكى كۆپ خىل تىللارغا تەرجىمە
قىلىنغان. ئۇ «يىلتىز» دىن كېيىن يەر ئاستى تۆمۈريولىدىن قاچقان
نېگىر قۇللارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «يەنە بىر
خىل مىلاد بايرىمى» ناملىق رومانىنى نەشر قىلدۇرغان.

ئۇنىڭغا ئەڭ زور دۇنياۋى شۆھرەت ۋە ئامەت ئېلىپ كەلگىنى
يەنىلا «يىلتىز» ناملىق رومان بولدى. ئۇ بىر كېچىدىلا مەشھۇر
شەخسكە ۋە مىليونېرغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇنى نۇتۇق سۆزلەشكە
تەكلىپ قىلغان تېلېگراممىلار ئۈزۈلمىدى. ئۇنىڭ ھەر قېتىملىق
نۇتۇق ھەققى ئون نەچچە مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ
ئەسىرى ئامېرىكا ئەدەبىيات تارىخى قامۇسىغا كىرگۈزۈلدى، «يىل
تىز» دۇنيا ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى بىر نۇرلۇق مەرۋايىت بولۇپ
قالدى. خۇددى «ۋاشىنگتون پوچتىسى» گېزىتىنىڭ بىر ئوبزورچى
سى ئېيتقاندەك: «بەزىلەر تارىخنى كۆچۈرىدۇ. بەزىلەر تارىخنى يار
تىدۇ. ئالېكس خالېي بولسا تارىخنى كۆچۈرگەن ھەم ياراتقان ئادەم»

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1993 ـ يىل 5 ـ ئىيۇن
سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ياشار كامال ۋە «مەمەت ئاۋاق»

ياشار كامال تۈركىيىنىڭ مۇشۇ ئەسىردىكى دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە مەشھۇر يازغۇچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ 1922 ـ يىلى ئادانا ئۆلكىسىنىڭ ئوسمانىيە ناھىيىسى گوكەچلى (مەمىتە) يېزىسىدا نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. بەش يېشىدا دادىسىدىن يېتىم قالغان. ئوتتۇرا مەكتەپتە پەقەت بىر يىللا ئوقۇپ، تىرىكچىلىك توپەيلى ئوقۇشتىن چېكىنگەن. ئۇ جان بېقىش ئۈچۈن زېمىندارلارنىڭ قورۇقلىرىدا يىللىقچى، پۇتوكچى بولغان ھەم ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچى، غەۋۋاس، مىراپ، موزدۇز بولغان، كۆمۈر گازى شىركىتىدە خىزمەتچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 40 خىلدىن ئارتۇق ئۇششاق كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن مۇخبىر بولۇپ يېزىقچىلىق ھاياتىنى باشلىغان.

ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا بەكمۇ باي تۇپراقتا ئۆسۈپ چوڭ بولغاچقا، ئەدەبىيات ساھەسىدىكى تۇنجى قەدىمىنى خەلق ئارىسىدىكى، بولۇپمۇ چوقۇر ئۇۋادىكى قوشاقلارنى توپلاپ، رەتلەپ نەشر قىلدۇرۇشتىن باشلىغان. 1942 ـ ۋە 1943 ـ يىلى ئىككى ناخشا ـ قوشاق توپلىمى نەشر قىلدۇرغان. بۇ جەرياندا ئۇ بەزى يازغۇچىلار بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، كامال سادىق گوكەچلى دېگەن نام بىلەن ئىستانبولدىكى گېزىت ـ ژۇرناللاردا شېئىر، ئەدەت، ھېكايە ئېلان قىلىشقا باشلىغان.

1946 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە رەسمىي كىرىشكەن. ئۇنىڭ ئۆز يۇرتى چوقۇرئۇۋا ۋىلايىتىنىڭ ۋە توروس تاغلىق رايونىنىڭ ھەممە ئەھۋالىنى ئىنتايىن پىششىق بىلىدىغانلىقى،

قاراقچىلارنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرىنى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىقى ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن. ياشار كامال ئۆزىمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ «يازغۇچى قانچىلىك كۆپ ئىچكى بايلىققا ئىگە بولسا، ئۇنىڭ ئىجادىيىتى شۇنچە لىك يۈكسىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، مېنىڭ چوقۇرئۇۋادا ۋە توروس تاغلىرىدا ياشىغانلىقىمنى تەلىيىم دېسەممۇ بولىدۇ» دېگەن.

ياشار كامال 1951 ـ يىلىدىن 1963 ـ يىلىغىچە تۈركىيىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق گېزىت «جۇمھۇرىيەت گېزىتى» دە مۇخبىرلىق قىلىپ، نۇرغۇن ماقالىلەرنى يازغان، شۇنداقلا نۇرغۇن رومان ۋە سەھنە ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلىپ، تۈركىيە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئورنىنى مۇقىملاشتۇرغان. 1952 ـ يىلى ئۇنىڭ چوقۇر ئۇۋا تۈزلەڭلىكىدىكى دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن تۇنجى ھېكايىلەر توپلىمى «پىژغىرىم ئىسسىق» نەشر قىلىنغان. 1955 ـ يىلى ئۇنىڭ «دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ قورۇقتا يەتتە كۈن» ناملىق ماقالىسى دۆلەتلىك مۇخبىرلار جەمئىيىتى تارقاتقان ئاخبارات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. شۇ يىلى يەنە ئۇنىڭ «تۈنىكىچىلەك» ۋە «مەمەت ئاۋاق» (1 ـ ۋە 2 ـ قىسمى) ناملىق رومانلىرى نەشر قىلىنغان. «مەمەت ئاۋاق» (تۈركچىسى «ئىنجۇ مەمەت») دۇنياغا كېلىپلا ناھايىتى كۈچلۈك زىلزىلە قوزغىغان. بۇ كىتابنى كىتابخانىلار، بولۇپمۇ دېھقانلار بەسلىشىپ ئوقۇشقان، ھەتتا بىر كىشى ئۈنلۈك ئوقۇپ باشقىلار زەڭ قويۇپ ئاڭلاشقان، قىزغىن دەتالاش ۋە مۇھاكىمە قىلىشقان. بەزىلەر «مەمەت ئاۋاق بىزنىڭكىگە كەلگەن، بىز ئۇنى كۆرگەن، بىللە تاماق يېگەن» دېيىشكەن، بەزىلەر ھەتتا «مەن مەمەت ئاۋاقنىڭ نەۋرىسى»، «مەن مەمەت ئاۋاقنىڭ پالانچى تۇغقىنى» دەپ ئاپتورغا خەت يازغان.

بۇ روماننىڭ 3 ـ ۋە 4 ـ قىسىملىرى كېيىن نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ ئېيتىشىچە، تۆت قىسىملىق بۇ رومان 39 يىلدا پۈتكەن. بۇ روماندا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەز-

گىللەردىكى يەنى 20 ـ ، 30 ـ يىللاردىكى دېھقانلار بىلەن زېمىندارلار ئوتتۇرىسىدىكى ھايات ـ ماماتلىق كۈرەش تەسۋىرلەنگەن. زېمىندارلارنىڭ ياۋۇز، ئاچكۆز، شەپقەتسىز، زالىم خاراكتېرى ۋە ئەنسىز روھىي دۇنياسى، دېھقانلارنىڭ ساددا، ئۆزگىرىشچان، مېھرىبان مىجەز ـ خاراكتېرى، توروس تاغلىرىنىڭ ۋە چوقۇرئوۋا تۈزلەڭلىكىنىڭ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك، گۈزەل مەنزىرىسى بەكمۇ ئىنچىكە ۋە جانلىق سۈرەتلەنگەن، دىئالوگلار بەكمۇ ئىخچام، ئوبرازلىق، يۇمۇرلۇق ھەم يەرلىك پۇرىقى كۈچلۈك قىلىپ يېزىلغان. ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى مەمەت ئاۋاقنىڭ ئوبرازى ئىنتايىن گۈزەل ۋە مۇكەممەل يارىتىلغان بولۇپ، كىشىنى ئۆزىگە بەكمۇ مەھلىيا قىلىدۇ. ئۇنىڭ بەختسىز ئەمما جەڭگىۋار ھاياتى، ئۆزگىچە مىجەز ـ خاراكتېرى كىشىدە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرات قالدۇرىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن «مەمەت ئاۋاق» تۈركىيىدىلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنيادا قىزغىن قارشى ئېلىندى. ھازىرغىچە بۇ ئەسەر 30 خىلغا يېقىن تىل ـ يېزىققا تەرجىمە قىلىندى ھەم 100 قېتىمدىن ئارتۇق نەشر قىلىنىپ دۇنيادىكى بازارلىق كىتاب بولۇپ قالدى. تۈركىيىدىكى مەشھۇر يازغۇچىلاردىن تەشكىللەنگەن باھالاش، مۇكاپاتلاش ھەيئىتى بۇ ئەسەرنى «تۈركىيىنىڭ ئەڭ ئېسىل رومانى» دەپ باھالىدى ھەمدە تۈركىيىدىكى نوپۇزلۇق ژۇرنال «ھاياتلىق» نىڭ رومان مۇكاپاتىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئەسەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ ـ پەن ـ مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن «دۇنيادىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بىرى» دەپ كۆرسىتىلدى. 1978 ـ يىلى فرانسىيىنىڭ «ئەڭ ياخشى چەت ئەل ئەسەرلىرى مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى. 1982 ـ يىلى دۇنيا ئەدەبىيات ساھەسىدىكى مەشھۇر كىشىلەر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىگە يىغىلىپ، پۈتۈن دۇنياغا « «مەمەت ئاۋاق»، 30 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ ئۇلۇغ رومان» دەپ بايانات ئېلان قىلىشتى ھەمدە ياشار كامالغا دېر دوكا دۇنيا ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى

بەردى. ئۇنىڭ ئىسمى دېر دوكا فوندى جەمئىيىتى بىناسىنىڭ ئال
دىكى تاش تۈۋرۈككە ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلدى. بۇ رومان
لوندوندا خەلقئارالىق كىتاب ئوقۇش كۇلۇبى تەرىپىدىن «1984
يىلى ياز پەسلىدىكى ئەڭ ئېسىل رومان» دەپ باھالاندى. ئۆز نۆۋىت
شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇشۇنداق بىر دۇنياۋى مەشھ
ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ خەلقىمىز بىل
يۈز كۆرۈشتۈرۈلگەنلىكى ئالاھىدە قۇتلۇقلاشقا ئەرزىيدىغان چو
ئىش.
ياشار كامال مول مەھسۇلاتلىق يازغۇچى. ئۇ «مەمەت ئاۋاق
تىن كېيىن نۇرغۇن ھېكايە، پوۋېست ۋە رومانلارنى ئېلان قىلدى
ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «ئېقىندىكى قورام تاش»، «تۆمۈرچ
دۆكىنىدىكى پاجىئەلىك ئەنزە»، «ماتەم»، «يۇسۇپ»، «ئەگەر يە
لان ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلسە»، «ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق»، «ئاللانىڭ
جەڭچىسى»، «قېرىماس ئوت»، «ئالا كىيىك»، «مىڭ بۇقىلا
ئەپسانىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭ ئىچىدىكى «ئاسما
يىراق، يەر قاتتىق»، «قېرىماس ئوت» ناملىق ئىككى رومانى چەت
ئەللەردە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. «ئېقىندىكى قورام تاش» بولسا تۈركى
يە ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن «تۈركىيىنىڭ ئەڭ ئېسى
رومانلىرىدىن بىرى» دېگەن شەرەپكە نائىل بولغان.
ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يېزا تېمىسىدىكى ئەسەرل
بولغاچقا، «بۈگۈنكى زامان تۈركىيە يېزا تۇرمۇشىنىڭ قامۇسى» دە
ماختالغان. بۇ ئەسەرلەردە توروس تاغلىق رايونىدىكى ۋە چوقۇرئو
ۋىلايىتىدىكى ئادەم ۋە ئىشلار ماتېرىيال قىلىنىپ، تاغ ـ ئورمانلارد
ىكى قاراقچىلار، زالىم زېمىندارلار، نامرات دېھقانلار ۋە ياللانما ئىش
لەمچىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان تۇرلۇك كەچمىشكە
خاراكتېرگە ئىگە ئوبرازلىرى يارىتىلغان. تىرىكچىلىك يولىدا تىر
ىشىپ ـ تىرمىشىۋاتقان ئاددىي ئادەملەرنىڭ جاپالىق تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن

ياشار كامال ئەدەبىياتتا ئىجتىمائىي رېئالىزمنى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كەڭ دالانى ۋە دالادىكى ئەمگەكچى دېھقانلارنى تەسۋىرلىگەندە ئەدەبىيات ناھايىتى نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېرىشىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كۈچلۈك رېئالىزملىق روھقا ئىگە.

ئۇ ئىجادىيەتتە خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ناخشا ـ قوشاق، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىن ئوزۇق ئېلىپ، ئەسەر تىلىنى تاۋلىغان ۋە جانلاندۇرغان، ئەسەرلىرىنى قويۇق رومانتىك پۇراقتا ھەم ئەپسانىۋى تۈسكە ئىگە قىلغان. بۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى روشەن ئۇسلۇب بولۇپ قالغان. بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تۈرك خەلقىلا ئەمەس، دۇنيا خەلقىمۇ قىزغىن قارشى ئالدى. ئەنگلىيە يازغۇچىسى رىنا. جىك «ياشار كامالنىڭ رومانلىرى تولستوينىڭكىدەك كۆلەمگە ۋە دېككىنسنىڭكىدەك قىياپەتكە ئىگە» دەپ ماختىغان بولسا، فرانسىيىلىك مىچىل. دىئون «ياشار كامال بۈگۈنكى تۈركىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ شانلىق نامايەندىسى» دەپ باھا بەرگەن.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1993 ـ يىل 22 ـ ماي سانىدا ئېلان قىلىنغان)

كامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى

بوشلۇق مۇھىتى بىپايان بولغان يېزا ـ سەھرالىرىمىزغا سېلى
تۇرغاندا، ئاسمىنىدىن ئىس ـ تۈتەك كەتمەيدىغان ئۈرۈمچى تول
قىستا ـ قىستاڭ شەھەر. ھازىرغىچە بولغان ھايات مۇساپەمدە، م
تېخى ئۈرۈمچىدىن چوڭراق بىرەر شەھەرنى كۆرۈش پۇرستى نېسى
بولمىدى. شۇڭا، ئۈرۈمچىنى باشقا خەقلەرنىڭ شەھەرلىرىگە سېلى
تۇرۇپ ئارتۇق ـ كەم يەرلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما ھاسىلات پەي
قىلغىدەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشەلمىدىم. ئەمما، ھازىرغىچە ئېسىمدى
كەتمەيدىغىنى، مەلۇم بىر رۇسىيىلىك مۇخبىرنىڭ بۇنىڭدىن 3 ـ
4 يىل ئىلگىرى ئۈرۈمچى ھەققىدە يازغان، «ئاسىيا كىندىكى» گېز
تىگە بېسىلغان زىيارەت خاتىرىسىدىكى بىر ئابزاس تەسۋىرى. ب
مۇخبىر ئۆز تەسىراتىنى يازغاندا: ئۈرۈمچى ئاسمىنىغا يېتىپ كەلگەن
دە ئايروپىلان دېرىزىسىدىن بۇ شەھەرگە قارىسام، قاپقارا ئىس ـ
تۈتەكلەرگە چۈمكەلگەن بۇ شەھەرنىڭ ئاسمىنى ماڭا خۇددى دوزاخنىڭ
دەرۋازىسىدەك تۇيۇلۇپ كەتتى، دېگەن. پراۋوسلاۋىيە دىنىدا دوزاخ
نىڭ دەرۋازىسى قاپقارا ئىس ـ تۈتەك بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، دەپ
تەسۋىرلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ رۇس مۇخبىرنىڭ ئوخشىتىشى ئۆز
مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن، ئەلۋەتتە. مەن شۇندىن بۇيان رۇس مۇخبىرنىڭ
نەزەرىدىكى بۇ «دوزاخ» ھەققىدە ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم. كۆرۈم
سىز ئاسمىنىدا تۈكلىرى ئىسلىنىپ كەتكەن سەرگەردان قۇشقاچلار
دىن باشقا ھاياتلىقنى ئۇچرىتىش مۇشكۈل بولغان ئۈرۈمچى مېنى
تەگسىز خىياللارغا بەنت قىلاتتى. ئەندىشە ۋە ۋەھىمە بىلەن تولغان
خاتىرجەمسىز ئىچكى كەيپىيات ۋۇجۇدۇمنى بارغانسېرى قاتتىق چىرمايتتى

مەن توپ - توپ قۇشقاچلار پۇرۇلداپ ئۇچۇشۇپ تۇرىدىغان، ئاسمىنى كەڭ قەدىمىي سەھرادا تۇغۇلغان. يالىڭاچلانغان ئېتىزلىقلاردا ۋاللەي ئويناپ، تاغۇ تاشلاردا پادا بېقىپ، چاڭقىسام ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە دۈم يېتىپ غورتۇلدىتىپ سۇ ئىچىپ، بېخىل قوشنىلارنىڭ بېغىدىن ئالما - ئۆرۈك ۋە ئەترەتنىڭ قوغۇنلۇقىدىن سويما ئوغورلاپ، كۈندۈزلىرى بولسا قاتار ئۇچقان تورنىلارنىڭ پەرۋازىغا زوقلىنىپ قاراپ، كېچىلىرى يېڭىدىن توي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ ھۇجرىسىنى قىزىقسىنىپ ماراپ، خامان ساقلاپ ياتقاندا، ئۆمۈر بويى يالاڭ ئاياغ يەر دەسسەپ تاپىنى يېرىلىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقال بوۋايلارنىڭ گۈزەل چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ، قىزىق يەرلىرىگە كەلگەندە پىخىلداپ كۈلۈپ چوڭ بولغان. ئۇ چاغلاردا ماڭا، يېزىمىزنى ئوراپ تۇرغان تاغلارنىڭ كەينىدىكى دۇنيا تېپىشماقتەك تۇيۇلاتتى. ئۈرۈمچى چۈشۈمدىكى شەھەر ئىدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى لاۋۇلداپ چوغ بولۇپ ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلۈپ يەر - زېمىننى نۇرلاندۇرىدىغان قۇياش، ماڭا خۇددى ئۇ تاغنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، بۇ تاغنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ غايىپ بولىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. سىرلىق تەبىئەت بالىلارغا خاس ساددا تەسەۋۋۇرلىرىمنىڭ يۇمران قاناتلىرىنى يېشىپ، خىيال ئېكرانىمنى تۈگىمەس گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن تولدۇراتتى. ياز كۈنلىرى ئۆگزىدە ئۇخلاش ئەڭ كۆڭۈللۈك ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. مۇنداق بولغاندا ئەتراپتىن پۈتكۈل تەبىئەتنىڭ تىنىقى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۈستۈڭدىكى يۇلتۇز بىلەن تولغان قاراڭغۇ ئاسماننىڭ قەرىدە ئۇ باشتىن بۇ باشقا سوزۇلۇپ ئاقىرىپ تۇرغان سامان يولى باللىق قەلبىمگە تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولغۇسىز بىر خىل يۈكسەكلىكنى ئويغىتاتتى. يىراقلاردىن، بالاغەتكە يېتىپ خىيال كىرىپ قالغان سۇچى يىگىتنىڭ ئىشتىياق بىلەن ئېيتقان لەرزان ناخشىسى ئاڭلىناتتى. سەلكىن شامال يۈزۈڭنى سۆيۈپ، ھەممە نەرسىگە سەگەك تۇرىدىغان چۈچۈرىدەك قۇلاقلىرىڭغا نېمىلەرنىدۇ شىۋىرلاپ ئۆتەتتى. بۇن-

داق چاغدا كىشى ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئۇلۇغ تەبىئەتنىڭ بىر زەررى
ئىكەنلىكىنى شەك - شۈبھىسىز ھالدا چوڭقۇر ھېس قىلماي قالمايد
مېنىڭ ئەكسىمچە ئوغلۇم كامالتۈرك شاۋقۇن - سۈرەنلىك
رۈمچى شەھىرىدە تۇغۇلدى. ئۇنىڭ بالىلىق ھاياتى ھايۋاناتلار باغچ
سىدا چوڭ - كىچىك قەپەزلەرگە سولىنىپ ياتقان ھەر خىل ھايۋانلا
نى كۆرۈش، تېلېۋىزور ئالدىدا سائەتلەپ ئولتۇرۇپ قونچاق فىلىمل
رىدىن ھوزۇرلىنىش، يەسلىدە ياغاچ ئاتقا مىنىپ ئويناش، سۇلىي
خالتىغا قاچىلانغان كالا سۈتىنى ئىچىش، ئانىسىنىڭ زوكامداپ قې
لىشتىن ساقلىنىش كېرەكلىكى ھەققىدىكى تەكرار ئاگاھلاندۇرۇشلى
رىنى ئاڭلاش، ئىستولىبىلارغا چاپلانغان ئادەم ئىزدەش ئېلانلىرىنى
كۆرۈش بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ. قېلىپلىشىپ، رېتىملىشىپ كەتكەن كۈن
دىلىك تۇرمۇش، يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزىدىغان تۇغۇلغان كۈننى
خاتىرىلەش ئادىتى، مەكتەپكە يولنىڭ چېتى بىلەن ئۇدۇل بېرىپ،
ئۇدۇل قايتىپ كېلىدىغان ئۆزگەرمەس قائىدە، ئوقۇتقۇچىسىنىڭ
«گەپ ئاڭلايدىغان ئوبدان بالا» بولۇش ھەققىدىكى پەند - نەسىھەتلى
رى، بەدىنى قىزىپ قالسا دەرھال دورا يېيىش ئۇنىڭ بالىلىق دۇنيا
سىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. گەرچە، ئوغلۇم يەتتە ياشتىن ئاشقان
بولسىمۇ تېخىچە قۇياش كۆتۈرۈلگەن پارلاق سەھەرنى كۆرۈپ باققىنى
يوق. چۈنكى، بۇ شەھەردە قۇياش چەكسىز ئۇپۇقنىڭ قوينىدىن ئە
مەس مەلۇم بىر ئىدارە بىناسىنىڭ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلىدۇ. شارقى
راپ ياغقان يامغۇرنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ھاۋانىڭ گۈلدۈرلە
گەن ھەيۋەتلىك ساداسىنى ئاڭلىغىنى، تۇن قوينىنى يېرىپ، يەر -
زېمىننى زىلزىلىگە سالىدىغان چاقماقنىڭ نۇرىنى ياكى كۆزنى قاماش
تۇرىدىغان ھەسەن - ھۈسەننى ۋە ياكى يامراپ كەلگەن شىددەتلىك
كەلكۈننى كۆرۈپ باققىنى يوق. بۇنداق ۋەھىملىك مەنزىرىلەر تېخى
بىرەر قېتىممۇ ئۇنىڭ بالىلىق قەلبىنى زىلزىلىگە سېلىپ باقمىدى.
شۈبھىسىزكى، ۋەھىمىدىن يۈكسەك كەيپىيات تۇغۇلاتتى. بۇ خىل

ۋەھىمىدىن تۇغۇلغان يۇكسەك كەيپىيات ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا تەبىئەتنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى ھېس قىلدۇراتتى. تەبىئەتنىڭ ھەيۋەتلىك ھادىسىلىرى ۋە تاسادىپىي ئۆزگىرىشلىرىنى بىرەر قېتىم بولسىمۇ كۆرۈش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغان ئوغلۇم كامالتۇرك ئېنىقكى تەبىئەت ھەققىدە چوڭقۇر ھەم ئۆزگىچە تەسىراتلارغىمۇ ئىگە ئەمەس. تا بۈگۈنگىچە بىرەر قېتىممۇ يالاڭ ئاياغ ھالدا چىلان تۇپراقنى دەسسەپ باقمىغان، دەريا - ئۆستەڭلەرگە چۆمۈلۈپ باقمىغان ئوغلۇمغا قاراپ ئىچ - ئىچىمدىن پۇچۇلىنىپ كېتىمەن. تەشتەكتىكى گۈللەر بىلەن ئەينەك قاچىدىكى كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ تۇرغان رەڭدار بېلىقچانلار ئۇ كۈندە ھەپىلىشىدىغان بىردىنبىر تەبىئەت. ئەسلىدە ئوغلۇم تەبىئەتنىڭ قۇچىقىدا ئۆسۈشى كېرەك ئىدى. ئەپسۇسكى، ھازىر تەبىئەت ئۇنىڭ قۇچىقىغا بەنت بولۇپ قالدى. كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدۇكى، تەبىئەتنىڭ بۇ تەتۇر قىسمىتى ھامىنى بىر كۈنى ئۆز قىساسىنى ئالماي قويمايدۇ. شۈبھىسىزكى، ئۇرۇمچىنىڭ بۇ ئاتالمىش زامانىۋى تۇرمۇش شەكلى ۋە ھەقىقىي، ساپ تەبىئەتتىن مۇستەسنا بولغان مۇھىتى ئوغلۇمنى يەپ كېتىۋاتىدۇ. چوڭلارمۇ بۇ خىل رېئاللىقتىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئادەمگەرچىلىك كۈنسايىن سۇسلىشىپ، ئىجتىمائىي ئەخلاق بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىپ، ئىنسانلار ئۆز تەبىئىتىدىن ياتلىشىپ كېتىۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىت بۇنىڭ دەلىلى.

تەبىئەت — دۇنيادا جەلپ قىلىش كۈچى ئەڭ يۇقىرى بولغان تەربىيىچى. ئۇنىڭ تەربىيىلەش دائىرىسى ئىنتايىن چەكسىز، تەربىيىلەش مەزمۇنى ئىنتايىن مول، تەربىيىلەش ۋاستىسى ئىنتايىن كۆپ. ئەپسۇسكى، ئۇرۇمچىدە بۇ تەربىيىچىنىڭ ھالى بەك خاراب. ئېنىقكى، مەكتەپلەر ھەر قانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ بۇ تەربىيىچىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى، مەكتەپلەر ئەزەلدىن بالىلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشنى زىيادە قوغلىشىپ، ھېسسىيات (مېھر -

مۇھەببەت) تەربىيىسىگە سەل قارايدۇ.

ئىنسان ئەقىل بىلەن ھېسسىيات جەھەتتە تەڭ تەربىيىلەنم
پاجىئەدىن قۇتۇلالمايدۇ. ھەممە جەھەتتە يۇكسەك تەرەققىياتقا ئېر
كەن ئامېرىكىلىقلار، يۇقىرى تېخنىكا شارائىتىدا چوڭقۇر ھېسسى
ئاجىزلىشىپ كەتسە ماددىي رېئاللىق بىلەن مەنىۋى رېئاللىق ئوتتۇر
سىدىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ، ئېرىشكىنى بىلەن يوقاتقىنى تەڭل
شىپ قالىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن، «چوڭقۇر ھېس
يات» تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ
جەھەتتىكى تەربىيىنى مۇھىم كۈن تەرتىپكە كىرگۈزگەن. ئۇلار
جەھەتتە شۇنچىلىك ئىنچىكىلىگەنكى، ھەتتا ھامىلدار ئاياللارنى دوخ
تۇرخانىدا ئەمەس ئائىلىدە بوشاندۇرۇش ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىد
چوڭقۇر ھېسسىيات يېتىلدۇرۇشكە پايدىلىق دېگەننى تەشەببۇس قى
لىشقان. ئۇلارنىڭ چۈشەندۇرۇشىچە، ھامىلدار ئاياللارنى ئائىلىد
بوشاندۇرغاندا، بارلىق ئائىلە ئەزالىرى يېڭى بىر جاننىڭ يورۇق
دۇنياغا كۆز ئېچىشىنىڭ قانچىلىك مۇشكۇل بولىدىغانلىقىنى، ئانا
بولغۇچىنىڭ بۇ جەرياندا قانچىلىك ئازاب چېكىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى
بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىسا، ھاياتنىڭ قىممىتىنى
چۈشىنىش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئانىلارنى ئۇلۇغلاش، ئۇرۇق - تۇغ
قانلىق مېھرىنى قەدىرلەش جەھەتتە بىر قېتىم چوڭقۇر ھېسسىيات
تەربىيىسىگە ئىگە بولىدىكەن. ئەگەر ھامىلدار ئايال دوختۇرخاند
تۇغدۇرۇلۇپ، ھەپتىدىن كېيىن بالىسىنى يۆگەككە ئوراپ كۆتۈرۈپ
بازاردىن كاللەك بەسەي سېتىۋالغان كىشىدەك كۆلۈپ ئۆيىگە قايتىپ
كەلسە، ئائىلە ئەزالىرى ھېچقانچە چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولمايدىكەن.

چەت ئەللىكلەرنىڭ سەيلە - ساياھەتكە كۆپ چىقىشىدىكى ئالاھ
دە مەقسەتلەرنىڭ بىرى، دەل تەبىئەت بىلەن كۆپ ئۇچرىشىپ ئۆزگ
چە ھەم مول تەسىرلىنىشلەرگە مۇيەسسەر بولۇش ئۈچۈندۇر. ھەقىقە
تەنمۇ شەھەر مۇھىتى ئادەمنى ھەممە ئىشتا تەھلىل بىلەن ياشاشقا،

قائىدە ـ تۈزۈملەرگە ئەمەل قىلىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شەھەر- لىكلەر بىلەن توختاملىشىپ مۇئامىلە قىلمىسالىق، لەۋزىگە ئىشىنىش مۇمكىن ئەمەس. شەھەر كوچىلىرىدا سەھرانىڭ توپىلىق يولىدا ماڭ- غاندەك ئەركىن خىيال سۈرۈپ مېڭىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمدىلەتىن بىر خىيالغا چۆكۈپ كېتىۋاتسىڭ كۆزۈڭگە «يەر ئاستى يولى بىلەن مېڭىڭ» دېگەن خەتلەر چېلىقىدۇ ـ دە، ئۆزۈڭگە كېلىشكە مەجبۇر بولىسەن. شەھەردە قىزىل ـ يېشىل چىراغلار بىلەن ئالا ـ بالداق يول بەلگىلىرىگە ئەمەل قىلىپ مېڭىشنىڭ ئۆزىلا كىشىنى چارچىتىۋېتىدۇ. شاۋقۇن ـ سۈرەننىڭ قۇلاق ـ مېڭەڭنى يېيىشى، كىشىلەرنىڭ سېنى قىيقىپ ـ سوقۇپ ئۆتۈشلىرى ۋە تونۇش ـ بىلىش چىرايلارغا راست ـ يالغان تەبەسسۇم قىلىپ مېڭىشلار تېخى بۇنىڭ سىرتىدا. شۇنداق قىلىپ ھېرىپ ـ ئېچىپ ئۆيىڭگە كېلىسەندە، ياكى بېغى، ياكى ھويلىسى يوق قەپەزدەك تار ئۆيىڭدە پۈت ـ قولۇڭنى سوزۇپ يېتىپ «يۈكسەك ئاپتونومىيە» دىن تولۇق بەھرىمەن بولى- سەن. مانا بۇ دەل بەختسىزلىك ئىچىدىكى بەخت!

تەبىئەت بىلەن ئۈچرىشىپ تۇرمىغان كىشىنىڭ قەلبى قۇرغاقلى- شىپ كېتىدۇ. شۇڭا جىنايەت ۋە شۇملۇقلار كۆپىنچە شەھەرلەردە يۈز بېرىدۇ. ساختىپەزلىك ۋە كاززاپلىقلارغا شەھەر كوچىلىرىدا كۆپرەك دۇچ كېلىسەن. نامەردلىك ۋە شەپقەتسىزلىكلەرنىڭ شەھەر نوپۇسىغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەيرەتكە تولىسەن. . .

ئاتا ـ ئانىلىرىمىز 20 ـ 30 يىللاپ «تاغ ـ دەريالارنى بويسۇن- دۇرۇپ، تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىمىز» دېگەندەك ئاتالمىش ئىنقىلابىي ئىرادىنى نامايان قىلىدىغان شوئارلارنى توۋلىغان. بۈگۈن- كى كۈندىكى يېڭى قاراش بولسا، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى تەبىئەتنى بويسۇندۇرغۇچىدىن تەبىئەت بىلەن ھەمكارلاشقۇچىغا ئايلى- نىشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىماقتا. بۇ بىزنىڭ بېشىمىزدىن ئۆرغۈن كۈلپەتلەر ئۆتكەندىن كېيىن ئېرىشكەن ئېتىقادى-

مىزدۇر. تەبىئەتنى تالان ـ تاراج قىلىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئايلار
يىللار بويىچە ئۇدا ئېشىشىنى قوغلىشىپ مۇھىتنىڭ بۇلغۇنۇشى
پىسەنت قىلماسلىق، ئاخىرىدا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇ
لۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش پۈتكۈل ئىنسانىيەت دۇچ كەلگەن ئېغىر
مەسىلە. بۇ بىر خىل مۇقەررەر ھالاك بولۇش پەلسەپىسىنىڭ دەسلەپ
كى نەتىجىسى.

گورباچېۋ «ئىسلاھات ۋە يېڭى تەپەككۇر» ناملىق كىتابىدا «بىز
ھەممىمىز يەر شارىدىن ئىبارەت بۇ كېمىدىكى يولۇچىلارمىز. شۇڭا،
بۇ كېمىنى غەرق قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا نۇھ ئەلەي-
ھىسسالام كېمىسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ خىتاب قىلغان.
بۇ خىتاب پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى يەر شارى مۇھىتىنىڭ
ناچارلىشىشى ھەققىدىكى ئەندىشە ئېڭىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئەپسۇس-
كى، تەبىئىي مۇھىتى كۈنسېرى بەتتەرلىشىپ كېتىۋاتقان ئۈرۈمچىدە
«مەدەنىي ئۈرۈمچىلىكلەردىن بولايلى» دەپ تاملىرىنى شوئار بىلەن
تولدۇرۇۋالىدىغان ئۈرۈمچىلىكلەرنىڭ ئېڭىدا تېخى بۇنداق ئاڭ شە-
كىللەنمەيۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۈگۈنكى دۇنيادا مۇھىت ئېڭىغا ئىگە
بولمىغان ئادەمنى «مەدەنىيەتلىك ئادەم» دېگىلى بولمايدۇ. پەرەز
قىلىش تەس ئەمەسكى، ئىس ـ تۈتەككە تولغان بۇ شەھەر مۆلچەرلى-
گۈسىز كېلەچەككە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. بۇلغانغان تەبىئىي مۇھىت بىز-
نى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە كاردىن چىقارماقتا. كۆپنى كۆرگەن
پېشقەدەملەر: «60 ـ يىللاردىن ئىلگىرى ئۈرۈمچى تولىمۇ گۈزەل
شەھەر ئىدى، بۇلبۇللار چاقىلداپ سايراپ تۇراتتى، مەھەللە ـ كويلار
ياپيېشىل قارىياغاچلار بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى، كوچىلاردا ئادەملەر
شالاڭ ئىدى. كىشىلەر ئاساسەن دېگۈدەك بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشات-
تى» دېيىشىپ ھەسرەت چېكىشمەكتە.

مەن ھەمىشە ئوغلۇم كامالتۇركنىڭ تەقدىرى بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ
رېئاللىقىنى بىرلەشتۈرۈپ خىيالغا پاتىمەن. بىز ئەلۋەتتە رەھىمسىز

تەقدىرنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزغا سېلىۋاتقان تەھدىتىگە ئۆزىمىزنىڭ ئۇسۇلى ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزىنى بىزار قىلىپ كەلگەن مەسىلىلەرنى ھەمىشە ۋاقىتنىڭ ۋە ئالەمنىڭ كەيىندىكى كۆچىنىڭ ھەل قىلىشىغا قالدۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تىپىك ئىنكاسى «غەزەپ بىلەن سۈكۈت قىلىش» تىن ئىبارەت. مېنىڭچە، شەخسنىڭ ئەندىشىگە ۋە خەۋپكە تولغان مۇھىتنى ئىدارە قىلىشقا چامى يەتمىسىمۇ، لېكىن، ئۆزىنى ئىدارە قىلىشقا ۋە ئۆزىنى يارىتىشقا چامى يېتىدۇ.

ئۈرۈمچىنىڭ بۇلغانغان تەبىئىي مۇھىتى ۋە قاششاق ئىجتىمائىي مۇھىتى ھەر بىر ئادەمنىڭ جىسمانىيىتى ۋە روھىيىتىگە تەھدىت سالماقتا. مەن ئوغلۇم كامالتۈركنىڭ ئىنسانغا خاس ساغلام قەلبكە ئالىيجاناب مەنىۋى دۇنياغا ئىگە بولۇشىنى كۆزلەپ ئۇنىڭغا ئالدى بىلەن تەبىئەتنى تونۇتۇش جەھەتتە نۇرغۇن ئۇرۇنۇشلارنى قىلدىم. ھەتتا، سىم تورغا سولاپ ئۆيۈمدە نەچچە ئاي كىرپە باقتىم. مەن بۇ ئىشلىرىمنى بىھۇدە دەپ قارىمايمەن. چۈنكى بالىلىق قەلب تەبىئەتتىن تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولمايدىغان نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىدۇ. تاسادىپىي پۇرسەتتە، قوينىڭ قوزىلىشىغا «تۇغۇت ئانىسى» بولۇپ قالغان بىر بالا ئۈچۈن ئېيتقاندا مۇنداق مەنزىرە ئۇنىڭ ئېسىدە مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ ھەم ئانا ـ بالىلىق مۇھەببەتنىڭ يارقىن سىماسى بولۇپ قەلبىگە ئورناپ كېتىدۇ. مەن مۇشۇنداق ئەھۋالغا بىۋاسىتە ئىشتىراك قىلىپ كۆرگەن بولغاچقا، ئىشەنچ بىلەن شۇنداق ئېيتالايمەن: تەبىئەت — ئىنسانلار ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئوقۇغان، شۇنداقلا مەڭگۈ ئوقۇپ تۈگىتىپ بولالمايدىغان بىباھا قامۇس. شۈبھىسىزكى، ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆزىمۇ ئاشۇ قامۇسنىڭ بىر ۋارىقى. شۇڭا، پەيلاسوپلار تەبىئەتنى چۈشەنمىگەن ئادەم ئۆزىنى چۈشەنمەيدۇ، ئۆزىنى چۈشەنمىگەن ئادەم تەبىئەتنى چۈشەنمەيدۇ، دەپ ئېيتىشىدۇ.

كۆل، ئازابلىق تاللاش كىشىلەرنى ھەر خىل كويلارغا سالماق
ئاغزىدىن ئانا سۈتى پۇراپ تۇرىدىغان نارىسىدە قىزلار چۈنتىكى
قاقباش، قېرى دەللاللارنىڭ قوچىقىدا باھارىنى يوقاتماقتا. شور
شانە، بىچارە ئاتا ـ ئانىلار باشقۇرۇشقا ماجالى يەتمەيۋاتقان بەڭبا
بالىلىرىنىڭ غېمىدە ۋايسىماقتا. ئارزۇ ـ ئارمانلىرى كۆپۈككە ئايلا
غان، رېئاللىق تۈيغۇسى كەمچىل، ياشاش ئىقتىدارى ئاجىز قاۋۇ
ئەركەكلەر ئىچىملىك ۋە چېكىملىك خۇمارىدا لايدەك ئېزىلمەكتە
كىرىمى ئاز، بالىجانلىق، بەختسىز ئائىلىلەر قارا قازاننى قاينىتىش
نىڭ ئامالىنى قىلالماي تېپىرلىماقتا. «ئاق خالاتلىق پەرىشتىلەر
دەپ تەرىپلىنىدىغان دوختۇرلار نائەھلىلىشىپ، خۇدا ئۇرغان كېسەل
لەرنى تۆپىلەپ قاقتى ـ سوقتى قىلغاچقا، كىشىلەرنىڭ كۆزىگە «قار
نىقابلىق قاراقچىلار» دەك كۆرۈنمەكتە. كىشىلەر پارىخور ئەمەلدارلار
غا ئەمەس، پارا يېمەيدىغان ئەمەلدارلارغا ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن
تىكىلمەكتە؛ بىلىم ئېلىش ئىشلىرىنىڭ ئىستىقبالىغا گۇمان بىلەن
قاراپ، تەڭگە ـ تىللا كوچىسىدا ۋاستە تاللىماي يۈگرەپ يۈرگەن
كىشىلەرگە ھەۋەس نەزىرى بىلەن باقماقتا. كىشىلەر ئارىسىدىكى
سەمىمىي مېھىر ـ مۇھەببەت رىشتىسى كۈنسېرى بوشىشىپ، پۇلنى
ئۆلچەم قىلغان مۇناسىۋەت تورى كۈنسېرى مۇستەھكەملەنمەكتە. «تا
پالىغىنى چار خوراز، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز» ئېلىپ كېلىدىغان
توي ـ مەرىكىلەر بارغانسېرى ئېتىقسىزلىشىپ، كەلمىگەنلەرنى قات
تىق «يوقلىما» قىلىپ، كەلگەنلەردىن قوغلاپ يۈرۈپ پۇل يىغىدىغان
چاكىنا، پەس مۇراسىملارغا ئايلىنىپ قالماقتا. روھىي دۇنياسى يە
مىرىلگەن، قەلبىدە مۇستەھكەم مەنىۋى توساقلىرى يوق كىشىلەر
پۇلنىڭ نوپۇزى ۋە ھەيۋىسى ئالدىدا تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ تىزلانماقتا.
كۈچلۈك ئېتىقاد تۇۋرۈكى ۋە نوپۇزلۇق قىممەت قارىشى مەۋجۇت
بولمىغان بۇ دەۋردە مىليونلىغان كىشىلەر ئۆز ئورنىتىسىدىن ئاجراپ
كەتكەن سەييارىلاردەك بولۇشىغا ياشىماقتا. مەنىۋى جەھەتتىكى

بەخت، شاد ـ خۇراملىق ۋە ئالىي ئىستەكلىرىنى پۈتۈنلەي ماددىي نەرسىلەرگە تېگىشىپ بولغان، غايە ۋە نىشاندىن خالىي كىشىلەر چەكسىز خۇشاللىق بىلەن ماددىنىڭ قۇلىغا ئايلانماقتا. خۇددى فرانسىيە مۇتەپەككۇرى رۇسسو: «ئالقاندىكى پۇل ئەركىنلىكنى ساقلاشنىڭ قورالى، لېكىن بىز ئىزدەۋاتقان پۇل بولسا ئۆزىمىزنى قۇلغا ئايلاندۇرىدىغان قورالدۇر» دەپ ئېيتقاندەك ھالەت شەكىللەنمەكتە. ئوبيېكتىپ مۇھىت دەۋرىمىز كىشىلىرىنى غورۇرىنى ساقلاپ قېلىشقا چارىسىز قىلىپ قويۇۋاتامدۇ ياكى بىزنىڭ ئەسلىدىنلا ئەقىدە ـ ئېتىقادلىرىمىز پۇچەك، خاسلىق ئېڭىمىز يېتەرسىز، مەنىۋى جاسارىتىمىز تايىنلىقمۇ؟! قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر شەرق مۇتەپەككۇرى جۇاڭزى تەرىپىدىن «ئادەمنىڭ مال ـ دۇنيانىڭ قۇلى بولۇشى قورقۇنچلۇق ئازاب، ھەتتا ھاياتنىڭ ۋەيران بولۇشى» دەپ كۆرسىتىلگەن رېئاللىق كۆز ئالدىمىزدا ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان دەرىجىدە يېيىلىپ تۇرماقتا. بۇ خىل تراگېدىيىلىك ئىجتىمائىي مۇھىت ئوقۇغۇچىلاردىن تارتىپ ئالىملارغىچە، بالا باققۇچىلاردىن تارتىپ دوختۇرلارغىچە، ۋېلسىپىت ساقلىغۇچىلاردىن تارتىپ زاۋۇت باشلىقلىرىغىچە، سوت ساتقۇچىلاردىن تارتىپ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرگىچە، لەتىپە ئېيتقۇچىلاردىن تارتىپ ئاتاقلىق يازغۇچىلارغىچە... ھەممە ساھە كىشىلىرىنى ئۆز تەسىرى ئاستىغا ئالماقتا. «پۇل ھەممىگە قادىر ئەمەس»، «پۇلنى ئادەمنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ» دېگەن سادالار ئانچە ـ مۇنچە ياڭراپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنى تىڭشايدىغان قۇلاقلار كۈنسېرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. شۇڭا بەزى كىشىلەر بۇگۈنكى جۇڭگونى ئىقتىسادشۇناسلار، كارخانىچىلار، سودا ـ سانائەتچىلەر چاۋاك چېلىپ ئەجەب ياخشى بولدى دەيدىغان، پەلسەپىچى، مائارىپچىلار قايغۇرۇپ كۆز يېشى قىلىدىغان دەۋردە تۇرۇۋاتىدۇ، دېيىشمەكتە. ئەلۋەتتە، تارىخ چاقىنى راۋان ئايلاندۇرىدىغان ئىككى پىشاڭنىڭ بىرى بولغان مەنىۋى مەدەنىيەت ئېتىبارسىز مۇئا-

مىلىكە ۋە دەپسەندە قىلىنىشقا ئۇچرىغان دەۋرلەردە تارىخ بەت
تولاراق قان ۋە ياش دېغى بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. كىشىلەرنىڭ ر
يەت ئالەمىنى نۇرلاندۇرۇپ تۇرىدىغان كۈچلۈك ئېتىقاد مەش
خىرەلىشىپ، نوپۇزلۇق ئەخلاق قارىشى ئېتىبارسىز قالغان دەۋرل
كۆپچىلىك ئادەملەر ئاچكۆز، ياۋۇز، رەھىمسىز، شەخسىيەت
مەسئۇلىيەتسىز، پۇرسەتپەرەس، نائىنساپ، ۋىجدانسىز ۋە ر
بولۇپ كېتىدۇ؛ كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر تامامەن غەيرىي نورمال ت
ئالىدۇ؛ ساغلام روھ پۇل ھەممىگە قادىر دەيدىغان ئەسەبىيلىك
پاتقىقىغا پېتىپ قالىدۇ. پۇلغا چوقۇنىدىغان، پۇلنى ئادەمنىڭ ق
مەت ئۆلچىمى قىلىدىغان بۇنداق مەنىۋى كەيپىيات بارلىق رەزىلل
لەرنى تۇغىدۇ. «ئىنجىل» دا «پۇلغا بولغان مۇھەببەت بارلىق رەز
لىكلەرنىڭ مەنبەسى» دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنى ئېنىق تونۇشىم
كېرەككى، پۇلنى ياشاشتا كەم بولسا بولمايدىغان قورال دەپ تونۇ
ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئازادلىققا ئېرىشتۈر
شى ھەر قانداق بىر دەۋر ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىنتايىن زۆرۈر. چۈنك
ماددىي شارائىتى ياخشىلانغان ئادەمدە روھىي بايلىق ئارزۇسى تەبىئ
ھالدا تۇغۇلىدۇ. ئەمما، بۇ يەردىكى مۇھىم مەسىلە ماددىي شارائىت
ياخشىلاش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قىممىتىنى بەدەل قىلىۋەتمە
لىك، ئەڭ قىممەتلىك نەرسىلىرىنى پۇلغا تېگىشىۋەتمەسلىك ك
رەك. ئۇنداق ئېغىر بەدەل تۆلەپ بايلىققا ئېرىشكەن كىشى خەزىنى
كى چار يىلانغا ئوخشاپ قالىدۇ.

جەمئىيەت مەلۇم مەنىدە مۇشۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ «ئائىل
سى». شۇڭا ئۇزلۇكسىز يۈز بېرىۋاتقان ئاچچىق ئىجتىمائىي تراگې
يىلەر، ھالاكەت خاراكتېرلىك خەۋپ بىلەن تويۇنغان ۋەقە - ھادىس
لەرنىڭ ۋىجدانى سەگەك كىشىلەرنى چۆچىتىپ ئويغىتىشى تەبىئ
ئەھۋال. يۈكسەك ئىنسانىي غۇرۇرغا ۋە ئەقىدە - ئېتىقادقا ئىگ
مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە ئارىلىشىش ئېڭى كۈچلۈك بولغان مەن

مەدەنىيەت جەڭچىلىرى چامىنىڭ يېتىشىچە چوقان سېلىپ بىخودلاشقان، چوشكونلەشكەن، ئەسەبىيلەشكەن، تېگىرقىغان زاماندىشلىرىنى ئويغىتىپ، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە سىستېمىسى مىسلىسىز دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن بۇ جەمئىيەتنى ئۆزىنىڭ ئەقلىگە مۇۋاپىق ئىزىغا سېلىشقا ئىنتىلىدۇ.

مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ ۋە ئارىلىشىش ئېڭىنىڭ كەمچىل بولۇشى دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ روھىيىتىدىكى بىر روشەن ئاجىزلىق. جەمئىيىتىمىزدە تالاي كىشىلەر بەختسىزلىكنىڭ پاتقىقىدا ئىڭراۋاتسا ياردەم قولىنى سۇنمايدىغان، ھەق بىلەن ناھەق كۆز ئالدىدىلا ئاستىن ـ ئۈستىن قىلىنىۋاتسا سۈكۈت قىلىپ تۇرىدىغان، پارىخورلار بىلەن تەخسىكەشلەرنى بىلىپ تۇرۇپ ئەدىبىنى بەرمەيدىغان؛ بىر يارامىلىق زىيالىي ئادەتتىكى بىر كاسسىرغا داۋالىنىش پۇلىنى ئات چوت قىلدۇرالماي يېلىنىۋاتسا ئېچىنمايدىغان، ئوقۇتقۇچىلار «ئوقۇتقۇچى بولغۇم يوق پەقەت» دەپ قاقشاۋاتسا، دېھقانلار «دېھقان بولماق تەس» دەپ زارلاۋاتسا ھېچ ئىش بولمىغاندەك خاتىرجەم يۈرۈۋېرىدىغان، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارماقلىرى ھاراق ـ تاماكا شىركەتلىرىنىڭ دىرېكتورلىرىغا مىلىق تەزىم قىلىپ ياردەم تەلەپ قىلىۋاتسا غەلىتىلىك ھېس قىلمايدىغان، ئەمما توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغلىرىغا كەلمىگەن ياكى چاقىرمىغان كىشىلەرنى مەڭگۈ كەچۈرمەيدىغان، «مۇلايىم خوتۇن، ئىنسىق ئۆي، ئوماق بالا» «ئالەم دېگەن شۇ» دەپ قارايدىغان چاكىنا ئاڭدىن قۇتۇلالماي ئائىلە خاتىرجەملىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ، ئۆزىنى بەختىيار ساناپ ياشاپ كېلىۋاتقان كىشىلەر تولۇپ تۇرغان مۇھىتتا، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى، ئارىلىشىش ئېڭى كۈچلۈك مەنىۋى مەدەنىيەت جەڭچىلىرىنىڭ ئۇتتۇرىغا چىقىشى كىشىلەرنى چەكسىز سۆيۈندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

بىز شۇ نەرسىنى روشەن پەرقلەندۈرۈشىمىز كېرەككى، جەمئىيىتىمىزدىكى پۇلغا چوقۇنۇش پىسخىكىسى بازار ئىگىلىكى پەيدا قىل-

غان مەلىبىي ئۇنۇم بولىسمۇ، لېكىن بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىگىل
گۈللەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى مە
سىز ئىجابىي رولىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ.
پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئېيتقاندا، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش
مۇمكىنچىلىكى بۇ مەسىلىلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانىغا سىڭ
بولىدۇ. لېكىن، بۇ ھەرگىزمۇ يۈز بېرىۋاتقان تراگېدىيىلىك ھاد
لەرگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇش كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس. بىز با
ئىگىلىكىنىڭ ئەسەبىي دولقۇنى ئىچىدە ياكى تېخىرقاش تۈيغۇسى
چىدە نېمىنى يوقىتىپ، نېمىگە ئېرىشىۋاتقانلىقىمىزنى سەگەكل
بىلەن بىلىپ تۇرۇشىمىز، غەپلەت ئۇيقۇسى ئىچىدە بىھۇدە بەدەللەر
تۆلىۋەتمەسلىككە تىرىشىشىمىز، مەنىۋى مەدەنىيەتنى ماددىي مەدە
يەتنىڭ چاڭ ـ توزانلىرى ئىچىگە كۆمۈپ قويۇشقا يول قويماسلىق
مىز، ئۆزىمىزنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادلىرىمىزنى پۇلغا تېگىشىۋېتىش
تىن ساقلىنىشقا تىرىشىشىمىز لازىم.
شۇنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ
تەرەققىياتى، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈش
جەمئىيەتتە ۋە كىشىلەردە مەدەنىيەتكە بولغان تەلەپنى توغدۇرىدۇ.
بىر قانۇنىيەت.
مەدەنىيەت ئىنسانغا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي قىممىتىنى
ھېس قىلدۇرىدىغان، ئۇنىڭ ئەقلىنى كامالەتكە، روھىنى ھۆرلۈك
ئېرىشتۈرىدىغان تەڭدىشى يوق ئەڭگۈشتەر. ئۇ ئىنساننى ئۆز ـ ئۆزى
تونۇتىدۇ ۋە ھەقىقىي مەنىدىكى ئەركىنلىككە ئېرىشتۈرىدۇ. «مى
بىر كېچە» ھېكايىلىرىدىكى ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان ئايال شەھرىزادنى
ئۆزىنىڭ پاراسىتى ۋە بىلىمىگە تايىنىپ زالىم پادىشاھنىڭ قەلبى
ئىنسانىي مېھىر ـ مۇھەببەتنى ئويغىتىپ ئاخىرقى ھېسابتا ھاياتىنى
ساقلاپ قالالىغانلىقىمۇ، دەل مەدەنىيەتنىڭ قۇدرىتىنى جۇملىسىگە كىر
دۇ. بىز «قەبىلە باشلىقىنىڭ غەلىبىسى»، «يىلتىز» ناملىق تېلېۋ

نىيە تىياتىرلىرىنى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا، ئۆتمۈشتە ئىنسانلارنى قانلىق قىرغىن قىلىپ، قارا تەنلىكلەرنى قۇل قىلغان ياۋۇز ئاق تەنلىك ئىمپېرىيالىستلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئۆزلىرىنىڭ كەچۈرگۈسىز تارىخىي جىنايەتلىرىنى قىلچە يوشۇرماي ئىپادىلەشكە يول قويغان مەردانىلىكىنى مەدەنىيەتنىڭ ئۇلارغا ئۆز - ئۆزىنى تونۇتالىلىقىدىن دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك. ئەگەر ئىمپېرىيالىستلار ئىنسانپەرۋەرلىكنى مەزمۇن قىلغان مەدەنىيەت مەشئىلىنىڭ دەستىسىنى مۇستەھكەم تۇتۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغان بولسا، چىڭ خاندانلىقىدىن تۆلەم ئۈچۈن ئالغان يۈز مىليون سەر كۈمۈشنى جۇڭگو ئۈچۈن سەرپ قىلىپ چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى تەسىس قىلىپ بەرمەستىن، بەلكى ئۆز دۆلىتىنىڭ خەزىنىسىگە شاراقشىتىپ تۆككەن بولاتتى. شۇڭلاشقا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى تاكامۇللاشتۇرۇۋاتقان، ئىنسان مەنىۋىيىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈۋاتقان مۆجىزىدار ۋاستە دەل مەدەنىيەت، دەپ كېسىپ ئېيتىمىز.

ئەلۋەتتە، ئالىيجاناب ئەخلاقىي روھ ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەزمۇنىدىن خالىي بولغان، ئىنسان تەبىئىتىنى چىقىش قىلمىغان ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنسانىيەتنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. ئۇ ئىنسانلارنى ياتلاشتۇرۇپ، دۇنيانى «نەيزە - قالقانلىرى» زامانىۋى قاراقچىلارنىڭ بىر - بىرىگە تەھدىت سېلىشىدىغان، كۈچ سىنىشىدىغان، ئاجىز مىللەتلەرنى بوزەك قىلىپ، تالان - تاراج قىلىشىدىغان «گىلادىياتورلار مەيدانى»غا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. دۇنيانى پۇرۇخ ھىدى قاپلاپ، يادرو تەھدىتى كۈچىيىپ، كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندە قىلىنىپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بۇزۇلۇپ، يەر ئاستى بايلىقلىرى خانىۋەيران قىلىنىدۇ. كۆز ئالدىمىزدىكى جاراھەتلىك دۇنيا ئاتالمىش مەدەنىيەت مىكروبلىرىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتى سۈپىتىدە بىزگە نامايان بولۇپ تۇرماقتا. مۇشۇنىڭغا قاراپ يۇنان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىكى ئەڭ چوڭ خۇدا زىۋسنىڭ مەدەنىيەتنىڭ ئۇندۇرمىسى ۋە سىمۋولى بولغان

ئوتنى ئىنسانلارغا ئوغۇرلاپ بەرگەن پىرومىتىنى كاۋكاز تېغىغا ب
قىلىپ، بۈركۈتكە چوقۇلۇتۇپ جازالىشىنىڭ سەۋەبى بار ئوخشايد
دېگەن خىياللارغىمۇ كېلىپ قالىمىز. لېكىن، ئالەمنىڭ دېئالېكت
تۈزۈلمىسى ئىنسانلارغا يەنىلا ئۈمىد بىلەن ئۈمىدسىزلىكنى، قاي
بىلەن خۇشاللىقنى، باتۇرلۇق بىلەن قورقۇنچاقلىقنى مەڭگۈلۈك بە
شەندە قىلىپ « مەھرۇمىيەت تەڭ مۇيەسسەرىيەت، مۇيەسسەرىي
تەڭ مەھرۇمىيەت» (جالالىدىن رۇمى) بولۇشتەك قانۇنىيەت ئىچ
تارىخنىڭ كامالەتكە قاراپ ئىلگىرىلەش مەنتىقىسىنى بويلاپ ئال
بېسىشىنى ۋە ئىزدىنىشىنى دەۋەت قىلىدۇ.

مەدەنىيەتكە ئېرىشمەي تۇرۇپ ئىنساندەك ياشاش مۇمكىن ئ
مەس، نادانلىق ھېچكىم راۋا كۆرمەيدىغان ئەڭ ئەشەددىي ئاپەت
نادانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئالۋاستىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلالماي، نەچچ
ئەسىردىن بېرى تۈز سۈيىگە چىلىشىپ ياشاپ كەلگەن خەلقىم
بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە شۇنداق بىر غەلىتە قىسمەتكە مۇپتىلا بولد
كى، ئويلىسىڭىز ئەجەپلەنمەي تۇرالمايسىز. ھېسسىياتىمىزنى يو
شۇرماي ئېيتىدىغان بولساق، بىز ماختىنىپ كېلىۋاتقان «ئۇيغۇرلا
مېھماندوست مىللەت»، «ناخشا ـ ئۇسسۇلغا خۇشتار مىللەت»
«خۇشچاقچاق مىللەت» ... دېگەندەك سۈپەتلىرىمىز بىزگە تازا ي
راشمايۋاتقاندەك ھېس قىلىمىز. بۇ چىرايلىق سۈپەت سۆزلىرى
ئىلگىرىكىدەك تولۇق تەلەپپۇز قىلالمايدىغان، بەلكى سەل قورۇنۇ
ھېسسىياتى بىلەن ئېغىزغا ئالىدىغان بولۇپ قالدۇق. چۈنكى، «مې
ماندوست» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنىش بىلەن تەڭلا خۇددى «سادد
دېگەن ئۇقۇم «كالۋا» دېگەن سۆزنىڭ سىلىقلىنىپ ئېيتىلغان شەك
بولغىنىدەك، «مېھماندوست» دېگەن ئىبارىنىڭ «ئەخمەق» دېگ
ئىبارە بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىقى ئېسىمىزگە چۈشىدۇ ـ دە، قەلب
مىزنى سەسكىنىش تۇيغۇسى ئىگىلەيدۇ. ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ گې
چىقىش بىلەن تەڭ كۆز ئالدىمىزغا ئىقتىساد ئىگىلىرى ئۆز ئارا توخ

تۈزۈشۈپ بولۇپ، ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ شەرىپىد- گە باي - خوجاملارنىڭ دېدەكلىرىدەك ناياناقشىپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىۋاتقان ھالىتىمىز كېلىپ نومۇس تۇيغۇسىغا چۆمىمىز. «خۇش- چاقچاق» لىقىنىڭ گېپى چىقسا «ئاق ئالۋاستى» غا ۋە ئەيدىزگە ئوخ- شاش بىر - بىرىدىن قەبىھ ئاپەتلەرنىڭ قۇچىقىدا تۈركۈملەپ كاردىن چىقىۋاتقان قىز - يىگىتلىرىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق ھالەتلىرى ئېسى- مىزگە كېلىپ، دېمىمىز ئىچىمىزگە چۈشۈپ كېتىدۇ. ئەجەپ ئىش، بىر مىللەت مەدەنىيەتلىك ھەم تەرەققىي تاپقان بولسا ئۇنىڭ ئارتۇقچى- لىقلىرىلا ئەمەس، بەلكى كەمچىلىكلىرىمۇ ئۆزىگە يارىشىدىكەن. خۇد- دى مەشھۇر ئالىم نيوتۇننىڭ چوڭ - كىچىك ئىككى مۈشۈك ئۈچۈن ئىككى تۆشۈك تەشكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەخمەقلىقى ئۇنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى ئوبرازىغا يۇمۇرلۇق تۈس بەخش ئەتكىنىگە ھەم بۇ ئەخمەق- لىق نيوتۇننىڭ تەڭداشسىز نامى بىلەن قوشۇلۇپ پۈتۈن ئىنسانىيەت بىلىدىغان «مەشھۇر ئەخمەقلىق» بولۇپ قالغىنىغا ئوخشاش. بىزگە ئوخشاش ھەر جەھەتتە باشقىلاردىن كېيىن قالغان بىر مىللەتنىڭ كەمچىلىك - خاتالىقلىرىنىڭ، ئەخمەقلىق - نادانلىقلىرىنىڭ ئۆز ئوبرازىنى تېخىمۇ خۇنۇكلەشتۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى تەن ئالماسلىقىمىز- غا نېمە ئامال؟! بۇ مىللىتىمىزنىڭ «ئۇيغۇرسىمان قىسمىتى» نىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولسا كېرەك. نەچارە، بىز «سۆيۈملۈك ئەخ- مەق» بولۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغاندىكەن؟! مۇشۇ مەنىدىن ئېيتىشقا بولىدۇكى، بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاجىز- لىقلىرىمىز، روھىي جەھەتتىكى زەئىپلىكلىرىمىزدىن غالىب كەلمەي تۇرۇپ «سۆيۈملۈك ئەخمەق» بولۇشقا شەرتىمىز توشمايدىكەن.

بىز سانسىزلىغان يىمىرىلمەس پاكىتلاردىن مەدەنىيەتنىڭ نەقە- دەر ئۇلۇغلۇقىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭ رولىغا دەرگۇماندا قارىمايدىغان بولدۇق. ئەلۋەتتە، مەدەنىيەت ھەققىدىكى تونۇش مەسىلىسىنىڭ ھەل بولغانلىقى مەدەنىيەتكە بولغان مۇھەببەتنىڭ ئويغانغانلىقىدىن دېرەك

بېرىدۇ. ئەمدى بىز مەدەنىيەتنىڭ ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىش !
ىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىز كېرەك. بىز مەدەنىي دېگەن ئاتالغ
ئۇقۇمىنى ئاددىي چۈشىنىۋالىدىغان بولساق «مەرھەمەت»، «ئ
رۇڭ»، «ياخشىمۇسىز»، «رەھمەت» دېگەندەك نازاكەتلىك ئ
لەرنى يادلىۋالغان كىشىلەرنى مەدەنىي ئادەم دەپ قارىۋالىد
«پايدىلىنىش خەۋىرى» گېزىتى بىلەن «خەلقئارا خەۋەرلەر» پ
رامىمىسىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلىۋېلىپ سۆزلەپ يۈرگەن ئادەمل
قاراپ، ئېسىدە تۇتۇۋالغان پارچە - پۇرات بىلىملىرى كۆپ كىش
گە قاراپ، زىيالىيلىرىمىزنىڭ كىيىۋالغان شلەپىسى بىلەن چىگ
غان گالىستۇكىغا قاراپ مەدەنىيەت سۈپىتىمىز ئۆسۈۋاتىدۇ،
چۈشەنسەك، يەنىلا نادانلىق قىلغان بولىمىز. بىر مىللەتكە ياكى
جەمئىيەتكە نىسبەتەن مەدەنىيەتلىك بولۇشنى خۇددى مورگان «قەد
كى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك «ئىنسانى
ئالدى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ئامىللىرىغا ئېرىشكەندىلا ئاند
مەدەنىيەتلىك ھالەتكە يېتەلەيدۇ» دەپ چۈشەنسەك ھەقىقىي مەن
بىلەن چۈشەنگەن بولىمىز. بىر ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئەڭ
دىيىسى ئارىستوتېل ئېيتقان «تاماق يېيىش ئۈچۈن ياشاۋاتامدۇ يا
ياشاش ئۈچۈن تاماق يەۋاتامدۇ؟» دېگەن مەسىلىنى ئۆلچەم قىل
كېرەك. ئەلۋەتتە بۇ ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەم. ئەمەلىيەتتىمۇ بىز ھاي
مىزنى ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەمدە ئۆتكۈزۈۋاتىمىز. مىسال ئۈچۈن قاراي
غان بولساق، ئۇيغۇرلارنىڭ زىيالىيلىرى، ئەمەلدارلىرى، بايلى
ئەڭ كۆپ مەركەزلەشكەن ئۈرۈمچىدە كىشىلەر ئادەتتە قىزى بىرەر
نىڭ كەينىدىن ئىچكىرىگە قېچىپ كەتمىگەن بولسا، ئوغلى زەھەرل
چېكىملىككە بېرىلىپ كەتمىگەن بولسا «باللىرىمغا خۇدايىم ئىنى
بەردى، ئەخلاقلىق، ئوبدان چوڭ بولدى» دېيىشىپ ماختىنىشىد
باللىرىنىڭ مۇستەقىل ياشاش ئىقتىدارى بارمۇ - يوق؟ غاي
ئېتىقادى بارمۇ - يوق؟ ئۆز - ئۆزىنى قەدىرلەش تۇيغۇسى ك

لۇكمۇ ـ يوق؟ مۇئەييەن مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگىمۇ ـ يوق؟ يېتەرلىك كەسپىي قابىلىيەتكە ئىگىمۇ ـ يوق؟ . . . دېگەنلەرنى ئويـ لاشقىمۇ پېتىنالمايدۇ. ئەخلاقلىق قىزنىڭ ئۆلچىمى ئىچكىرى ئۆلكىـ لەرگە قېچىپ كەتمەسلىكمۇ؟ ئوبدان ئوغۇلنىڭ ئۆلچىمى زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلمەسلىكمۇ؟ ! بۇ باللىرىمىزغا قويۇلغان نەقەدەر تۆۋەن تەلەپ ـ هە! مۇشۇنداق تۆۋەن تەلەپ ئىچىدە ئۆسۈپ ـ يېتىلـ گەن ئەۋلادلاردىن مىللەتنىڭ يۈكىنى مۈرىسىگە ئالالايدىغان ئەزىمەتـ لەرنىڭ چىقىشى مۇمكىنمۇ؟ !

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ئادەملەرنىڭ ئادەتتىكى جانلىقلارغا ئوخشاش «ئۆزىنىلا ئىشلەپچىقىرىدىغان» ، جان بېقىش بىلەنلا قانائەت هاسىل قىلىدىغان هالەتتە ياشىشىغا هەرگىز بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ هاياتى هاياتنى تەكرارلايدىغان ئەمەس، هاياتنى يارىتىدىغان هايات بولۇشى، ئىزىغا سەكرەيدىغان ئەمەس، يۇقىرىغا ئۆرلەيدىغان هايات بولۇشى، هەرگىزمۇ ئوبيېكتىپ بىلەن چەكلىنىپ توختاپ قالىدىغان هايات بولماسلىقى، قىسقىسى، پەقەت ئۆزىنى قايتا تەكرارلايدىغان، نەسلىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلا هايات بولۇپ قالماسلىقى لازىم. چۈنكى بۇ خىل ئىقتىدار هايۋانغىمۇ خاس بولۇپ ئىنسانلارمۇ مۇشۇ ئىقتىدارى بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدىغان بولسا، هايۋانلار بىلەن بىر تۈز سىزىق ئۈستىدە ئەسىرلىشىپ قالامدۇ؟ !

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» نىڭ 1995 ـ يىل 14 ـ نويابىر كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

چېچەنلەر ۋە چېچېنىيە ۋەقەسى

ئىزاھات: مەن بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان توپ
ماتېرىياللىرىم ئاساسىدا «چېچەنلەر ۋە چېچېنىيە ۋەقەسى» دېگ
ماقالىنى تەييارلىدىم. بۇنىڭدىن مەقسەت ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېقىم
سىلىلىرى ھەققىدىكى بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پۈتۈن
جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كېلىۋاتقان چېچېنىيە
قەسى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت

* * *

چېچەنلەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر شېخى بولۇپ، شىمال
كاۋكاز رايونىدا ئولتۇراقلاشقان. يۇرتى چېچېنىيە. چېچېنىيە رۇ
يە فېدېراتسىيىسىدىكى 21 جۇمھۇرىيەتنىڭ بىرى. چېچەنلەر
چېچېنىيىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىنگۇش، داغىستان، شىمالىي ئوسې
يە، سەل يىراقتىكى ئافغازىيە ۋە ئەزەربەيجان قاتارلىق مۇسۇلما
كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىغان جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن بولغان ئالاق
قويۇق. چېچېنىيىنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 15 مىڭ كۋادرات كى
مېتىر، نوپۇسى بىر مىليونىدىن ئارتۇق. چېچەنلەر ئىسلام دى
ئېتىقاد قىلىدۇ. 19 - ئەسىردە چارۇسىيە 50 يىلغا سوزۇل
كاۋكاز ئۇرۇشى ئارقىلىق 1859 - يىلىغا كەلگەندە بۇ يۇگەن
مىللەتنى ئەل قىلىپ چېچېنىيىنى ئىمپېرىيە خەرىتىسىگە قوشقا
تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا 1817 — 1864 - يىللىرىدىكى كاۋ
ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، شىمالىي كاۋكازنىڭ كۆپ قىس
رۇسىيىگە تەۋە بولغان. چېچەنلەر مانا بۇ مەشھۇر كاۋكاز ئۇرۇش
ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ چارۇسىيە ئارمىيە

نىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشى تۇرغان، شۇ سەۋەبتىن
چار پادىشاھنىڭ بۇ تاغلىق رايوننى ئىشغال قىلىۋېلىشى يېرىم ئەسىر-
دىن كۆپرەك كېچىككەن. كاۋكاز ئۇرۇشىدا چار رۇسىيە كاۋكاز مىللەت-
لىرىنى جۈملىدىن چېچېنلەرنى بويسۇندۇرۇشتا كازاك چەۋەندازلىرى-
دىن پايدىلانغان. چېچېنلەر چارپادىشاھ ئارمىيىسىگە ناھايىتى كۈچ-
لۈك قارشىلىق كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل قارشىلىقى 1859 -
يىلى ھەربىي كاتتىۋېشى ئىمام شامىل ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن
توختىغان. چېچېنلەر ھازىرمۇ شامىلنى مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە
ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ ئەسلىشىدۇ. چېچېنلەر قەيسەر، قىزىققان
بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر كېلىدۇ. ياش ۋاقتىدا كاۋكازدا
ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىگەن بۈيۈك يازغۇچى لېف. تولىستوي چېچېنلەر-
نىڭ ھەممىسى ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان ئەزىمەتلەر دەپ تەرىپلىگەندى
ھەمدە ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا «ھاجى مۇرات» ناملىق روماننى يېزىپ
چېچېنلەرنىڭ كۈچلۈك غۇرۇرغا ئىگە مىللىي خاراكتېرىنى
مەدھىيىلىگەندى.

نوپۇسى پۈتۈن رۇسىيە نوپۇسىنىڭ بىر پىرسەنتىگىمۇ، زېمىنى
رۇسىيە زېمىنىنىڭ 0.1 پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدىغان بۇ مىللەت يېقىن-
قى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان رۇسىيىگە قارشى مۇستەقىللىق ھەرىكىتى
بىلەن شۇغۇللىنىپ پۈتكۈل رۇسىيىگە ئاۋارىچىلىق تېپىپ بەردى ھەم
خەلقئارالىق مەسىلە پەيدا قىلدى.

چېچېنلەر قاراچاچ، بۇغداي ئۆڭلۈك كېلىدۇ، كۆپىنچىسى قو-
يۇق ساقال قويىدۇ، بوۋايلىرى ئۇزۇن ساقال قويىدۇ. چوڭ قۇيرۇق-
لۇق قوي (پارس قويى) نىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۇماق كىيىدۇ.
چېچېنلەر ئائىلىسىگە ۋە دىنىي ئېتىقادىغا ئىنتايىن سادىق بولۇش
بىلەن داڭق چىقارغان. بۇ ئۇلارنىڭ كۈچلۈك شەخسىي شان - شۆھ-
رەت تۇيغۇسىغا ئىگە بولۇشىغا سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىل.
رۇسلار چېچېنلەرنى غۇرۇرلۇق، ئەركىنلىكنى ياخشى كۆرىدى-

رغان، هۆكۈمەتسىزلىكنى ياقتۇرىدىغان مىللەت دەپ قارايدۇ.
قى چېچىنلەر نەزىرانلار، ئاۋۇخۇۋلار ۋە ئىچكىرىنلار دەپ
بۆلىنىدۇ. چېچىنلەر دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇل
دۇ. كاۋكازدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا چېچ
بىلەن ئىنگۇشلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى خېلىلا كونا. ئۇلار بۇگ
كۈنگىچە قەبىلە باشلىقى تۈزۈمى ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى سا
كەلمەكتە. ئوخشاش بىر ئۇرۇقتىكىلەر بىر - بىرىنى ئاكا - ئۇ
ئاچا - سىڭىل دەپ قارايدۇ.

ئۇرۇقداشلىق ئۆرپ - ئادىتىدىكى ئەڭ جاھىل خاھىش
قانداشلار ئۆچۈن قىساس ئېلىش تۈزۈمى ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ھېلى
كۈچلۈك دەرىجىدە ساقلانماقتا.

چېچىنلەر ئىنتايىن مېھماندوست مىللەت. بۇ ئۇلارنىڭ ئاسا
لىق ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ بىرى. كەلگەن مېھماننى قەبىلە باشلى
ئۆزى كۈتۈۋالىدۇ. مېھمان ئۆيگە كىرسىلا ئۇنىڭ دوست ياكى دۈ
مەن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر قەبىلە باشلىقى ئۇنى قوغدايدۇ.

چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى كاۋكازنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن چ
چىنلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تۈزۈمى ۋە ئۆرپ - ئادىتىگە قارىتا ئاساس
جەھەتتىن يول قويۇش سىياسىتىنى قوللانغان.

چېچىنلەر «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» دىن كېيىن رۇسىيىنىڭ جەن
بىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىچكى ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بىردىن - ب
مىللەت. بۇ ئۇلارنىڭ مىللىي ئۇيۇشقاقلىق روھىنىڭ ئىنتايىن كۈ
لۈكلىكىنىڭ ئىپادىسى. سوۋېت ھاكىمىيىتى 1922 - يىلى 11
ئاينىڭ 30 - كۈنى چېچىنىيە ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇپ گروز
(رۇس تىلىدا «رەھىمسىز شەھەر»، «قورقۇنچلۇق شەھەر» دېگ
مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.) شەھىرىنى ئوبلاست مەركىزى قىلغا
1936 - يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چېچىن - ئىنگۇش سوۋ
سوتسىيالىستىك ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. 1944 - يى

ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى چېچېنلەرنى گېرمانىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ھەمكارلاشتى، دېگەننى باھانە قىلىپ، يۇرت - ماكانىدىن ئايرىپ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە قوغلىۋەتكەن. خرۇششېۋ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاساسلىقى 1957 - يىلى زور كۆپ ساندىكى چېچېنلەر يۇرتىغا قايتىپ مىللىي ئاپتونومىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن چېچېنلەرنىڭ تۇرغۇن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىسى ھەل بولغان ئەمەس. ئەكسىچە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى يېتىشمەي قالغان ۋە ئىشسىزلار كۆپەيگەن. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى چېچېنلەر روسىيەنىڭ جەنۇبىدىكى باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا تەرەققىيات جەھەتتە ئارقىدا قالغان. شۇڭا چېچېنلەرنىڭ كۆپىنچىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باشقا جۇمھۇرىيەتلەردە پۇل تېپىپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولغان.

گورباچېۋ رەھبەرلىكىدە ئىسلاھات يولغا قويۇلغاندىن كېيىن چېچېنلەرمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرگە ئوخشاش مىللىي ۋە دىنىي ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىغان ھەمدە ئەرەب ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى شۇنىڭدەك تۈركىيە، ئىئوردانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشكە كىرىشكەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە يۇرتىغا قايتقان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى «دېموكراتىيە ۋە ئاشكارىلاشتۇرۇش» دولقۇنىدا چېچېنلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتى كۈنسېرى كۈچىيىپ، 200 يىلدىن بېرى روسلار بىلەن ئادالەتسىزلىككە تولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىپ روسلار بىلەن ھېسابلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىستونىيىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدار، سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە چېچېنلەردىن چىققان تۇنجى گېنېرال، 12 قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئوردېنى بىلەن مۇكاپاتلانغان يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە شەخس دۇدايېۋ

(تولۇق ئىسمى: جەۋھەر مۇسا تۇر دى) نى، 1990 ـ يىلى چېچ
مىللىي قۇرۇلتىيى (كېيىن نامى چېچىن ئومۇمىي خەلق قۇرۇلت
ئۆزگەرتىلگەن) ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىغا
دۇدايېۋ 1944 ـ يىلى چېچىنىيىدە تۇغۇلغان بولۇپ، تۇغۇل
يىلەنلا ئائىلىسى بىلەن قازاقىستانغا كۆچۈرۈۋېتىلگەن. ئۇ شىم
قازاقىستاندا 13 يىل تۇرغان. ئۇنىڭ كەسپى ھەربىي ئۇچقۇچى
لۇپ، سىزران تىك ئۇچار ئايروپىلان مەكتىپى ۋە تانپوۋ يە
مۇساپىلىق ئاۋىئاتسىيە قىسمى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئاۋىئات
مەكتىپى، گاگارىن ھاۋا ئارمىيە ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ
ئارمىيىدە ئەمەلى تېز ئۆسكەن. 36 يېشىدىلا ئاۋىئاتسىيە بىكىتۆەنى
قوماندانى بولغان.
دۇدايېۋ 1987 ـ يىلى ئېستونىيىنىڭ پايىلنو شەھىرىدە تۇرۇ
لۇق يىراق مۇساپىلىق بومباردىمانچى ئايروپىلانلار دىۋىزىيىسىنى
قوماندانى، قوشۇمچە شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسىمنىڭ قوماندانى بو
غان. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى ئۆتىگەن ئۈچ يىلدا سوۋېت ئىتتىپاقىد
بۆلۈنۈپ مۇستەقىل بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئېستونىيە مىللەتچىل
رىنىڭ ھەرىكىتىگە قارىتا ناھايىتى كەڭ قورساق بولۇپ، يەرل
ئاھالىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.
1991 ـ يىلى چېچىنىيىدىكى بىر تۇركۇم ئاقساقاللار ۋە كارخا
چىلار سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى تەركىبىدە ئېستونىيىدىن چېكى
گەن دۇدايېۋنى تەكلىپ قىلىپ چېچىنىيىگە قايتۇرۇپ كەلگەن. دۇ
يېۋ «سالامەتلىكىم ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە يار بەرمىدى» دەپ
يىلى 4 ـ ئايدا ھەربىيلىكتىن چېكىنگەن ھەم چېچىنىيىگە كېل
سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقان.
1991 ـ يىلى «19 ـ ئاۋغۇست» ۋەقەسىدىن كېيىن دۇداي
ئەينى ۋاقىتتىكى چېچىن ـ ئىنگۇش جۇمھۇرىيىتىنىڭ زاۋكايېۋ با
چىلىقىدىكى رەھبەرلىرىنى تەختتىن قوغلاپ چۇشۇرۇپ ھوقۇق تار

ۋالغان. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چېچېنىيىنىڭ زۇڭتۇڭ-لۇقىغا سايلانغان.

دۇدايېۋ زۇڭتۇڭ بولغاندىن كېيىن زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىگە چېچېنلەرنىڭ 19 - ئەسىردىكى مىللىي قەھرىمانى شامىلنىڭ ئەمەس، بەلكى 18 - ئەسىردىكى چېچېن خەلقىنىڭ چارۇسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان مىللىي قەھرىمانى شەيخ مازۇرنىڭ چوڭايتىلغان رەسىمىنى ئاسقان. ئۇنىڭ نەزەرىدە شامىل رۇسلارغا ئەل بولغان مىللىي قەھرىمان ئىدى.

بۇ يىل 51 ياشقا تولغان دۇدايېۋ ئۆزىنى تەقۋادار مۇسۇلمان دەپ ئاتىماقتا. ئۇ ئائىلىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشى. ئۇنىڭ ئايالى رۇس بولۇپ ئىسمى ئالېپتىنا. ئۇلارنىڭ بىر نەچچە قىز - ئوغلى بار. دۇدايېۋ ياپونچە جانبازلىقنى پىششىق ئۆگەنگەن، ئۇ يەنە كلاسسىك مۇزىكا ھەۋەسكارى، شۇنداقلا گۈل ئۆستۈرۈشكە ھېرىسمەن. ئەمما ھازىر ئۇ ھەربىي ئىشلارغا ئائىت تېخنىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ.

دۇدايېۋ چېچېنىيىنىڭ زۇڭتۇڭلىقىغا سايلانغاندىن كېيىن موسكۋا تەرەپ دەرھال چېچېنىيىدىكى زۇڭتۇڭ سايلىمىنى قانۇنسىز دەپ ھېسابلىدى. دۇدايېۋ بولسا ناھايىتى تېزلىك بىلەن چېچېنىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ فېدېراتسىيە شەرتنامىسىگە ئىمزا قويمىدى، فېدېراتسىيە خام چوتى تاپشۇرمىدى، فېدېراتسىيە سايلىمىغا قاتناشمىدى ھەمدە رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئىزچىل قارشىلىشىپ كەلدى. ۋەزىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشتى. ئۇنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك سىياسىي پائالىيىتى قانۇنسىز قوراللىق كۈچ قۇرۇشتىن باشلاندى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ باشقا رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان چېچېنلەرنىڭ كۆپلىگەن ماددىي ياردىمىگە ئېرىشتى.

چېچېنىيە ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تەسىرى رۇسىيە ھۆكۈمىتىنى جىددىيلەشتۇردى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئاۋۋال چېچېنلەر ئارى-

سىدىكى قەبىلە زىددىيىتىدىن ۋە دۇدايېۋغا قارشى ئۆكتىچى كۈچلە
دىن پايدىلىنىپ دۇدايېۋ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرماقچى بولدى. شۇنى
بىلەن رۇسىيە دۆلەت دۇماسىنىڭ باشلىقى بولغان چاغدا زۇڭتۇ
يېلتسىن بىلەن قارشىلىشىپ مەغلۇپ بولۇپ قولغا ئېلىنغان، ك
يىن ئومۇمىي كەچۈرۈمدە تۈرمىدىن چىقىپ ئالىي مەكتەپتە ئىقتىسا
شۇناسلىق دەرسى بېرىۋاتقان خاسبولاتوۋ چېچىن بولۇش سۈپىتى بىلە
بۇ سىياسىي پۇرسەتتە رۇسىيە ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىپ ئۆزىنى
ئىلگىرىكى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىدە كېلىشتۈرگۈچ
سالاھىيىتى بىلەن ئاتا يۇرتى چېچىنىيىگە باردى. دۇدايېۋ خاسبولاتوۋ
نىڭ ئەجدادلىرىنىڭ زېمىنىنى سېتىپ چېچىنىيىنى ئۆزىنىڭ موسكۋا
غا شەرەپ بىلەن قايتىشىدىكى بىر سەكرەش تاختىسى قىلماقچى بولۇ
ۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇنى چېچىنىيىگە يېقىن يولاتمىدى ھەمدە ئادەم
لىرىدىن 15نى ئېتىپ تاشلىدى. موسكۋا تەرەپ خاسبولاتوۋنىڭ چې-
چىنىيە كرىزىسىنى ھەل قىلىشتا ئوينىماقچى بولغان رولىغا ئانچە
قىزىقمىدى. دۇدايېۋمۇ گېرمانىيە مۇخبىرىنىڭ: «سابىق دۆلەت
مەجلىسىنىڭ رەئىسى خاسبولاتوۋ ھازىر سىز بىلەن قارشىلىشىۋاتى-
دۇ، بۇنىڭدىن ئەجەبلىنەمسىز» دەپ سورىغان سوئالىغا: «قىلچە
ئەجەبلەنمەيمەن. خاسبولاتوۋ ئومۇرتقىسى يوق ئادەم. ھازىر رۇسىيە
بۇ قورقۇنچلۇق غالجىر ئىتقا ئوكۇل ئۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى ماڭ
قارشى تۇرۇشقا ئۈندەۋاتىدۇ، ئۇ رۇسىيىنىڭ تىپىك قۇربانى» دەپ
جاۋاب بەردى.

رۇسىيە ھۆكۈمىتى خاسبولاتوۋنى قوچاقلىمىغان بىلەن چېچىنى-
يىدىكى ئاساسلىق ئۆكتىچى تەشكىلات — «ۋاقىتلىق كومىتېت»نى
خىراجەت ۋە قورال بىلەن تەمىنلەپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ رەھبىرى ئاف
تورخانوۋنىڭ دۇدايېۋنى ئاغدۇرۇۋېتىشىنى قوللىدى. رۇسىيە زۇڭ
لىسى چېرنومىردىن چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتى ۋەزىيىتى توغرىسىد
ئۇتتۇق سۆزلەپ: «رۇسىيىنىڭ چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان

مۇناسىۋەتلىك كونكرېت ھەرىكەت قوللىنىش باسقۇچىغا يەتتى» دېدى. دۇداييېۋمۇ چېچېنىيىنىڭ مۇستەقىللىق جاكارلىغانلىقىنىڭ ئۈچ يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا سۆزلەپ «ئەركىنلىككە ئېرىشەلمىگەن مىللەتنى مىللەت دېگىلى بولمايدۇ. بىز مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىمىز» دېدى.

شۇنىڭ بىلەن 1994 - يىلى ياز بىلەن كۈزنىڭ ئارىلىقىدا رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۆكتىچى كۈچلەر بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ ئاخىرى ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ھەم ئۆكتىچى كۈچلەر تەركىبىدىكى رۇسىيە ھەربىيلىرىدىن ئون نەچچە كىشىنى ئەسىرگە ئېلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن چېچېنىيە كرىزىسى رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بېشىنى تېخىمۇ قاتۇردى. شۇنىڭ بىلەن رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچېنىيىگە ھەربىي مۇداخىلە يۈرگۈزۈشنى قارار قىلدى. بەزىلەر چېچېنىيە ئالىقانچىلىك زېمىن، شۇڭا چېچېنىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويغان تەقدىردىمۇ ئۇ رۇسىيىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلىدى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى رۇسىيىدە 32 مىللىي ئاپتونوم رايون بار، بۇ رايونلارنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى رۇسىيە زېمىنىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ، ئەگەر چېچېنلەرنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتى بېسىقتۇرۇلمىسا رۇسىيىدىكى بولۇپمۇ كاۋكاز تاغلىق رايونىدىكى ئون نەچچە ئاز سانلىق مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق ئېڭى ئويغىنىپ، بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى شەكىللىنىدۇ، شۇڭا چېچېنىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويۇلسا كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارىدى. يەنە بىر تەرەپتىن رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچىن مىللىتىدىن بولغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ رۇسىيىدىكى ئەڭ قەبىھ جىنايى تەشكىلاتلارنى كونترول قىلىۋالغانلىقىنى، ناھايىتى كۈچلۈك «قارا قوللار پارتىيىسى» (مافىيە) بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۇ جىنايەتچىلەر گۇرۇھى چېچېنىيە دائىرىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالدى

دەپ ھېسابلىدى.

غەرب تەھلىلچىلىرى بولسا رۇسىيىنىڭ ھەربىي مۇداخىلە يۈر
گۈزۈشىنى قارار قىلىشىنىڭ سەۋەبىنى تەھلىل قىلىپ: رۇسىيە
تاغلىق كىچىك جۇمھۇرىيەتكە ھەم ئۇنىڭ ئەلپازى يامان مۇستەبىت
ھۆكۈمرانىغا نېمە ئۈچۈن شۇنچە كۆيۈپ ـ پىشىپ تاقابىل تۇرىدۇ.
چېچىنىيە ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئۇنچىۋالا مۇھىم ئەمەس، ئۇنىڭ
ئۈستىگە ئۇ ئىنتايىن تامرات بولۇپ خۇددى، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى
دىكى «گازا رايونى» غا ئوخشايدۇ. ئەمما رۇسىيە ھۆكۈمىتى دۇدايېۋ
نىڭ رۇسىيىدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە، بولۇپمۇ چاتاق كۆپ
چىقىدىغان كاۋكاز رايونىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرگە بۆلگۈنچىلىك
ئىدىيىسى تارقىتىشىدىن ئەنسىرەيدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا رۇسىيىنىڭ
مۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدەك بىر قىسىم «مۇستەقىل» دۆلەتلەرگە پار-
چىلىنىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىشتى.

يەنە بەزى تەھلىلچىلەر: رۇسىيە بىلەن جەنۇبىي كاۋكازدىكى ئۈچ
جۇمھۇرىيەت ئارىلىقىدىكى نېفىت ئاققۇزۇش تۇرۇبىسى ۋە تۆمۈريول
لىنىيىسى چېچىنىيىدىن ئۆتىدۇ. بۇ رۇسىيىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك رايون، شۇڭا رۇسىيە ھۆكۈ-
مىتى چېچىنىيىگە بولغان كونتروللۇق ھوقۇقىدىن ۋاز كەچمەيدۇ، دەپ
كۆرسىتىشتى.

1994 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى رۇسىيە ئارمىيىسى
چېچىنىيە زېمىنىغا رەسمىي ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇلار بىر قانچە ئون
مىڭ ئەسكەر، بىر قانچە يۈز تانكا ۋە بىرونېۋىكنى ئىشقا سېلىپ،
ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ چېچىنىيىنىڭ پايتەختى گروزنىغا قاراپ ئىلگىرى-
لىدى. رۇسىيە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى گراچېۋ ئىككى ـ ئۈچ
سائەت ئىچىدىلا چېچىنىيىنى ئىشغال قىلالايمىز، دەپ ئېيتتى. بەزى-
لەر 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى رۇسىيە ئاساسىي قانۇن بايرىمىدا
گروزنى شەھىرىنى ئىشغال قىلىشنى تەسەۋۋۇر قىلدى.

روسىيە ئارمىيىسى چېچېنىيە زېمىنىغا قەدەم قويۇش بىلەن تەڭ چېچېنىيە دائىرىلىرى پۈتۈن دۇنياغا «2 - قېتىملىق كاۋكاز ئۇرۇشى باشلاندى» دەپ جاكارلىدى. چېچېنلەرنىڭ مۇپتىيسى (پەتىۋا بەرگۈچى، دىنىي مەسىلىلەردە قارار چىقارغۇچى) مۇھەممەد ھۈسەيىن ھاجى گروزنى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئارقىلىق پۇقرالارنى مىللەت ئايرىماي، دىنىي ۋە سىياسىي خاھىشىغا قارىماي، يەكدىللىك بىلەن ھەمكارلىشىپ ۋەتەننى قوغداشقا چاقىردى.

روسىيە ھۆكۈمىتى چېچېنىيىگە ئەسكەر ئەۋەتكەندىن كېيىن، شىمالىي ئافرىقا دۆلەتلىرىدىكى بەزى ئەسلى دىن تەرىقەتچىلىرى ۋە ئافغانىستاندىكى غازاتچىلار چېچېنىيىگە بېرىپ روسىيە ئارمىيىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن پىدائىي قوبۇل قىلدى ھەمدە دەرھال چېچېنىيىگە يېتىپ كەلدى. روسىيە ھۆكۈمىتى مەخسۇس يىغىن ئېچىپ ئافغانىستان غازاتچىلىرى، ئەزەربەيجان جەڭگىۋار دۈيىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇكرائىنادىكى چېكىدىن ئاشقان مىللەتچىلەردىن تەشكىل قىلىنغان ياللانما قوشۇننىڭ ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدە پاجىئە تۇغدۇرۇۋاتقانلىقىنى مۇزاكىرە قىلدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئەزەربەيجاندىكى ھەربىي مۇتەخەسسىسلەردىن تەشكىل قىلىنغان 200 گە يېقىن ئادىمى بار «كۆك بۆرە» دېيىلگەن قوشۇننىڭ ھەرىكىتىنىڭ ناھايىتى جانلىنىپ كەتكەنلىكىگە دىققەت قىلدى.

روسىيە ئارمىيىسى چېچېنىيىگە ھۇجۇم قوزغىغاندىن كېيىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قانچە جۇمھۇرىيىتى — قازاقىستان، ئۆزبېكىستان ۋە تۈركمەنىستانلارنىڭ ھۆكۈمەتلىرى موسكۋانىڭ كاۋكاز رايونىدىكى بۆلگۈنچى قوراللىق كۈچلەرنى باستۇرۇشنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىر قانچە ئاساسلىق مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇپمۇ تۈركىيە ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ چېچېنىيىدىكى ھەرىكىتىگە نارازىلىق بىلدۈردى. غەرب ئەللىرى بۇ ۋەقەنى روسىيىنىڭ ئىچكى ئىشى، دېگەن بولسىمۇ، لېكىن، بۇ قانلىق

ئۇرۇشقا بارغانسېرى دىققەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى ھەم رۇس ئارمىيىسىنىڭ چېچېنىيە پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈشتىن ساقلىنىشىنى ئاگاھلاندۇردى. بۇ ۋەقەگە نىسبەتەن ئامېرىكىنىڭ مۇقامى سەل تۆۋەنرەك بولدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى رۇسىيىدىن ئىبارەت بۇ يادرو چوڭ دۆلەتنىڭ مۇقىم بولۇشى ھەممىدىن مۇھىم، چېچېنىيە مەسىلىسىنىڭ ئەھمىيىتى ئانچە زور ئەمەس، شۇڭا بىز رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە پەقەت چېچېنىيە مەسىلىسىگىلا يېپىشىۋالماسلىقىمىز كېرەك، دەپ ئېيتتى.

رۇسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇ ئۇرۇشقا نىسبەتەن ئىككى خىل كەيپىيات شەكىللەندى. رۇسىيىدە ئېلىپ بېرىلغان جامائەت پىكرىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسى 60% تىن كۆپرەك ئاھالىنىڭ چېچېنىيىگە ھۇجۇم قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. رۇسىيە ئاخبارات ساھەسىدىكى بىر قىسىم نوپۇزلۇق ئەربابلارمۇ «بۇ ئۆز خەلقىگە قارشى ۋەھشىي ئۇرۇش قوزغاش ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسىتىشتى. رۇسىيە ئارمىيىسى ئىچىدىكى بەزى ھەربىي ئەمەلدارلارمۇ «ئارمىيە ئۇچۇن ئېيتقاندا ئۆز زېمىنىمىزدا تاجاۋۇزچى ۋە ساقچى بولۇش ياخشى ئىش ئەمەس» دەپ قاراشتى. ھۇجۇم باشلانغاندىن كېيىن ئارمىيىدىكى ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر قوماندان لېبېد گېنېرال بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتنى «ئەخمىقانە ھەرىكەت» دېدى. ئەسكەرلەرمۇ بۇ قېتىمقى ۋەزىپىگە قارىتا ھېچقانچە قىزىقمىدى، شۇنداقلا ئۇلار «پۈتۈنلەي قوراللانغان، بىردەك ئىتتىپاقلاشقان خەلقنى قىرغىن قىلىشنى» خالىمايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئىۋان باباچۇۋ گېنېرال چېچەن ئاياللىرى ۋە باللىرىدىن ھاسىل قىلىنغان «ئادەم تېمى»غا دۇچ كەلگەندە سۆزلىگەن ھاياجانلىق سۆزىدە: «رۇسىيە رەھبەرلىرى بىزنى ئەيىبلىسە بولىدۇ، لېكىن بىز ئوق چىقارمايمىز، بىز خەلققە تانكا بىلەن قارشى تۇرمايمىز، ئەمدى داۋاملىق ئىلگىرىلىمەيمىز» دېدى. ھەربىيلەر ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار ئىچىدە ئۇرۇشنى

خالايدىغان ـ خالىمايدىغان ئىككى قۇتۇپ شەكىللەنگىنىگە ئوخشاش، رۇسىيىنىڭ سىياسىي مۇنبىرىدىمۇ ئىككى خىل خاھىشقا ئىگە كىشىلەر پەيدا بولدى. ئەزەلدىن يېلتسىنگە قارشى تۇرۇپ كەلگەن چېكىدىن ئاشقان مىللەتچى ژىرىنوۋىسكىي قاتارلىقلار يېلتسىننىڭ چېچىنىيىگە ھەربىي ھەرىكەت قوللانغانلىقىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يەنە نۇرغۇن سىياسەتچى بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتكە قارشى تۇردى. بۇ سىياسەتچىلەرنىڭ كۆز قارشى غەربتە ئىنتايىن ھۆرمەتلەندى. ئەزەلدىن يېلتسىن تەرەپتە تۇرۇپ كەلگەن سابىق زۇڭلى گايدار ۋە ياۋلىنىسكىي قاتارلىقلار ھەربىي ھەرىكەتنى قاتتىق ئەيىبلەپ: قورال ئىشلىتىش مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىنى ۋە مەغلۇبىيىتىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ، دېدى. رۇسىيىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر قىسىم كۆزەتكۈچىلەر بىردەك، يېلتسىن زۇڭتۇڭنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق چېچېنىيىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارارى، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن بۇيان ئۇينىغان ئەڭ چوڭ قىمارى. ئەگەر بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتتىن چاتاق چىقىپ قالسا، ئۇنىڭ سىياسىي ھاياتى جەزمەن ئاياغلىشىدۇ، دېيىشتى.

دۇدايېۋنىڭ قوراللىق قىسىملىرىنىڭ رۇسىيە تەرەپنىڭ مۆلچەرىدىكىدىن كۈچلۈك بولۇشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ تۇغما ھەربىينىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي تاكتىكىسىنى ئىشلەتمەستىن قەدىمكى چېچېن تاكتىكىسىنى (بۇ تاكتىكا ھەققىدە دۇدايېۋ رۇسىيە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا مۇنداق دېگەن: بىز دۈشمەننىڭ ئارقا سېپىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىتىمىز. بۇ، تاغ خەلقىنىڭ نەچچە يۈز يىللىق ئۇرۇش تاكتىكىسى، ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ چېكىنىمىز، چېكىنىپ تۇرۇپ ئۇرۇشىمىز، شۇ ئارقىلىق دۈشمەن كۈچىنى خورىتىمىز، نەتىجىدە دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئارىسىدا بىر خىل ۋەھى-

مە ۋابادەك تارقىلىپ، قورقۇنچ ئىچىدە ئۆزلۈكىدىن ئۆلۈپ تۈگى
دۇ.) جانلىق ئىشلەتكەنلىكى؛ رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ ماسلىشى
نىڭ كۈچلۈك بولماسلىقى، ئىسپادىسىنىڭ ياخشى بولماسلىقى، تاغل
رايوندا ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسىنىڭ كەمچىل بولۇشى؛ تاغ ھاۋا
نىڭ تۇمانلىق، قارنىڭ قېلىن، كۈندۈزنىڭ قىسقا بولۇشى سەۋەبىد
ھاۋا ھۇجۇمىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولماسلىقى، پۇقرالارنىڭ قول ت
تۇشۇپ توساق بولۇپ تانكىلارنىڭ ئالدىنى توسۇۋېلىشى قاتارلىق
مىللار تۇپەيلىدىن رۇسىيىنىڭ چېچېنىيىگە قوللانغان ھەربىي ھەر
كىتى غەلىبىنى تېز قولغا كەلتۈرەلمەيلا قالماستىن، بەلكى قاتمۇ - قا
قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىپ يېرىم ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچى
ئاران گروزنى شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالالىدى. ئۇرۇشنىڭ ۋاقىت
ئۇزۇراپ، ماددىي چىقىم ۋە ئادەم چىقىمى مۆلچەردىكىدىن كۆ
ئېشىپ كەتتى.

رۇسىيە زۇڭتۇڭى يېلتىسىن خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ۋە رۇسىي
ئىچىدىكى ئۇرۇشقا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ بېسىمى تۇپەيلى ھۇجۇمنى
مۇددەتلىك توختىتىپ، چېچېنىيە خەلقىگە مۇراجىئەتنامە چىقاردى
ئۇ مۇراجىئەتنامىسىدە مۇنداق دېدى: رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ
زۇڭتۇڭى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن شۇنداق ۋەدە بېرىمەنكى:

— رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگە
بارلىق پۇقرانىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى ۋە ئەركىنلىكى چېچېنىي
جۇمھۇرىيىتىدە تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ؛

— ھەر قانداق ۋاقىتتا، ھەر قانداق شارائىتتا چېچەنلەرنى
قوغلىۋېتىش ئەھۋالى قايتا يۈز بەرمەيدۇ؛

— يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلغانلار توسالغۇسىز ھالدا قايتى
كەلسە بولىدۇ؛

— چېچېنىيىدىكى يەرلىك ھوقۇقلۇق ئورگانلارنىڭ ئۆز فۇنكسى
يىسىنى ئىجرا قىلىشىغا ئامالىنىڭ بارىچە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلىدۇ

— چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتى رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ ئىسمى - جىسمىغا لايىق سۇبيېكتى بولىدۇ؛

— چېچىنىيە جۇمھۇرىيىتىگە ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ياردەم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ياردىمى بېرىلىدۇ؛

— چېچىن مىللىتىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشىگە يول قويۇلىدۇ، قانۇنسىز قوراللىق كۈچلەرنىڭ قورالنى تاپشۇرۇشى ئىلگىرىمۇ، ھازىرمۇ چېچىنىيە مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم شەرتى بولغان ھەم بولىدۇ.

يېلتسىن قوشۇمچە قىلىپ يەنە مۇنداق دېدى: ھازىر ھەممە ئىش چېچىنىيىدىكى قولىغا قورال ئېلىپ رۇسىيىنىڭ قانۇنلۇق ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇۋاتقان كىشىلەرگە باغلىق بولۇپ قالدى. مەن ئۇلارنىڭ ياخشى ئىرادە ۋە ساغلام ئىدىيىگە ئىگە بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن. رۇسىيە مۇسۇلمانلارنىڭ دۈشمىنى ئەمەس. رۇسىيىنىڭ زېمىنىدا ئولتۇراقلاشقان ھەرقانداق مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئەنئەنىسىنى ساقلاشقا ھوقۇقلۇق.

چېچىنىيە زوڭتۇڭى دۇدايېۋ يېلتسىننىڭ مۇراجىئىتىگە ۋە سۆزىگە پىسەنت قىلمىدى ھەمدە يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن قىلغان سۆزىدە چېچىن خەلقىنىڭ رۇسىيىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ «مەنىۋى جەھەتتە» غەلىبە قىلغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ يەنە، چېچىن خەلقىگە جاسارەتلىك، سەۋرچان بولۇشنى مۇراجىئەت قىلدى. ئۆزىنىڭ ھەرگىز تېز پۈكمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بۇنىڭ بىلەن رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېچىنىيە كرىزىسىنى سىياسىي يول ئارقىلىق ھەل قىلىشقا كۆزى يەتمەي ھەربىي ھەرىكەتنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. نەتىجىدە رۇسىيە ئارمىيىسى چېچىنىيە پايتەختى گروزنىينى شىددەتلىك توپقا تۇتتى ۋە بومباردىمان قىلدى. غەرب ئەللىرى بولۇپمۇ گېرمانىيە رۇسىيىنىڭ بارغانسېرى قوپاللىشىپ كېتىۋاتقان ھەربىي ھەرىكىتىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، رۇسىـ

يىنى كىشىلىك ھوقۇقنا دەخلى ـ تەرۇز قىلدى، دەپ ئەيىبلىدى. گېرمانىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرى كىنكىل رۇسىيىنىڭ چېچېنىيە-دىكى جەڭنى دەرھال ئاياغلاشتۇرۇشنى مۇراجىئەت قىلدى ھەم رۇسىيىنى غەرب ئەمدى رۇسىيىنىڭ مۇستەقىللىق دەۋاسى قىلىۋاتقان چېچېنىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەرىكەتلىرىگە سەۋر قىلىپ تۇرالمايدۇ، دەپ ئاگاھلاندۇردى. فرانسىيىمۇ: بىز بىگۇناھ پۇقرالارنىڭ بومبار-دىمان قىلىنىۋاتقانلىقىغا بارغانسېرى دىققەت قىلىۋاتىمىز دېدى. ئامې-رىكىمۇ مۇقامىنى سەل ئۆزگەرتىپ: ئامېرىكا خەلقى ۋە دۆلەت مەجلى-سى چېچېنىيىدە قورال ئىشلىتىلگەنلىكىدىن قاتتىق چۆچىدى، دەپ ئېيتتى.

دۇدايېۋ گېرمانىيە مۇخبىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە، بىز 300 يىل قارشىلىق كۆرسەتتۇق، خەلقنىڭ ئىرادىسىگە قارشى تۇرغى-لى بولمايدۇ، جۇمھۇرىيىتىمىز خەلقئارادا مۇستەقىل دۆلەت دەپ ئېتىراپ قىلىنغىچە، شۇنداقلا رۇسىيىنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلغىچە بۇ دۆلەتكە داۋاملىق رەھبەرلىك قىلىمەن، دېدى.

رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمى كۈنسېرى كۈچىيىپ، پۇقرالار-نىڭ ئۆلۈش، يارىلىنىش ئەھۋالى كۆپەيگەنلىكتىن غەرب جەمئىيىتى-نىڭ رۇسىيىگە قارشى كۈچلۈك سۆز ـ ئىبارىلىرى سىياسىي ھەرى-كەتكە ئايلاندى. ياۋروپا ئىتتىپاقى رۇسىيە بىلەن ئىلگىرى ئىمزال-غان بىر قاتار كېلىشىملەرنى توختىتىپ قويۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئىسلام دۆلەتلىرى رۇسىيىنىڭ چېچېنىيىگە قىلغان ھۇجۇمىنىڭ بار-غانسېرى چەكتىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا غەزەپلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن گەپنى كۆپ قىلىپ، ھەرىكەتنى ئاز قىلدى. سەۋەبى ئۇلار ئۆز دۆلەتلىرىدە ئەسلى دىن تەرىقەتچىلىكى يالقۇنىنىڭ ئۇلغىيىپ كېتىشىدىن قورقۇپ چېچېنىيىگە ھەرىكەتتە ئەمەس، ئېغىزدا مەدەت بەردى. ئۆزىنى ئىسلام دۇنياسىنىڭ بايراقدارى ھېسابلايدىغان ئىران-نىڭ پوزىتسىيىسى ئىنچىكە يۇمشاق بولدى. لىۋىيە ھۆكۈمىتى كونك-

رىپ ھەرىكەت قوللىنىش ھەققىدە ئىسلام ئەللىرى ئىتتىپاقىغا تەك-لىپ بەرگەن بولسىمۇ، قولاق سالىدىغان ئادەم چىقمىدى.

موسكۋا ۋە سانكىت - پېتربورگدا بىر قانچە مىڭ كىشى چېچېنى-يە ئۇرۇشىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزۈپ رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ چې-چىنىيەدىن دەرھال چېكىنىپ چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار يەنە يېلتسىننىڭ رۇختۇلۇق ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىلىرىنىڭ چېچىنىيەدە يۈز بەرگەن «تەشكىللىك قانلىق ۋەقە» نىڭ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلى-شىنى تەلەپ قىلدى.

رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئارقىسىدا 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى دۇدايېۋ ئالدىراش ھالدا مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ: بىز ئەلۋەتتە رۇسىيەدەك چوڭ دۆلەتكە تاقابىل تۇرالمايمىز، شۇڭا ئۇرۇشنى ئاياغلاشتۇرۇپ موسكۋا بىلەن سۆھبەت-لىشىشنى خالايمەن. ئەمما سۆھبەت باراۋەرلىك ئاساستا ئۆتكۈزۈلۈشى لازىم. بىز ئاز سانلىق مىللەتلىك ئورنىنى قوبۇل قىلمايمىز. لېكىن ئىقتىساد، پۇل ۋە خەۋپسىزلىك فېدېراتسىيىسى قۇرۇشقا قوشۇلىمىز دېدى.

مۇشۇنداق ئەگرى - توقاي جەريان ئىچىدە چېچىنىيە ۋەقەسى ئۇرۇش پارتلىغىنىغا بىر يىل بولاي دېگەندە دۇدايېۋ قوراللىق كۈچلە-رىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ كاۋكاز تاغلىرى ئىچىگە چېكىنىشى، رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ چېچىنىيىنى ئاساسي جەھەتتىن كونترول قىلىشى نەتىجىسىدە دۇدايېۋ تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلدى ھەمدە ئەلىخانوۋ باشچىلىقىدىكى چېچىنىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنى تەشكىل قى-لىپ رۇسىيە رۇخلىسى چېرنومىلكىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. چېچىنىيە كرىزىسىنى ھەل قىلىشقا تەقەززا بولۇپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان تېرورلۇق ھەرىكەتلىرىگە تاقا-بىل تۇرالمايۋاتقان رۇسىيە ھۆكۈمىتى سۆھبەتكە جىددىي مۇئامىلە قىلدى. ئىككى تەرەپ 1995 - يىلى 7 - ئايدا ھەربىي كېلىشىم

ھاسىل قىلدى. كېلىشىمنىڭ مەزمۇنىدا دۇدايىۋنىڭ قورالىلىق كۈچـ
لىرىنىڭ قورالسىزلاندۇرۇلىشى ئاساسىي شەرت قىلىپ بېكىتىلدى.
نۆۋەتتە بۇ ھەربىي كېلىشىم ئىجرا قىلىنىش باسقۇچىدە كېتىۋاتىدۇ.
دۇدايىۋ بولسا يەنىلا ھەر قانداق ۋاقىتتا چېچېنىيىنىڭ رۇسىيىنىڭ
خەرىتىسىدە قېلىشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ تۇرۇۋاتىدۇ.

(بۇ ماقالە «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتىنىڭ 1995 ـ يىل
28 ـ سىنتەبىر كۈندىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى

يازنىڭ يېزى ھېسابلىنىدىغان 7 ـ ، 8 ـ ئايلاردا ئۈرۈمچى ناھايىتى زېرىكىشلىك تۇس ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن تۇغقان يوقلاشقا، سەيلە ـ ساياھەتكە، كوماندىروپكىغا، دەم ئېلىشقا، قۇمغا كۆمۈلۈپ، ئارشاڭغا چۆمۈلۈپ داۋالىنىشقا بارىدىغانلار تۇشمۇ تۇشتىن ھەر تەرەپكە يول ئېلىشىدۇ.

1996 ـ يىل بۇنداق پۇرسەتلەرنىڭ بىرەرسىمۇ ماڭا نېسىپ بولمىغان يىل بولدى. شۇنداق قىلىپ، مېنىڭ ئېزىلەڭگۈ ھەم مەنىسىز بۇ كۈنلەرنى «خىزمەت ئالدىراشمۇ؟» دەپ يالغاندىن سالاملىشىدىغان ئۈرۈمچىلىكلەر ئارىسىدا تونۇش چىرايلارغا تەكرار ـ تەكرار دوقۇرۇپ، تونۇش كوچىلاردا تەكرار ـ تەكرار مېڭىپ، كۈندىن كۈنگە مەززىسى قالمايۋاتقان خىزمەتلەرنى تەكرار ـ تەكرار ئىشلەپ، جۆڭگو بويىچە ئەمىلى ئەڭ تۆۋەن يوقلىمىچى باشلىقىمنىڭ كۈندە تۆت ۋاق تەرلەپ ـ پۇشۇلداپ قىلىدىغان يوقلىمىسىدىن تەكرار ـ تەكرار ئۆتۈپ ئۆتكۈزۈشۈمگە توغرا كەلدى. ساپاسى، بەرىكىتى يوق ھاياجانسىز بۇ ھاياتنىڭ تېخىمۇ مەنىسىز بۇ كۈنلىرىدە قولۇمغا قەلەم ئېلىپ ئازابلىق ئوي ـ پىكىرلىرىمنى يازغىنىمۇ، روھىي تەسەللىگە باي ئېسىل كىتابلارنى بېرىلىپ ئوقۇغۇمۇ كەلمەيتتى. ئايالىم زەينەپ بىلەن ئوغلۇم كامالتۈرك تۇغقان يوقلاپ قۇمۇلغا كەتكەن بولغاچقا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەنىسىزلىكلىرىنى بىردەم بولسىمۇ ئۇنتۇلدۇرىدىغان ئائىلە ئىللىقلىقىمۇ يوقىلىپ، مەنىسىزلىك ئۆي ئىچىنىمۇ قاپلىدى. تەلىيىمگە دەل شۇ كۈنلەردە ئامېرىكىنىڭ ئاتلانتا شەھىرىدە 26 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى

ئۆتكۈزۈلىۋاتقان بولغاچقا، تۈن كېچىدە سائەت ـ سائەتلەپ تېلېۋىزور ئېكرانىغا تىكىلىپ ئولتۇرۇپ، بۇ دۇنياۋى مۇسابىقىنى تاماشا قىلىپ، باشلىنىش مۇراسىمىدىن تارتىپ ئاخىرلىشىش مۇراسىمىغىچە بولغان 17 كېچىنى تېلېۋىزور ئالدىدا ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئۆتكۈزدۈم.

بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس مەشئىلىنى ئامېرىكا نوپۇسىنىڭ 12 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان قارا تەنلىكلەر ئارىسىدىن چىققان، دۇنيا ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىنىڭ سابىق چېمپىيونى، «دۇنيا بوكس شاھى» 54 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى پاركىنسون كېسىلى تۈپەيلى لاغىلداپ تۇرغان قوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرغاندا كىشى قەلبىنى ھاياجانغا سالىدىغان بۇ مەنزىرىدىن ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتقا چۆمگەنىدىم. كېيىنكى ئاخشاملىرى غەلىبە قىلغان ماھىرلارنىڭ بويىنىغا ئالتۇن مېدال ئېسىلغاندا، ئالتۇن مېدال ئالغان دۆلەتلەرنىڭ بايرىقى مۇزىكا ساداسى ئىچىدە كۆككە كۆتۈرۈلگەندە، يۈز مىڭلىغان تاماشىبىنلار غەلىبە قىلغان ماھىرلارغا ئالقىش سادالىرىنى ياڭرىتىپ، ئەسەبىيلىكتىن خۇدىنى يوقاتقاندا، مەن بولسام تېلېۋىزور ئېكرانى ئالدىدا يامغۇردا قالغان چۈجىدەك شۈمشىيىپ ئولتۇرۇپ، چاناقلىرىمدىن يۇر ـ يۇر ياش قۇيۇلغان ھالدا ھەسرەت ۋە ھەۋەس بىلەن ئۇھ تارتاتتىم. قەلبىمدە بىر ئۇلۇغۋار قىزغىنىش چۇقان سالاتتى. يۈرىكىمنى ئاتەش كەبى ئارمانلار پۇچۇلايتتى.

مەن باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان چاغلىرىمدا تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ مۇھىملىقى تەكىتلىنىدىغان «تەنتەربىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرايلى، ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ ۋەتەننى قوغدايلى» دېگەندەك شوئارلارنى كۆپ ئاڭلايتتىم. نېمە ئۈچۈنكىن، بۇنداق يالتىراق شوئارلار مەندە تەنتەربىيە ئىشلىرىغا نىسبەتەن ھېچقانداق قىزىقىش قوزغىيالمايتتى. چوڭ بولغانچە گېزىت ـ ژۇرناللاردىن تەنھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ تەن ساغلاملىققا ئېلىپ كېلىدىغان پايدىسى توغرىسىدىكى

ئاجايىپ تەجرىبە ۋە پاكىتلارنى ئوقۇدۇم. ئۇلاردا كىشىلەرنىڭ چېنىقىش ۋە جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغاندا بەدىنىدىكى ھەر خىل ئەزالارنىڭ ياخشى فىزىئولوگىيىلىك ھالەتتە تۇرىدىغانلىقى، كېسەلگە بولغان قارشىلىق كۈچىنىڭمۇ كۈچلۈك بولىدىغانلىقى، شۇڭا يېتەرلىك ھەرىكەت مىقدارىنى ئورۇنلاشنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكى تەكىتلەنگەن. ھەتتا ئالىملارنىڭ تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق، ياۋا توشقاننىڭ ئۆمرى 15 يىلدىن يۇقىرى بولىدىغانلىقىنى، ئۆي توشقىنى بولسا 4 ـ 5 يىللا ياشىيالايدىغانلىقىنى، ياۋا پىلنىڭ 200 يىلدىن كۆپرەك ئۆمۈر كۆرىدىغانلىقىنى، ئەمما ھايۋاناتلار باغچىسىدىكى پىلنىڭ 80 يىل ئەتراپىدا ياشىيالايدىغانلىقىنى، پادا ئىتىنىڭ 27 يىل ياشىيالايدىغانلىقىنى، ئەمما ئۆي ئىتىنىڭ ئادەتتە 13 يىللا ياشىيالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققانلىقىدەك قىزىقارلىق تەجرىبىلەر كۆرسىتىلىپ، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوزۇق ئىزلەش ۋە دۈشمىنىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قىلىدىغان ھەرىكىتىنىڭ مىقدارى ئۆيدە بېقىلىدىغان ھايۋانلارنىڭكىدىن زور دەرىجىدە كۆپ بولغاچقا بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا سەۋەب بولغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن.

تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ئىنساننىڭ سالامەتلىكىگە كەلتۈرىدىغان پايدىسى كىشىنى قىل سىغمايدىغان دەرىجىدە قايىل قىلىدۇ. ئەمما، بىز تەنتەربىيىنىڭ بۇنىڭدىنمۇ زور پايدىسىنىڭ بارلىقىنى بارا ـ بارا تونۇپ يەتتۇق. شۇڭا، باشقىلار تېلېۋىزور ئالدىدا مەستانىلىق ۋە زوقلىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئولىمپىك مۇسابىقىسىنى كۆرسە، بىز دەكلەر تامامەن باشقىچە ھېسسىياتتا ئولتۇرۇپ كۆرىمىز.

ئۆزىگە بولغان مىللىي ئىشەنچىسى ۋە ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى ئاجايىپ كۈچلۈك گېرمانلار 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە تەلتۆكۈس گۇمران بولۇپ، ئازاب، مەيۈسلۈك، ئاچارچىلىق، خورلۇق ۋە نامراتلىقنىڭ دەردىنى يەتكىچە تارتىپ،

ئۇمىد ۋە ئىستىقبالدىن ئايرىلغان مەنىسىز تۇرمۇشنى قانداق ئۆتكۈ-
زۈشنى بىلمەي تۇرغان يىللاردا، كىم ئۇلارنىڭ مىللىي ئىشەنچىسى-
نىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا ھەقىقىي يوسۇندا ياردەم قىلغان؟
شۈبھىسىزكى، گېرمانلار بۇ سوئالغا بىردەك: «مىللىي قەھرى-
مان — فرىتىس ۋولتېر» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.
فرىتىس ۋولتېر 1950 - يىللاردىكى دۇنياغا مەشھۇر پۇتبول
چولپىنى. ئەينى يىللىرى، ئۇ ئۆز كوماندىسىدىكىلەرگە يېتەكچىلىك
قىلىپ ئوينىغان ھەر بىر مەيدان پۇتبول مۇسابىقىسى گېرمانىيىلىك-
لەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىردىنبىر كۆڭۈل ئېچىش ئىدى. فرىتىس
ۋولتېر ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى يەكشەنبە كۈنىدىكى 90 مىنۇتتا ئوينى-
غان توپ مىليونلىغان گېرمانىيىلىكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، كىنوخانا،
قەھۋەخانا ۋە مۇزىكا زالىنىڭ ئورنىنى ئالغان.
فرىتىس ۋولتېر 1954 - يىلى گېرمانىيە كوماندىسىنى باشلاپ،
شۋېتسارىيىنىڭ پايتەختى بېرندا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا لوڭقىسى مۇسابى-
قىسىنىڭ چېمپىيونى بولۇپ، گېرمانىيىلىكلەرنىڭ مەغلۇبىيەتلىك
ئورۇشتىن كېيىن ئۆزىگە بولغان مىللىي ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزۇشقا
مۇلچەرلىگۈسىز تۆھپە قوشقان.
بۇ پاكىت بىزگە تەنھەرىكەتنىڭ، بىز تەربىيە ۋە تەشۋىقاتلىرى-
مىزدا تىلغا ئېلىپ باقمىغان تېخىمۇ قالتىس ئەھمىيىتىنىڭمۇ بارلى-
قىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر تەنھەرىكەتنىڭ مۇشۇنداق خاسىيىتى-
لىك ئەھمىيىتى بولمىغاندا ئىدى، ئاتوم بومبىسىغا ئىگە بولغاندا
ھېچقانداق تەنتەنە قىلمىغان ئامېرىكىلىقلار، 18 ياشلىق مۇھەممەد
ئەلى 1960 - يىلى رىمدا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابى-
قىسىنىڭ يېنىك دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىدا ئالتۇن مېدالغا
ئېرىشىپ دۆلىتىگە قايتقاندا، ھۆكۈمەت تەرەپ ئايرودرومغا مەخسۇس
ئۇنى كۈتۈۋالغىلى ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنى چىقارمىغان، ئىپتىخارلىق
تۇيغۇسىغا چۆمگەن نەچچە ئون مىڭلىغان قارا تەنلىكلەر بىلەن ئاق

تەنلىكلەر يولىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ تەنتەنە قىلىشمىغان بولاتتى.

تەقدىر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى كۆچەيتىپ، ئېھتىخارلىق تۇيغۇسىنى قوزغايدىغان بۇنداق مىللىي قەھرىمانلارنى ھەممىلا خەلققە نېسىپ قىلىۋەرمەيدىكەن. چۈنكى ئۇنداق مىللىي قەھرىمانلار مىليونلىغان، ھەتتا مىلياردلىغا كىشىلەرگە نىسبەتەن غالىب ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا، بىزدەك ساندىمۇ - ساپادىمۇ تۆرغۇنىنىڭ كەينىدە قالغان بىر مىللەتنىڭ بۇنداق مىللىي قەھرىمانلاردىن تامايىمىزمۇ يوق ئىدى. پەقەت باشقىلارغا ھەۋەسلىنىپ قاراپلا تۇراتتۇق. چۈنكى «يىپەك يولى» خارابلاشقاندىن بۇيانقى بىر نەچچە ئەسىر مابەينىدىكى تارىخنىڭ تۈگىمەس تاسقاشلىرى، رەھىمسىزلىك بىلەن تەكرار - تەخمەق قىلىشلىرى بىزنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە سۆزلەپ تۈگەتكۈسىز كەچمىشلەرگە مۇپتىلا قىلغانىدى. لېكىن، پاختىنىڭ ئىچىدە چوغ ساقلايدىغان تەقدىر ئىلاھى مىللىي ۋۇجۇدىمىزدىكى نەچچە مىڭ يىللىق ھاياتىي كۈچكە باي ئىرسىي گېنىنىڭ ئۇنداق ئۇچاي يوقالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئەينى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىپايان كەڭلىكلىرىدە دەۋران سۈرگەن ھون چەۋەندازلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدا ۋايىغا يەتكەن بۇ خىل ئىرسىي گېن بۈگۈنكى كۈندە تەنھەرىكەت مۇنبىرىدە ئۆزىنى ناھايىتى تېزلا نامايان قىلدى. باتۇرلۇققا، تەۋەككۈلچىلىككە، رىقابەتچانلىققا، خىرىسچانلىققا، ھوشيارلىققا تويۇنغان، ئەمما تارىخنىڭ چاڭ - توزانلىرىدا كۆمۈلۈپ قالغان بۇ مىللىي ئېتىنىك روھ 21 - ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا يېڭىۋاشتىن ئويغىنىشقا باشلىدى. تالانت ۋە ئىقتىدارنى نامايان قىلىدىغان پۇرسەت تۇغۇلىۋېدى، مۇشۇ بىر يىل ئىچىدىلا خەلقىمىزنىڭ قەھرىمان ئوغۇللىرى — ئابدۇشۇكۇر بىلەن ئادىل باشلىرىغا «جۇڭگو بوكس شاھى» ۋە «دۇنيا بوشلۇق شاھى» دېگەن تاجنى كىيىشتى.

يوشۇرۇن كۈچكە باي بۇ مىللەتنىڭ پۇرسەت ۋە تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشسىلا، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلالايدىغانلىقى

يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاندى.

پۈرسەت ۋە تاللاش تالانتنىڭ گۈللىنىشى پورەكلىتىدىغان مۇھ
شەرت. پۈرسەت ۋە تاللاش ئىمكانىيىتى بولمىغان مۇھىتتا، ئالەمش
مۇل تالانت ئىگىلىرىمۇ ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئانچە پەرقلەنمىگ
هالدا ئادەتتىكىچە ياشاپ توپا ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ. نېمە ئۈچۈ
نامى تىللاردا داستان قىلىنىدىغان قوماندانلارنىڭ ھەممىسى دۇ
تارىخىدىكى مۇھىم ئۇرۇشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ؟ جۇگېلىيا
بامبۇكزارلىقتىكى كەپىسىدىن چىقىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن بول
سا، تارىختىكى تالاي نامسىز تالانت ئىگىلىرىدەك ئىز ـ دېرەكسى
كۆمۈلۈپ قالماسمىدى؟ سادىر پالۋان سۇلتان ئەلاخان باشلىغان قوز
غىلاڭغا قاتنىشىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن بولسا، ئادەتتىكى بى
مەھەللىۋى «لۈكچەك پالۋان» بولۇپ قالماسمىدى؟ ئۇ چاغدا ئەۋلادلا
ھەرگىزمۇ «ئېلىپبە»نى ئۆگەنگەندىن باشلاپ ئۇنىڭ نامىنى يادلىم
غان بولاتتى.

شۇنىسى ھەممىگە ئايانكى، سادىر پالۋان ھەرگىزمۇ تۇغما مىل
لىي قەھرىمان ئەمەس، بەلكى كۈچتۈڭگۈرلۈكى بىلەن يۇرت سورايد
غان ئادەتتىكى نوچىلارغا ئوخشاش، نوچىلىقىنى قەيەردە نامايان قى
لىشنى، پەم ـ پاراستىنى قەيەرەد جارى قىلدۇرۇشنى بىلمىگەن
ئادەتتىكى بىر مەھەللىۋى «لۈكچەك پالۋان» ئىدى. شۇڭا، شائىر
موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ ئۆزىنىڭ مەشھۇر داستانى «غازات
دەرمۈلكى چىن» دە سادىر پالۋاننى:

بار ئېردى ئۇشۇل جەڭدە ئەييار كار،
بەغايەت ھەرىف، دۇز روزكار.
بىراۋ قالماغان ئېردى قاقشاتماغان،
بىر ئۆي قالماغان مالىنى ئالماغان.
ئۈچ ئوغلى، ئاتاسى ھاراقچى ئېدى،
ھاراقچى ئېدى ھەم قاراقچى ئېدى.

ئوغۇرلۇق قىلىپ كېچىلەر ئۇيماغان،
پەقىرۇ غەنى مالىنى قويماغان.
سىپاھلارغا ھەم زەررە بوي بەرمەگەن،
خاتۇن ئالسا يۇرتىغا توي بەرمەگەن.
بۇ ئەييارنىڭ ئاتى سادىر ئېدى،
يامانلىقتا چۇن رەئىد شاتىر ئېدى.

دەپ تەرىپلىگەن.

لېكىن، سۇلتان ئەلاخان رەھبەرلىكىدە قوزغالغان 1860 ـ يىللاردىكى ئىلى قوزغىلىڭى سادىر پالۋانغا پەم ـ پاراسىتىنى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتىنى ھەقىقىي نامايان قىلىدىغان تارىخىي پۇرسەتنى ئاتا قىلىدى، نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە يۈز ئادەم ئۆلۈپمۇ ئالالمىغان بايانداي سېپىلى بىلەن كۈرە سېپىلىنى سادىر پالۋان ئۈچ ئوغلى بىلەن بۇزۇپ تاشلاپ، تارىخىمىزدىكى نامى ئۆلمەس مىللىي قەھرىمانغا ئايلانغان.

ئەلۋەتتە، ئۇرۇش بولمىسا، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭكىدەك ئارغىماق بولسىمۇ سۆرەمگە سالىدىغان، ئوغۇزخاننىڭكىدەك ئۆتكۈر نەيزە بولسىمۇ تونۇرغا كۆسەي قىلىدىغان، چىن تۆمۈر باتۇرنىڭكىدەك مىسران قىلىچ بولسىمۇ چامغۇر ئاقلاشقا ئىشلىتىدىغان گەپ. شۇڭا، پۇرسەت ۋە تاللاشقا ئېرىشىش بەكمۇ مۇھىم.

شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئالتە ئەۋلادىدىن بېرى دارۋازلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئادىلنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىغا سەنئىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈش پۇرسىتى نېسىپ بولغان بولسا، بۇ شان ـ شەرەپنى ئادىلنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بىرـ ئىككى ئەسىر ئىلگىرىلا قولغا كەلتۈرگەن بولاتتى. تارىخ بۇ پۇرسەتنى ئادىلغا نېسىپ قىلىۋىدى، ئۇ ھەممە كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك سۈرئەتتە سەنئىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈپ، دۇنياۋى شەخس بولۇپ قالدى.

ئادىل بىزنىڭ مىللىي قەھرىمانىمىز، ئۇ بىزنىڭ پەخرىمىز، ئۇ

21 ـ ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا ئويغىنىۋاتقان، يوشۇرۇن كۈچكە با
مىللىي روھىمىزنىڭ سىمۋولى.

1996 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا تېلېۋىزور كۆرۈۋېتىپ «دۇن
ۋەزىيىتى» پروگراممىسىدا فىلىپپىن زۇڭتۇڭى راموسنىڭ ئوتتۇ
شەرق، جەنۇبىي ئاسىيا قاتارلىق رايونلاردىكى باي دۆلەتلەرگە بېرىپ
ئائىلە خىزمەتچىسى بولۇپ ئىشلەپ پۇل تېپىپ، تۇركۈم ـ تۇركۈم
لەپ دۆلىتىگە قايتىپ كېلىۋاتقان نەچچە يۈز مىڭ فىلىپپىنلىق ئايال
نى فىلىپپىننىڭ تاشقى پېرېۋوت زاپىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ھەس
قوشقانلىقى ئۈچۈن «بۇ ئاياللار بىزنىڭ مىللىي قەھرىمانلىرىمىز
دەپ مەدھىيىلىگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم.

فىلىپپىنلىقلار مەدىكارلىرىنى «مىللىي قەھرىمانلىرىمىز» دەپ
پەخىرلەنگەن يەردە، بىز ئادىلدەك ئەزىمەتلىرىمىزدىن قانچىلىك پە
خىرلەنسەك ئەرزىيدۇ. ئادىل باتۇر، تەۋەككۇلچى ۋە مەغرۇر ئەجداد
لىرىمىزنىڭ ۋارىسى. ئۇنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن مەغرۇرلۇقى مەند
ئۆزگىچە تەسىرات پەيدا قىلدى.

ھەممىگە مەلۇم، ئادىل سەنشىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىر
تېلېۋىزور ۋە رادىئولاردا قىلچە ئىككىلەنمەستىن، ئامېرىكا تەۋەلىكى
دىكى كانادالىق رەقىبى كوچرەيننى يېڭىۋېتىدىغانلىقىنى ئوچۇق
ئاشكارا بىلدۈرگەن، ئاتالمىش كەمتەرلىككە ۋە ئېھتىياتچانلىققا مۇخا
لىپ كېلىدىغان بۇ روھ دەل ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىدۇر
بىزنىڭ ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى
ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. مۇناسىپ كېلىدىغان مەغرۇرلۇقنى ئۆزىنى
چاكىنىلاشتۇرىدىغان ئادەتتىن تاشقىرى كەمتەرلىكتىن ئۈستۈن كۆ
رەتتى. «تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىلىشمارىكى» دەپ تەرىپلىنىدىغان ئۇلۇ
دانىشمەن ۋەزىرىمىز بىلگە تونيۇقۇق «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» غا
«ھەر قانداق يەردىكى خاقانلىق خەلقلەردە مەندەك ئادەم بولىدىكە
ئۇلاردا نېمە غەم بولسۇن. . . ئىلتەرىس خاقان تىرىشمىغان بولس

مەن ئۆزۈم — بىلكە تۇنيۇقۇق تىرىشمىغان بولسام، قاپاغان خاقان ۋە تۈرك سىر خەلقى تۇپرىقىدا خەلق — ئادەم ـ ئىنسان بولمىغان بولاتتى» دەپ چەكتۈرگەن. ئۇلۇغ ئالىمىمىز مەھمۇد قەشقەرىمۇ: «مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ماختانغان. كىتابىنى بولسا: «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن، دەپ ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم» دەپ ئۇلۇغلىغان. ھەرگىزمۇ ساختا كەمتەرلىك بىلەن ياغلىما سۆزلەرنى قىلىپ، ئۆزىنى ۋە ئۆز مىھنىتىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلەشتۈرمىگەن. ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى سۇسلاشتۇرمىغان. روشەنكى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى كۈچلۈك ئادەملەر مەغرۇر ۋە روھلۇق كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ غەلىبىسىلا ئەمەس، بەلكى مەغلۇبىيىتىمۇ كىشىنىڭ ھەۋەسىنى كەلتۈرىدۇ. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئاجىزلارنىڭ نىقابىنى تاقاپ يۈرۈشنى راۋا كۆرمىگەن. مەغرۇر ۋە روھلۇق يۈرۈشنى، ئۆزىنى ئىپادىلەپ ياشاشنى ئەلا بىلگەن.

ئادىل سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى مانا شۇنداق ئەجداد روھىنى نامايان قىلدى. بىز شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئەگەر ئادىل سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتەلمەي قالغان تەقدىردىمۇ بىزگە يەنىلا ئۇنىڭ جەڭ ئېلان قىلىشتىن، خىرىس قىلىشتىن، ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان باتۇر روھى مىراس قالغان بولاتتى.

تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇ سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتتى. ئۆتكەندىمۇ كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان زور غەلىبە بىلەن ئۆتتى. بۇ بىز ئۈچۈن تولىمۇ ئۇلۇغ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش بولدى. چۈنكى بۇ ئارقىلىق ئويغىنىۋاتقان مىللىي روھىمىز ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغىتىشتا تولىمۇ زۆرۈر بولغان مىللىي ئىشەنچكە ئېرىشتى. ئىشەنچىمىز كامىلكى، ئويغىنىۋاتقان مىللىي روھىمىز پات ئارىدا پۇرسەت

ۋە تاللاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالمىسىلا، ھەر قايسى تۇ
ۋە كەسىپلەر بويىچە سانسىز «ئادىل» لارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. چۇ
نكى بىزدەك تارىخىي كەچمىشكە ئىگە مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، مىل
لىي ئىشەنچ كېلەچەكتىكى تالاي غەلىبە ـ مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنى
خېمىرتۇرۇچى.

ئادىل بۇ خېمىرتۇرۇچنىڭ بىر پارچىسىنى بوشلۇقتىن ئېلىپ
چۈشتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئادىلغا مىڭلارچە تەشەككۇر.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىل
4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئۇنتۇلغان ئەڭگۈشتەر — «تەۋپىق روھى»

— مەمتىلى ئەپەندى قەتلى قىلىنغانلىقىنىڭ 60 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

تارىخنىڭ ئىستىرېلكىسى 21 ـ ئەسىرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. شۈبھىسىزكى، 21 ـ ئەسىردە ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان كۈرەشلىرى تېخىمۇ دەھشەتلىك ۋە تېخىمۇ رەھىمسىز بولىدۇ. كۆرگەن ـ بىلگىنىمىز ئاز بولسىمۇ، ئېنىق ھېس قىلىپ يەتتۇقكى، يەر شارىدىكى تۈرلۈك ئىرقلار، دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر 21 ـ ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇپ، كېلەچەكنى ئۈستىدە تەخىرسىزلىك بىلەن ئىزدەنمەكتە. بىز بولساق، بۇ كېلىۋاتقان ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تەشۋىشكە چۆمگەن ھالدا تېڭىرقاپ تۇرۇپتىمىز. تەقدىرنىڭ بۇ قىسمىتى بىزگە سىر ئەمەس. ئالتىنىدا ئەڭگۈشتىرى يوق خەلقنىڭ تارىخنىڭ رەھىمسىزلىك بىلەن شاللىۋېتىشىدىن قۇتۇلۇشى بەسى مۇشكۈل!

نادانلىقنىڭ بىپايان دالاسىدا تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرگەن خەلقلەر ئەڭگۈشتەرگە، زۇلمەت باسقان زاماننىڭ قۇچىقىدا ئېگىراۋاتقان خەلقلەر مەشئەلگە بەكمۇ موھتاج بولىدۇ. دانكونىڭ قىممىتى شۇڭا بىباھا، ئوت ئوغرىسى پرومېتېينىڭ ئۇلۇغلۇقى شۇڭا تەڭداشسىز! ھەممىگە ئايانكى، پرومېتېي ئوغرىلىغان ئوتنىڭ خاسىيىتى تۈپەيلى، ئىنسانلار مەدەنىيەتلىك ھاياتقا تۇنجى قېتىم ئاياغ باسقان، ئاشۇ بىر تال چوغ بۈگۈنكى كۈندە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلانماقتا. چۈنكى ئاشۇ خاسىيەتلىك چوغ ئارقىلىقلا ئىنسان-

لار تۈنجى قېتىم يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىشنى ئۆگەنگەن.
خاسىيەتلىك چوغنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ، نادانلىق دالاسىدىن مەدەن
سەيناسىغا قاراپ بۇرۇلغان.
ئەپسۇسكى، دانكو ۋە پرومىتى ھەممە خەلقلەرگە ھەممە زاما
نېسىپ بولۇۋەرمەيدۇ. خەلقمۇ دانكو ۋە پرومىتىنىڭ قەدىرىگە
دېگەندىلا يېتىۋەرمەيدۇ. خەلقلەرنىڭ مىسلىسىز پاجىئەسى دەل
مۇشۇندق نادانلىق تۈپەيلىدا ئاپىرىدە بولىدۇ. كۆلپەتلىك تەقدى
دەل مانا مۇشۇنداق ئەقلى كورلۇقتىن تۇغۇلىدۇ!
ئەجدادلىرىمىز بىزنىڭ ھايات يولىمىزغا تالاي ئەڭگۈشتەرلەر
كۆمۈپ قويغان ۋە تالاي مەشئەللەرنى يېقىپ قويغان. لېكىن
ئۇلارغا تولىمۇ ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلدۇق.
«مەڭگۇ تاشلار» نېمە مەقسەتتە تىكلەنگەن؟ «تۈركىي تىلل
دىۋانى» نېمە مەقسەتتە يېزىلغان؟ «قۇتادغۇبىلىك» چۇ؟ بىزنى بۇ مىڭ يىل
ئىلگىرىكى ئۇنتۇلغان ئەڭگۈشتەرلىرىمىز بىلەن كىملەر ئۇچراشتۇردى؟!
تارىخنىڭ بىپايان ئۇپۇقىدا مىڭ يىللاردىن بېرى يۇلتۇز كە
تېنىمسىز چاراقلاپ كەلگەن شىر يۈرەك ئەزىمەتلىرىمىز بىلەن ئو
يۈرەك مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ يالقۇنلۇق ئىستەكلىرىدىن بىز ھېل
ھەم تولۇق خەۋەردارمۇ – يوق؟!
نادانلىقىمىز تۈپەيلى، تەقدىرىمىز تۈز سۈيىدەك ئاچچىق بولۇ
كېلىۋەردى. ئەڭگۈشتەرلىرىمىز ئېتىبارسىز قېلىۋەردى. يول بەلگ
سى يوق يولدا ئېغىز – بۇرنىمىزنى قان قىلىپ كېتىۋەردۇق. كۆ
مىگەن كۈنىمىز، ئىشىتمىگەن تىلىمىز قالمىدى.
تارىختا ئاجايىپ سەلتەنەتلىك خانلىقلارنى قۇرۇپ ئاسىيا قۇرۇ
لۇقىنىڭ بىپايان باغرىدا ئارغىماقلىرىنىڭ تۇياقلىرىدىن ئوت چاچر
تىپ سەيياربلەردەك ئەركىن ۋە بىمالال ياشاپ ئۆتكەن، شۇنداق
كۆزنى قاماشتۇرىدىغان مەدەنىيەت مۆجىزىلىرىنى يارىتىپ
تۈركىي قوم – تۈركىي قوم مەرىپەت يۇلتۇزلىرىنى چاقنىتىپ مەدەنىيە

ئاسمىنىنى بېزىگەن بۇ قەدىمىي خەلق «يىپەك يولى»نىڭ چۈلدەرىشى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈلگەن ئەسەبىي ئىشانچىلىق، دىنىي خۇراپاتلىق، مۇتەئەسسىپ نادانلىق، دەمكۆتە قۇلچىلىق، تۇگىمەس ھەم ئەرزىمەس تەپرىقىچىلىق، شۇنداقلا زۇلۇم ـ زالالەت قۇيۇنلىرى ئىچىدە قارا تەقدىرنىڭ قۇچىقىغا يىقىلدى. پۈتكۈل تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىگە غەرق بولۇپ كەتتى، تەڭرىتاغ ئانا غەپلەت ئۇيقۇسىغا پاتتى، دولقۇندلۇق ئىلى دەرياسى ئۈن ـ تىنىسىز ئاقمىغان بولۇپ قالدى...

ئىنسانىنىڭ كۆلپەتلىك تەقدىرى نادانلىقتىن تۇغۇلىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئۆزاققا سوزۇلغان كۆلپەتلىك تەقدىرىمىز پەقەت نادانلىقىمىزدىنلا تۇغۇلدى. بۇنىڭغا ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن ئۆزىمىز سەۋەبچى. نادانلىقتىن قۇتۇلماي تۇرۇپ كۆلپەتلىك تەقدىرىمىزنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 20 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇش ھارپىسىدا، باشقا ئەللەردە ياڭرىغان مەرىپەت قوڭغۇرىقىنىڭ ساداسىدىنمۇ ياكى ئەتراپىدىكىلەرنىڭ دەھشەتلىك خورەك ئاۋازىدىنمۇ، ئەيتاۋۇر بەزى ئىمان ـ ئېتىقادى سەزگۈر كىشىلەر ئويغىنىپ، ئۆز خەلقىنىڭ ھالىغا قاراپ چۆچۈپ كەتتى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرى ئاكا ـ ئۇكا ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنبايلار ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۇلار تومۇرىدا ئېقىۋاتقان «بۇغرا روھى» ۋە «ياغما روھى» بىلەن كۆلپەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ ئەڭگۈشتىرىنى ئىزدەپ، ئاخىرى يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى يولغا قويۇشقا تۇتۇش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار 1885 ـ يىلى ئانا يۇرتى ئاتۇش ئىكساقتا تۇنجى بولۇپ يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ مەشئىلىنى ياقتى.

مەكتەپ خاسىيەتلىك كولدۇرما. ئۇ ئۆزىنىڭ ياڭراق ئاۋازى بىلەن غەپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغانلارنى چۆچۈتۈپ ئويغىتىدۇ.

مەكتەپ نۇرانە مەشئەل. ئۇ زۇلمەت ئىچىدە تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرگەنلەرگە پارلاق مەنزىلنى ئايان قىلىدۇ.

ئاكا ـ ئۇكا ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباي ئاتۇش ئىكسا
ياققان بۇ مەرىپەت مەشئىلى ئۆزىنىڭ نۇرانە شولىسى بىلەن تەڭرىتا
ىنىڭ زۇلمەت باسقان ئاسمىنىغا يورۇقلۇق سىپىشكە باشلىدى. گەر
بۇ مەشئەلنىڭ يورۇقى ئاجىز بولسىمۇ، ئىلھامى كۈچلۈك بولدى
ئاتۇش، كۇچا، تۇرپان ۋە ئىلى ۋادىلىرىدا تاشاخۇنۇم، مەخسۇ
مۇھىدى، ھامۇت ھاجى. . . قاتارلىق مىللەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋ
بايلار يېڭى ـ يېڭى مەرىپەت مەشئەللىرىنى ياقتى. شۇنداق قىلىپ
20 ـ ئەسىرنىڭ كىرىشى بىلەن مىللەتنىڭ تەقدىرى، ۋەتەنن
ئىستىقبالى ئۈستىدە ئىزدىنىشنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى. . . نەچچ
ئەسىرلەردىن بېرى جاھالەت تۈتەكلىرى قاپلاپ كەلگەن تارىم ۋادىس
ىنىڭ ئاسمىنىدا نۇرانە يۇلتۇزلار چاراقلاشقا، تەڭرىتاغ ئانىنىڭ گ
گانت گەۋدىسى بىلىنەر ـ بىلىنمەس مىدىرلاشقا، ئۇن ـ تىنس
ئېقىپ كېلىۋاتقان ئىلى دەرياسى شاۋقۇنلاشقا، نەچچە ئەسىردىن بېر
پۇشۇلداپ ياتقان بۇ قەدىمىي تۇپراق ئاستا ـ ئاستا سىلكىنىشكە باشلىدى.
ئەپسۇسكى، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا تەقدىرىمىزنىڭ ئارغامچ
سىنى 20 يىلغا يېقىن چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان سىياسىي سېھىرگەر يال
زېڭشىننىڭ «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، بىخوتلاشتۇرۇپ تىزگىن
لەش» سىياسىتىنىڭ كاساپىتى تۈپەيلىدىن تارىخىي ئويغىنىش باسقۇ
چىغا قەدەم قويغان بۇ مىللەتنىڭ ئۆز تەقدىرى ۋە ئىستىقبالى ھەققىد
كى ئىزدىنىشلىرى مۇقەددىمە ھالىتىدىلا بوغۇپ تاشلاندى. چۈنكى يال
زېڭشىن يوەن شىكەيگە يازغان ئاسما خېتىدە: «چەنتۇلارنىڭ مەدەن
يەت ـ مائارىپ ئىدىيىسى راۋاجلاندۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيە
ئىدىيىسى قوزغىلىدۇ. بۇ، چوقۇم شىنجاڭنى قالايمىقانچىلىققا ئېلى
بارىدۇ»① دېيىلگەن. شۇڭا، ئۇ ئۆز ئىشخانىسىنىڭ تېمىغا:

① ۋېن فېيرەننىڭ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 8 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغ
«شىنجاڭدا ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى مىللىي بىرلىكسەپنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇزۇل
شى» دېگەن ماقالىسىغا قاراڭ.

«جۇمھۇرىيەت تۈنجى رەت قىلدى ئىزھار مەرىپەت،
ئۇيات ئەمدى بەش خاقان، يەتتە بەگدەك دەۋرىمەك.
جۇڭگيۇەندىكى غوۋغاغا پەرۋا قىلمىش نە كېرەك،
چېگرا دىيار بەئەينى باغى ئېرەم ھۆسنىدەك.
مۇسۇلماننى جەنۇبتىن شىمالغىچە بەنت قىلساق،
ئىپتىدائىي پۇقرالار ئاڭقاۋ بولسا ئەۋزەلرەك.»①

دېگەن نەزمىسىنى يېزىپ ئېسىۋالغانىدى.

مانا مۇشۇنداق قارا نىيەت ئەقىدىنى ئەڭگۈشتەر قىلىپ تۇتۇۋالغان ياڭ زېڭشىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا كىشىنى مەڭگۈ ئەپسۇسلاندۇرىدىغان ھەسرەتلىك سەھىپىنى پەيدا قىلغانىدى.

سىياسىي يالماۋۇز ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلۈپ ئۇزاق ئۆتمەي خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغالغان قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى ئۆزىنىڭ نىسبىي غەلىبىسى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئازادلىق ۋە ئەركىنلىك شوئارلىرىنىڭ تۇشمۇ تۇشتىن ياڭراپ، مەرىپەت چوقانلىرىنىڭ ئەۋجىگە چىقىشىغا تارىخىي پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. مانا مۇشۇ 30 ـ يىللاردا قوزغىلىپ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى زىلزىلىگە سالغان يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىدە ئۇلۇغ مائارىپچى، تالانتلىق تەشكىلاتچى، ئوت يۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نامى ئۆلمەس ئوغلى مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) سەركەردىلىك رول ئوينىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قىسقا ئەمما قىسمەتكە باي شانلىق ھاياتىدا خەلقىمىزنىڭ مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ مائارىپچىغا خاس نۇرانە ئوبرازى، سەنئەتكارغا خاس مەغرۇر خىسلىتى شۇنداقلا جەڭچىگە خاس قەيسەر خاراكتېرىنى نامايان قىلىپ، مىللەتنىڭ قارا تەقدىرىنى مائارىپ ئارقىلىق ئۆزگەرتىش يولىدا بارلىقىنى بېغىشلاپ، ئاجايىپ پىداكارلىق

① سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئۆمۈر داستانى» غا قاراڭ.

كۆرسىتىپ، نادانلىقنىڭ قۇچىقىدا ئېگىراۋاتقان مىليونلىغان قېر
داشلىرىنى ئويغىتىشقا، كۈلپەتلىك تەقدىرىنى ئۆزگەرتىش ئۈ
جان تىكىپ كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلىپ، ئاخىرىدا ئۆز ئېتىق
ئۈچۈن كۆيۈپ كۈل بولۇپ، ئىلھامبەخش مەنىگە باي «تەۋپىق روھ
نى رويابقا چىقاردى. ئۇنىڭ بۇ روھى:

ئويغان مىللەت، يورتۇڭنى سەن قۇتقۇلدۇر،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياقىسىن، نۇر تولدۇر.
بىتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات،
شۇم تەقدىردىن، قارا كۈندىن بول ئازاد.

دېگەن يالقۇنلۇق مىسرالىرىدا تولۇق نامايان قىلىنىپ، مەڭگۈلۈ
سادا بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىدە سەركەردىلىك رول ئوينا
كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان مۆجىزە قىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگ
مەمتىلى ئەپەندى 1901 ـ يىلى قارا خانىيلارنىڭ قەدىمىي ئاستانى
ئاتۇشنىڭ بۇيامەت كەنتىدە توختاجى ئىسىملىك تېۋىپ ئائىلى
دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئانىسى پاتىمخان تارىخىي شەخس تاشاخۇنۇ
نىڭ ئاچىسى ئىدى.

مەمتىلى ئەپەندى مەكتەپ يېشىغا توشقاندا دىنىي مەكتەپتە ئوق
غان. كېيىن ئاكىسى نىزامىددىن بىلەن ئاتۇش تېجەنلىك قۇناج
دېگەن كىشى ئاچقان پەننىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن. ئۇ بۇ مە
تەپتە تۈركىيىلىك مەشھۇر مائارىپچى ئەھمەد كامالدىن يېڭىچە بىل
لەرنى ۋە يېڭىچە تەربىيىنى قوبۇل قىلغان.

ئەھمەد كامال ئەسلى باھاۋۇدۇنباينىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇست
ئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىدە ئېچىلغان «ھەبىبزادە دارىلمۇئەللىم
سىنىپى» غا ئوقۇتقۇچىلىققا كەلگەن. ئۇ بۇ مەكتەپتە 1907 ـ يىل
دىن 1909 ـ يىلىغىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. شۇ چاغدا قەشقە
ئۆمەر باي ئىسىملىك بىر مەشھۇر باي بولۇپ، ئۇ باھاۋۇدۇنباي بىل

تەسىر كۈچ ۋە ئابرويى ئالىشىپ ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇلىدىغان بولغاچقا، باھاۋۇدۇنبايىلى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قولى بىلەن جازالىتىش مەق-ستىدە قەشقەر كونا شەھەر ئامبىلى شياۋ جيەنجاڭغا: «ئاتۇش ئىك-ساقتىكى باھاۋۇدۇنبايى ئىكساقتا ئىسيانچى - توپىلاڭچىلارنى تەربىيە-لەيدىغان جەدىدلىك مەكتەپنى ئىچىپ، سىزگە قارشى ھەرىكەت قىلىد-ۋاتىدۇ. بۇنىڭ خەتىرى ناھايىتى چوڭ، بۇنىڭ ئالدىنى ئالمىساق ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ، ھەتتا ئۇلار تۈركىيىدىن ئادەم ئەكىلىپ ئىشلىتىۋاتىدۇ»① دېگەن. شۇنىڭ بىلەن شياۋ جيەنجاڭ باھاۋۇدۇنبايغا ئەھمەد كامالنى كەتكۈزۈۋېتىشنى بۇيرۇغان. دەل شۇ چاغدا ئاتۇش تېجەندە مەكتەپ ئاچقان قۇناجىم ئەھمەد كامالنى ئۆزى ئاچقان مەكتەپ-كە تەكلىپ قىلغان. ئەھمەد كامال ئەپەندى «تېجەن ئاق مەيدان مەكتىپى» دە ئىككى - ئۈچ يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. كېيىن ئۆمەر باي ئەھمەد كامالنىڭ تۈركىيىگە قايتىپ كەتمىگەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن دەرھال ياڭ زېڭشىنغا مەلۇم قىلغان. نەتىجىدە ياڭ زېڭشىن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، «ئەھمەد كامالنى قەپەزگە سولىتىپ ئۈرۈمچىگە ياندۇرۇپ كەلگەن»②. بۇ ۋەقە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى بىر قېتىملىق چېكىنىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان. بۇ چاغدا ئاق مەيدان مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقان مەمتىلى ئەپەندى باشلىق ئوقۇغۇچىلار:

ئىستانبۇلدىن كەلدى ئەھمەد،
مەرىپەتچىلەر قىلدى ھۆرمەت.
مىڭ - مىڭ ياشا مەرىپەتچىلەر،
زاۋال تاپسۇن ئۆمەر ھەزىلەك.

دەپ قوشاق توقۇشقان.

---

① ئىبراھىم نىيازنىڭ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىللىق 2 - ، 3 (قوشما) - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئىكساق كەنتىدە يېڭىچە زامان پەننىي مائارىپى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.

② يازغۇچى، تارىخچى خېۋىر تۆمۈرنىڭ «ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىنىڭ 189 - بېتىگە قاراڭ.

ئەھمەد كامالنىڭ تۇتۇپ كېتىلىشى بىلەن «ئاق مەيدان مەك
پى» تاقىلىپ قالغان. مەمتىلى ئەپەندىمۇ ئوقۇشسىز قالغان①. مە
تىلى ئەپەندى ئىلاجىسىز دادىسىدىن تېۋىپلىقنى ئۆگىنىشكە باشلىغان.

يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ جەمئىيەتنى چۈشىنىشى چو
ڭقۇرلاشقان، مەسىلىلەرنى كۆزىتىشى ئۆتكۈرلەشكەن مەمتىلى ئەپەن
يالڭ زېمىشىن ھاكىمىيىتىنىڭ رەزىل ماھىيىتى ۋە نادانلىقنىڭ ئاق
ۋىتىنى تونۇپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەھەللىسىدىكى ئوقۇ
يېشىغا توشقان باللارنى تەشكىللەپ، قوي باقىلى چىققان يەرلەرد
ئورمانلىقلاردا، چوڭ دەرەخلەرنىڭ سايىسى ئاستىدا، بەزى كەچلىر
ئۆيدە ئوقۇتۇشقا باشلىغان. ئۇ ئەھمەد كامالدىن ئۆگەنگەن جەڭگىۋ
ناخشىلارنى، يېڭى بىلىملەرنى ئۆگەتكەن، باللارنى قىزىقتۇرىدىغ

① ئاتۇش ئىكساق يېڭى مائارىپىنىڭ 100 ۋە 110 يىللىقىغا بېغىشلاپ چىقىرىلغ
«مەشئەل» ژۇرنىلىدىكى ۋە «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» مەجمۇئەسىنىڭ مۇناسىۋەتل
سانلىرىدىكى ماتېرىياللار ئاساسىدا مەن «مەمتىلى ئەپەندى» ناملىق كىتابىمدا، ئەھمەد كام
نى 1906 - يىلى باھاۋۇدۇنباي تۈركىيىدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن، دەپ يازغانىد
ئەپسۇسكى يېقىندا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى باستۇرغان بىر ئىچكى ماتېرىيال
«ئەھمەد كامال 1914 - يىلى 3 - ئايدا ساياھەت پاسپورتى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن. ئ
يىلى ئۇ 25 ياشتا ئىدى» دەپ يېزىلغانلىقىنى ئوقۇپ قالدىم. ئەھمەد كامالنى باھاۋۇدۇنباين
تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەنلىكى راست. بۇ ھەقتە يالڭ زېمىشىننىڭ «ئىستىغپار ھۆجرىس
يېزىلغان مەكتۇپلار» دېگەن ئەسىرىدىمۇ ھەم بۇرھان شەھىدىنىڭ ئەسلىمىسىدىمۇ ئېنى
يېزىلغان. يۇقىرىقى ئىچكى ماتېرىيالدا يەنە «ياپونىيىلىك ئالىم بىگتىيەن جېگىمبي ئەھم
كامالنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا مەكتەپ ئاچقانلىقى توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ: 1914
يىلى 4 - ئايدا، ئەھمەد كامال ئاتۇشتا دارىلمۇئەللىمىن (سىفەن) مەكتىپى ئېچىپ، ئ
جايدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 15 ياشتىن يۇقىرى باللاردىن ئۈچ سىنىپ ئوقۇغۇچ
قوبۇل قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاز ساندا قەشقەرلىك بايلارنىڭ باللىرىمۇ بار» دېگ
بايانلار، يەنە «1915 - يىلى، قەشقەر كوناشەھەر ئامبىلى شياۋ جيەنجاڭ تۈركىيىلىك ئەھم
كامال دېگەن ئادەمنىڭ بىر ئالاھىدە سىنىپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا دىنىي مەكتەپلەردە ئەرەب
پارس تىللىرىنى ئۆگەنگەن ئوقۇغۇچىلارنى مەخسۇس قوبۇل قىلىپ» ئاتۇشتا مۇئەللىمل
قىلىۋاتقانلىقىنى يالڭ زېمىشىنغا مەلۇم قىلغان، يالڭ زېمىشىن دەرھال بۇ ئادەمنىڭ ئەھۋالىن
سۈرۈشتۈرگەن ھەمدە شىمالىي رايون ھۆكۈمىتى خارجىي ئىشلار ۋازارىتىگە مەلۇم قىلىپ
بۇ مەكتەپنى تاقىتىۋەتكەن ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى تەقىپ قىلغان، ئەھمەد كامال
ئۆرۈمچىدە ئىككى يىل قاماپ، 1919 - يىلى شاڭخەي ئارقىلىق تۈركىيىگە قايتۇرۇۋەتكە
دېگەن بايانلار بار.

مەن يەنە مەلۇم بىر كىتابتىن ئەھمەد كامالنىڭ ئەينى يىللاردىكى شىنجاڭ توغرىس
بىر كىتاب يازغانلىقىنى، ئۈرۈمچىدە تۇرغان مەزگىلىدە «يېڭى ھايات» ناملىق ژۇرنالد
30 سان بېسىپ تارقاتقانلىقىنى ئوقۇدۇم. بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمنى ئايرىم ماقالە قىلى
يېزىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى بەزى خاتالىقلارنى تۈزەتمەكچىمەن.

تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىگەن. . .

مەمتىلى ئەپەندى سۆزگە چېۋەر، تەمبۇر چېلىپ ناخشا ئېيتىشقا ماھىر. بالىلارنى تەشكىللەشكە ئۇستا، بىلىدىغانلىرىنى ئىپادىلەش ئىقتىدارى يۇقىرى يىگىت بولغاچقا، مەھەللىسىدىكى بارلىق بالىلارنى رام قىلىۋالغان. ئۇنىڭ سىنىپسىز ئوقۇتۇش شەكلى ئۈنۈملۈك بولغان. كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنى «بالا ئەپەندى» دەپ تەرىپلەشكەن. لېكىن مۇتەئەسسىپلىك، نادانلىق قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن بەزى كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەھەللىدىكى بالىلارنى قاتار تىزىلدۇرۇپ، ناخشا ئوقۇتۇپ، مەشكە دەسسىتىپ، توپ تەپتۈرۈپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ: «توختاجىنىڭ بالىسى بالىلىرىمىزنى ئىمانسىز شەيتانغا ئايلاندۇرۇپ قويىۋاتىدۇ» دەپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرىنى مەمتىلى ئەپەندىگە ئەگىشىشتىن توسۇغاندىن سىرت، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دادىسى توختاجىغا ئوغلىغا نەسىھەت قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن. مەمتىلى ئەپەندى ئۇلار بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشىپ، ئۇلارنى ھەجۋىيلەشتۈرىدىغان قوشاقلارنى توقۇپ، «ئوقۇغۇچىلىرى»غا ئۆگىتىپ ئوقۇتقان.

تاشاخۇنۇمدىن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىشلىرىنى ئاڭلىغان باھاۋۇدۇنباي مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھەرىكىتى ۋە غەيرىتىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىش ئۈچۈن، بىر قېتىم ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان جامەسىگە جۈمە نامىزى ئوقۇغىلى ماڭغاندا ئاتايىن بۇيامەتكە كېلىپ، مەمتىلى ئەپەندىنى ئېتىغا مىنگەشتۈرۈپ جۈمە نامىزىنى ئوقۇغىلى بىللە بارغان. ئەل ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇي - ئىناۋەتكە ئىگە باھاۋۇدۇنباينىڭ بۇ ئىشىنى كۆرگەن جاھىل كۈچلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن. مەمتىلى ئەپەندى پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ھەرىكىتىنى تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇرۇپ، كەچ كۇرس پائالىيىتى تەشكىللىگەن. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «كەچ كۇرستا ئادەم كۆپىيىپ كېتىدۇ. كەچ كۇرس ھەر كۈنى تۈن يېرىمىغىچە داۋام قىلىپ،

كۆرستىكىلەر ناخشا ئوقۇيدۇ، ھېكايە ئاڭلايدۇ، كونسېرت ـ ئوي
لارنى كۆرىدۇ. ھۆپىگەرلەر يىغىلىپ مەيدان ئاۋاتلىشىپ، ئاجاي
قاينام ـ تاشقىنلىق بىر ھايات ھاسىل بولۇپ، خەلق خۇشالل
چۆمىدۇ. مۇتەئەسسىپ ئۇنسۇرلار توختاجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەمە
لىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىدىن نارازى بولىدۇ. ئۇلار ئىش مۇشۇند
كېتىۋەرسە ئۆزلىرىگە ياخشى بولمايدىغانلىقىنى سېزىپ، ئاتۇش بېگ
گە، يۇرت چوڭلىرىغا، شائىيۇلارغا پارە بېرىپ ئەرز قىلىدۇ. مەمە
لىنىڭ ئاتىسىغا ۋە مەمتىلىگە تەھدىت سېلىپ مەمتىلىنىڭ ھەرىكە
نى چەكلەيدۇ.

مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قىلمىۋاتقان ئىشىنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يەتكە
توختاجى ئوغلى مەمتىلىنى بېشىغا كېلىدىغان پېشكەللىكتىن ساقلا
قېلىش ئۈچۈن 1920 ـ يىلى يۇرتىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىپ ئىلى
بورتالا ۋە چۆچەككە بېرىپ، شۇ يەرە تىرىكچىلىك قىلىدۇ»①. مەم
تىلى ئەپەندى سەپەر جەريانىدا سايرام كۆلىنى كۆرۈپ، مەشھۇ
شېئىرى «سايرام كۆلى» نى ئوقۇيدۇ:

سايرام كۆلى ئۆزۈڭ كىچىك، دەردىڭ تولا،
داۋالغۇيسەن ساھىللاردىن تاشالمايسەن.
ئەتراپىڭنى قورشىۋالغاچ ئېگىز تاغلار،
ئۇمتۇلىسەن، داۋانلاردىن ئاشالمايسەن.

مەمتىلى ئەپەندى چۆچەككە بارغاندىن كېيىن ساتراچلىق، دادىس
تېۋىپلىق قىلغان. مەمتىلى ئەپەندى ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك
پىكىرى ئۆتكۈر، گەپ ـ سۆزى ئورۇنلۇق، قەددى ـ قامىتى كېلىش
كەن، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر، تەمبۇر چېلىشقا ئۇستا بولغاچقا
ئۇزاق ئۆتمەيلا چۆچەك ياشلىرى ئارىسىدا ئابرۇي ـ ئىناۋەت تېپى

① ئابدۇكېرىم ماخمۇتوپنىڭ «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر» ژۇرنىلىنى
1993 ـ يىلى 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندى
دېگەن ماقالىسىغا قاراڭ.

كەتكەن. ئۇنىڭ ساتىراچىلىق دۇكىنى ياشلارنىڭ پىكىرلىشىدىغان، مۇنازىرىلىشىدىغان، يېڭى خەۋەرلەرنى سۆزلىشىدىغان «سالون»غا ئايلانغان.

مەمتىلى ئەپەندى چۆچەكتە لېنىن رەھبەرلىكىدىكى بولشېۋىك ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قازاندىن قېچىپ كەلگەن مەشھۇر تاتار ئالىمى مۇراد ئەپەندى بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇ مۇرات ئەپەندى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت جەريانىدا تاتار جەدىتىزىمچىلىرىنىڭ ئىدىيىسى بىلەن بىر قەدەر ئەتراپلىق تونۇشقان 1924 ـ يىلى قەشقەردە ئوتتۇرا ئاسىيانى زىلزىلىگە سالغان ئابدۇقادىر داموللامنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. بۇ خەۋەر چۆچەككە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، غەزەپ ـ نەپرىتى قايناپ ـ تاشقان مەمتىلى ئەپەندى «ئوقۇدى، ئاشتى» دېگەن غەزەلنى يېزىپ، ساتىراچىلىق دۇكىنىنىڭ تېمىغا چاپلاپ قويغان، دوست ـ بۇرادەرلىرىگە تارقاتقان، ئاھاڭغا سېلىپ سورۇنلاردا تەمبۇر بىلەن ناخشا قىلىپ ئوقۇغان.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چۆچەكتىكى پائالىيىتىنىڭ كۈچىيىپ، تەسىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايقىغان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك كۆزىنى تىككەن. ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىنى بىرەر باھانە ـ سەۋەب بىلەن قولغا ئېلىشنى پىلانلاۋاتقان چاغدا مەمتىلى ئەپەندى دادىسى توختاجى، ئۇستازى مۇراد ئەپەندىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، چەت ئەلگە چىقىپ كېتىش نىيىتىگە كەلگەن. مۇراد ئەپەندى مەمتىلى ئەپەندىگە بىر ئات ۋە پۇل ياردەم قىلغان ھەم شەمەي شەھىرىدىكى دوستلىرىغا خەت يېزىپ بەرگەن. مەمتىلى ئەپەندى تەخمىنەن 1926 ـ يىلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئاتلىق كېچىلەپ چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. ئۇ ئايلىنىپ تاشكەنتكە بارغان. تاشكەنتتە ئۇ چاغلاردا شىنجاڭدىن چىققان ئۇيغۇر ئىشلەمچىلەر، سودىگەرلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى.

مەمتىلى ئەپەندى تاشكەنتتە دەسلەپ ئاشخانىلاردا ئىشلىگە
كېيىن ئاتۇشلۇق خەللاق دېگەن كىشىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوقۇ
پۈرسىتىگە ئېرىشكەن (قايسى دەرىجىدىكى مەكتەپتە ئوقۇغانلىقى
نىق ئەمەس، ئەمما ئوقۇغانلىقى ئېنىق). ئۇ يېڭىدىن قۇرۇل
مۇستەھكەملىنىۋاتقان سوۋېت قىزىل ھاكىمىيىتى شارائىتىدىكى تا
كەنتتە ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە قاتتىق قىسىلغان. كونسېرى ك
چىنىۋاتقان ستالىنىزملىشىشتىن قاتتىق بىزار بولغان. شۇنىڭ بىلە
ئۇ تەخمىنەن 1929 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا تۈركىيىگە چىقىش مەقسە
تىدە ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ، قارا دېڭىز بويىدىكى قىرىم يېرى
ئارىلىغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ بىر مەزگىل قىرىم يېرىم ئارىلىدىك
سېۋاستوپول پورتىدا بويىنغا تەنزە ئېسىپ تىرىكچىلىك قىلغاچ تۈر
كىيىگە چىقىشنىڭ ئامالىنى ئىزدىگەن. مۇشۇ جەرياندا ئۇ تۈركىيە
لىك بىر پاراخوت خىزمەتچىسى بىلەن تونۇشۇپ قالغان. مەمتىلى
ئەپەندى ئۇنىڭغا تەمبۇر چېلىپ بېرىپ ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغان.
ئۇ كىشى مەمتىلى ئەپەندىنى پاراخوتقا سېلىپ، مەخپىي ھالدا ئىستان
بۇلغا يەتكۈزۈپ قويغان. مەمتىلى ئەپەندى ئىستانبۇلغا بارغان دەس
لەپكى كۈنلەردە جان بېقىش ئۈچۈن بىر تۈرك بېلىقچىغا ياردەملىشىپ
بېلىقچىلىق قىلغان. بارا ـ بارا تونۇش ـ بىلىشلىرى كۆپەيگەن.
يۇرتداشلىرى بىلەن تېپىشقان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ باشقىلارنىڭ يار
دىمى بىلەن ئىستانبۇلدىكى بىر دارىلمۇئەللىمىننىڭ قارا خىزمەتچىلى
كىگە قوبۇل قىلىنغان. ئۇ مەكتەپتە قارا خىزمەت قىلىش بىلەن
بىرگە، داڭلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ لېكسىيىسىنى دېرىزە تۈۋىدە، ئە
شىك يېنىدا تۇرۇپ تىڭشىغان. مەمتىلى ئەپەندى مەكتەپتە مۇئەييەن
مۇناسىۋەت ئاساسىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، مەكتەپ مۇدىرىغا ئۆزى
نى ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنغان.
مەمتىلى ئەپەندىنىڭ روھىدىن تەسىرلەنگەن مەكتەپ مۇدىرى مەمتىلى
ئەپەندىنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلغان. ئوقۇش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشقان

مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا تىرىشىپ ئوقۇپ، ئۆزىنىڭ قالمايلا مەكتەپ ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنۈش بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ مۇزىكا تالانتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئاھاڭ ئىجادىيىتىگە كىرىشكەن. بىر قېتىم ئۇ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆزى ئىجاد قىلغان «بىز ئۇيغۇرنىڭ باللىرى» دېگەن ناخشىسىنى تەمبۇر بىلەن ئاجايىپ زور ماھارەتتە ئورۇنداپ بېرىپ، قالتىس ئالقىشقا ئېرىشكەن.

مەمتىلى ئەپەندى ئۈچ يىللىق ئوقۇشنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغاندىن كېيىن، ئىستانبۇلدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ شۇ كۈنلەردە تۈركىيە گېزىتلىرىدىن، شىنجاڭدىن ھەج سەپىرىگە چىققانلاردىن، سودىگەرلەردىن خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەي ۋە ماجۇڭيىڭلارغا ئائىت خەۋەرلەرنى كۆرۈپ ۋە ئاڭلاپ، 1933 - يىلى كۈزدە سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچلەر جان تىكىپ ئېلىشىۋاتقان قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. 1934 - يىلى باھاردا قەشقەر ۋەزىيىتى تىنچىغاندىن كېيىن، مەمتىلى ئەپەندى ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەپ، يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قوزغاشنىڭ تارىخىي پۇرسىتى تۇغۇلغانلىقىنى ھېس قىلغان. چۈنكى شۇ چاغدا شېڭ شىسەي تەرەققىيپەرۋەرلىك نىقابى بىلەن ئۆزىنىڭ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت»ىنى بازارغا سېلىۋاتاتتى. خوجىنىياز ھاجى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ئورنىغا ئولتۇرغان، مەھمۇد مۇھىتى (مەھمۇد سىجاڭ) جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى سالاھىيىتى بىلەن قەشقەرگە ئورۇنلاشقانىدى.

ئەتراپلىق پىلان تۈزۈپ، قەتئىي نىيەتكە كەلگەن مەمتىلى ئەپەندى شۇ يىلى يازدا قەشقەردىن ئانا يۇرتى ئاتۇشقا چىقىپ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىگە تۇتۇش قىلغان.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىلىم ئاساسى كۈچلۈك، تەشكىللەش ئىقتىدارى يۇقىرى، نۇتۇق قابىلىيىتى ئۈستۈن، كۆرگەن - بىلگىنى كۆپ بولغاچقا، ئۆز غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاتۇشتىكى تەرەق-

لقىيپەرۋەر بايلارنى، يۇرت چوڭلىرىنى ۋە ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە ئالتە ئاي ئىچىدە 24 مەكتەپ ئېچىشقا نىيەت باغلىغان. قولىدا ھېچقانداق ھوقۇقى يوق، يانچۇقىدا پۇلى يوق، يۇرت ئىچىدە نوپۇزى يوق 33 ياشلىق مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇنداق زور پىلاننى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى. ئوقۇغۇچى مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كىشىنى تېخىمۇ ئەندىشىگە سالاتتى. لېكىن مەمتىلى ئەپەندى قەتئىي ئىرادىگە كەلگەن بولۇپ، كۆڭلىدە مۇكەممەل پىلان تۈزۈپ قويغانىدى.

مەمتىلى ئەپەندى ئالدى بىلەن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان، مۇئەييەن بىلىم ئاساسىغا ئىگە، ئىلغارلىققا، يېڭىلىققا، تەرەققىياتقا تەلپۈنىدىغان ياشلاردىن 60 تىن ئارتۇقنى تىزىملاپ، ئاتۇشنىڭ ئوڭئېرىق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر سودىگەر تۇردى ھاجىم ئۆز خىراجىتى بىلەن قۇرغان مەكتەپتە ئالتە ئايلىق مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىپ، دەرس ئۆتۈشكە باشلىغان.

مەمتىلى ئەپەندى بۇ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشىنى تاماملاپ، بولغۇچە 24 كەنتتە 24 يېڭى مەكتەپ سېلىپ بولۇش ئۈچۈن، توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان «مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى» تەشكىل قىلغان، ئاندىن ھەر قايسى كەنتلەرنى بىرلىك قىلىپ ئۈچتىن تۆتكىچە كىشىدىن تەركىب تاپقان «ئاتىلار ھەيئىتى» قۇرغان. «مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى» بىلەن ئاتىلار ھەيئەتلىرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن بايلاردىن ئىئانە توپلاپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلىغان ۋە پۈتۈش ئالدىدا تۇرغان مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا مەمتىلى ئەپەندى بىر تەرەپتىن «مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسى» دىكى ئوقۇغۇچىلارغا كۈنىگە ئالتە سائەتتىن مۇنتىزىم دەرس ئۆتۈش، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈش قاتارلىق بىر قاتار ئىشلارنى قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن

ھەر كۈنى كەنتلەرگە ئاتلىق بېرىپ، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش خىزمىتىدە كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغان. يەنە بىر جەھەتتىن شېئىر ـ مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ، ئوقۇغۇچىلارغا جەڭگىۋار مەزمۇندىكى ناخشا ـ مارشلارنى ئۆگەتكەن.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىش پىلانى باشلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان. قىيىنچىلىقتا ئەزەلدىن باش ئەگمەيدىغان مەمتىلى ئەپەندى 1934 ـ يىلى كۈزدە مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسىدىكى 60 نەچچە ئوقۇغۇچىسىنى باشلاپ، رەتلىك تىزىلدۇرۇپ، نەي ـ باراباnlارنى ياڭرىتىپ، ناخشا ـ مارشلارنى توۋلاپ ھەيۋەت بىلەن ئۇدۇل مەھمۇد مۇھىدىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش شتابىغا يېتىپ بېرىپ، توسقۇن كۈچلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇلارنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشىنى تەلەپ قىلغان.

1910 ـ يىللىرى تۇرپان ئاستانىدا ئاكىسى مەخسۇت مۇھىدى بىلەن بىرلىشىپ يېڭى مەكتەپ ئاچقان مەھمۇد مۇھىدى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىر ـ بىرىدىن چېچەن، تەرتىپ ـ ئىنتىزاملىق ئوقۇغۇچىلىرىغا قاراپ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئاتۇشنىڭ تۆتلۈك ماتاسىدىن تىكىلگەن ماشرەڭ مەكتەپ فورمىسىنى كۆرۈپ، جەڭگىۋار ناخشا ـ مارشلىرىنى ئاڭلاپ، مېڭىش ـ تۇرۇشلىرىغا، مەشكە دەسسەشلىرىگە قاراپ ئىچ ـ ئىچىدىن قايىل بولغان. ھاياجانلانغان مەھمۇد مۇھىدى ئاتۇشتىكى يۇرت كاتتىلىرى، ئۆلىمالار ۋە پۇقرالارغا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى قوللاش توغرىسىدا مەخسۇس بۇيرۇق چۈشۈرگەن ۋە ئىككى ئەسكىرىنى مەمتىلى ئەپەندىنى دائىم قوغداشقا بەلگىلىگەن، زىيانكەشلىك ۋە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنغانلارنى قولغا ئېلىشقا بۇيرۇغان.

مەھمۇد مۇھىددىننىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە مۇيەسسەر بولغا
مەتبىلى ئەپەندى قەشقەردىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن، ئاتۇش مەش
ھەتتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان جامەسى ئالدىدىكى چوڭ مەيدان
10 مىڭ كىشىلىك يىغىن ئېچىپ مەھمۇد مۇھىددىننىڭ بۇيرۇقىنى
ئوقۇپ بەرگەن ۋە ئۆزىنىڭ مەقسەت - مۇددىئاسىنى بايان قىلغان
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەتبىلى ئەپەندىنىڭ ئىشلىرى ناھايىتى ئوڭۇش
لۇق داۋاملاشقان.① 1934 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مۇئەللى
يېتىشتۇرۇش كۇرسىنىڭ ئوقۇشى تاماملانغان، ھەر قايسى كەنتلەردە
كى يېڭى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ ئاخىرلاشقان.

1935 - يىلى يانۋاردا مەتبىلى ئەپەندى ئالتە ئايلىق كۇرسنى
تاماملىغان 60 نەپەر ئوقۇغۇچىسىنى رەتلىك تىزىلدۇرۇپ، نەي -
بارابانلارنى چالدۇرۇپ، ئۆزى ئىجاد قىلىپ ئۆگەتكەن «مەرىپەت
مارشى»نى ئېيتقۇزۇپ، ئاتۇش كوچىلىرىنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتكەن-
مەتبىلى ئەپەندى باشلاپ ماڭغان بۇ يېڭى مۇئەللىملەر:

بىز مۇئەللىم، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپيورۇق نۇرلار چاچىمىز.

تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئېرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.

① سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئۆمۈر داستانى» ناملىق كىتابىنىڭ 1 - تومىغا قاراڭ

ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۇختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز،
ئىلىم بىلەن تىكلىنەر ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى ئىرپانغا يۇرتىمىز ئاتۇش،
ئىرپان بىلەن ئىچىلغاي سائادىتىمىز.

دېگەن مارشنى ئوقۇپ ماڭغاندا مىڭلىغان كىشىلەر يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ ھەيرانلىق ۋە ھەۋەس نەزىرى بىلەن يېپيېڭى قىياپەتتىكى بۇ مۇئەللىملەرگە قاراپ تەنتەنە قىلىشقان.

مەمتىلى ئەپەندى بۇ يېڭى مۇئەللىملەرنى ئاتۇش كوچىلىرىدا ئۈچ - تۆت كۈن ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ھەر قايسى كەنتلەردىكى يېڭىدىن سېلىنغان مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلغان. تەقسىم قىلىنغان ئوقۇتقۇچىلار يېڭى پۈتكەن مەكتەپكە بېرىپ سىنىپقا كىرگەندە ئۇلارنى سىنىپتا تولۇپ ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت سالىمى بىلەن قارشى ئالغان. بۇنى كۆرگەن مۇئەللىملەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قاچانلاردا بۇ ئوقۇغۇچىلارنى مۇشۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ بولغانلىقىغا ھەيران قېلىشقان. ئۇلار بۇ ئۇلۇغ ئۇستازنىڭ نەقەدەر كۆپ جاپا چەككەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشقان. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يالقۇنلۇق تەلىم - تەربىيىسى بىلەن ۋۇجۇدى چوغقا ئايلانغان بۇ يېڭى ئوقۇتقۇچىلار ھاياجاندىن تىترىگەن قوللىرى بىلەن مۇنبەردە تۇرغان يوقلىمىنى ۋاراقلاپ ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسقان.

شۇنداق قىلىپ، 1935 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئاتۇشتا، ئۇيغۇر تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى باشلانغان. 24 كەنتتىكى يېڭىدىن سېلىنغان مەكتەپلەردە 10 مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچى

ئوقۇشقا باشلىغان. مەمتىلى ئەپەندى تۈزگەن ئوقۇتۇش پروگراممە
ۋە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، شۇنداقلا مەمتىلى ئەپەن
ئىجاد قىلغان مەكتەپ ناخشىلىرى ھەممە مەكتەپلەردە بىردەك ئومۇ
لاشقان. مەمتىلى ئەپەندى قوزغىغان بۇ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنە
داغدۇغىسى پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى لەرزىگە سالغان. ئاقسۇ، قەشقەر
يەكەن، كورلار ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يې
مەكتەپ ئېچىشتىكى چارە - تەدبىرلىرى، ئوقۇتۇش پروگراممىسى
ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى ھەل قىلىش، «ئىزچىلار ئەترىتى» تەشكىل
لەش ئۇسۇللىرى، گىمناستىكا شەكىللىرى ۋە جەڭگىۋار ناخشا
مارشلىرى كەڭ كۆلەمدە ئومۇملاشقان.
مەمتىلى ئەپەندى تۇنجى قەدەمنى مۇۋەپپەقىيەتلىك باسقاندىن كې
يىن، تېخىمۇ ئۇلۇغ مەقسەتلەرنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، يەنە بىر قاتا
پىلانلارنى ئىجرا قىلىشقا كىرىشكەن. بۇ چاغدا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ
ئەل ئىچىدىكى ئىززەت - ئابرۇيى بەكمۇ ئۆسۈپ، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان
پىلانلارنى قوللايدىغان، ھىمايە قىلىدىغانلار، ئىقتىسادىي جە
ھەتتە ياردىمىنى ئايىمايدىغانلار بۇرۇنقىدىن نەچچە ھەسسە
كۆپەيگەن.
مەمتىلى ئەپەندى 15 كۈندە بىر قېتىم ئېچىلىدىغان «توپلاندى»
دەپ ئاتىلىدىغان كەسپىي يىغىن ئارقىلىق ئاتۇشتىكى بارلىق مەكتەپ
لەرگە يېتەكچىلىك قىلغان. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلى
رى نورمال ئىزغا چۈشكەندىن كېيىن، ھەر قايسى مەكتەپلەردە ئوقۇ
ۋاتقان 10 مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچى ئىچىدىن يېشى بىر قەدەر چوڭ
ئوقۇشتا ئەلاچى، ئىقتىدارلىق ئوقۇغۇچىلاردىن 80 نى تاللاپ، مەش
ھەتتە ئىزچىلار سىنىپى تەسىس قىلغان. بۇ ئىزچىلار سىنىپى ئالاھى
دە مەقسەت ۋە مۇددىئا ئاساسىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەكتەپ
نى مەمتىلى ئەپەندى ئۆزى بىۋاسىتە تۇتقان ھەمدە قاتتىق تەلەپ
بويىچە ئىنتايىن ئەتراپلىق تەربىيىلىگەن. بۇ ئىزچىلار سىنىپى ھا

زىرقى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە تەڭ كېلەتتى. بۇ ئوقۇغۇچىلار كىشىلەر تەرىپىدىن «مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىزچىلىرى»① دەپ ئاتالغان. مەمتىلى ئەپەندى سىياسەت، ئانا تىل، ۋەتەن تارىخى، مىللەت تەربىيىسى، ھەربىي مەشىق، ناخشا دەرسلىرىنى ئۆزى ئۈستىگە ئېلىپ ئۆتكەن. بۇ ئىزچىلار بەكمۇ قاتتىق تەلەپ بىلەن تەربىيىلەنگەن.

مەمتىلى ئەپەندى يەنە مەشھەت، تىجەن كەنتلىرىدە «چوكانلار سىنىپى» تەسىس قىلىپ، ھەر قايسى مەكتەپلەر ئۈچۈن ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرگەن. كىشىلەر ئەر ئوقۇتقۇچىلارنى «ئەپەندىم»، ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى «خانىم» دەپ ئاتاشقان.

مەمتىلى ئەپەندى يەنە ھەر قايسى كەنتلەردىكى مەكتەپلەردە ئۈچتىن بەشكىچە كەچ كۇرس سىنىپلىرىنى ئېچىپ، ساۋات چىقىرىشقا تېگىشلىك ئەر - ئاياللارنى تەشكىللەپ ساۋاتىنى چىقارغان. نەتىجىدە 1935 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە بولغان ئۈچ يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاتۇشتىكى ساۋات چىقىرىشقا تېگىشلىك ئاھالىنىڭ 70% تىن ئارتۇقراقى ساۋاتلىق بولۇپ بولغان.

مەمتىلى ئەپەندى يەنە ھەر يىلى نورۇز بايرىمىدىن كېيىن بارلىق مەكتەپلەرنى كۆچەت تىكىشكە سەپەرۋەر قىلىپ، ئاتۇشنىڭ يول ياقى-

① ئىزچىلار — ئىزچىلار قوشۇنىنىڭ قۇرغۇچىسى ئوسمانلى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىككىنچى سۇلتانى، 14 - ئەسىردە ياشىغان ئورخان. بۇ بىر ئالاھىدە ھەربىي قىسىم بولۇپ ئىنتىزامى ۋە ساداقىتى ئىنتايىن چىڭ ئىدى. ئوسمانلى سۇلتانلىرى ئۆزلىرى ئىشغال قىلغان رايوندىكى خرىستىئان بالىلىرى ئارىسىدىن 1000 نى يىغىپ، ئۇلار بىر نەچچە يىل تاللانغان مەشىق تۈرلىرى ۋە ئادەتتىكى مەشىق تۈرلىرىنى ئۆگىتەتتى. بۇ بالىلار ئىسلام ئېتىقادىغا كىرگۈزۈلەتتى ھەم ئوقۇش، يېزىش، يۈرۈش - تۇرۇش، سالاپەت، چەۋەندازلىق روھى ۋە ھەربىي غايە قاتارلىق تەرەپلەردە ئومۇميۈزلۈك ئاساسىي مەشىق ئېلىپ باراتتى. سۇلتانغا پۈتۈنلەي ۋە مۇتلەق سادىق بولۇش ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلەتتى. بۇ قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى تەڭداشسىز ئىدى. بۇ قوشۇن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن يېڭى قان ئىشلەپ چىقىراتتى. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىدىكى نۇرغۇن داڭلىق قوماندانلار ۋە مەشھۇر ۋەزىرلەر مۇشۇ «ئىزچىلار قوشۇنى» نىڭ ئىزچىلىرى ئىدى. ئوسمانلى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىستىبلاچىلىق تارىخىدا ئاجايىپ رول ئوينىغان بۇ ئالاھىدە قىسىم 18 - ئەسىرگە كەلگەندە ساپلىقىنى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقان شۇنداقلا ئىمپېرىيىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان سەلبىي كۈچكە ئايلىنىپ قالغان. مەمتىلى ئەپەندى ئۆز ئىزچىلىرىنى ئەنە شۇ ئىزچىلار قوشۇنىغا تەقلىد قىلىپ قۇرغان.

لىرىغا ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويلىرىغا 100 مىڭ تۈپتىن ئارتۇ
كۆچەت تىككەن.

مەمتىلى ئەپەندى 1936 ـ يىلى كۈزدە ئۆزىنىڭ شانلىق هاياتىد
ىكى يەنە بىر نۇرلۇق سەھىپىنى يارانقان.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئىز چىلىرىدىن 40 نى تاللاپ، ئاتۇش
يولغا قويۇلغان يېڭى مائارىپ هەرىكىتىنىڭ تارىخىي ئەهمىيىتىن
تەشۋىق قىلىش ۋە تەرغىب قىلىش مەقسىتىدە ئاتۇشتىن پىيادە يول
چىقىپ، بىر ئايدەك ۋاقىت ئىچىدە پەيزاۋات، يېڭىسار، تاشمىلىق
ئوپال، توققۇزاق، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق جايلارنى ئايلاندۇرۇ
كەلگەن. ئىز چىلار يېتىپ بارغانلا جايدا مەمتىلى ئەپەندى ئۆگەتكە
ناخشىلارنى ئوقۇپ، سەنئەت تومۇرلىرىنى ئورۇنداپ، تەشۋىقات تې
كىستلىرىنى سۆزلەپ، يېڭى مائارىپنى تەشۋىق قىلغان. ئۇچىسىغ
ئاتۇشنىڭ تۈتلۈك ماتاسىدىن تىكىلگەن ماشرەڭ ئىز چىلار فورمىسى،
پۇتىغا بىر خىلدا تىكىلگەن خۇرۇم ئۆتۈك كەيگەن، دۈمبىسىگە پالتا
قىستۇرۇلغان كىچىك چامادان ئارتىۋالغان، قوللىرىغا قىپقىزىل بو-
يالغان ئىز چىلار كالتىكى تۇتۇۋالغان، رەتلىك تىزىلىپ تەكشى مەشكە
دەسسەپ، نەي ـ بارابانلارنى ماهىرلىق بىلەن چېلىپ، جەڭگىۋار
ناخشا ـ مارشلارنى ياڭرىتىپ هەيۋەت بىلەن كېتىۋاتقان بۇ «ئاجايىپ
قوشۇن»نى كۆرگەن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان كىشىلەر ئىچ ـ ئىچىد-
دىن هاياجانلىنىپ كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئېلىشقان. مەمتىلى
ئەپەندى باشلاپ ماڭغان بۇ ئىز چىلار بارغانلا يېرىدە كىشىلەرنى لەرزى-
گە سېلىۋەتكەن.

مەمتىلى ئەپەندى ئىز چىلىرى بىلەن بۇ خاسىيەتلىك مائارىپ
تەشۋىقات سەپىرىنى تولىمۇ غەلىبىلىك تاماملاپ، بىر ئايدىن كېيىن
ئاتۇشقا قايتىپ كەلگەن. مەمتىلى ئەپەندى ئىز چىلىرىغا سەپەر جەريا-
نىدا ئۆزى ئىجاد قىلىپ ئۆگەتكەن «كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ»
دېگەن ناخشىنى ئوقۇتۇپ، مەشھەت بازىرىغا يېقىنلاشقاندا مىڭلىغان

يۇرتداشلار، ئاتا - ئانىلار، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار يول ياقىسىدا تۇرۇپ، ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالغان.

1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا شىنجاڭنى زىلزىلىگە سالغان «مەھمۇد شىجاڭ ۋەقەسى» يۈز بەرگەن. بۇ چاغدا ستالىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شىڭ شىسەينىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن قان ئىچەر ئۈچ ھاجىنىڭ بىرى، «سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئالاھىدە خىزمەت خادىمى»①، قەشقەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قادىر ھاجى مەھمۇد شىجاڭ ھىندىستانغا چىقىپ كېتىش بىلەن تەڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى مىللەتپەرۋەر زىيالىيلارنى، تەسىرى زور يۇرت كاتتىلىرىنى، يارامىلىق دىنىي زاتلارنى ۋە نامى بار بايلارنى بىر - بىرلەپ قولغا ئېلىشقا كىرىشكەن.

1937 - يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قادىر ھاجى ئۆزىنىڭ مۇئاۋىنى ئوبۇلقاسىم بىلەن بىر نەچچە ساقچىنى مەمتىلى ئەپەندىنى قولغا ئېلىشقا قەشقەردىن ئاتۇشقا ئەۋەتكەن. ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىنى قولغا ئېلىپ قەشقەر ياۋاغ تۈرمىسىنىڭ 14 - كامېرىغا ئەڭ خەتەرلىك سىياسىي مەھبۇس سۈپىتىدە يالغۇز قامىغان. قادىر ھاجى مەمتىلى ئەپەندىنى ئۆزى سوراق قىلغان. ئۇ مەمتىلى ئەپەندىگە تاشكەنتتە تۇرغان چاغلىرىدىكى زىددىيەتلىرىنى ئەسلىتىپ، «بىز بىلەن بىر سەپتە تۇرمىغانلىقىڭدىن ئاخىرى مۇشۇ كۈنگە قالدىڭ» دەپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتكەن. مەمتىلى ئەپەندى قادىر ھاجىغا مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قاراپ: «ئۆلۈشكە رازىمەنكى، مىللىي مۇناپىقلار بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالاشمايمەن. مەن بۇ كۈنگە قالغىنىمغا ئۆكۈنمەيمەن. ھاياتتا كۆپ ھاللاردا مەردلەرنىڭ ياقىسى نامەردلەرنىڭ چاڭگىلىدا بولىدىغان ئىش كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ» دېگەن.

---

① لىيۇزىشاۋنىڭ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 2 - قىسىم 668 - بېتىگە قاراڭ.

مەمتىلى ئەپەندى تۈرمىدە دۈشمەنگە قىلچە باش ئەگمەي باتۇرانە كۈرەش قىلغان، ئۇ تۈرمە تاملىرىغا كېسەك بىلەن ئىسيانكار شېئىر-لارنى يېزىپ تولدۇرۇۋەتكەن:

تاقىتىم تاق بولدى مۇندىكى خەلقىنىڭ نىدايىدىن،
قۇلاقلىرىم گاس بولدى كىشەنلەر شادايىدىن.
گۇناھى نە ئىكىن بۇندا قامالغان نەۋ قىرانلارنىڭ؟
ھەققە ئۇيغۇنى يوقتۇر تېگىلغان شۇم گۇمانلارنىڭ.

* * *

بۇلبۇللار تۇتقۇن بولدى يۇرتنى بۇلغىدى قاغا،
كىم بولسا ۋەتەنپەرۋەر بىر كۈن ئېسىلۇر دارغا.

* * *

ئۇرغۇپ تۇرغان ئىسسىق قان جىسمىمدا ئىسيان ئېتەر،
كۈندە مۇشتۇمدەك كېسەك خەت يېزىپ تۈگەپ كېتەر.

. . . .

1937 ـ يىلى 29 ـ مايدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن مەھمۇد شىجاڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى يەكەندىكى ئابدۇنىياز كامالنىڭ باشچىلىقىدا ماخۇسەن بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ قەشقەر شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. شۇ چاغدا قەشقەر ياۋاغ تۈرمىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىز ئاتلىق پولكىنىڭ پولكوۋنىكى مەۋلانوپ ساقلاۋاتقان بولۇپ، ئۇ ئىسيانچى قوشۇن بىلەن كېچىچە ئېتىشىپ ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، 30 ـ ماي كۈنى تاڭ سەھەر-دە تۈرمىدىكى مەمتىلى ئەپەندى باشلىق 300 دىن ئارتۇق سىياسىي مەھبۇسنى تۈرمە ھويلىسىغا ئېلىپ چىقىپ، پىلىموتقا تۇتۇپ بولۇپ كىرىسىن چېچىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. بۇ مىسلىسىز پاجىئەدە ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ئوغۇللىرىدىن، جۈملىدىن 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ مائارىپچى، تالانتلىق تەشكىلات-چى، ئوت يۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندىدىن ئايرىلىپ

قالغان. ئۇ شۇ چاغدا ئەمدىلا 36 ياشقا كىرگەن نەۋقىران يىگىت ئىدى.

ھايۋان كەبى قىسمەتكە مۇپتىلا بولغان خەلقنى ئىنسانغا خاس ياشاش ھوقۇقىغا ئېرىشىشكە دەۋەت قىلغان بۇ مەرىپەت ئوغلىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىگە 60 يىل بولدى. بىز بۈگۈن چوڭقۇر تارىخىي ھېسسىيات، چەكسىز ئىپتىخار ۋە قويۇق تراگېدىيە تۇيغۇسى بىلەن بۇ ئۇلۇغ ئۇستازنى ئەسلەپ تۇرۇۋېتىمىز.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ قەدىمى بىزنى 21 - ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىغا قىستاپ قويدى. ئۆز تەقدىرىگە مەسئۇلىيەتچان خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىكىنى ئەستايىدىل ئويلىنىش ئارقىلىق لايىھىلىمەكتە. بىز بولساق، كېلەچىكىمىز ئۈستىدە يەڭگىلتەكلىك بىلەن «پال» ئېچىپ، دىمىقىمىزدا: «ئەتىمىز گۈزەل پارلاق» دېگەندەك ناخشىلارغا غىڭشىپ، كۆڭلىمىزنى خۇش ئېتىپ ئولتۇرۇۋېتىمىز. شۇنىسى ھەممىگە ئايانكى، يەڭگىلتەكلىك بىلەن «پال» ئېچىش ئارقىلىق كېلەچەكنى ياراتقىلى بولمايدۇ!

كىرىزىس ئىچىدە قېلىپ، قىيىن تاللاشقا دۇچ كەلگەندە، شۈبھىسىزكى، ھەر قانداق بىر خەلق ئۆز ئەۋلادلىرىنى مۇشكۈلات ئالدىدا تەمتىرەپ قالمايدىغان، ئىزدىنىش ۋە رىقابەتلىشىش روھىغا باي قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش ئۈچۈن مائارىپقا مۇراجىئەت قىلىدۇ.

ئۇلۇغ مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندىمۇ مەرىپەت مەشئىلىنى تۇختاۋسىز يېلىنجىتىشتا، مانا مۇشۇنداق ئىستەكتىن كۈچ - قۇۋۋەت ئالغان. ئۇ ئەينى يىللاردىلا بالدۇر ئويغانغان ئىنسانغا خاس ئاڭ بىلەن مائارىپ ئارقىلىق مىللەتنىڭ كۆلپەتلىك تەقدىرىنى ياخشىلاش يولىغا ئۆزىنى بېغىشلىغان. لېكىن، ئۆزىنىڭ ياۋۇز قۇدرىتى بىلەن، دىللاردا قەيسەرلىك بىلەن تىكلەنگەن نى - نى ئىرادىلەرنى مېيىپ قىلىپ، ئاجايىپ ئۇلۇغ ئارمانلارنىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇۋېتىپ، بۈيۈك ئۇرۇنۇشلارنىڭ بارىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغان تەتۈر پەلەك مەمتىلى

ئەپەندىنىڭ نىيەت ـ ئىقبالىنىمۇ ئېچىلدۇرماي توزۇتۇۋەتكەن. زالى
ھۆكۈمەت ئۆز خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە زۇلمەت ئاستىدا تىپچەكلەۋاتقا
ئېچىنىشلىق ھالىتىگە قاراپ چىداپ تۇرالماي، «شۇم تەقدىردىن
قارا كۈندىن» خالاس قىلىشقا كۆكرەك كېرىپ چىققان بارلىق ئەز
مەتلەرنى گۇناھكار ھېسابلاپ قىرىپ تاشلىغان. ئەنە شۇ قاتاردا مەم
تىلى ئەپەندىمۇ كۆيدۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ قوزغىغان يېڭى مائارىپ
ھەرىكىتىمۇ ئۇزاققا بارمايلا شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى
ھاكىمىيەتلىرىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ، ئەسلىدىكى مەقسىتىدىن چەت
لىتىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ چاكىنا مەقسىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغاندى.
زامان ئۆزگەردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن
كېيىن، ئۇيغۇر مائارىپى زور تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، كۆلەم جەھەتتە
قالتىس زورايدى. ئەۋلادلارنىڭ تەربىيىلىنىش پۇرسىتىمۇ تارىختىكى
ھەر قانداق دەۋردىكىدىن كۆپەيدى. ئەمما سۈپەت مەسىلىسى ئادەمنى
ئەندىشىگە سالماقتا. يۇقىرى سۈپەتلىك مائارىپ يۇقىرى ساپالىق
ئادەملەرنى يېتىشتۈرىدۇ. يۇقىرى ساپالىق ئادەملەر ئۆزىنىڭ ئېتىقادى،
ئىرادىسى ۋە ئىقتىدارى ئارقىلىق رېئاللىقتا ھامان تەشەببۇسكار
ئورۇندا تۇرىدۇ؛ ئۇلاردا پەرق ئېتىش ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى،
ئىزدىنىش ۋە رىقابەتلىشىش روھى، باشقىلارنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ ئىنسا
نىي قەدىر ـ قىممىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش تۇيغۇسى كۈچلۈك
بولىدۇ.
گەرچە، زامانداشلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مائارىپنىڭ
ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت شوئارنى يادقا بىلسىمۇ،
لېكىن مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش ۋە مائارىپنىڭ رولىنى ھەقىقى
مەنىسى بىلەن چۈشىنىش جەھەتتە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ زامانداشلىرىغا
يەتمەيدۇ.
روشەنكى، مائارىپقا ئېتىبارسىز قاراش، ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە ۋە
ئەۋلادلىرىغا ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىش ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقى

مەنىدىكى مائارىپ — جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىنسانىي، ئەقلىي، روھىي دۇنياسىنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلىتىدىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ مەدەنىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ۋە كەسىپ، تېخنىكا ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئۈزلۈكسىز تەربىيىلەش ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇش جەريانى. ئۇ مىللەتنىڭ ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىنى، بارلىق ئىلمىي ۋە ئەمەلىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۆگىتىش ئاساسىدا شەخسنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى زۆرۈر بولغان شارائىت ۋە قولايلىق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شەخسنىڭ روھىي ئىقتىدار ۋە بەدەن (جىسمانىي) ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىنسانىي ۋە ئالىيجاناب تۇرمۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە مۇستەھكەم ئۇل سالىدۇ ۋە شەخسنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىنى بېيىتىدۇ. شەخسكە ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەت، ئائىلە، مىللەت، جەمئىيەت ھەمدە دۆلەت ئالدىدىكى ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئۇنىڭ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىغا قاتنىشىش ئاكتىپلىقىنى يېتىلدۈرىدۇ.

مائارىپنىڭ مانا مۇشۇنداق بۈيۈك رولى بولغاچقا، مەلۇم بىر مۇتەپەككۇر: «ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان مىللەت ھامىنى باش كۆتۈرىدۇ، مائارىپتا مەغلۇپ بولغان مىللەت مەڭگۈ باش كۆتۈرەلمەيدۇ» دەپ تولىمۇ توغرا ئېيتقان.

بىز مائارىپتىكى مەغلۇبىيىتىمىزنى تەن ئېلىشىمىز كېرەك. شەكىلدە مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىدىغاندەك قىياپەتكە كىرىۋالساقمۇ، لېكىن رېئاللىقىمىز ھەممىنى ئاشكارىلاپ تۇرۇپتۇ.

مەمتىلى ئەپەندى 1930 - يىللىرى ئۆز شاگىرتلىرىنى باشلاپ «مەرىپەت مارشى» نى ياڭرىتىپ ئۆتكەن كوچىلاردا، 1990 - يىللارغا كەلگەندە كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان ھەم چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان تۆۋەندىكىدەك ھەجۋى مەنىگە باي «سودا مارشى» ياڭرىماقتا:

بىز مۇئەللىم، مەكتەپتە بوتكا ئاچىمىز،
بالىلارغا لەگپۇگنى زورلاپ ساتىمىز.
بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز تاپاۋەت يولى،
ئەڭ قەدىرلىك دۇنيادا كۆپ بولسا پۇلى.
پۇل - بايلىققا تەلپۈندى يۈرەك - قەلبىمىز،
بايلىق بىلەن تىكلىنەر ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى سودىغا يۈرتىمىز ئاتۇش،
سودا بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز. . .

پۇل ئۆزىنىڭ سېھرىي قۇدرىتى بىلەن يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ھەقىقەتەنمۇ ئېتىقاد ۋە ئىرادىسى ئاجىز كىشىلەرنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ تىز پۈكتۈرۈپ كەلمەكتە. خېلى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. «تەۋپىق روھى»غا يۈز كېلەلەيدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى تېپىش خېلىلا مۇشكۇل. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتقۇچىغا ئوخشىمايدىغان، دوختۇرلار دوختۇرغا ئوخشىمايدىغان، قەلەمكەشلەر قەلەمكەشكە ئوخشىمايدىغان. . . چۈشكۈنلىشىش، چىرىكلىشىش ۋە ياتلىشىش بىلەن تولغان مۇھىتتا ئالىيجاناب ئەخلاقنىڭ نۇرانە جۇلاسىنى، ھەقىقەتنىڭ غالىب تەنتەنىسىنى، ۋىجداننىڭ لەپىلدەپ تۇرغان ئۆچمەس بايرىقىنى كۆرۈش ھەقىقەتەنمۇ تەس ئىكەن.

مەمتىلى ئەپەندى ياراتقان «تەۋپىق روھى» نىڭ ئەڭ ئالىي نىشانى مىللىتىمىزنىڭ ھەر بىر ئەزاسىنى يۈكسەك ساپاغا ئىگە كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشتىن ئىبارەت ئىدى. ساپاسى تۆۋەن ئادەملەرنىڭ ھايۋان بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ ئىنتايىن قىسقا بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. ساپاسى تۆۋەن ئادەملەرنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىمۇ ئىنتايىن چاكىنا، غايىسى ئىنتايىن نامرات بولىدۇ. ھەر قانداق ئۇلۇغ ئىش ساپاسىز ئىنسانلارنىڭ قولى تېگىش بىلەن تەڭ چاكىنىلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ. ساپاسىزلىق ماھىيەتتە نادانلىقتىن ئىبارەت. نادان ئادەملەرنىڭ تەقدىر - قىسمىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى

بىزگە سىر ئەمەس!
1995 - يىلى كۈزدە ئاتۇش ئېكساقتا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 110 يىللىق تويىغا قىزىلسۇ ئوبلاستى ۋە ئاتۇش شەھىرىدىكى ئاساسلىق ئەمەلدارلارنىڭ «خىزمىتى ئالدىراش» بولغاچقا، تولۇق قاتنىشالماي ۋەكىل ئەۋەتكەنلىكى، ئەمما ئاتۇش ئىشتاچى يېزىسىدىكى مەلۇم بىر چوڭ باي بالىسىنىڭ تويىنى قىلغاندا «خىزمىتى ئالدىراش» بۇ چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ۋاقىت چىقىرىپ، تولۇق قاتنىشىپ بەرگەنلىكىنىڭ ئۆزىلا نادانلىقىمىزنى ئېسىل كىيىملەرنى كىيىش، ئالىي پىكاپلاردا ئولتۇرۇش، تەنتەنىلىك نۇتۇقلارنى سۆزلەش بىلەنلا توگەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
ئاتۇشنىڭ ئىشتاچى يېزىسىدىكى بىر قىسىم بايلارنىڭ غايەت زور پۇل سەرپ قىلىپ، داڭقى پۇتكۇل شىنجاڭغا پۇر كەتكەن ھەشەمەتلىك مەسچىت سالدۇرغانلىقى، ئەمما، قارا خانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئاددىيتتىكىچە لايىھەلەنگەن قەبرە ۋە مەسچىت قۇرۇلۇشىنىڭ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان تاماملانمايۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزىلا «تويوتا»، «سانتانا» لاردا كېتىۋاتقان بۇ بايلىرىمىزنىڭ روھىي ساپاسىنىڭ ئۆتمۈشتە توگىگە مىنىپ سودا قىلغان ئەجدادلىرىنىڭ روھىي ساپاسىغا سېلىشتۇرغاندا تولىمۇ تۆۋەن تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.
ئويلاپ باقايلى، ئاددىيتتىكى بىر ئادەمنىڭ مەرىكىسىنى قانداقمۇ مائارىپنىڭ تويىدىن مۇھىم چاغلىغىلى بولسۇن؟ سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندەك ئالەمشۇمۇل خاقانلىرىمىزنىڭ قەبرىگاھىنى تاشلاپ قويۇپ، قانداقمۇ مەھەللىۋى شۆھرەت قوغلىشىپ مەسچىت سېلىشقا كۆڭۈل ئۇنىسۇن؟ مۇشۇ ئىككى مىساللا مائارىپقا، تەربىيىلىنىشكە سەل قارىغانلىقىمىزنىڭ كاساپىتى ئەمەسمۇ؟!
مەن خەلقىمىزنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتىن ئىلگىرى مەكتەپ تەربى-

يىسسىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى باي ـ پومبىـ
چىكلار بىلەن نامرات ـ كەمبەغەللەرنىڭ زىددىيەت ۋە كۆرەش تارىـ
خى» دەپ چۈشىنەتتىم. كېيىن بىلدىمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى
ئۇنداق ئاددىي تارىخ بولماستىن، بەلكى قان ـ ياشلىق، سەلتەنەتلىك،
ئازابلىق، شانلىق، پاجىئەلىك ۋە ئالاھىدە مۇرەككەپ تارىخ ئىكەن.
ئۇنىڭدا ئاجايىپ نۇرانە ئەڭگۈشتەرلەرمۇ، ئاجايىپ لەنەتگەردى پاسىق
سۆڭەكلەرمۇ بار ئىكەن. بىزگە ھازىر ئەڭ زۆرۈر بولۇۋاتقان ئەڭگۈشـ
تەرلەر تارىخنىڭ ئەنە شۇ قۇم باسقان بىپايان ئېتەكلىرىدە كۆمۈلۈپ
تۇرۇپتۇ. مەن نېمە ئۈچۈن مۇشۇ بىلىملەرنى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا
مەكتەپلەردىكى چاغلىرىمدا بىلىۋالمىدىم؟ چۈنكى مېنىڭ مۇئەللىمـ
لىرىم مېنى، مەمتىلى ئەپەندى ئۆز شاگىرتلىرىنى تەربىيىلىگەندەك:

سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن، ئويلىساڭچۇ،
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
ۋۇجۇدۇڭ ئاتەش بولۇپ يانمىسا گەر،
ئەللىرىڭ، يۇرتلىرىڭ ھۆر بولۇرمۇ؟

دەپ تەربىيىلىگەن ئەمەس. شۇڭا، نۇرغۇن نەرسىلەرنى كېچىكىپ
ئۆگەندىم. ئون يىللاپ ئوقۇپ ئۆز مىللىتىمنىڭ تارىخىنى، ئۆزىنىڭ
ئېتىنىك يىلتىزىنى بىلىپ بولالمىغان بىر ئوقۇغۇچىنى نېمە دېيىش
كېرەك؟!

بىز يوقىتىپ قويغان ئەڭگۈشتەرلىرىمىزنى ئىزدەيلى، ئۇنتۇلۇپ
قالغان ئەڭگۈشتەرلىرىمىزنى ئەسلەيلى. بىز بۈگۈن يېرىم ئەسىردىن
ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ئۇنتۇلۇپ قالغان ۋە ئۇنتۇلدۇرۇۋېتىلگەن
قىممەتلىك ئەڭگۈشتەرىمىز «تەۋپىق روھى» بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنى
ئەسلەپ، سېغىنىپ تۇرۇۋېتىمىز. ئەمدىكى گەپ ئۇنىڭ قەدرىگە يېـ
تىشتە ھەم ئۇنى ۋۇجۇدىمىزغا سىڭدۈرۈشتە قالدى.

21 ـ ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تىكىرقاپ تۇرغان مىليونلىغان
قېرىنداشلىرىمغا شۇنداق ۋارقىرىغۇم كېلىدۇ: خەلقلەر ۋە مىللەتلەرـ

نىڭ ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىنىشى، ئۆزلىرىنىڭ قالاق، نامرات ۋە ئاجىز ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشنىڭ كويىدا بولۇشى، ياشاشقا ۋە تەرەققىياتقا ئىنتىلىشى گۇناھ ئەمەس، ئەكسىچە ئىزدىنىش ۋە رىقابەت بىلەن تولغان بۇ دۇنيانىڭ ھاياتلىق قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن. بىزنىڭ كېلەچىكىمىزگە مۇناسىۋەتلىك ئەڭ ئاخىرقى ئۈمىدىمىز مائارىپقا باغلىق. چۈنكى قىيامەتنىڭ پىلتىسى مائارىپ زاۋال تاپقان يەردە!

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىل 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئەدەبىياتىمىزدىكى ئازغۇن روھ

مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ شېئىرىيەت ئەنئەنىسىگە بايلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم. ئۇيغۇر شېئىرىيەت تارىخىدا بىزنىڭ مىللىي ئىپتىخارىمىزنى ئاشۇرىدىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسسەۋى، ئەلىشىر ناۋائى، شاھ مەشرەپتەك دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان قەلەم ساھىبلىرىمىز بار.

تارىخىي تەقەززادىن بولسا كېرەك، 1980 ـ يىللارغا كەلگەندە بىز مىللىي ئەدەبىيات گۈلزارىمىزدا رومانلارنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كېلىشىنى ئالاھىدە ئۈمىد قىلىدىغان بولۇپ قالدۇق. ئەلۋەتتە، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەكلىكى پەقەت رومانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنىلا تۈتقا قىلىپ ئۆلچەنمەيدۇ. لېكىن بىز يېقىنقى يىللاردا پىسخىك خاھىش يېقىدىن رومانلارنىڭ كۆپرەك يېزىلىشىنى بەكرەك ئارزۇ قىلدۇق.

ئارىدىن 20 يىلچە ۋاقىت ئۆتتى. قارايدىغان بولساق يازغۇچىلىرىمىزنىڭ يازغان رومانلىرى 70 پارچىگە يېتىپ قاپتۇ. تېخى نۇرغۇن يازغۇچىلىرىمىزنىڭ رومانلىرى نەشر قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرۇۋېتۇ. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن رومانلىرىمىز سان جەھەتتە بولسىمۇ كىشىنى خېلى سۆيۈندۈرگىدەك ھالەتكە يەتتى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن»، «ئىزدىنىش»، «لېيىغان بۇلاق»، «سەئىدخان»، «قۇم باسقان شەھەر»، «تەقدىر»، «مەھمۇد قەشقەرى»، «داغ» قاتارلىق رومانلار سۈپەت جەھەتتىمۇ بىزنى خېلىلا رازى قىلدى، ئەلۋەتتە.

يېقىندا، يەنى 1999 ـ يىل 8 ـ ئايدا «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى»

ناملىق بىر پارچە رومان نەشر قىلىنىپ بازارغا سېلىنىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئارقىلىق سۈنئىي ھالدا خېلىلا داغدۇغا پەيدا قىلدى. «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» 1999 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى بۇ رومان ھەققىدە مەخسۇس سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇردى. سۆھبەت يىغىنىدا سۆھبەت بايان قىلغۇچىلار رومانىنى تامامەن مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان كاتتا رومان، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشتى. مەن ئۇ چاغدا تېخى بۇ «كاتتا رومان»نىڭ «ئازاب دەرۋازىسى» ناملىق 1 ـ قىسمىنى ئوقۇپ تۈگەتكەن بولغاچقا سۆھبەت يىغىنىدا تەسىراتىمنى شەرتلىك ھالدا سۆزلەپ ئۆتتۈم. ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندە، يەنى 1999 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى دەم ئېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ «كاتتا رومان»نىڭ داۋامىنى ئوقۇشقا باشلىدىم.

مەن رومانىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئوقۇپ بولغاندا رومانىنىڭ ئاساسەن ئاپتورنىڭ كەچۈرمىشى ئاساسىدا يېزىلغانلىقىنى ھېس قىلدىم. رومان ئاپتورىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى، ھايات پائالىيىتى، دۇنيا قارىشى بىزگە ئاساسەن تونۇش بولغاچقا رومانىنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى كۆچۈرمىشلىرىنى ئاساس قىلىپ يازغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش قېيىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

رومانىنى ئوقۇپ 191 ـ بەتكە كەلگەندە بېيجىڭدىكى سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى، ئەسەردىكى ئاساسىي پېرسوناژ تاھىرنىڭ مەكتەپ دەرۋازىسى ئالدىغا چىقىپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان پالچى مومايغا پال سالغۇزغاندا پالچى مومايىنىڭ: «بالام، سەن 1969 ـ يىلى تۇغۇلغانمۇ؟» دەپ سورىغىنىنى، تاھىرنىڭ «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگىنىنى ئوقۇپ ئاپتورنىڭ ھەتتا ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يىلىدىن تارتىپ ئەينەن يازغانلىقىنى بىلدىم. مەن بۇ تەپسىلاتنى ئاپتور ئۆز رومانىنىڭ تەرجىمىھال تۈسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرغان تەپسىلات ئوخشايدۇ، دەپ

پەرەز قىلدىم. رومانىنىڭ 192 ـ ۋارىقىنى ئۆرۈپ، پالچى مومايىنىڭ
«بىراق سەن بۇ يىل تويتوغرا 1420 ياشقا كىرىپسەن. بۇ سىنى
ھەقىقىي يېشىڭ، ھاياتلىق تىنىمسىز ئايلىنىپ تۇرىدۇ» دېگەنلىرى
ئوقۇپ، كۆڭلۈم بىر نەرسىنى تۇيغاندەك بولۇپ، دەرھال كىتا
ئىشكابىمدىن پاكىستانلىق مەشھۇر تارىخچى سەئىد فەييار مەھمۇدنى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئىسلام دىنىنى
قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىنى ئېلىپ ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبە
رى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان يىلىغا قارىدىم. بىلدىمك
مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىيە 570 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن ئى
كەن. مەن بۇنىڭغا 1420 يىلنى قوشۇپ باقسام نەتىجە 1990 ـ يىل
بولۇپ چىقتى. بۇ دەل ئاپتورنىڭ رومانىنى يېزىۋاتقان يىللىرى ئىدى

مەن ئاپتورنىڭ بۇنداق سان ئويۇنىدىن ئەجەبلەندىم ھەم بىر
شۇملۇقىنى سەزگەندەك بولدۇم ـ دە، ئاستىدىكى قۇرلاردىكى پالچى
مومايىنىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن مۇنۇ جۈملىلەرنى ئوقۇدۇم: «مەن
بىلىمەن، سەن ياخشى يىگىت، بىراق سەن نۇرلۇق يولنى تۇتالماي
سەن، سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭ ھامان زۇلمەتتىن خالاس بولۇشۇڭغا يول
قويمايدۇ، سەن ھامان ئۇنىڭ قولى. سەن تۆرەلگەن كۈنى سىرتتا
قاتتىق بوران چىققان. . . ئۇ كۈنى ئاشۇ ئالۋاستى — سانسىز ئەسىر
لەردىن بېرى سېنى مۇشۇ دۇنيادىن ئىزدەپ يۈرگەن ئالۋاستى ئاخىرى
سېنى تېپىۋالدى. ئۇ . . . ئۆزىنىڭ . . . ئالۋاستىلىق ھاياتىنى تامام
لاپ ئىنسانلار ئارىسىغا قايتىپ، قايتىدىن ئادەم بولۇپ تۆرەلدى. ئ
گۈزەل بىر ۋۇجۇدقا ئېرىشتى. . . 1420 يىل ئاۋۋال ئۇ ئالۋاستى
چەكسىز گۇناھ پاتقىقىغا پاتقان. . . ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن قانخورلۇقنىڭ
ھىدى كېلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىشىڭ شۇملۇقنىڭ بىشا
رىتى. بۇلار سېنىڭ ئۆمرۈڭنىڭ قان ـ يىرىڭ ئىچىدە ئۆتىدىغانلىقى
نىڭ بىشارىتى. . . بالام، سەن خەتەرلىك قىسمەتكە دۇچ كەپسەن. . . بەكمۇ
خەتەرلىك. . . سەن ئۇنىڭدىن ئۆزۈڭنى چەتكە ئال. . . »

ماڭا «جىننىڭ قەستى شاپتۇلدا» دېگەندەك گويۇننى گوينىغان بۇ ئاپتورنىڭ ھەقىقىي مەقسىتى ئايان بولدى. ۋۇجۇدۇم لەرزىگە كەلدى. غەزەپ - نەپرىتىم قايناپ تاشتى. خېلىغىچە كۆزۈمنى باسالماي قالدىم. مەن پەرھات تۇرسۇننىڭ مىليونلىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقاد مەشئىلى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى نومۇسسىزلىق بىلەن «ئالۋاستى» دەپ يېزىشتىكى مەقسىتىنى بىر ھازاغىچە چۈشىنەلمىدىم. ئۇنىڭ بۇ خىل تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز تۇزكورلۇقىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلاپ چۆچۈپ كەتتىم. ۋىكتور ھيوگو «ۋىجداننى يېڭىلى بولمايدۇ، ئەمما ۋىجدانسىز ئادەم ھەممىنى يېۋىتىدۇ» دېگەنىدى. ھەقىقەتەنمۇ ۋىجدانسىز ئادەم ھالال - ھارامنى ئايرىماي ھەممىنى يەيدىكەن ھەم ئاغزىغا كەلگەننىڭ ھەممىنى دەيدىكەن.

پەرھات تۇرسۇن ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ سۇلتانىمىز ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدىن باشلاپ خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولۇپ كېلىۋاتقان مۇقەددەس دىنىي ئېتىقادىغا قىلغان بۇ نومۇسسىز ھاقارىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا، يۇرتداشلىرىغا ۋە مىللىي قېرىنداشلىرىغا مەڭگۈلۈك ئاھانەت كەلتۈردى. مەن تارىخىي كىتابلاردىن 1930 - يىللاردا قەشقەردە ئۆتكەن دىنىي ئۆلىما ئابدۇغۇپۇر شاپتۇل داموللىنىڭ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەندىن كېيىن دۇنياغا پەيغەمبەر كەلمەيدۇ، دېگەن ئىكەن، ئەگەر، كېلىدۇ، دېگەن بولسا جەزمەن شېڭ دۇبەن جانابلىرى كەلگەن بولاتتى، دېگەن مەشھۇر مۇناپىقانە سۆزىنى ئوقۇغانىدىم. ئويلىسام، ئۇ ئاتالمىش دىنىي ئۆلىما گەرچە شېڭ دۇبەننى نومۇسسىزلارچە ئۇلۇغلىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تىل تەككۈزمىگەنىكەن. ئەمما، بىزنىڭ بۇ 90 - يىللاردىكى «شاپتۇل داموللا» ھەر قاندىغىنى «پوش» دېمىگەن.

بىزگە مەلۇم، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىنىڭ قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

مەنمۇ ئەلۋەتتە پەرھات تۇرسۇننى بۇ جەھەتتە بىر نەرسە دېيىش
ھەقلىق ئەمەس. ئەمما بۇ يەردە مېنى قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا مەجب
قىلغان نەرسە قانداقتۇ پەرھات تۇرسۇننىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش يا
ئېتىقاد قىلماسلىق مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى باشقىلارنىڭ ئېتىقادى
تاقەت قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ھاقارەتلەش مەسىلىسىدىن ئىب
رەت. بۇنداق ئۇچىغا چىققان ئەخلاقسىز قىلمىشقا قەتئىي يول قويغىل
بولمايدۇ.

بۇنىڭدىن 10 نەچچە يىل ئىلگىرى، يەنى 1988 ـ يىلى ئەنگلى
تەۋەلىكىدىكى ھىندىستانلىق يازغۇچى سالمان راشىد «شەيتان قىسسى
سى»ناملىق رومانىنى يېزىپ پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ قاتتىق
غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىغانىدى. جاۋچىڭگۇاڭ ئەپەندىنىڭ يېزىشىچ
«شەيتان قىسسىسى» ناملىق «بۇ كىتابنىڭ خېلى كۆپ يېرىدە ئىسلا
دىنىغا بىرىپ تاقىلىدىغان مەسىلىلەر سۆزلەنگەن. راشىد ئىسلام دىنى
نىڭ بەزى قاراشلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش، گەپ قوشۇپ شەرھلەش
بۇرمىلاش ۋە توقۇپ چىقىش ھەمدە ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك پىر
سوناژلارنى خالىغانچە ياساشتەك ئۇسۇللار ئارقىلىق» پەرىشتىلەرنى
سەردارى جىبرائىلنى مازاق قىلغان. ياۋروپادا ئوتتۇرا ئەسىردىك
دىنىي تىياتىرلاردا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى مەسخىرە قىلىدىغا
ماھۇندى دېگەن ئىسىمنى قوللىنىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ما
ھۇندى ئىسىملىك بىر سودىگەر سىياقىدا تەسۋىرلەپ دارىتمىلاپ مەس
خىرە قىلغان، «قۇرئان كەرىم»گە بىھۆرمەتلىك قىلغان. شۇ ۋەجى
دىن «1989 ـ يىل 15 ـ فېۋرال كۈنى ئىراننىڭ دىنىي داھىي
خۇمەينى پۈتۈن دۇنيادىكى بىر مىليارد مۇسۇلمانغا راشىدنى دەرھا
ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ پەرمان چۈشۈرگەن. ئىرانلىق ئىككى مىل
يونىر راشىدنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلگۈچىگە ئىككى مىليون 00
مىڭ ئامېرىكا دوللىرى مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغان». ر
شىدنىڭ ھۆرمەتسىزلىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قاتتىق نەپرىتىنى قوزغىغ

مۇقەررەر. ئامېرىكىلىق مەشھۇر يازغۇچى مارك تېۋىن «باشقىلار ئېتىقاد قىلغان ئىلاھقا ھۆرمەت قىلماسلىق ھەقىقىي ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۈگۈنكى مەدەنىيەتلىك دۇنيادا باشقىلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلىش ئەقەللىي پرىنسىپ بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇددى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ناملىق كىتابىدا ئاللاھقا كۆرسەتكىنىدەك «مەيلى قايسى زاماندا، قايسى ھۆكۈمران، قانداق مەقسەتتە، قانداق پايدىلانغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دىنىي ئېتىقاد نامرات، ئېزىلگەن، خارلانغان ئاۋامنىڭ ئارزۇ - ئۈمىد مەشئىلى، نالە - تەلپۈنۈش قۇتبىسى، ئەقىدە - ئىشەنچ قۇدرىتى بولۇپ كەلگەن.»

مەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ «سالمان راشدى»نىڭ قىلمىشىدىن ناھايىتى نومۇس ھېس قىلدىم. مەن پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىنى ئون يىلدىن بېرى ئوقۇپ كېلىۋاتىمەن. ئۇنىڭ خرىستىئان دىنىغا ۋە ئۇ دىنىنىڭ پەيغەمبىرى خرىستوس (يەنە باشقا ئىسىملىرى ئېيسا، مەسىھ) قا ئاللاھقا ئىخلاسى بارلىقىنى ئەسەرلىرىدىن ھېس قىلىپ كەلگەنىدىم. بۇ شەخسنىڭ تاللاش ئەركىنلىكى دائىرىسىدىكى ئىش بولغاچقا ئارىلىشىش ئارتۇقچە دېگەن تونۇشتا ئىدىم، چۈنكى، كىشىلىك ھوقۇق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا كىشىلەرنىڭ نورمال دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئارىلىشىش ۋە چەك قويۇش مەدەنىيەتسىزلىك ۋە قانۇنسىزلىق. شۇڭا، پەرھات تۇرسۇننىڭ خرىستوسقا بولغان ئاللاھقا ئىخلاسى مەن ئۈچۈن بەربىر ئىدى. مەن بۇ يەردە ئۇنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى «ئالۋاستى» دەپ ھاقارەتلىشىنىڭ ئىدىيىۋى ئارقا كۆرۈنۈشى سۈپىتىدە ئالدى بىلەن، ئۇ 1993 - يىلى «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان، 1998 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «مەسىھ چۆلى» ناملىق توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «مەسىھ چۆلى» ناملىق پوۋېستىدىكى بىر قىسىم بايانلارنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەي.

«كىم بىلىدۇ، مېنىڭ روھىمدا مەسىھدەك سۆيۈش ئارقىـ
ئادەمنى تىرىلدۈرۈشتەك جاسارەت بارمۇ تېخى؟» «بىراق لەۋلىر
دىن ئۇنىڭ لەۋلىرىنىڭ مۇزدەك سوغۇق ھارارىتى تېخىچىلا كەتمـ
بولۇپ، كرېست شەكىللىك كوچىدا سۆيۈش ئارقىلىق ئادەمگە
بەخش ئېتەلەيدىغان خرىستوس كرېستقا مىخلانغاندەك گاڭگىراش
جاسارەت بىلەن ئەتراپقا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇراتتىم.»

«كىم ئۇ كرېست شەكىللىك يولدا ئېزىپ يۈرگەن؟ تۆت كو
دوقمۇشنىڭ كرېستقا ئوخشايدىغانلىقىنى ھەممە كىشى ھېس قىلـ
ۋەرمەيدۇ. ھەممە كىشى ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا قاراپ ئۇلارنىـ
تىزىلىشىدىن كرېست شەكلىنى ئىزدەۋەرمەيدۇ. ھەممە كىشىنىـ
ئەتراپتىكى نەرسىلەردىن كرېستنىڭ شەكلىنى ھېس قىلىشى ناتايىن.»

«خرىستوس ھېچ كىشى قوبۇل قىلالمايدىغان، بىراق ھەمـ
كىشى تەلپۈنىدىغان، مېھىر - مۇھەببەتكە ئوخشاش خىلۋەت ياشىماـ
لتا. مۇھەببەتنى پەقەت مۇھەببەتلا قوبۇل قىلالايدۇ. بولۇپمۇ خرىـ
توسنىڭكىدەك ئىلاھىي سۆيگۈنى پەقەت ئەنە شۇنداق مۇقەددەس
قۇدرەتلىك ۋە ئۇلۇغ بولغان ئىلاھىي سۆيگۈ ئىگىسىلا قوبۇل قىلالا
دۇ، بۇنداق سۆيگۈگە ئىگە بولغۇچى پەقەتلا خرىستوس.»

«مەن كرېست شەكىللىك يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر بـ
نەرسە بىلەن مىخلاپ قويۇلغاندەك ئېسەنگىرەپ بىر ھازا تۇرۇپ قا
دىم. بىراق خرىستوس كرېستقا مىخلانغاندا قىلچە ئىككىلەنمەستىن
ئېسەنگىرىمەستىن يەھۋەگە قاراپ: «ئاتا مېنى قولۇڭغا ئال!»، دە
مۇراجىئەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ چېھرىدە ئۇلۇغلۇق، جان - مېھىر
مۇھەببەت چاقناپ كەتكەنىدى.»

«قىيامەت يېقىنلاشقاندا خرىستوس قايتىدىن دۇنياغا كېلىد
كەن. بەلكىم ئۇ دۇنياغا كېلىپ بولغاندۇ. بۇ دەۋردە كىشىلەرنى
ئۇلۇغلۇقىنى، مۇقەددەسلىكىنى بايقاش ئىقتىدارى قەدىمكى زاماندىك
دەك مىسلىسىز كۈچلۈك ئەمەس. ھازىر ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسـ

ھېچنەرسە سىغدۇلمىپ كىرەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسى تىنىپ كەتكەن، تارىيىپ كەتكەن، يوقالغان، ۋەيران بولغان، خىرىستوسنى قوبۇل قىلالمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن. ... بەلكىم خىرىستوس ئارىمىزدا ئۇزۇن - تىنىسىز ھالدا مۇقەددەسلىكىنى ئاياغلىرىنىڭ يېرىتقلىرى ئارىلىرىغا يوشۇرۇپ ئاللىقانداق يەرلەردە سەرسان بولۇپ يۈرىدىغاندۇ.»

«ھازىر دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىنى ئېتىقاد، ئۇمىد ۋە مۇھەببەت، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بۈيۈكى مۇھەببەت، دېگەنىدى خىرىستوس. قەدىمكى زامانغا تەۋە بولغان بۇ جۈملىلەرنى ھازىر ھەممە كىشى چۈشەنگەندەك ھېس قىلىشىدۇ يۇ، ئېيسانىڭ زادى نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى يەنىلا ئاڭقىرالمايدۇ.»

«دۇنيادا سۆيۈشكە ئەرزىگۈدەك نېمە بار؟ دۇنيادا سۆيۈشكە ئەرزىگۈدەك ھېچنەرسە بار بولمىغاچقا ئېيسا (خىرىستوس) ئىلاھىي شەخسكە ئايلانغانىدى. ئېيسا بارلىق ئىنسانلارغا مېھىر - مۇھەببىتىنى ياغدۇرغان، ھەممە بەندىنى سۆيگەن. بىراق ئۇنىڭ مېھرىبانلىقى ۋە سۆيگۈسىنىڭ قەدرىگە يېتىش كېرەك بولغان بەندىلەر ئۇنى كرېستقا مىخلاپ ئازابلىغاچقا ئۇ ئىلاھ بولغان.»

«خىرىستوس باشقىلارنى تىرىلدۈرۈش ئۈچۈن سۆيۈپ قويۇپ، ئىلاھىي نەپسىنى ئۇلارنىڭ كېرەكسىز، ئۆلۈك تېنى ئىچىگە كىرگۈزگەن. بۇ يەردە سۆيگۈچى پەقەت خىرىستوسلا بولۇپ، باشقىلار ئۇنى سۆيمىگەن. چۈنكى خىرىستوس سۆيۈپ قويغاندا ئۇلار مۇردا ئىدى - دە!»

«مەسىھ چۆلى» ناملىق پوۋېستىدا ئېيسا ئەلەيھىسسالام توغرىسىدا مانا مۇشۇنداق بايانلارنى يازغان ئاپتور يەنە 1999 - يىلى ئېلان قىلغان «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا ئاساسلىق پېرسوناژ بولغان تاھىر بىلەن پەرىدەنىڭ دۇنيا قارىشىنى خىرىستوسچە ئەخلاق «سۆيى» بىلەن سۇغۇرغان. ئاپتور رومانىنىڭ 318 - بېتىدە تاھىرنىڭ تىلىدىن «ئۇ چاغلاردا مەن خىرىستوسنى بىلمەيتتىم، بىراق مېنىڭ قەلبىم خىرىستوس پۈتۈن ئىنسانىيەتنى سۆيگەندەك، ئىنسانلارغا بولغان

چەكسىز مۇھەببەت بىلەن تولغانىدى. مەن دۇنيادا رەزىل ئادەم
يوق دەپ ئويلايتتىم. خرىستوس دۇنيادىكى ھەممە رەزىل ئادەملە
پەقەت كېسەللەر دەپلا ئويلايدۇ، ئۇلارنى قۇتقۇزماقچى بولىدۇ، ئۇل
نى كەچۈرۈۋېتىدۇ. مەن رەزىل ئادەملەرنىمۇ سۆيۈش كېرەك د
ئويلايتتىم.»

ئاپتور رومانىنىڭ 346 ـ بېتىدە تاھىرنىڭ سۆيگەن قىزى پەر
نىمۇ «ئۇنىڭ نەزىرىدە دۇنيادا ئەسكى ئادەم يوق ئىدى. بۇ ئۇن
ھايات ۋە ئادەملەر توغرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم كۆز قارىشى ئىدى» د
يازىدۇ. رومانىنىڭ 383 ـ بېتىدە ئاپتور يەنە تاھىرنىڭ تىلىد
«مەن ھازىرقى زامانغا خۇددى خرىستوس ئېيسادەك مىخلىنىپ،
قىتىنىڭ مەڭگۈلۈك جازاسىنى تارتىۋاتاتتىم» دەپ يازىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئوقۇپ كىتابخانلارنىڭ پەرھات تۇرسۇننىڭ خرى
توسنىڭ پېشىنى تۇتقان ھالدا كرىستقا قاراپ ئۆملەپ كېتىۋاتق
ئازغۇن روھ ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇۋېلىشى تەس ئەمەس. مەن ئۇن
«بارسا بېرىتۋەرسۇن» دېگۈچىلەرنىڭ بىرى.

شۇنداق بولسىمۇ مەن بۇ يەردە پەرھات تۇرسۇننىڭ نەزەر
«ئالۋاستى» ھېسابلىنىدىغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەم
ئەلەيھىسسالام بىلەن خرىستىئان دىنىنىڭ يارانقۇچىسى ئېيسا ئەلە
ھىسسالام توغرىسىدا ئامېرىكىلىق ئەمەلىي فىزىكا ئالىمى دوكتو
مېك. خات ئەپەندىنىڭ «ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى يۈز مەشھۇر ك
شى» دېگەن ئەسىرىدىكى باھالارنى تەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتۈشنى زۆر
دەپ قارايمەن.

مېك. خات ئەپەندى كىتابىدا ئېيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ: «كىش
لەر سىلەرگە قۇلۇم ـ قوشنىلىرىڭلارنى سۆيۈڭلار، دۇشمىنىڭلا
نەپرەتلىنىڭلار! ، دېسە، مەن سىلەرگە: دۇشمىنىڭلارنى سۆيۈڭلا
بەختسىزلەرگە بەخت تىلەڭلار! سىلەرگە دۇشمەنلىك قىلغانلارغا يا
شى مۇئامىلە قىلىڭلار، سىلەرنى ئەزگەن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان

ئۈچۈن دۇئا قىلىڭلار! سىلەر يامان ئادەملەرگە قارشىلىق كۆرسەتمەڭلار؛ ئەگەر بىرسى سىلەرنىڭ ئوڭ يۈزىڭلارغا بىر شاپىلاق ئۇرسا، سىلەر سول يۈزىڭلارنى تۇتۇپ بېرىڭلار» دەيمەن دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ «شۈبھىسىزكى ئېيسا يۈكسەك ساپ ئىدىئولوگىيىگە ئىگە ئىدى»، «گەرچە بۇ خىل ئىدىيە كىشىلەر بىلىدىغان ئىدىيە ئىچىدە ئالىي ئۆلچەملىك ئىدىيە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بىرمۇ ئادەم ئەمەل قىلغان ئەمەس»، «ۋەھالەنكى، ئىنسانىيەت تارىخىدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەقىقەتەن دىن ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش ساھەسىدە مۇتلەق مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بىردىنبىر ئۇلۇغ شەخس.» «دىنىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىغا كۆرسەتكەن رولى غايەت زور. ئېيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ رولىمۇ ناھايىتى زور، ئەلۋەتتە.» «ئەپسۇسكى، ‹ئىنجىل› نىڭ نۇرغۇن جايلىرى ئۆز ـ ئۆزىگە زىت كېلىدۇ»، «ئېيسا ئەلەيھىسسالام ئاساسىي نەزەرىيە ۋە كىشىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك قائىدىلەرنى تۈزۈپ. . . مەنىۋى جەھەتتىكى بۇرچىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، پائول بولسا ئۇنىڭ بىر قىسمىنى تولۇقلاپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ‹ئىنجىل› نىڭ بىر قىسمى بولغان ‹گوسپېل› شەكىللەندى.»، «روسۇلۇللاغا نازىل قىلىنغان ‹قۇرئان كەرىم› نىڭ بەرھەقلىكىگە قىل سىغمايدۇ» «‹قۇرئان كەرىم› پەقەت ئۇنىڭغىلا نازىل قىلىنغان. مۇسۇلمانلار ‹قۇرئان كەرىم› دىن بۇ دۇنيا ۋە پانىي دۇنيادا ئۆزىگە لازىملىق ھەر قانداق نەرسىنى تاپالايدۇ.»، «يەنە كېلىپ ‹قۇرئان كەرىم› روسۇلۇللا ھايات ۋاقتىدىلا تولۇق خاتىرىگە ئېلىنىپ بولۇنغانىدى. ئۇ شۇنداق ئىنچىكە خاتىرىلەنگەنكى، كېيىنكى مەزگىللەردە بىرەر زىر ـ زەۋەرلىرىمۇ ئۆزگەرتىلمىگەنىدى. ۋەھالەنكى خرىستىئان دىنىدا بۇنىڭغا ئوخشاش كىتاب تېپىلمايدۇ. خرىستىئان دىنىدا ‹قۇرئان كەرىم› گە ئوخشاش، مۇرىتلارنى تەربىيىلەيدىغان پۇختا ھەم مۇپەسسەل بىرەر كىتاب يوق. ‹قۇرئان كەرىم› نىڭ كىشى-

لەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى ئېلىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ خرىستىئان د
غا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن كەلمۇ ھەم چوڭقۇر.»
مەن مېنىڭ. خات ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى باھا ھەم مۇلاھىزىلىر
ئىستاتا كەلتۈرۈشتىن تاشقىرى يەنە ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئادۋوكا
ناتىق، نەسرىي ئەدەبىيات يازغۇچىسى دارروۋ ئەپەندىنىڭ «ئىنج
بىرلا كىتاب ئەمەس، ئۇ 26 پارچە كىتابنىڭ قوشۇلمىسىدۇر. تەخ
نەن 1000 يىللار ئىچىدە پۈتۈلگەن بۇ كىتابلارنىڭ بەزىلىرى خې
بالدۇر، بەزىلىرى خېلى كېيىن دۇنياغا تارالغان. ئۇ ئاساسلىق
دىن ۋە ئەخلاق ھەققىدىكى كىتابكى، ئەزەلدىن ئىلمىي كىت
ئەمەس.»① دېگەن سۆزلىرىنىمۇ ئىستاتا كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن.
نىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتىم پەقەت پەرھات تۇرسۇننىڭ ئۇچ
چىققان ئەخمىقانە تەلۋىلىكىگە رەددىيە بېرىشتىنلا ئىبارەت.

پەرھات تۇرسۇننىڭ بۇ «كاتتا رومانى» دا مىليونلىغان مۇسۇلما
لارنىڭ دىنىي غۇرۇرىنى ئازابلايدىغان يۇقىرىقى «كاتتا رەزىللىك
تىن باشقا يەنە خەلقىمىزنىڭ ساغلام مىللىي ئەخلاق قارىشىنى ئا
ئاستى قىلىدىغان تېتىقسىز قاراشلار، چۈشكۈنلۈكنى جىنىنىڭ بار
تەشۋىق قىلىدىغان، ئۆلۈۋېلىشنى ئەسەبىيلىك بىلەن تەرغىب قىل
غان بىر قاتار ئېغىر خاتالىقلار سادىر قىلىنغان. ئۆز نۆۋىتىدە
ھەقتىمۇ تەنقىدىي قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشۈم زۆرۈر د
قارايمەن.

رومانىدىكى ئەڭ ئاساسلىق پېرسوناژ تاھىر سۆيگەن قىزنى
بۇزۇق قىز ئىكەنلىكىنى، باشقىلارنىڭ ئۇنى «شاپاقچى» دەپ ئاتاي
غانلىقىنى ئاڭلىغاندا خۇشال بولۇپ مۇنداق ئويلايدۇ: «ئەركىمنى
سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، قەلبىمدە قىلچىمۇ كۈندەشلىك ھېسسىياتى قو
غالمىدى. چۈنكى ئۇ «شاپاقچى» ئىدى. مېنى ئەنسىزلىك ئىلك

① «دۇنيادىكى مەشھۇر سوت - مۇنازىرە نۇتۇقلىرىدىن نەمۇنىلەر» دېگەن كىتاب
206 - بەتكە قاراڭ.

خۇشال قىلغىنى شۇ بولدىكى، ئەمدى ئۇنى ھېچ كىشى يەككە ـ يېگانە
ئىگىلىۋالالمايتتى. . . ئاھا! سۆيۈملۈك شاپاقچى! » «شۇنىڭدىن كې-
يىن. . . ‹شاپاقچى› دېگەن بۇ سۆز مەن ئۈچۈن تولىمۇ گۈزەل ۋە
سۆيۈملۈك تۇيۇلىدىغان سۆز بولۇپ قاپتۇ. » «بەلكىم باشقىلار، مەن
بىلمەيدىغان بىر كىملەر ئۇنى سۆيۈپ، بەدەنلىرىنى مىجىقلاپ يۈرگەن-
دۇ. . . ئۇنىڭ لەۋلىرىدە، بەدەنلىرىدە ھېچكىمنىڭ لەۋلىرى ۋە
قوللىرىنىڭ ئىزلىرى قالمىغاندىكىن. . . ئوخشاشلا بەدەن. . . ئوخ-
شاشلا ئايال. . . مەن ئۈچۈن بەرىبىر! . . . »
بۇنداق تېتىقسىز قاراش رومانىنىڭ پەقەت بىر يېرىدىلا تاسادىپىي
يېزىلىپ قالغان ئەمەس. يازغۇچى پۈتكۈل مۇھەببىتى بىلەن ھېسداش-
لىق قىلىپ ئۆزىنىڭ پىروتوتىپى ئاساسىدا ياراتقان تاھىر ئىسىملىك
بۇ لامزەللە پېرسوناژ رومانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۆزى ئۆلگىدەك
ياخشى كۆرىدىغان قىزنى باشقىلارنىڭ «جالاپ» دەپ سۆپەتلىگىنىنى
ئاڭلىغاندا «جالاپ بولسىمۇ چىرايلىق بولسىلا خوتۇن قىلىۋېرىمەن»
«‹جالاپ›، نېمە دېگەن گۈزەل، نېمە دېگەن يېقىملىق سۆز ـ ھە!
‹جالاپ› دېگەن سۆز كىمگىمۇ سەت گەپ تۇيۇلسۇن؟ ! » «مەن نې-
مىشقىدۇر بىر كىمنىڭ بىرەر ئايالنى ‹جالاپ› دەپ تىللاۋاتقىنىنى
ئاڭلىغان ھامانلا گەرچە ئۇلار تىللاۋاتقان ئايالنى كۆرۈپ باقمىغان
بولسامىمۇ، ئەڭ گۈزەل ئايالنىڭ قىياپىتىدە كۆز ئالدىمغا كەلتۈرەت-
تىم. ئۆمرۈمدە مېنى تاڭ قالدۇرغان، ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىكى بى-
لەن ئۇيات ھېس قىلدۇرغان مەھەللىمىزدىكى گۈزەل ئاياللار، ئوقۇت-
قۇچىلىرىم ۋە دادامنىڭ خىزمەتداشلىرى. ‹جالاپ› دېگەن سۆزنى
ئاڭلىغان ھامان يادىمغا شۇلار كېلەتتى. » دەپ ئويلايدۇ. سۆيگەن
قىزىنى: «مەن سىزنى دائىملا بايۋەچچە ئەرلەر بىلەن بىللە قاۋاقخانى-
لاردا، رېستورانلاردا بىللە يۈرگەن ھالدا كۆرىمەن. سىز ئۆز گۈزەل-
لىكىڭىزنى دۇنيادىكى ھەممە ئەرلەردىن ئايىمايسىز! » «سىز دۇنيادى-
كى ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ ئۇلۇغ جالاپ. » دەپ نومۇسسىزلارچە مەدھىيىلەيدۇ.

ئادەمنىڭ قوسقۇسىنى كەلتۈرىدىغان بۇ ھايانلارنى ئوقۇغان قورمەن پەرھات تۇرسۇننىڭ نەزىرىدە ساغلام كىشىلىك مۇناسىۋ ئالىيجاناب مىللىي ئەخلاق ۋە نورمال ئەرلىك غۇرۇرنىڭ ھېچنېم ئەرزىمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيدۇ. مېنىڭچە بۇنداق لا ئىدىيىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىش ئىنتا ئېغىر مەسئۇلىيەتسىزلىك، ھەتتا ئەۋلادلار ئالدىدا سادىر قىلىن ئېغىر جىنايەت ھېسابلىنىدۇ.

پەرھات تۇرسۇن رومانىدا يەنە ئىنچىكە ھالدا ئۆلۈمنى تەرغ قىلىپ، چۈشكۈنلۈكنى ئۇلۇغلايدۇ. بۇنداق بىمەنە ئىدىيە قىلچە ئ تىمائىي مەسئۇلىيەت ئېڭى ۋە ۋىجدانىي بۇرۇچ تۇيغۇسى يوق يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت ئەركىنلىكى دائىرىسىدىكى ئىش بولسىمۇ لېكىن بۇنداق ئىدىيە ئىنسان روھىنى زەھەرلەشتە خىراۋىتىندە قىلىشمايدۇ.

پەرھات تۇرسۇن رومانىدا بۇ ھەقتە مۇنداق قۇرلارنى يازغان «كىشىلەر «ئىگە، دەپ ھاياتقا قەدەم باسقان ئاشۇ كۈندىن باشلا بۇ دۇنيادا پەقەت ئۆلۈۋېلىشقا كىشىلەرنى قايىل قىلالىغۇدەك ئەقىلگە سىغقۇدەك، مۇكەممەل يەنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدىغان ھېچكىم كۆز يۇمالمايدىغان بىر خىل باھانە ـ سەۋەبنى تېپىش ئۈچۈن ياشايدۇ. كىشىلەرنىڭ ياشاشتىكى بىردىنبىر مەقسىتى پەقەت ئۆلۈمگە تولۇق بىر باھانە ـ سەۋەب تېپىش ئۈچۈندۇر...» «ياشاش ئار زۇسى — پەقەت ئۆلۈمدىن قورقۇشنىڭلا مەھسۇلى!» «ھايات مە لۇبىيەت بىلەن تولغان» «كىشىلەرنىڭ ئۆلۈمنى ئەھمىيەتلىك ئۆلۈ ۋە ئەھمىيەتسىز ئۆلۈم دەپ ئايرىشى نەقەدەر كۈلكىلىك ـ ھە! ئاد ئۆلۈپ بولغاندا ئۇنىڭ ئۈچۈن نېمىنىڭمۇ ئەھمىيىتى بولسۇن!» «ئۆ لۈمنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىكى ھەر قانداق خىيال ئەمەلىيەتتە ئۆلۈ نىڭ بىر خىل مەڭگۈلۈك ئاخىرلىشىش ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قى ماسلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، قانداقتۇر ھايات يەنە داۋاملىشىدۇ دې

ئويلاشنىڭ مەھسۇلى. بۇنداق ئويلاش ئىدېئالىزمنىڭ پاتقىقىغا پېتىشتۇر.» «ئاتالمىش ئەھمىيەتلىك ئۆلۈملەرنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ئۆلارنىڭ زادىلا ئۆلگۈسى يوقلۇقىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.» «ئۆلۈۋېلىش ھايات تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىق ئەمەس، بەلكى ھاياتنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشتۇر» «ئەھمىيەتلىك ياكى ئەھمىيەتسىز ئەكەنلىكىنى بىز ئۆلۈمنىڭ سەۋەبىدىن ئىزدىمەسلىكىمىز لازىم، چۈنكى پەقەت ئۆلۈۋېلىشنىڭ ئۆزىلا ئەھمىيەتلىك...» «ئۆلۈۋېلىش بولسىمۇ ئۆز ئىلكىدە بولسۇن، رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ ئاستا ـ ئاستا قىرىتىپ ئۆلتۈرۈشىنى كۈتمە!» «ساڭا ئۆزۈڭ خالاپ بۇ دۇنياغا تۇغۇلماستىن، باشقىلارنىڭ سېنى مەجبۇرىي تۇغۇپ قويغىنىمۇ يېتىپ ئاشىدۇ.» «ئادەملەرنىڭ دۇنيادىن ئېلىۋالىدىغىنى ئۇزۇقلۇق بولغىنى بىلەن قالدۇرۇپ كېتىدىغىنى پەقەتلا ئەخلەت دۆۋىسى بىلەن پوق.» «ئۆلۈم توغرىسىدا ئويلانماسلىق ئەمەلىيەتتە ئۆلۈم تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىقتۇر.» «مەن دائىم ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ بىردىنبىر ۋە ئاخىرقى قۇتۇلۇش يولى بولمىغان بولسا قانداقمۇ قىلاتتىم دەپ ئويلاپ كېتىمەن» «بۇ دۇنيادا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، يۈرەك قېنىمنى سەرپ قىلغۇدەك ھېچ نەرسە يوق.» «ماڭا بىردىنبىر كېرىكى مەڭگۈلۈك يوقىلىش!» «ئاھ! سۆيۈملۈك ئۆلۈم!»

پەرھات تۇرسۇننىڭ بۇ قەدەر چۈشكۈن قاراشلىرى ماڭا مىسىر زۇڭتۇڭى ئەنۋەر ساداتنىڭ مۇنۇ سۆزىنى ئەسلەتتى: «ئەگەر بىر ئادەم ھېچنىمىگە ئېتىقاد قىلمىسا ئۇ بىر قالايمىقانچىلىق ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ. بۇ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ كىشىلىككە ياتىدىغان ھەر قانداق نەرسىنى، ئۇلۇغلۇققا ياتىدىغان بارلىق نەرسىلەرنى، شۇنداقلا ئادالەت، ياخشىلىق، ھۆرلۈك ۋە ئادەمگەرچىلىك ئەنئەنىسىنى تەرك ئەتكەن بولىدۇ.»

ئىنسانىيەت تارىخىدا چۈشكۈنلۈكنى تەرغىب قىلىدىغان بۇنداق ئىدىيە بىر ئېقىم سۈپىتىدە ئەلمىساقتىن بېرى مەۋجۇد بولۇپ كەل-

مەكتە. لېكىن، نىچشېدەك مۇنەۋۋەر پەيلاسوپلار «بۇ دۇنيادا ئۆلـ
تەرغىباتچىلىرى بار، شۇنىڭدەك ھاياتىدىن ۋاز كېچىشكە دالالەت ...
لىنىدىغانلارمۇ بار. ئەڭ ۋەھشىيلىرىنىڭ قەلبى ياۋۇزلۇق بىلـ
تولغان، ئۇلاردا شەھۋانىيلىق ۋە ئۆزىنى بەربات قىلىشتىن با...
ھېچنېمە يوق — ئۇلارنىڭ شەھۋانىيلىقى ئۆزىنى قۇرۇتۇشتىن با...
نەرسە ئەمەس. ئۇلار تۇغۇلۇپلا ئۆلىدىغان روھنىڭ قۇرتلىرى. بىزا...
لىق ۋە ۋاز كېچىش تەلىماتى ئۇلارنىڭ تەقەززاسى. ئۇلار بىر
بىمارنى، قېرىنى ياكى ئۆلۈكنى ئۇچراتسا، «ھاياتلىق بەربات بولدى
دېيىشىپ كېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھالاك بولغىنى ئۇلارنىڭ ئۆزى ...
مەۋجۇتلۇقنىڭ بىر تەرىپىنىلا كۆرىدىغان كۆزى.» دەپ خىتاپ قە...
لىپ، بۇنداق «تۇگىشىش نەزەرىيىسى»گە قاتتىق نەپرەتلەنگەن.
بەلكىم پەرھات تۇرسۇن ئۆز رومانىدا بۇنداق چۈشكۈنلۈكنى،
ئۆلۈمنى، شەھۋانىيلىقنى، ئىدراكسىزلىقنى، ئېتىقادسىزلىقنى،
ئەخلاقسىزلىقنى باشتىن ئاخىر كۈچەپ تەرغىب قىلغانلىقىنى ئاقلاش
ئۈچۈن، مەن يازغان باش پېرسوناژ تاھىر ئاشۇنداق خاراكتېرگ...
ئىگە، ئۇ پىسخىكىسى بىنورمال پېرسوناژ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ماڭ...
ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، پەقەت ئۆزىگىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، مەن ئەسل...
ئۇنىڭغا دۇنيا قارىشىمنى يۈكلىگىنىم يوق، ئۇنىڭ روھىي دۇنياسى...
نىڭ قانداق بولۇشى ئۆزىنىڭ ئىشى، دېگەندەك سەپسەتىلەرنى كاپىل...
دىشى مۇمكىن. مەن ئۇنىڭ مۇشۇنداق غىتمەكلەرچە باھانە ـ سەۋە...
لەرنى كۆرسىتىشى مۇمكىنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ ئۇنىڭغا «ئۇنداقتا
نېمىشقا بۇنداق خاھىش سىزنىڭ ھەممە ئەسەرلىرىڭىزدە ئىزچىل ئۆز
ئىپادىسىنى تاپىدۇ؟ ئۇ ئەسەرلىرىڭىزدىكى ئىدىيە، دۇنيا قاراش، تەس...
ۋىر، پېرسوناژلار روھىيىتى نېمە دېگەن ئىزچىللىقتا ئىگە؟» دەپ
سوئال قويىمەن ھەم بۇنداق ئىزچىللىقتا دائىر بىر قاتار پاكىتلارنى
كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.
پەرھات تۇرسۇننىڭ 1990 ـ يىللاردىن بۇيان «تەڭرىتاغ» ژۇر...

نىلىدا ئېلان قىلىنغان «مەسىھ چۆلى»، «كېسەل»، «چىنار» قاتار-لىق ئۈچ پوۋېستى 1998 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن «مەسىھ چۆلى» دېگەن نام بىلەن توپلام قىلىنىپ نەشر قىلىنغانىدى.
مەن بۇ يەردە مەزكۇر توپلامغا كىرگۈزۈلگەن يۇقىرىقى ئۈچ پوۋېست بىلەن ئۇنىڭ «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدىكى ئىزچىللىقلارنى ۋە ئوخشاشلىقلارنى ئوقۇرمەنلەرگە بەت نومۇرى بويىچە بىر - بىرلەپ مىسال كەلتۈرۈپ، پەرھات تۇرسۇننىڭ ئىجادىيەتتە ئىزچىل ھالدا قايسى مۇقامغا توۋلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.
«ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» دىكى باش پېرسوناژ تاھىر «مەن دائىم ھەسرەتلىك خىياللارغا چۆمۈلۈپلا يۈرگەچكە باشقىلارنىڭ خۇشال ھا-لىتىنى كۆرۈشنى نېمە ئۈچۈندۇر زادىلا خالىمايتتىم.» (265-بەت) دېسە، «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژمۇ ئوخشاشلا «ئادەتتە ھىجايغان ياكى كۈلگەن ئادەمنى كۆرسەم ئەرۋاھىم ئۇچاتتى» (توپلام-نىڭ 176 - بېتىدە) دەيدۇ. «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» دىكى تاھىر بىلەن «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژ ئوخشاشلا قاراڭغۇلۇقتىن ئارام تاپىدۇ، مەسىلەن: «چىنار» دا «مەن چىراغنى يېقىشنى خالىمى-دىم. چۈنكى قاراڭغۇلۇق ئادەمگە بىر خىل ئازادلىك بېغىشلايدۇ» (توپلام 218 - بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، روماندا «مەن قاراڭغۇ-لۇقنى ياقتۇرىمەن. پەقەت قاراڭغۇلۇقلا مېنىڭ دىلىمغا ئارام بېرەلەي-دۇ.» (445 - بەت) دەپ يېزىلغان.
پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئايال پېرسوناژلارنىڭ ھەر قانداق ئەرنى كۆرسە ھاۋايى ھەۋىسى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «ھەربىر ئەر بىلەن ئۇچراشقان چاغدا ئۇنىڭ بولاقتەك كۆزلىرىدە مۇھەببەتكە تامامەن يات بولغان ھېسسىيات ۋە روھ بىلەن مۇناستۇۋەت-سىز، پەقەت بەدەنگىلا تەۋە بولغان بىر خىل ھاۋايى ھەۋەس دولقۇنلى-رى كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى» (رومان 331 - بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدا «ــ مەن ئەرلەرنى سۆيمەيمەن،

پەقەت ئۇلار ئارقىلىق ھەۋەسىمنى قاندۇرىمەن» (توپلام 256 ـ بەت
دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇنىڭ ئايال پېرسوناژلىرى
ئوخشاشلا بۇزۇق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ھەم ئۇلارنى ياخشى كۆرىدىغان
يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتكەن جۈملىسىمۇ ئوخشاش تۈزۈلگەن. مەسىلەن
روماندىكى تاھىر سۆيگەن قىزى پەرىدەنى «سىز ئۆز گۈزەللىكىڭىزنى
دۇنيادا ھەممە ئەرلەردىن ئايىمايسىز! . . . پۈتۈن دۇنيادا پەقەت مەنـ
دىنلا ئايايسىز.» (456 ـ بەت) دېسە «كېسەل» پوۋېستىدىكى باش
پېرسوناژمۇ «پەقەت مەنلا سىزگە ئېرىشەلمىگىنىم بىلەن باشقىلار
سىزگە خالىغانچە ئېرىشەلەيدۇ» (توپلام 153 ـ بەت) دەيدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرىغا قۇياش بەك خۇنۇك كۆرىنىـ
دۇ. مەسىلەن، روماندا تاھىرغا «قۇياش ئۇپۇقتا خۇددى كىرلىك
ئۈستىدىكى قاچانلاردىدۇر قېتىپ قالغان قان داغلىرىدەكلا كۆرىنىدۇ.»
(381 ـ بەت)، «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژغا «ئاسماندا
قۇياش خۇددى يۇندا قاچىلانغان جاۋۇردا ئۈيۈپ قالغان مۇزدەك،
خۇنۇك پارقىراپ» تۇرغاندەك كۆرىنىدۇ (توپلام 339 ـ بەت).

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرى گۈزەل ئاياللارنى كۆرسە
ئوخشاشلا نەپرەتلىنىدۇ. مەسىلەن: «مەسىھ چۆلى» دە «ئۇنىڭ گۈـ
زەللىكىگە يۇرىكىم ئېچىشقاندەك بولۇپ، ئۇنىڭغا نەپرەت بىلەن لەپپە-
دە قاراپ قويدۇم» (توپلام 72 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا،
«كېسەل» پوۋېستىدا «كوچىلاردا پات ـ پات ئۇچراپ قالىدىغان گۈـ
زەل ئاياللارغا ھەممىدىن بەكرەك نەپرەتلىنەتتىم.» (توپلام 151 ـ
بەت) «ھەر بىر چىرايلىق قىزنى كۆرسەم ئىچىم ئاچچىق ئېچىشاتتى»
(توپلام 209 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەر پېرسوناژلىرى ئوخشاشلا ئۆزىگە گۈزەل
ئاياللاردىن نېسىۋە تەگمىگەننىگە قاتتىق ئۆكۈنىشىدۇ. مەسىلەن، رو-
ماندا تاھىر «سىزدەك گۈزەل ئايالغا پەقەت بىرلا ئادەم ئېرىشى

باشقىلار ئېرىشەلمىسە بۇ تەڭسىزلىككە كىممۇ چىدىيالىسۇن؟» (492 ـ بەت) دېسە، «كېسەل» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژمۇ «گۈزەل ئاياللارنىڭ ئىچىدە ھېچبىرسىنىڭ ماڭا تەۋە بولماسلىقى ئىچىمنى قايىنىتىۋەتتى.» (توپلام 209 ـ بەت) دەيدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرىنىڭ ھاياتىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدىكى تونۇشىمۇ تامامەن ئوخشاش. مەسىلەن، رومانىدىكى تاھىر «بىز بۇ دۇنيادا سەزگۈدىن بۆلەك ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيمىز» (497 ـ بەت) دېسە، «چىنار» پوۋېستىدىكى باش پېرسوناژمۇ «ئادەم بۇ دۇنيادا تۇيغۇدىن باشقا ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ.» (توپلام 298 ـ بەت) دەيدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ پېرسوناژلىرى ئەر ـ ئاياللارنىڭ جىنسىي مۇناسىۋەتنى قاراشتۇرۇپ، خالىي جايدا ئېلىپ بېرىشتىن قاتتىق ئەيمىنىدۇ. مەسىلەن، «مەسىھ چۆلى» دە «ئىنسانلار بىھۇدىلا دائىم بىر خىل جىنايى تۇيغۇ ئاستىدا ئازابلىنىپ ياشايدۇ. ئۇلار... ئۆزلىرى ئىگە بولالايدىغان دۇنيادىكى بىردىنبىر ئەڭ گۈزەل لەززەتنى زۇلمەت قوينىدا يوشۇرۇپ، قاراڭغۇلۇقتا ئۆزلىرىدىكى جىنايى تۇيغۇ بىلەن دەپسەندە قىلىشىدۇ.» (توپلام 77 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «چىنار» ناملىق پوۋېستىدا «كىشىلەر قىلىپ پەردىلەر ئارقىلىق ھېلىقى ئىشلىرىنى كەچۈرگۈسىز جىنايەتتەك يوشۇرىدۇ، مەن ئۇلارنىڭ بۇنى جىنايەت ھېس قىلىنىشىغا ۋە يەنە جىنايەت ھېس قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بېرىشىغا ھەيران قالىمەن، بۇنى زادىلا چۈشىنەلمەيمەن.» (توپلام 300 ـ بەت) دەپ يازىدۇ.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە ئانانىزم مەسىلىسى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ ۋە بەزىدە ئوخشاش مەزمۇندا تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا «تاھىر ئاسىيە بىلەن بىللە بولغىنىدىن نېمىشقا شۇنچىۋالا ئازابلىنىپ كېتىدۇ؟ ... ئۇ جىنسنى باشقا كىشىلەردەك نورمال بىر خىل لەززەت سۈپىتىدە قوبۇل قىلالماي-

دۇ. بۇنى قوبۇل قىلىش ئۇنىڭدا پەرىشانلىق ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئەيىب. لەش تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ، خۇددى ئانانىزم كەلتۈرۈپ چىقارغان تۇيغۇدەك.» (431 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدىمۇ ئوخشاشلا «بەلكىم ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە قىلسام، قەلبىم مۇھەببەت شادلىقىغا ئەمەس، بەلكى ئانانىزم قىلغاندىن كېيىنكى پۇشايمان تۇيغۇسىدەك ئېغىر روھىي جىنايەت ھېسسىياتىغا چۆمۈشى مۇمكىن» (توپلام 211 ـ بەت) دەپ يېزىلغان. «چىنار» ناملىق پوۋېستىدا بولسا «مەن ئۆز ـ ئۆزۈم بىلەن قىلىشقان گەپلىرىمنىمۇ خۇددى كېچىلىرى دېرىزىلەرنى مارىغان، ئانانىزم قىلغان ئىشلىرىم-دەك باشقىلاردىن مەخپىي ساقلايمەن» (توپلام 306 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

ئاپتورنىڭ گەپ تاپالمىغاندەك ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم پىسخىكى-سى بىنورمال، ئۆزىگە قويغان ئەخلاق تەلىپى تۆۋەن ئادەملەرنىڭ رەسۋالارچە ئېلىپ بارىدىغان جىنسىي قىلمىشلىرىنى بىلدۈرىدىغان «ئانانىزم» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئۈچ ئەسىرىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشى يازغۇچىنىڭ چاكىنا روھىيىتىنى ۋە ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈ-كىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر ئەينەك، خالاس!

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە ئالاھىدە مۇقەددەسلەشتۈ-رۈلۈپ، پېرسوناژلىرىنىڭ روھىيىتىدىكى ئۆزگىچە خاسلىق سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن «ئاخىرلىشىش تۇيغۇسى» («تۈگىشىش تۇيغۇسى») دىن ئىبارەت ئىدىيە ئۈچ ئەسىرىدە تەكرار تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا «بىراق ئۇنىڭ قەلبىنى يەنە نېمىش-قىدۇر بىر خىل چۈشىنىكسىز «ئاخىرلىشىش تۇيغۇسى» قاپلىۋالغاندى.» (رومان 240 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «مەسىھ چۆلى» پوۋېستىدا «ئۇ مېنىڭ ئالدىمدا ھەقىقىي مەۋجۇت ماددىغا ئايلانغاندا مەن ئەلڭ دەسلەپكى «پۈتۈنلەي تۈگىشىش» ھېسسىياتىغا كەلگەنىدىم.» (توپلام 69 ـ بەت) «مەن زارىقىپ كۈتكەن «تۈگەشتىم» دېگەن

ھېلىقى تۇيغۇ ۋۇجۇدۇمنى ۋاششىدە تىترىتىپ ئۆتتى» (توپلام 93 ـ بەت) دەپ يېزىلغان. «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدا بولسا «گۇمران بولۇش، قىيامەت توغرىسىدىكى سىرلىق خىياللار ۋە تۇيغۇلارمۇ بۇنداق، تاما-مەن تۈگىشىش، تەك ئادەمنى جەلپ قىلالمايدۇ.» (توپلام 155 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۇرسۇننىڭ «جىنسىي تەشنالىق» ھەققىدىكى مۇلاھىزى-سىمۇ ئەسەرلىرىدە ئوخشاشلا تەكرارلانغان. مەسىلەن، «كېسەل» ناملىق پوۋېستىدا «جىنسىي ئېچىرقاش تاماققا بولغان ئېچىرقاشقا ئوخشىمايدۇ، چۈنكى ئادەملەر تاماق يېمىسە ئۆلگىنى بىلەن جىنسىي ئالاقە قىلمىغانغا ئۆلۈپ قالمايدۇ» (توپلام 157 ـ بەت) دەپ يېزىلغان بولسا، «ئۆلۈۋېلىش سەنئىتى» رومانىدا «جىنسىي تەشنالىق ئەڭ كۈچلۈك، بىراق ئۇ ئادەم ئەڭ ئۇزاق چىدىيالايدىغان تەشنالىق، شۇنداقلا ئەڭ ئازابلىق تەشنالىق. چۈنكى ئۇ روھىي جەھەتتىكى تەشنا-لىق، ئاچلىقتا ئادەمنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك تەشنالىقى قاندۇرۇلمىسا ئۇ ئۆلىدۇ.» (908 ـ بەت) دەپ يېزىلغان.

پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەسەرلىرىدە بۇنداق تەكرارلىقلار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، بابىلون (بابىل) شەھىرى توغرىسىدىكى بايانلار ۋە ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدىكى بايانلار رومانى-دا تىلغا ئېلىنغاندىن سىرت «مەسىھ چۆلى»، «كېسەل» قاتارلىق پوۋېستلىرىدىمۇ ئوخشاش تىلغا ئېلىنغان. بىر ئاپتورنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇنداق ئادەمنى بىزار قىلىدىغان ئوخشاشلىقنىڭ كۆپ بولۇشى بەدى-ئىيلىك مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدىغان سەلبىي ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن مەن بۇ يەردە مەسىلىنى بۇ نۇقتىدىن تىلغا ئالماقچى ئەمەس، بەلكى بارلىق ئەسەرلەردە پەرھات تۇرسۇننىڭ ئەخلاق قارىشى، قىم-مەت قارىشى ۋە دۇنيا قارىشى ئىزچىل ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ مەلۇم باھا، قاراش ۋە ئۆلچەملىرى قانداقتۇ پېرسوناژلارنىڭلا ئەرسىسى ئەمەسلىكىنى تەكىتلىمەكچى. ئېنىقراق ئېيتقاندا پەرھات

تۇرسۇن ئۆزىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى ۋە دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەشتە تاھىر قاتارلىق پېرسوناژلارنى ئارىيەت ئالغان. بارلىق چېكىدىن ئاشقان دۇنيا قاراشلارنىڭ ۋە كىشىنى سەسكەندۈرىدىغان چاكىنا، ئېتىقادسىز، رەزىل ھېس - تۇيغۇلارنىڭ ئۆزىسى دەل ئاپتورنىڭ قەلبى، خالاس! چۈنكى لۇشۈن ئېيتقاندەك «بولاقتىن سۇ چىقىدۇ، تومۇردىن قان چىقىدۇ».

بىلىش كېرەككى، ئۆز خەلقىنىڭ غۇرۇرىغا ئۇنتۇلغۇسىز ئازار بەرگەن تۇزكورلۇقنى، ئالىيجاناب مىللىي ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى ئاياغ ئاستى قىلغان ناچىنىسلارچە قىلمىشنى ئۇيغۇر خەلقى ھەرگىزا كەچۈرمەيدۇ. ئەخلاق ۋە ئىدراكنى تەرك ئېتىدىغان، پەقەت سەزگۇ ۋە شەھۋانىيلىقنىلا تەرغىب قىلىدىغان بۇنداق چۈپرەندە يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى زەھەرلىك ئىدىيىنى ساغلام ئىنسانىي روھقا ئىگە ئوقۇرمەنلەر توكۇرۇپ تاشلايدۇ.

1999 - يىل، ئۆكتەبىر، ئۈرۈمچى

ئاخىرەتكە خەت

— شائىر دوستۇم غەنى رەشىدىنى ئەسلەيمەن

غەنى، سەن ئۆلۈپ كەتتىڭ. ئۆلۈم ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ ھادىسە، سەن ئۆلۈپ كېتىۋىدىڭ، مەندە ئۆز - ئۆزۈمگە نىسبەتەن چوڭقۇر ئويلىنىش ئىستىكى تۇغۇلدى. مەن ھاياتىمدا ئۆزۈم ئەزەلدىن ھېس قىلىپ باقمىغان بوشلۇقلارغا قايتا نەزەر سېلىشقا باشلىدىم. ھەيرانمەن، ھامىنى ئۆلۈپ كېتىدىغان بىزلەرنىڭ بۇ ئۆتكۈنچى ئەلەم بىلەن باغلانغان رىشتىمىز نەقەدەر كۈچلۈك - ھە، دەرۋەقە، چايكوۋىسكى ئېيتقاندەك، ھامىنى بىر كۈنى «ئەجەل دېگەن بايقۇش مەلۇم بىر بۇلۇڭ - پۇشقاقتىن توقمىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ بېشىمىزغا سالىدىكەن».

پەيلاسوپلار، سەنئەتكارلارنىڭ ئۆلۈمگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ھەر خىل، ئۆلۈمنىمۇ ھەر خىل قارىساڭ سېنى گاڭگىرىتىپ قويىدۇ. ھېمىڭۋايدەك ئۇلۇغ يازغۇچى «ئۆلۈم ئەڭ گۈزەل جىمجىتلىق» دەپ ئۆلۈمنى مەدھىيىلىگەن ھەم ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. مەشھۇر سەنئەتكار چايكوۋىسكى: گۆرىستاننى «ئىپلاس ئۆڭكۈر» دەپ ئاتاپ، باقىي ئالەمگە كېتىشتىن دەككە - دۈككە بولغانىدى. 20 - ئەسىردىكى مەشھۇر پەيلاسوپ بېتران روسسېل 98 يېشىدا «مەن بۇ دۇنيادىن بىزار بولۇپ ئايرىلدىم» دەپ ئېيتىپ، ئۆلۈمنى «قۇتۇلۇش يولى» دەپ چۈشەنگەن. گېرمانىيە پەيلاسوپى شوپېنخا ئۇئېرمۇ ئۆلۈمنى مەيلى پەلسەپە، ياكى دىن نۇقتىنىسىدىن بولسۇن، بىر خىل «قۇتقۇزغۇچى شىپالىق دورا» دەپ قارىغانىدى. مېنىڭچە ئۇلۇغ ئالىم ئېينىشتېيننىڭ ئۆلۈمگە تۇتقان مۇئامىلىسى كىشىنى ھەقىقەتەن قا-

يىل قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەر قانداق مەسىلىگە ئاددىي، ماس، مۇۋاپىق جاۋاب تېپىشتەك تەپەككۇر ئۇسۇلى بويىچە ئۆلۈم مەسىلىسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازغان:

«راست: ھەممە ئادەم ئۆلىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا، پەقەت مۇشۇ نۇقتىدىلا ھەممە ئادەم باباراۋەر. بەزى سىياسەتچىلەر قانداقتۇر ھەممە ئادەم باباراۋەر يارالغان دەيدۇ. مىليونىر بايلار بىلەن كوچىدىكى قەلەندەرلەر ئوتتۇرىسىدا نەدىمۇ باراۋەرلىك بولسۇن! باي ئاق تەنلىك-لەرنىڭ بالىلىرى بىلەن نامرات نېگىرلارنىڭ بالىلىرى دۇنياغا كەلگەن بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپلا باراۋەر ئەمەس. ئۇلار خۇدا ئالدىدىمۇ بارا-ۋەر ئەمەس. پەقەت ئەزرائىل ئالدىدىلا ھەممىيلەن باباراۋەر».

«راست، ھەممە كىشى ئۆلىدۇ. ئۆلۈم ئەڭ ئاخىرقى قۇتۇلۇش، مەڭگۈلۈك ئەركىنلىك. ئۆلۈم ۋۇجۇدىمىزدىكى بارلىق كىشەن-لەرنى — ماددىي، مەنىۋى، شەكىللىك، شەكىلسىز كىشەنلەرنى پاچاقلايدۇ. ئۆلۈكنىڭ ئازاب چەككەنلىكىنى كىم كۆرۈپتۇ؟ پەقەت ئۆلۈك ۋە تۇغۇلمىغان بوۋاقلا ئەتىكى بەختسىزلىك ۋە ئاپەتتىن قورق-مايدۇ. لېكىن ئادەملەر ئۆلۈمدىن ئومۇمىيۈزلۈك قورقىدۇ. بۇنىڭ قىلچە ئاساسى يوق، پەقەت شەخسىي ھايات ئاياغلاشقاندىلا، ئاندىن تۈرلەر ھاياتنىڭ داۋاملىشىشىغا كاپالەت بەرگىلى بولىدۇ. تەبىئەت نېمە دېگەن ئەپچىل، نېمە دېگەن مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرغان — ھە؟ بىراق كۆپچىلىك ئۆلۈمدىن قورقىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەخمەقلىق، لېكىن كىشىلەر ئۆلۈمنىڭ قورقۇنچىسىز ئىكەنلىكىنى بىلگەن تەقدىر-دىمۇ، يەنىلا ئۆلۈمدىن قورقۇشتىن قۇتۇلالمايدۇ. بۇنىڭ ئۆزى چۈ-شەنگىلى بولمايدىغان سىر، دۇنيادا، كائىناتتا چۈشەنگىلى بولمايدىغان سىرلار قانچىلىكتۇر — ھە...»

غۇنى، ئۆلۈم ھەقىقەتەنمۇ كىشىلىك ھاياتتىكى ئەڭ ئاخىرقى چوڭ ئىش. ئۇنىڭغا قانداق تەييارلىنىش ھەر بىر كىشىنىڭ ھايات ھەققىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىسىنىڭ قانچىلىكلىكىگە باغلىق. «ئە-

بەدىنىلىك قانۇنىيىتى» دىن قېچىپ قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. گەرچە مەن رەھىمسىز رىقابەتكە تولغان 20 - ئەسىرنىڭ قىسىلچاقلىرىدا تېنەپ - تەمتىرەپ يۈرگەن بولساممۇ، لېكىن، خاتالىقلار بىلەن توختىماي كۈرەش قىلىش كېرەك بولۇۋاتقان ئەھۋالدا چېكىدىن ئاشقان ئۈمىدسىزلىك بىلەن ياشاشنى شەرمەندىلىك دەپ تونۇيمەن. گورتاق قىسمەتكە دۇچ كېلىپ، تارىخنىڭ ئازابىنى تارتىۋاتقانلارغا نىسبەتەن گېرمانىيە پەيلاسوپى نىچشې ئېيتقاندەك «ھاياتقا بەرداشلىق بەرمەك ھەقىقەتەن مۇشكۈل! شۇڭا بىچارىلىق قىلماڭلار، ھەممىڭىز ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىمىزگە ئالغان ھالدا ئىشەك ۋە مىدە ئىشەكلەرمىز» دېگۈم كېلىدۇ.

ھەر بىر ئىنسان ئۈچۈن ئېيتقاندا تۇغۇلۇشنىڭ ئۆزى ياشاشقا مەجبۇر قىلىنغانلىق. ياراتقۇچى بىزنى مەقسەتلىك ياراتتى. بىز دەل ياراتقۇچىنىڭ بىزنى يارىتىشتىكى مەقسىتى ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىز كېرەك. قارىماققا ئىنسان ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنىڭ بىر قېتىملىق سەۋەنلىكى تۈپەيلى ئاپىرىدە بولۇپ قالغاندەك كۆرۈنىسمۇ، لېكىن، ماھىيەت بىزنى مەڭگۈ تىنىم تاپقۇزمايدۇ. ئەپسۇسكى ھەممە كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ ياشاشتىكى مەقسىتىنى چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن. مەن ياشاشتىكى مەقسىتىمنى ھەقىقەتكە ۋە ئەركىنلىككە خىزمەت قىلىش، دەپ چۈشىنىمەن. مانا بۇ مېنىڭ ئېتىقادىم. مېنىڭچە ئۆز ئېتىقادىدىن خاتىرجەملىك ۋە مۇستەھكەملىك بىلەن قەتئىي تەۋرەنمەگەندىلا، ھاياتنىڭ ئاخىرقى چېكىگە قورقۇمسىز يۈزلەنگىلى بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا ھاياتنى قىزغىن سۆيگەنلەرگە ئۆلۈم ئانچە مۇشكۈل تۇيۇلمايدۇ. ئۆلۈمدىن قورقمىغان ئادەم ياكى ئۆلۈمگە پىسەنت قىلمىغان ئادەم كۆپىنچە ھاللاردا ھاياتنى ھەرگىزمۇ چاكىنا ئۆتكۈزمەيدۇ، بەلكى مەردانىلارچە ئۆتكۈزىدۇ.

غەنى، سەن ئۆلۈپ كەتتىڭ، سەن 1994 - يىلى 8 - دېكابىر كۈنى قاراماي دوستلۇق تىياتىرخانىسىدا يۈز بەرگەن دۆلەت ئىچى ۋە

سىرتىنى زىلزىلىگە سالغان پەۋقۇلئاددە چوڭ ئوت ئاپىتىدە قازا قىلدىدىڭ. زالدىكى 796 نەپەر ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچى ۋە كادىردىن سەن بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 325 نەپىرى جېنىدىن جۇدا بولدى. ئەنە شۇ بەختسىز جان ئىگىلىرى ئىچىدە سېنىڭ چالا كۆيگەن تېنىڭ بار ئىدى. ئۆلۈم بىز ئۈچۈن يېڭىلىق ئەمەس، ئەتراپىمىزدا دائىم دېگۈدەك ئەزرائىلنىڭ باغىقىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئاخىرەتكە سەپەر قىلىدىغانلار پات ـ پات ئۇچراپ تۇرىدۇ. لېكىن، ھەر بىر جان ئىگىسىنىڭ قىممىتى ئوخشاش بولمىغاچقا ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ كىشىگە قالدۇرىدىغان تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدىكەن. بەزىدە مەن بىلەن بىر ئىدارىدىكى كىشىلەردىن بەزىسى ئۆلۈپ كەتسە، خۇددى كامبودژا ۋەزىيىتىگە قىزىقمىغاندەكلا پەرۋا قىلمايمەن. چۈنكى بار بىلەن يوقىنىڭ ئارىسىدا ياشايدىغان ئېتىقادسىز ئادەملەر كىشىنىڭ كۆزىگە تۇرۇپ ـ چامغۇرچىلىكمۇ كۆرۈنمەيدىكەن.

دانالار ئادەملەرنى پەقەت ئۈچ خىل تىپقا مەنسۇپ دەپ قارايدىكەن. يەنى، ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە تۈرتكە بولالايدىغان كىشىلەر، يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنى كۆزىتەلەيدىغان كىشىلەر ۋە «نېمە ئىش يۈز بېرىۋاتىدۇ؟» دەپ سورايدىغان كىشىلەر. مېنىڭچە بۇ مەلۇم مەنىدە ھەر بىر كىشىنىڭ ھاياتىنىڭ قىممەت دەرىجىسىنى بەلگىلەيدىغان مىزان بولالايدۇ.

غەنى، مېنىڭ نەزىرىمدە سەن، يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنى كۆزىتەلەيدىغان كىشىلەر تىپىغا مەنسۇپ ئىدىڭ. بۇنى سېنىڭ مىراس قالغان شېئىرلىرىڭ ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. مەن سېنى ئەسلەيمەن. ئەمما ئارتۇقچە ئېچىنمايمەن. چۈنكى ھەممىمىز جالالىدىن رۇمى ئېيتقاندەك «غايىپتىن كەلدۇق، غايىپقا كېتىمىز». گاھىدا مەنمۇ مەلۇم بىر شائىرغا ئوخشاش ئۆلۈمنى:

ئۆلۈم دېگەن راھەتتۇر، راھەت،

باشلىنىقى يوق ئىشخانىلاردەك!

دەپ قاراپمۇ قالىمەن. ئەلۋەتتە بۇ مەندىكى دائىملىق كەيپىيات ئەمەس، بەلكى مەلۇم چاغلاردىكى بىر دەملىك ھاياجانلىق ھېسسىيات. ئەمما مەن ئىزچىل شۇنداق قارايمەنكى، بىز ياشاشتىنمۇ، ئۆلۈشتىن- مۇ قورقماسلىقىمىز كېرەك. شۇڭا مېنىڭ نەزىرىمدە سېنىڭ 30 ياشقا توشمىغان بويتاق ئۆمرۈڭ، پەقەت، خاتىمىسى چۈشمىگەن بىر پارچە شېئىردىن ئىبارەت، خالاس.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»نىڭ 1996 - يىل 26 - نويابىر سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«بۇرۇت ماجىراسى» نىڭ قىممىتى

ئۆزىنىڭ قىزىقچىلىق تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان قەلىمى بىلەن زوقلانغۇچىلار قەلبىدە يىپيېڭى بىر بەدىئىي زېمىن ئاچقان، ئىقتىدارلىق يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ ئەسەرلىرىگە بولغان قىزىقىشىم، ئۇنىڭ «سارالڭ» ناملىق ھېكايىسىدىن باشلانغان. كېيىن ئۇنىڭ بىر - بىرىدىن قېلىشمايدىغان «ئايخان» ، «مۇساپىرلار قاۋىقى، دا» ، «بۇرۇت ماجىراسى» ، «قىرلىق ئىستاكان» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئېسىل ھېكايىلىرىنى ئوقۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولدۇم. ئەلۋەتتە، ئىجتىمائىيلىق ۋە ئېستېتىكىلىق جەھەتلەردە ۋايىغا يەتكەن بىرەر ئەسەرنى ئوقۇپ ھوزۇرلىنىش زوقلانغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا بىر ئامەت. چۈنكى بىزگە كۆپ ھاللاردا ئېستېتىك قىممىتى تۆۋەن، كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئەھمىيىتى يوق ئۇششاق - چۈششەك ۋەقەلەر ۋە كىشىدە تەكرارلىق تۇيغۇسىنى قوزغايدىغان تېمىلار ھەققىدە يېزىلغان، پەند - نەسىھەتنىڭ ئۇ يېقىغا ئۆتەلمىگەن زېرىكەرلىك ئەسەرلەرنى ئوقۇشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنى ئوقۇپ مەيلى ئىجتىمائىيلىق، ياكى ئېستېتىكىلىق يېقىدىن بولسۇن، ھېچقانداق زوق ئالالماي، ئىلاجىسىز ھالدا ئاشۇ ئەسەرلەرنى تاقەت قىلىپ ئوقۇپ تۈگەتكەنلىكىمىزدىن زوقلىنىدىغان ئادەت بىزنىڭ كىتابخانلىق ھاياتىمىزدىكى كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان غەلىتە قىسمەت بولۇپ كەلمەكتە.

مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ يۇقىرىقى ھېكايىلىرىدىكى يۈكسەك ئىجتىمائىيلىق بىلەن ئېستېتىكىلىقنىڭ يۇغۇرۇلىشىدىن ھاسىل بولغان سېھرىي كۈچ مېنى مەھلىيا قىلىپ قايتا - قايتا ئوقۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ روھىي دۇنيارىمدا پەيدا قىلغان زىلزىلە

خاراكتېرلىق ئۈنۈمىنى تەسىرات شەكلىدە ئىپادىلەپ بېقىشقا كۆپ قېتىم تەمشەلگەن بولساممۇ، لېكىن قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدىم. لېكىن «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 9 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان، كېرىمجان ئابدۇرېھىمنىڭ «كۈلكىلىك تراگېدىيە» ناملىق ئەدەبىي تەسىراتىنى ئوقۇپ، ماقالە ئاپتورىنىڭ «بۇرۇت ماجىراسى» دىكى يوشۇرۇن مەنانى بەكلا يۈزە چۈشىنىپ، ماختايمەن دەپ ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىپ، ھېكايىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەنلىكىدىن ئەپسۇسلاندىم. شۇڭا، بىر قىسىم ساددا كىتابخانلارنىڭ «بۇرۇت ماجىراسى» نىڭ قىممىتىگە ئاشۇ ئاددىي تەسىرات ئاساسىدىلا باھا بېرىپ قويۇشىدىن، ھېكايىنىڭ ئىچ ـ ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن يوشۇرۇن مەنا قاتلاملىرىنى بەك يۈزە ھالدا چۈشىنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ قەلەم تەۋرەتمەي تۇرالمىدىم.

«بۇرۇت ماجىراسى» ئۇيغۇر ھېكايىچىلىقىدا مېنى ئەڭ سۆيۈندۈرگەن ھېكايە دەپ ئېيتالايمەن. ئەسەردىكى پىكىر قاتلاملىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئۆتكۈرلۈكى ھەم نازۇكلىقى، دارىتمىلاشلارنىڭ چېتىشلىق دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە دەللىكى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، تىلىنىڭ باشتىن ـ ئاياغ يۇمۇرلۇق خوسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى مېنى نەچچە كۈنلەرگىچە مەستخۇش قىلىپ ھاياجانلاندۇرۇپ، ئويلاندۇرۇپ ھەر كويلارغا سالغان. ئەگەر «بۇرۇت ماجىراسى» دىكى يوشۇرۇن مەنا كېرىمجان ئابدۇرېھىم ئېيتقاندەك «مەن» نىڭ ئەنسىرەش ـ قورقۇمسىراش ئېڭى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەنىۋى تراگېدىيىسىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ ھېكايىنىڭ قىممىتى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئارتۇقچە ئىش بولغان بولاتتى. مېنىڭچە ھېكايىنىڭ جېنى «مەن» نىڭ ئەنسىرەش ـ قورقۇمسىراش ئېڭىنى ئىپادىلىگەنلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى ئالدى بىلەن بازار باشلىقىنىڭ ئەنسىرەش ـ قورقۇمسىراش ئېڭىنى ئىپادىلىگەنلىكىدە. ئەگەر بازار باشلىقىدا بىر بۇرۇتلۇق ئادەم پىچاق كۆتۈرۈپ جېدەل چىقارسا،

قورقىنىدىن بارلىق بۇرۇتلۇقلارنى تىزىملايدىغان، پۈتۈن بازارنى چۇۋۇپ توقۇشقا تەييار تۇرىدىغان، ھەم خەۋپلىك، ھەم كۈلكىلىك پىسخىك ئادەت بولمىغاندا ئىدى، «مەن» ئۇنچىۋالا ھودۇقۇپ، قورقۇپ كەتمىگەن بولاتتى. تەكرار - تەكرار چۇۋۇپ توقۇلۇشتىن ئىبارەت بەختسىز قىسمەت بۇ بۇرۇتلۇقلارنى ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئىچىگە گىرىپتار قىلغان. بۇ ھال تەبىئىي ھالدا بۇ بۇرۇتلۇقلارنىڭ ۋۇجۇدىدا يەنە يېڭىش تەس بولغان پىسخىك ئاجىزلىقنى شەكىللەندۈرگەن. بازار باشلىقى چوڭقۇر ئەنسىزلىك ئىچىدە ئېيتقان، ئىسكەندەرنىڭ پېشانىسىگە پىچاق ئاتقان، چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ غەربكە كەتكەن بۇرۇتلۇق پىچاقچىلارنىڭ ئەينى يىللاردىكى باتۇرلۇقى، قاراملىقى ئاللىبۇرۇن يوقىلىپ پەقەت ئۇلارغا ھەيۋەتلىك، قورقۇنچلۇق تۈس بېرىپ تۇرغان ئاشۇ بۇرۇتىلا قالغان بولسىمۇ، لېكىن بازار باشلىقىنىڭ پىسخىكىسىدىكى ئەنسىرەش - قورقۇمسىراشتىن ئىبارەت ئەجەللىك ئاجىزلىق ۋە مەڭگۈ ئۆزگەرمەس پىسخىك ئادەت يەنىلا «بۇ بۇرۇتلۇقلارنى بىرەر پالاكەت تېرىمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟!» دەپ ئويلاندۇرۇپ، ھەر مىنۇت ئەندىشىگە سېلىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇ «چۇۋۇپ توقۇش»تىن ئىبارەت رەزىل ئەڭگۈشتەرىنى ئايىماي ئىشقا سېلىپ تۇرىدۇ. چۇۋۇپ توقۇشتىن مەقسەت ئەلۋەتتە ئۆز كۆڭلىدىكىدەك شەكىلگە ۋە پاسونغا كىرگۈزۈش. ئىنسان ئۈچۈن ئېيتقاندا بۇ ئەڭ چوڭ ئاپەت ئەمەسمۇ؟ ئىنساننى ئۆز خاھىشىدىن، ياشاش ئېتىقادىدىن، ئارزۇ - ئىستەكلىرىدىن مەھرۇم قىلىدىغان بۇ خىل چۇۋۇپ توقۇش نەقەدەر دەھشەتلىك - ھە! ؟. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا «مەن» نىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭى كېرىمجان ئېيتقاندەك كۈلكىلىك، قىزىق تۇيۇلامدۇ؟ ياكى يۈرەكتە ئىچىنىشلىق پىغانلارنى، ھېسداشلىق تۇيغۇسىنى قوزغامدۇ؟

«بۇرۇت ماجىراسى» نىڭ قىممەتتىكى خاسلىقى ۋە يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسى ھېكايىدىكى «چۇۋۇپ توقۇش» مەسىلىسىدە روشەن ئىپا-

دېلىنىدۇ. ئەگەر كېرىمجان ئېيتقاندەك ھېكايىدىكى «كۆلكە ئادەم-
لەردىكى مەنىۋى تراگېدىيىنى — بىھۇدە ئەندىشە - قورقۇمسىراش
بىلەن ھايات خاتىرجەملىكىدىن مەھرۇم قىلىش، ئۆمۈرنى قىسقارتى-
ۋېتىشتەك پاجىئەنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ» بەرگەن دەپ قارىلىدى-
غان بولسا، ئۇنداقتا يازغۇچىنىڭ مەقسىتى: «ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش
ئۈچۈن قورقماي، خاتىرجەم، ئەندىشىدىن خالىي ھالدا ياشاڭلار،
دېگەندىن ئىبارەت بولىدۇ - دە، بۇ ھېكايىدىكى يوشۇرۇن مەنا تولىمۇ
پۇچەكلىشىپ «تۇرمۇش مەسلىھەتچىسى» نىڭ ئەدەبىي تەشۋىقات شەك-
لى بولۇپ قالىدۇ. مېنىڭچە «بۇرۇت ماجىراسى» نىڭ قىممەتتىكى
خاسلىقىنى ھەقىقىي يوسۇندا يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، ھېكايىدىكى
يوشۇرۇن مەنانى چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچە، دارىتمىلاشلارنى نازۇك
يەرلىرىگىچە چۈشىنىش ئۈچۈن، چوقۇم زوقلانغۇچىدا روھىي تەييار-
لىق بولۇشى كېرەك. بۇنداق دېگەنلىك ھېكايىنى مەنپەئەتدارلىق نۇق-
تىسىدىن ئوقۇپ زوقلىنىش كېرەك دېگەنلىك ئەمەس. بەلكى زوقلان-
غۇچى قەلبىدە مىللىي ھېسسىياتتىن ئىبارەت «ئالماس ئاچقۇچ»
بولۇشى كېرەك، دېگەنلىكتىن ئىبارەت. زوقلانغۇچى قەلبىدە چوقۇم
بۇ «ئالماس ئاچقۇچ» بولمايدىكەن ئۇنداقتا «بۇرۇت ماجىراسى» نىڭ
قىممەتتىكى خاسلىقىنى ھېس قىلىپ يېتىش، يوشۇرۇن مەنا قاتلاملى-
رىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.

بىز «بۇرۇت ماجىراسى» نى ئوقۇغاندا ئىنتايىن يۇمۇرلۇق كەيپى-
ياتتا، يەڭگىل تۇيغۇ ئىچىدە ئوقۇيمىز، لېكىن ئوقۇپ بولغاندىن
كېيىن يۈرىكىمىزنىڭ بىرا پاجىئەنى ھېس قىلىۋاتقانلىقىنى، تۇيغۇلى-
رىمىزنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ھېكايە ۋەزىنىنىڭ بارغان-
سېرى ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى سېزىمىز. «مەن» نىڭ بۇرۇتلۇقلارنى
ئىنقىلاپ، تىزىملاۋاتقانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىنكى كۆرگەن چۈشلە-
رى، قىلغان خىياللىرى، ئەتراپىدىكىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى-
سى. . . باشتىن ئاياغ كومېدىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بازار باشلى-

قىنىڭ قورقۇنچ چۈلغىۋالغان، گۇمان، شۇملۇق بىلەن تولغان كاللە-
سى، چۇۋۇپ توقۇشتىن دېرەك بېرىدىغان پوپوزا - ھەيۋىسى، ئاخىر-
قى ھېسابتا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ يالغان بۇرۇتىنى تاقىۋېلىشى. . .
تېخىمۇ كۈچلۈك كومېدىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. لېكىن، مانا
مۇشۇنداق كومېدىيىلىك شەكىل ئىچىدە كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالى-
دىغان بىر تراگېدىيىلىك پىكىر سوزۇلۇپ ياتىدۇ. بۇنىڭ زوقلانغۇچى
قەلبىدە قوزغايدىغان تراگېدىيىلىك ئۈنۈمى، تەسىرى كىشىنى ھەقى-
قەتەنمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇ خىل تراگېدىيىلىك ئۈنۈم زوقلانغۇ-
چىنىڭ جەمئىيەت ھەققىدىكى بىلىشىنى، ئادەملەرنىڭ، ئېنىقراق
ئېيتقاندا دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ روھىي دۇنياسى، ئېڭى ھەققىدىكى
چۈشىنىشىنى، مىللىي پسىخىكا، تارىخىي ئاڭ ھەققىدىكى تونۇشىنى
كۈچەيتىدىغان، ئۇلارنى كۆزىتىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىدىغان «رو-
جەك» بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئازابلىق ئويلىنىش، ئازابلىق
كۆزىتىش خاراكتېرىگە ئىگە زوقلىنىش جەريانىدۇر.

«بۇرۇت ماجىراسى» نىڭ يەرلىك پۇرىقى ئىنتايىن قويۇق. پەقەت
غۇلجىلىقلارغىلا خاس بولغان يۇمۇرلۇق خاراكتېر ۋە يۇمۇرلۇق تىل
ھېكايىنىڭ كومېدىيىلىك مۇقامىنى ناھايىتى تەبىئىي قىزىقارلىقا ھەم
جەلىپكارلىققا ئىگە قىلغان. لېكىن ئۇ ناھايىتى كەڭ ۋە چوڭقۇر
بولغان تراگېدىيىلىك مەزمۇننى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. بۇ خىل
تراگېدىيە ھەرگىزمۇ لىرىكىلىق تۈسكە ئىگە مۇھەببەت تراگېدىيىسى
ئەمەس ياكى بىرەر پالاكەت باسقان بەختسىز ئائىلىنىڭ جەمەت تراگې-
دىيىسىمۇ ئەمەس، بەلكى سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى ئىنتايىن
قويۇق بولغان، پەلسەپىۋى مەنىدىكى ئىجتىمائىي مىللىي پسىخىكا
تراگېدىيىسى.

بىزنىڭ قىممەت قارىشىمىز، ھايات قارىشىمىز، تارىخ قارىشى-
مىز ھەقىقەتەنمۇ ئۆلۈك فورما ئىچىدە دېپىشكە بولىدۇ. بىز ئۆزىمىز-
نىڭ تارىخ قارىشىمىز، تارىخ ئېڭىمىز ئۈستىدە ئويلىنىپ كۆرمىسەك

بولمايدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ بىزدەك تارىخىي كەچۈرمىشى مۇرەككەپ، تارىخىي بىلىم تەشنالىقى كۈچلۈك مىللەت ئۈچۈن بۇ تېخىمۇ مۇھىم. بىز ئۆزىمىزنىڭ مىللىي تارىخىمىزنى تارىخىي پائالىيەتلەر ئىچىدىنلا ئىزدەپ تارىخنىڭ ماھىيەتلىك مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان مەنىۋى تارىخنى تارىخ ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇۋاتىمىز. بىزنىڭ كىتابخانلىرىمىز «يۈز يىل غېرىپلىق» نى ئوقۇغان چېغىدا ئۇنى «رومان» دېگەن كۆز ئەينەكنى تاقىۋېلىپ ئوقۇيدۇ ـ دە، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنىدىكى تارىخىي رومان ئىكەنلىكىنى ئويلاپ باقمايدۇ. بىزنىڭ «مودېرنىزم» دېسە ھەممىدىن ۋاز كېچىدىغان، رېئاللىقنىڭ ۋەزنىنى ئازراقمۇ ھېس قىلمايدىغان بىر قىسىم ياش ئەدىبلىرىمىز «20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر رومان» دەپ قارىلىپ، پۈتۈن دۇنيا ئەدەبىياتچىلىرىنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بۇ روماننىڭ سېھرىي دېگەن ئۇقۇم بىلەن رېئالىزم دېگەن ئىككى ئۇقۇمدىن خاراكتېرلەنگەن ئەدەبىي ئېقىمغا تەۋە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنمەيدۇ. چۈشىنىشنىمۇ خالىمايدۇ. ئەمەلىيەتتە مودېرنىزم ئەدەبىياتىغا تەۋە بولغان سېھرىي رېئالىزملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بۇ رومان لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ غېرىپلىق بىلەن تولغان مەنىۋى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئەڭ ئالىي مەقسەت قىلغان.[1] قارىغاندا «بۇرۇت ماجىراسى» دىمۇ مەنىۋى تارىخىمىزنىڭ روشەن كۆلەڭگۈسى بارمۇ، قانداق؟ بىزنىڭ مىللىي پسىخىكىمىز تەكرار ـ تەكرار چۈۋۈپ توقۇلۇشتىن ئىبارەت بەختسىز قىسمەت جەريانىدا قانداق پاسون، قانداق شەكىلگە كىرىپ قالدى؟ بۇ بىر ئېيتقۇسىز ئازاب. لېكىن رېئاللىق كىشىنى ئازابلايدىغان بۇ ئېچىنىشلىق پاكىتنى رەھىمسىزلىك بىلەن نامايان قىلىپ تۇرماقتا. مانا مۇشۇنداق بايقاش خېلىلا قىيىن بولغان، ئىپادىلەش تېخىمۇ قىيىن بولغان ئازابلىق رېئاللىقنى سەنئەت شەكلىدە ئىپادىلەش مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ قەلىمىگە نېسىپ بولدى. روھىي جەھەتتە ئازابلى-

گەن كونا «ئەنئەنە» نىڭ داۋامى ئىكەن. مېنىڭچە، كېرىمجان ئىلگە-
رىكى ئوبزورچىلىقىمىزدىكى سىياسىي قالپاق كىيگۈزۈشۈپ ئېلىپ
بېرىلغان ئەھمىيەتسىز، خاتا، سەنئەتكە خىلاپ مۇنازىرىلەر بىلەن
ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان نورمال مۇنازىرە-
نى ئارىلاشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغاندەك قىلىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي تەنقىد-
چىلىكنىڭ ئەسەر ھەققىدىكى تەنقىدچىلىكىدە مۇنازىرە تۇسىنىڭ قو-
يۇق بولۇشىنى كېرىمجانغا ئوخشاش پەزىلەتسىزلىك، بىھۇدە ئىسراپ-
چىلىق، تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغانلىق، تەنقىدچىلىكنىڭ ئورنىنى
تۆۋەنلىتىۋەتكەنلىك دەپ قارايدىغان بولساق، بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەدەبىي
تەنقىدچىلىكنىڭ خاراكتېرىگە ئۇيغۇن بولمىغان، بىر تەرەپلىمە، خاتا
قاراشتۇر. بىزنىڭ ئىلگىرىكى ئوبزورچىلىقىمىز راستتىنلا سىياسىي
نۇقتىدىن، شەخسىيەتچىلىك، گۇرۇھۋازلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ مۇ-
نازىرىلىشىشتەك بىمەنە يولدا كۆپ مېڭىپ كەتتى. بۇ بىر ئېچىنىش-
لىق ساۋاق. ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ ئوخشىمىغان ئەدەبىيات قاراشلىرى،
ئوخشىمىغان ئېستېتىك چۈشەنچىلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان،
ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق، نورمال بەس ـ مۇنا-
زىرە بىلەن بىردەك خاراكتېرگە ئىگە ئەمەس. ئەگەر خاركتېرى
ئوخشاش بولمىغان بۇ ئىككى خىل مۇنازىرە ئوخشاشلا «پەزىلەتسىز-
لىك، بىھۇدە ئىسراپچىلىق» دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا «بەس -
مۇنازىرە» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك لۇغىتىدىن چىقىرى-
ۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما بۇنداق قىلىش مۇمكىنمۇ؟!

كېرىمجاننىڭ ماقالىسىدە يەنە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە مۇنازىرى-
لەشمەي، ھەر كىم ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدىكى قارىشىنى،
چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويسىلا بولمامدىمۇ دېگەن بىر تولۇقلىما
پىكىرمۇ بار. بۇ «مىڭ كىتابخانىنىڭ مىڭ ھاملېتى بار» دېگەن توغر
سۆزنىڭ خاتا ئىستېمال قىلىنىشى. «مىڭ كىتابخانىنىڭ مىڭ ھاملېتى
بار» دېگەن بۇ ئېستېتىكىلىق ھەقىقەتكە ئىلاستىكىلىق خۇسۇسىيەت

غىش ئېتىپ، ئۇنى خالىغانچە كېڭەيتىپ ئۆزلەشتۈرۈش، ماھىيەتتە
ھەقىقەتنى سەپسەتىگە يېقىنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئالدى بىلەن ئەسەر
قىدىكى ھەر قانداق باھا ۋە تەسىرات چوقۇم ئۆزىدە مۇئەييەن
ممەتنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا قوبۇل
لىش ئېستېتىكىسى نەزەرىيىلىرىنىڭ چۆنتىكى كۆتۈرۈپ قوپقۇسىز
رىسلەر بىلەن توشۇپ كېتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئەدەبىي تەنقىد-
لىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ھەر مۇقامدا يورغىلىسىمۇ ھېچ قانداق
تقىدكە، ئىنكار قىلىشقا ئۇچرىمايدىغان، ئەدەبىيات - سەنئەت قو-
ۇنىنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازىغا ئىگە ئەركە باللىرىدىن بولۇپ قالىدۇ.
ۇنىڭ ئۈچۈن كەسكىن، رەھىمسىز مۇنازىرىلىشىش ئىنتايىن مۇھىم
ەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خەلقىمىزنىڭ يېڭىلىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان
ەدەنىيەت پىسخىك قۇرۇلمىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ ئىنتايىن مۇ-
ھىم. بىز ھازىرغا قەدەر تېخى ئەدەبىيات - سەنئەت قانۇنىيىتىگە
ۇيغۇن بولغان نورمال بەس - مۇنازىرە مۇھىتىنى شەكىللەندۈرۈپ
ۇلالماي تىت - تىت بولۇپ كېتىۋاتىمىز. ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى-
مىزنىڭ بىر ئىزدا چۆرگىلەۋەرگەنلىكىدىكى سەۋەبمۇ، ئۆزىنىڭ ئەدە-
بىيات - سەنئەت تەرەققىياتى جەريانىدىكى ماھىيەتلىك كۈچىنى جارى
قىلدۇرالماي كەلگەنلىكىدىكى سەۋەبمۇ، قورال، ۋاستە بولۇپ قې-
لىشتەك تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغانلىقىدىكى سەۋەبمۇ دەل مۇشۇ
ەردە. بىزنىڭ يازغۇچى - شائىرلىرىمىزمۇ، ئەدەبىي تەنقىدچىلىرى-
مىزمۇ تەنقىدكە، بەس - مۇنازىرىگە كۆنەلمەيۋاتىدۇ ۋە ئىلمىي پوزىت-
سىيە تۇتالمايۋاتىدۇ. ئەمما ماختىنىشقا ھەممىسىلا كۆنۈك، ھەتتا خاتا
ماختالسىمۇ كەڭ قورساقلىق بىلەن خۇشال بولۇپ، قوبۇل قىلىۋېرى-
دۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە ئەدەبىياتقا بولغان مۇھەببەتنىڭ ساپ ۋە
كۈچلۈك بولماسلىقىدىن، ئەدەبىي تەنقىد ھەققىدىكى چۈشەنچىنىڭ
بولتىلىقىدىن كېلىپ چىقىۋاتىدۇ. بىزدە ئەدەبىي تەنقىدكە ئىجادىيەت-
نى ئىلگىرى سۈرىدىغان، ئەسەرلەرگە ياخشى ياكى يامان دەپ باھا

بېرىدىغان، كىتاب بىلەن كىتابخاننى مۇناسىۋەتلەشتۈرىدىغان بىر ئەدەبىي تەركىب دېگەندەك بىر تەرەپلىمە تەبىر بېرىلگەن. بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزەمنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ تۇراي.

ئەمدى كېرىمجان بىلەن بولغان ئەسلى «ماجىرا» — «يوشۇرۇن مەنە» مەسىلىسىگە كېلەي. كېرىمجان ماقالىسىدە «ھەممىنى قويۇپ تۇرۇپ ئەسەرگىلا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، بۇنداق (چۇۋۇپ توقۇلۇش) نىڭ بازار باشلىقى بىلەن قىلچە سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز»، «‹مەن› پەقەت بويىنىڭ ئۆزىگە پاراكەندىچىلىك كەلتۈرۈپ بەرمەسلىكى ئۈچۈنلا خىيالىي دۇنياسىدا (چۈشىدە) چۇۋۇپ توقۇلىدۇ»، «بۇ يەردىكى چۇۋۇپ - توقۇلۇش ئەسەرنى ئوقۇغان ھەر قانداق ئادەمگە ئايانكى، پەقەت ‹مەن› نىڭ ھېلىقى شاپ بۇرۇتىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بويى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك» دەپ يازىدۇ. كېرىمجاننىڭ ئەسلى «ئەسەرگە مۇراجىئەت قىلىپ» ھاسىل قىلغان بۇ چۈشەنچىسىنى ئىنكار قىلماي ئامالىم يوق. چۈنكى مەن ئىلگىرىكى ماقالەمدە بۇ ھېكايىدىكى يوشۇرۇن مەنە قاتلاملىرىنى، دارىتمىلاش، سىمۋوللارنى چوڭقۇر يەرلىرىگىچە چۈشىنىش ئۈچۈن زوقلانغۇچىدا چوقۇم مىللىي روھتىن ئىبارەت مەنىۋى تەييارلىق بولۇشى كېرەك دېگەنىدىم. ھەر قانداق كىشى ئۆز قەلبىدە بۇنداق «ئاچقۇچ» نى ھازىرلىمىغان ئەھۋالدا ھېكايىنىڭ ماھىيەتلىك مەزمۇنىدىن كېرىمجانغا ئوخشاش يەكۈن چىقىرىشى تەبىئىي ئەھۋال.

«مەن» نىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنىڭ بازار باشلىقى بىلەن زادى سەۋەب نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى بارمۇ - يوق؟ مەنمۇ كېرىمجانغا ئوخشاش بۇ مەسىلىدە ئەسەرنىڭ ئۆزىگە مۇراجىئەت قىلىپ باقاي. ھېكايىنىڭ بېشىدا «مەن» «بۇرۇت قويغانلارنى تىزىملاۋېتىپتۇدەك» دەپ ئاڭلاپ ئاۋۋال گاڭگىراپ قالىدۇ، كېيىن «توغرا، ھېلىقى بىر يىللاردا ساقال - بۇرۇتلارنى قايچىلىغاندەك ئىشلار بولۇ-

بدى، يەنە شۇنداق بىر پالاكەت يۈز بەردىمۇ ـ يا؟! » دەپ ئويلاپ،
ۇ خىل غەلىتە ئەھۋالنى ئۆزىنىڭ ھايات كەچمىشلىرىدىكى مەلۇم
ىشلارغا باغلاپ چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «تۇرۇپلا ئەندىشىگە چۈ-
ۈپ» قالىدۇ. كېيىن قوغداش كادىرى ئۆمەرجاننى ئۇچرىتىپ،
ۇنىڭدىن «تۆت ـ بەش كۈنىنىڭ ئالدىدا مۇنۇ بازاردا سىلىگە ئوخشاش
ېگىز بوي، شاپ بۇرۇتتىن بىرى كۈپكۈندۈزدىلا پىچاق كۆتۈرۈپ
ادەم بوغۇزلىماقچى بولغان ئوخشايدۇ، ھازىر بازار باشلىقىنىڭ ئۆزى
بۇ ئىشنى تەكشۈرۈۋاتىدۇ...» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ مېڭىسىدىن
«تۈتۈن چىقىپ» كېتىدۇ ھەم دەرھال بۇرۇتى بار بالىسىنىمۇ ئۇنىمى-
غىنىغا قويماي ساتىراشخانىغا ئېلىپ بېرىپ بۇرۇتىنى غىردىتىۋېتىپ
كېلىدۇ. ئايالى بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىسا، «يۈرىكى ئاجىز بۇ خوتۇنغا
راست گەپنى قىلغۇسى كەلمەيدۇ». شۇ ئاخشىمى ئۇ «چۈۋۈپ ـ
توقۇلۇپ» چۈش كۆرىدۇ. ئەتىسى بازار باشلىقىنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىر-
تىلىپ، نۇرغۇن پوپوزا ـ ھەيۋىلەرنى ئاڭلايدۇ (بىچارە بۇرۇتلۇق
ئۆزىدە قىلچە گۇناھ يوق تۇرۇپمۇ غىڭ قىلالمايدۇ. غىڭ قىلىپ
قويسىلا چۈۋۈپ ـ توقۇلۇشتىن قورقىدۇ. چۈنكى بۇنداق قىسمەت
ئۇنىڭ ئۈچۈن يېڭىلىق ئەمەس) . بازار باشلىقى بولسا، تېخىمۇ ئەز-
ۋەيلەپ (ماھىيەتتە بولسا، ئۇ تېخىمۇ قورقىدۇ. چۈنكى ئۇ دائىم
ئۆزىنى شىرغا مىنىپ قالغان ئوۋچىدەك ھېس قىلىدۇ)، بۇرۇتلۇق
پىچاقچىلار ھەققىدە، ئىسكەندەر، چىڭگىزخانغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت-
لەرنى سۆزلەيدۇ. ئاخىرىدا «مەن» گە «بۇرۇتىڭىزنىڭ شەكلىنى، شەك-
لى دېگىنىم: تۈم بۇرۇتمۇ، بوم بۇرۇتمۇ، شاپ بۇرۇتمۇ، سىم
بۇرۇتمۇ ھەممىسىنى ئېنىق يېزىپ، ئەتىدىن قالدۇرماي بىزگە تاپ-
شۇر! » دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. «مەن» شۇ كۈنى دەرھال بۇرۇتىنىڭ
«تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ ئۆلگىچە بولغان قىسقىچە تارىخىنى» يېزىپ
چىقىدۇ (مانا بۇ چۈۋۈپ ـ توقۇشنىڭ باشلىنىشى). كەچتە كىر
الغۇنىڭ ئىچىدە پىرقىراپ، ماغزاپنىڭ ئىچىگە چۆكۈپ كېتىپ،

گۈلدۈر - غالاپ قىلغان ئاۋازلارنىڭ ئىچىدە ۋارقىراپ چۈش كۆرىدۇ. دېمەك، بۇ بۇرۇتلۇقنىڭ روھىي تەڭپۇڭلۇقى قاتتىق بۇزۇلۇپ ئارامى پۈتۈنلەي يوقىلىدۇ. ئولتۇرسا - قوپسا ئەندىشىدىن نېرى كېتەلمەيدۇ. كوچا ئايلىنىپ بازارغا چىققان چاغدىمۇ «ھەقاچان بازار باشلىقى بۇ بازارنى ئۇزۇن ئۆتمەي چوقۇم باشقىدىن توقۇيدىغۇ، دەيمەن» دەپ ئويلايدۇ، بۇلاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، «چۇۋۇپ توقۇشنىڭ» بازار باشلىقى بىلەن سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق. ئاشۇنداق سۇ كۆرمەي ئۆتۈك سالىدىغان تەنتەك، ئادالەت تۇيغۇسى، قانۇن ئېڭى كەم، بۇرۇتلۇقلارغا گۇمان بىلەن قارايدىغان، ھە دېسىلا چۇۋۇپ - توقۇشقا تەييار تۇرىدىغان بازار باشلىقىنىڭ «بازىرى» دا ياشاۋاتقان بۇرۇتلۇقلار تەبىئىي ھالدا ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىغا گىرىپتار بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

كىرىمجان ھېكايىسىنىڭ مەزمۇنىدىكى مانا مۇشۇنداق چۈشىنىشلىك ئىچكى رېئاللىقنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، «ئەسەردىن مەلۇمكى، ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىئىي دېگۈدەك مەۋجۇت» دەپ تونۇيدۇ. ئۆزى ياشاۋاتقان تۇپراقتا، ئۆزىنى ياراتقان خەلقنىڭ قەلبىگە يىلتىز تارتقان بىر ئادەمنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ئالىدىغان تەسىراتى ئاساسەن ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىدىن ئالغان تەسىراتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەن بۇ بۇرۇتلۇقنىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنى يالغاندىن «بۇ ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭى»، «ئىنسان تەبىئىتىگە خاس بولغان پسىخىك كەچۈرمىش» دەپ چۈشىنىپ ئۆزۈمگە ۋە يازغۇچىنىڭ ئەسىرىگە يالتىراق سۈپەت بېرىشنى خالىمايمەن. چۈنكى يازغۇچىنىڭ يۇمۇرلۇق تەبەسسۇم ئىچىدىكى ياش يۇقى كۆزى مېنىڭ ئۇلۇغ ئازابلار بىلەن تولغان قەلبلەرنىڭ پۇچۇلىنىشىدىن ھۇزۇرلىنىدىغان ئېستېتىك خاھىشىمغا ناھايىتى ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا ھېكايىدىكى «مەن» نىڭ ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېڭىنى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىئىي

ۋجۇت دەپ قارىمايمەن. ئەگەر شۇنداق قارايدىغان بولساق، ساتىراشنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ «توۋا دەيمەن، اتا - بالا ئىككىڭلارنى قوشقاندا، بۈگۈن ساتىراشخانىمىزغا كېلىپ ۈرۈتنى غىر دىتىۋەتكەنلەر يىگىرمىدىن ئېشىپ كەتتى». شۇنچىۋالا ۈرۈتلۇقلارنىڭ ھەممىسىدە ئەنسىرەش - قورقۇمسىراش ئېگى تەبىي دېگۈدەك مەۋجۇتمىدۇ؟ بۇ مېنىڭچە روشەن ئوبيېكتىپ سەۋەبكە گە غەيرىي تەبىئىي ھادىسە.

كېرىمجان ماقالىسىدە يەنە ئۆزىنىڭ «ئۇنىڭدىكى (ھېكايىدىكى) ولكە ئادەملەرنىڭ مەنىۋى تراگېدىيىسى — بىھۇدە ئەندىشە - قورقۇمسىراش بىلەن ھايات خاتىرجەملىكىدىن مەھرۇم قىلىش، ئۆمرىنى قىسقارتىۋېتىشتەك پاجىئەنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن» دېگەن قارىشىدا چىڭ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ ھەم مېنىڭ تەھلىللىرىمنى «پېرسوناژلارنى مۇناسىۋەتسىز تەرەپلەر بىلەن بىھۇدە شەرھىلىگەن» دەپ قارايدىغانلىقىنى يازىدۇ. كېرىمجاننىڭ تەھلىلىچە بولغاندا، بۇ ھېكايە كىتابخانلارنىڭ ئۆزىنى ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن پىسخولوگىيەلىك تىببىي ساۋاب بېرىشنى مەقسەت قىلغان، ئادەتتىكى پەننى ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەر بولىدۇ، خالاس. بۇ نۇقتىدا ەن كېرىمجاننىڭ «‹بۇرۇت ماجراسى› نىڭ زادى نېمە مەقسەتتە يېزىلغانلىقىنى بىلمەيمەن» دېگەن ئىزاھاتىغا تولۇق قوشۇلىمەن. كېرىمجان ھەقىقەتەن بۇ ھېكايىنىڭ يۈكسەك قىممىتىنى ھېس قىلىپ يەتەلمەپتۇ. ئەگەر كىتابخاندا مۇئەييەن رېئالىستىك روھ بولىدىكەن، ۇ ھېكايىنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلىش تەس گەپ ئەمەس. كۆزىمىز ساماۋى بوشلۇقلارغا ئەمەس، بەلكى ئاستىمىزدىكى قارا تۇپراققا، وزۇچ كېلىۋاتقان ھايات قىسمەتلىرىمىزگە تىكىلىدىغان بولساقلا، ھېكايىنىڭ نېمە مەقسەتتە يېزىلغانلىقىنى بىلمەك تەس ئەمەس.

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت

ئېزىلەڭگۈلۈك بىلەن ئېيتىلغان بۇ جانسىز ناخشا ماڭا زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت ئاتا قىلدى. ھېسسىياتىمنى يوشۇرغۇم، گېپىمنى ئىچىمگە يۇتۇۋەتكۈم كەلمىدى. تەسىراتىمنى سان - ساناقسىز قەلبلەر بىلەن ئورتاقلاشتۇرۇپ باققۇم، ئاشۇ ئېزىلەڭگۈ ناخشىغا مەپتۇن بولغانلار بىلەن ئەركىن پاراڭلاشقۇم كەلدى.

بۇ ئېزىلەڭگۈ ناخشىنى يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ئىشتىياق بىلەن ئېيتتى. مەن بۇ ناخشىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىقتىدارىنى ۋە مىللىي مەدەنىيەت پسىختىكىمىزنىڭ ساپاسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت كۈيىنى ئاڭلىدىم. بۇ خاسىيەتسىز ناخشىنىڭ نامى — «خاسىيەتلىك قار».

«خاسىيەتلىك قار» مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىلى 1 - ، 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان پوۋېستى. «ساراڭ» ناملىق ئېسىل ھېكايىسى بىلەن ئىجادىيىتىدە تۇپ بۇرۇلۇش ياساپ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ۋە ئىستىل يارىتىپ كەڭ ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنى ھاياجانغا سالغان بۇ يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىگە بولغان قىزىقىشىم «خاسىيەتلىك قار» نى كۆرمىگىچە سۇسلاشمىغانىدى. مەمتىمىن ھوشۇر ئۆزىنىڭ «ساراڭ»، «بۇرۇت ماجراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «ئايخان»، «مۇساپىرلار قاۋىقى، دا»، «كۆز يامغۇرى» ناملىق بىر قاتار ھېكايىلىرى بىلەن مېنى مەپتۇن قىلىپ ئەسىرى ئېلان قىلىنغان ھامان ئالدىراپ ئوقۇشقا ئادەتلەندۈرۈۋەتكەن مەن مۇشۇ ئادىتىم بويىچە «خاسىيەتلىك قار» نى ئوقۇپ چىققىنىم ئوقۇپ بولۇپ ئالدانغاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالدىم.

پوۋېستنىڭ باش قەھرىمانى تىلىۋالدىنىڭ خاراكتېرى مېنى ئابىلىق بىر تەشۋىشكە سېلىپ قويدى. ئۆز - ئۆزۈمگە سوئال قويدۇم: تىلىۋالدى سۈنئىي پېرسوناژمۇ؟ ياق، ئۇ ھەقىقىي چىن ئادەم! تىلىۋالدى بەختسىز ئادەممۇ؟ ياق، ئۇ زەئىپ ئادەم! مېنى مانا مۇشۇنداق زەئىپ ئادەمنىڭ ھەقىقىي چىن ئادەم بولۇپ قالغانلىقى ئېچىندۇردى.

ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكىدىن مەلۇمكى، تىلىۋالدى ئىلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، زاماننى جەبىر - زۇلۇم قاپلىغان يىللاردا خوتۇن - بالىلىرىنى باقىمەن دەپ ھارۋىكەشلىك قىلىپ، نەس بېسىپ، ناھەقچىلىككە ئۇچراپ تۈرمىگە سولىنىپ، تەلىيى تاسادىپىي ئوڭدىن كېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىپ، قاچقان پېتى چېگرىدىن يوشۇرۇن ئۆتۈپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق تۈركىيىگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ، توي قىلىپ تۇرۇپ قالغان بىر ئادەم.

پۈتۈن پوۋېست تىلىۋالدىنىڭ ئىلىدىكى ئايالى زۆھرەگە يازغان خەتلىرىدىن ئىبارەت. بۇ خەتلەردىن بۇ مۇساپىرنىڭ يۇرتىنى، يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشلىرى، غېرىبلىق، مىسكىنلىك بىلەن ئېيتقان قەلب بايانلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. ھىجران ئازابىدا ئۆرتىنىپ، ئىچ - ئىچىدىن تۈگىشىپ كەتكەن بۇ ئادەم ئەزرائىلنىڭ كېلىپ ئۆزىنى ئېلىپ كېتىشىنى كۈتۈپ ئەرۋاھتەك لاغايلاپ يۈرۈيدۇ.

تىلىۋالدىنىڭ خاراكتېرى خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ھەم شۇ مەدەنىيەت مۇھىتىدا يېتىلگەن. بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز ئادەمسىز يالغۇز ئارالغا چىقىپ قالسىمۇ تەقدىر بىلەن ئېلىشىپ، تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئۈمىدۋارلىق بىلەن ياشايدىغان روبىنزون كروزودەك ئادەملەرنى ئەمەس، بەلكى ناتونۇش مۇھىتتا ھايات كەچۈرۈشكە ماسلىشالمايدىغان تىلىۋالدىدەك روھى زەئىپ ئادەملەرنى تەربىيىلەپ چىقىدۇ. بۇ خىل زەئىپ روھ ئەقلىنىڭ زەئىپلىكى، خاراكتېرىنىڭ زەئىپلىكى، ئىرادىنىڭ زەئىپلىكى، ئەخلاقنىڭ زەئىپلىكى ۋە ھېسسىياتنىڭ زەئىپلىكىنى ئۆزىگە مەزمۇن

قىلغان.

مەدەنىيەتنى ئىنسانىيەت ئوخشىمىغان ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتا ياراتقان بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات جەريانىدا جۇغلىنىپ، داۋاملىشىپ، ئوخشىمىغان تىپ ۋە ئەندىزە بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە قىممەت قارىشىنى شەكىللەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ھەربىر كونكرېت شەخسنىڭ خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ خاراكتېرى ئۆزىگە مۇئەييەن مەدەنىيەتنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولىدۇ. ھەر قانداق بىر ئادەمنىڭ ئۆسۈش جەريانى، خاراكتېرى ۋە تەپەككۇرىنىڭ يېتىلىش جەريانى مەلۇم مەدەنىيەت مۇھىتى ئىچىدە بولىدۇ. شۇڭا ھەر قانداق بىر ئادەم ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەيدۇ. مەشھۇر ئىنسانشۇناس لۇس. بېنىدىكت ئېيتقاندەك، «شەخسنىڭ ھايات تارىخى ئالدى بىلەن ئۇ ياشاۋاتقان توپنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئۇسۇل ۋە ئۆلچىمىگە ماسلىشىش تارىخىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئادەم تۇغۇلۇشى بىلەنلا قوينىغا ئالغان ئادەت ئۇنىڭ سۇبيېكتىنى تەربىيىلەيدۇ. سۆزلىيەلەيدىغان بولغاندا ئۇ ئاللىقاچان مەزكۇر مەدەنىيەتكە تەۋە بولغان بىر ئىجادىيەت بولۇپ قالىدۇ. مەدەنىيەتتىكى رەسىم - قائىدىلەر دەل ئۇنىڭدىكى رەسىم - قائىدە، مەدەنىيەتتىكى ئېتىقاد دەل ئۇنىڭدىكى ئېتىقاد، مەدەنىيەتتىكى مۇمكىنسىزلىك دەل ئۇنىڭدىكى مۇمكىنسىزلىك بولۇپ كېتىدۇ.»

بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىلىۋالدىنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى زەئىپلىك مىللىتىمىزنىڭ سۇبيېكتىپ تۈزۈلمىسىدىكى ھاياتىي كۈچنىڭ ئاجىزلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەلۋەتتە، بۇ ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتۇپ ئېيتىلغان سۆز. بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىزدا ئاۋامغا ئەگىشىش روھى كەمچىل، مۇستەقىللىق ئېڭى يوق دېيەرلىك. ئۆز - ئۆزىگە خوجا ھالدا تاللاش ئىقتىدارى، ياشاش ئىقتىدارى ئاجىز.

رمۇشتىن لەززەت ئېلىشى يېتەرسىز، يات مۇھىتتا ياشاش ئىقتىدا-
ى يوق. تەپەككۇر قىلىش شەكلىدىن تارتىپ، تۇرمۇش شەكلىگىچە
ر خىل. بۇ خىل خاسلىقى يوق روھىي ھالەت مىللەت گەۋدىسىنى
بىكىنىپ، يېگىلەپ، سولىشىپ كەتكەن ۋە ئىندىۋىدۇئال ھاياتىي
ۈچ كەم بولغان پاسسىپ پسىخىك سۈپەتكە مۇپتىلا قىلدى. بىز
مىللەتنىڭ بۇ زەئىپ گەۋدىسى ئىچىدىن ئاجايىپ ھاياتىي كۈچنى،
رادىنىڭ، مۇستەقىللىقىنىڭ، ئەركىنلىكىنىڭ ۋە خاسلىق كۈچىنىڭ
ىلۇسىنى تاپالمايمىز. خەلقىمىزنىڭ ھازىر مەۋجۇت بولغان مەدەنى-
يەت پسىخىكىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق ئىرادىمىزنىڭ كۈچلۈك
ەمەسلىكىنى، توغرا كەيپىياتلارنىڭ يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى بايقاي-
مىز، بىزنى غايەت زور بىر خىل شەكىلسىز پاسسىپ كەيپىيات
دۇپايەك بېسىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بىز ئاۋامنى ئاساس قىلغان ئومۇمىي-
لىقتىن ھالقىغان غەيرىي ئەقىل ئامىللىرىنى يەنى خاسلىق ئېڭىنى،
تەۋەككۇلچىلىك روھىنى ئۇنىڭدىن باشقا ئۆرپ- ئادەتلەرگە ئۇيغۇن
كەلمىگەن يېڭى ئادەم، يېڭى ئىدىيە، يېڭى ھەرىكەتلەرنى كۈچىمىز-
نىڭ بارىچە باسىمىز، ئادەمنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىنى ئېتىراپ قىلماي-
مىز. «ئەلنەرخى» بولۇشنى مۇقەددەس، دەخىلسىز ئۆلچەم بىلىپ
مۇئامىلە قىلىمىز.

خەلقىمىزنىڭ بۈگۈنكى بۇ خىل مىللىي خاراكتېرىنى ئۇنىڭ
يېقىنقى بەش ئەسىرلىك مۇرەككەپ تارىخىي سەرگۈزەشتىسى ۋە تۇر-
مۇش مۇھىتى مۇشۇنداق بېكىنمە ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان. يىپەك
يولىنىڭ خارابىلىشىشى، دىنىي مەزھەبلەرنىڭ قانلىق كۈرەشلىرى،
تىنىمسىز جەڭگى- جېدەللەر، يات مىللەتلەرنىڭ زۇلۇمى، قانائەت-
چانلىقتا، ياۋاش- مۆمىن بولۇشقا ئۈندەيدىغان بىر تەرەپلىمە دىنىي
ۋەز- نەسىھەتلەر، سوپى- ئىشانلارنىڭ بىخۇتلاشتۇرۇشى، بىر-
بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەرنىڭ
چۈشكۈنلەشتۈرۈشى نەتىجىسىدە خەلقىمىزنىڭ مىللىي خاراكتېرى زە-

ئىپلىشىپ، مىللىي مەدەنىيىتى چېكىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت پىس-
خىكىسى قاتماللىشىپ كەتتى. ئۆز ئېھتىياجىلى ئۆز يېرىنىڭ بايلىق-
لىرى بىلەن تەمىن ئېتىشتەك بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قالاق
ناتۇرال ئىگىلىك ۋە سادا دىنىي ئېتىقاد بىلەن يۇغۇرۇلۇش نەتىجىسى-
دە مىللىتىمىزنىڭ ئىستائەتچان، مۇلايىم، سادىدا، قانائەتچان، تار
مىجەز - خاراكتېرىنى، مۇرەسسەچىلىكىنى، قان - قېرىنداشلىق
مۇناسىۋەتنى ۋە تەقدىرچىلىكىنى تەكىتلەيدىغان زەئىپ روھىنى روياپقا
چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئىلگىرىكى زامانلاردىكى جەڭ-
گىۋارلىقى، قەيسەرلىكى، تەۋەككۈلچىلىكى، تېتىكلىكى، ھۇشيارلى-
قى، قارامىلىقى، جاھانكەزدىلىكى ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى. مىللى-
تىمىزنىڭ ئەخلاق قارىشى، قىممەت ئۆلچەملىرى، يوسۇن - ئادەتلى-
رى، تۇرمۇش شەكلى، تەپەككۇر شەكلى بۇ بەش ئەسىر جەريانىدا
ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ، مۇقىملىشىپ ھېچكىم بويۇنتاۋلىق
قىلالمايدىغان دەرىجىدە مۇقەددەسلىشىپ، مىللەت توپىنىڭ سۈبيېك-
تىغا بىر - بىرلەپ چۆكۈپ، قېتىپ مۇنتىزىم قۇرۇلما ھاسىل قىلى-
دى. بۇ خىل ئۆزىگە يۇزلەنگەن سۈبيېكتىپ قۇرۇلما سىرتقى مەدەنى-
يەتكە بولغان تەلپۈنۈشنىلا ئەمەس، بەلكى سەزگۈرلۈكىنىمۇ، ئىن-
كاسچانلىقىنىمۇ يوقىتىپ، بارا - بارا قاداقلىشىپ، بەزلىشىپ،
شىپى ئۆزىدىن بىر قاتمال قۇرۇلمىغا ئايلىنىپ قالدى. مىللىي مەدە-
نىيىتىمىزنىڭ ماھىيىتىدىكى بۇ خىل مۇكەممەلسىزلىك تۇپەيلى بىز-
نىڭ كىشىلىك خاراكتېرىمىزدىمۇ بىر قاتار مۇكەممەلسىزلىكلەر ئىپا-
دىلەندى. گەرچە ھەر بىر يەككە سۈبيېكتىنىڭ تاكاممۇللىشىشى پەرق-
لىق بولسىمۇ، لېكىن ھەر قانداق بىر ئادەم ئۆزى تەۋە بولغان توپىنىڭ
سۈبيېكتىپ قۇرۇلمىسىدىن ئاجراپ كېتەلمەيدىغان بولغاچقا، مەزكۇر
توپتىكى مەدەنىيەتنىڭ چەكلىمىسىدىن ۋە پسىخىك خاھىشنىڭ چەكلى-
مىسىدىن ئاسانلىقچە قۇتۇلالمايدۇ. خۇددى ئەنگلىيە يازغۇچىسى لاۋ-
رېنس ئېيتقاندەك، «ھەر بىر ئادەمدە توپقا ئوخشايدىغان ۋە ئوخشىماي-

ىغان تەرەپ بولىدۇ. پەقەت ئىگىلىگەن نىسبىتىدىلا پەرق بولىدۇ.»

تىلىۋالدى ئەنە شۇنداق ئاجىز مەدەنىيەت ھېس - تۇيغۇسىغا ئىگە ولغاچقا، يۇرتىنى ۋە يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشتىن باشقا ھېچ قانداق ەرسىنى ئويلىمايدۇ. ھەممىگە مەلۇم، مۇساپىر بولغان كىشىنىڭ ۇرتىنى ۋە يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشى بەكمۇ ئادەتتىكى ئومۇمىي ىسسىيات بولۇپ، ئازراقمۇ ئۆزگىچە قىممەتكە ئىگە ئەمەس. تىلىۋالدىدا ئۆزلۈكنىڭ رايىنى ئىستەيدىغان روھ، ھاياتنىڭ مەنىسىنى ېس قىلىدىغان ئاڭ، ئۆز قەلبىنى چۈشىنىدىغان سەزگۈرلۈك يوق. اياتنىڭ سىنىقىغا، تۇرمۇشنىڭ زەربىسىگە، رېئاللىقنىڭ رەھىمسىزلىك بىلەن ئەخمەق قىلىشىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان مەنىۋى قۇدرەت يوق. ئۇنىڭدا تەۋرەنمەس ئىرادە كۈچى بىلەن تىراگېدىيىلىك تەقدىر ۋە تىراگېدىيىلىك مۇھىتقا قارشى تۇرغىدەك جاسارەت ئاسلا يوق. شۇڭا ئۇنىڭ قولىدىن يۇرتىنى ۋە يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشتىن ۋە مىجىقلىق يىلەن ئەزرائىلنىڭ باغىقىنى كۈتۈشتىن باشقا ئىش كەلمەيدۇ. ئاۋامدىن ئايرىلالمايدىغان، سۇبيېكتقا ئېتىبار بېرەلمەيدىغان، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ئادەم ئىكەنلىكى ھەققىدە ئويلاپ باقمىغان، ھاياتنىڭ مۇشكۇلاتلىرىدىن ئۆز ئالدىغا لەززەت ئالالمايدىغان بۇنداق زەئىپ روھ ھەرقانداق جايدا خار ۋە زەبۇن بولۇشتىن، ئايىغى چىقماس بەدەللەرنى، ئەرزىمەس قۇربانلارنى بېرىشتىن قۇتۇلالمايدۇ.

تىلىۋالدى تۇرمۇشقا بولغان تەلەپى بەك تۆۋەن، ھېسسىياتى نامرات، قىزىقىش دائىرىسى تار، ھەۋىسى ئاجىز، ئاۋامدىن ئۆزگىچە پىكىر قىلىشقا قۇربى يەتمەيدىغان، جۇۋاز كالىسىدەك بىر خىل تۇرمۇشنى تەكرارلاۋېرىشتىن زېرىكىش ھېس قىلمايدىغان، ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ماكاندىن سىرتقا چىقىپ بېقىش، يۇرت ئاتلاپ كۆرۈش ئىستىكى يوق، ئوت - چۆپكە ئوخشاش بىر ئورۇندا كۆكلەپ قۇرۇپ قالىدىغان، پەقەت خوتۇن - بالىلىرى بىلەن دائىم بىللە ياشاشنى، تونۇش - بىلىشلەر بىلەن سالاملىشىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلار بىلەن

دىدارلىشىپ، دوست - يارەنلىرى بىلەن تاغدىن - باغدىن پاراڭلىشىپ ۋە خەتمىسىنى قىلدۇرغانلارنىڭ سۈننەت تويىغا، ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ نەزىر - چىراغلىرىغا بېرىپ ياشاشنى ھاياتنىڭ بەختى، تۇرمۇشنىڭ مەنىسى دەپ چۈشىنىدىغان ئادەملەرنىڭ تىپى.

ئۆزلۈكنىڭ رايىنى ئىستەيدىغان ئارزۇ، ئۆزىگە قايىللىق ئىزدەيدىغان روھ، مەنىۋى جەھەتتە مۇستەقىل ياشاشنى ئىستەيدىغان خاھىش، ئۆز - ئۆزىنى ئىپادىلەيدىغان جاسارەت، مۇستەھكەم ئىرادە كۈچى قاتارلىق يۇقىرى پىسخىك سۈپەتلەرنىڭ بولۇشىنى بىزنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتىمىز ۋە قاتمال مەدەنىيەت پىسخىكىمىز قوبۇل قىلالمايدۇ. ئەكسىچە چەكتىن ئېشىپ ئەخمەقلىق دەرىجىسىگە يەتكەن ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن تەپسە تەۋرىمەيدىغان بىخۇتلۇق پىسخىكىسىنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن سۈپەتلەپ قەدىرلەيدۇ. ساۋاتسىز بوۋىسى بىلەن چىشى قالمىغان مومىسىنىڭ سۆزىدىن چىقمايدىغانلارنى «قۇلىقى يۇمشاق ئوبدان بالا بوپتۇ» دەپ ماختايدۇ. ئادەتتىكىدىن سەللا ئۆزگىچە پىكىر قىلىدىغانلارنى، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلارنى سەل ياندىپ ئۆتۈپ كېتىشكە ئۇرۇنغانلارنى «باشباشتاق، بىھۆرمەت، شۇم بالا بوپتۇ» دەپ قارغايدۇ. جولىقى چىقىپ كەتكەن ئەقىدىلەر بىلەن چىشى قالمىغان ۋەز - نەسىھەتلەرنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ، مۇقەددەس تەۋەرۈك سۈپىتىدە قەدىرلەش، ئۆزىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى شۇنىڭغا لايىقلاشتۇرۇپ تۇرۇش بىزگە ئوخشاش روھىي دۇنياسى بېكىپ كەتكەن قالاق مىللەتلەرنىڭ خاراكتېر تراگېدىيەسى بولسا كېرەك.

تىلىۋالدى ئەنە شۇنداق زەئىپ مەدەنىيەت روھىغا، ئاۋامغا يۆلىنىپ جان ساقلاش پىسخىكىسىغا ئىگە بولغاچقا، ئۆزىنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىدىكى بەختسىزلىك ۋە سەرسانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبى ئۈستىدە ئويلىنىشقا قۇربى يەتمەيدۇ. شۇڭا ئۇ نېمىنىڭ ھەقىقىي پاجىئە ۋە بەختسىزلىك ئىكەنلىكىنى ئەسلا ھېس قىلىپ يېتەلمەيدۇ.

ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ قىممىتى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە، سۇبيېكتىنىڭ خاسلىق قىممىتى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە ئازراقمۇ ئۈندىمەيدىغان مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىمىز تىلىۋالدىغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ ئەھمىيەتسىز خاراكتېر تراگېدىيىسىنى ئۆزلۈكسىز تۇغدۇرىدۇ.

ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ قىممىتى ئۈستىدە، سۇبيېكتىنىڭ خاسلىق قىممىتى ئۈستىدە ئىزدىنىش، روھنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئىنسان ئېڭىنىڭ ھەقىقىي يوسۇندا ئويغىنىش مەيرىگە ئاتلانغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر. چۈنكى بارلىق ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى ۋە بارلىق قىممەتنىڭ بىردىنبىر ئالىي ئۆلچىمى ئادەم. ئادەمنى بىردىنبىر مەركەز ۋە ئالەمنىڭ يارىلىشىنىڭ مەقسىتى دەپ چۈشىنىش، ئادەمنىڭ قىممىتىنى يۈكسەلدۈرۈپ، ئۇنى ئالەمنىڭ جەۋھىرى دەپ قاراش مىڭ يىللاردىن بېرى مەنسۇر ھەللاجى، جالالىدىن رۇمى، شەمسى تەبرىزى، ئەخمەت يەسسەۋى، ئەلىشىر ناۋائى، بابا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە ئابدۇللا خاراباتى قاتارلىق تەسەۋۋۇپچى مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرىدا ئىزچىل ياڭراپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ساداسىنى ۋۇجۇدىمىزدىن تاپالمايمىز. بۇ سادانى بىز پەقەت ھازىرقى زامان غەرب مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇچرىتىمىز. ئۇلارنىڭ «دۇنيادا مەن ئۆزۈل - كېسىل چۈشىنىشنى ئۈمىد قىلىدىغان ئادەم پەقەت بىرلا، ئۇ دەل ئۆزۈم» (ئەنگلىيىلىك ئەدىب ئوسكار. ۋىلد)، «ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشىنىپ يېتىش ئەڭ چوڭ بەخت» (ئامېرىكىلىق ئالىم فرانكلىن) دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر قانداق بەخت ۋە گۈزەللىك «پەقەت قوشۇمچە يېمەكلىكتۇر» (ئەنگلىيە دراماتورگى بېرنارد شاۋ) دەپ ۋارقىراشلىرى بىزگە تامامەن يات تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى.

ئۆزىنى چۈشىنىشنى تەشەببۇس قىلالمايدىغان قاتمال مەدەنىيەتنىڭ بوشۇقىدا چوڭ بولغان تىلىۋالدىدا يەككە ئاڭ، ئۆزلۈك ئېڭى، خاس-

لىق تۇيغۇسى بولمىغاچقا، يۇرتداشلىرىدىن، يۇرتىدىن ئايرىلىپلا ھېچ قانداق جاپا ـ مۇشەققەتنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىماي تۇرۇپمۇ مەنىۋى جەھەتتە مىجىقى چىقىپ كېتىدۇ. تۇرمىدە ئېغىر ئەمگەك قىلىپ، خارلىنىپ ياشىغىنىدىن ياقا يۇرتتا بولسىمۇ ئەركىن، مۇستەقىل ياشاشنىڭ ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلمەيدۇ. پەرق تۇيغۇسى خۇنۇك، ئېتىقادى ئاجىز، نېمە ئۈچۈن ياشاش مۇددىئاسى يوق، ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئازراقمۇ بىلمەيدىغان تىلمۇالدى بەكمۇ ئاددىي ۋە ئابستراكت قاراشلارنى تەشەببۇس قىلىدىغان مەدەنىيەتنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولغاچقا، گېزى كەلگەندە پەقەت ئىدىيىلا ئادەمنىڭ ھەقىقىي ۋەتىنى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، سوقرات ئېيتقاندەك، «دۇنيا بەكمۇ رەزىل، ئادەم پەقەت ئۆزىنىڭ خىيالىي دۇنياسىدىلا ياشىشى كېرەك» ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتمىدى. ئەلۋەتتە بۇ خىل پەلسەپىۋى مەنىدىكى يۈكسەك ۋەتەن چۈشەنچىسى ئۇنىڭ زېئىپ روھىغا سىغمايتتى. «ئاجىز ئەقىلگە چاقچاق ئارتۇقچە» دېگەندەك، ئۇنىڭغا پەلسەپەۋى ئىدىيە تېخىمۇ ئارتۇقچە ئىدى.

يۇرتى ۋە يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشتىن باشقا مەنىۋى دەسمايىسى يوق بۇ زەئىپ ئىنسان يازغۇچىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەدھىيىلەندى، گۈزەللەشتۇرۇلدى ۋە ۋەتىنىنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارمايدىغان سادىق، ۋاپادار ئوغلان سۈپىتىدە تەسۋىرلەندى. يازغۇچىنىڭ كۈچلۈك ھېسداشلىق پوزىتسىيىسى بىلەن ياراتقان بۇ پېرسوناژى ماڭا يازغۇچىنىڭ تراگېدىيە ئېڭى بىلەن زەئىپ مۇھەببىتىدىن دېرەك بەردى. بۇ خىل زەئىپ مۇھەببەت ۋە ئاجىز تراگېدىيە ئېڭىنىڭ يىلتىزى ئەلۋەتتە مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پسىخىك قۇرۇلمىسىغا تۇتىشىدۇ. بۇ مىللىتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتىدىكى مۇكەممەلسىزلىكنىڭ، چەكلىمىلىكنىڭ، ئاجىزلىقىنىڭ يەككە سۈبيېكتتا كۆرۈلگەن كونكرېت ئىپادىسى.

يازغۇچى مەتتىمىن ھوشۇر بۇ ئەسەردە تىلمۇالدىنىڭ ۋۇجۇدىدا

كى قالاقلىق، سولىشاڭغۇلۇق، دۆتلۈك، ئەخمەقلىق ۋە زەئىپلىككە
ئېچىنىش نۇقتىسىدا تۇرۇپ مۇئامىلە قىلماي ئەكسىچە ئۆز قەلبىنى
تەڭكەش قىلىپ ھېسداشلىق كەيپىياتىنى ئىپادىلىگەن. بۇ بىر پاجىئە-
لىك روھىي ھالەت بولۇپ، ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىنىڭ ئاسارىتىگە
مەھكەم چىرمىشىپ قالغان ئاڭنىڭ مەھسۇلى. بىز تىلىۋالدىدەك
مەنىۋى دۇنياسى پالەچ، ئۇسۇملۇكسىمان ئادەملەرنىڭ پەن - تېخنى-
كىنىڭ كۈچى ئارقىلىق شىددەت بىلەن تارىيىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا
بەكمۇ كۈلكىلىك مەسخىرە ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشىمىز
كېرەك.

ئەينى يىللاردىكى ئاشۇنداق ئادالەتسىز مۇئامىلە، مۇدھىش رېئال-
لىق، ھايۋان كەبى تۇرمۇش بىلەن مەدەنىيەتلىك، ئەركىن دۇنيا
ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقنى بىۋاسىتە كەچۈرمىشلىرى ئارقى-
لىقمۇ سېلىشتۇرۇپ ھېس قىلالمىغان، مۇشۇنداق روشەن سېلىشتۇرۇ-
ما ئىنسانىي ئېڭىنى، كىشىلىك غۇرۇرىنى ئازراقمۇ ئويغىتالمىغان
بىر زەئىپ ئىنساننى ئىنجابىي مەۋقەدە تۇرۇپ گۈزەللەشتۈرۈش مەلۇم
جەھەتتىن مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ زادى قانچى-
لىك ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرسە كېرەك.

يازغۇچىنىڭ ئەسەرگە سىڭدۈرگەن ئىدىيىۋى كەيپىياتىدىن ئۇ-
نىڭ قايسى مەۋقەنى چىقىش قىلغانلىقى بىزگە ئايان بولدى. يازغۇچى
ھەرگىزمۇ مول ھاياتىي كۈچكە ئىگە ساغلام ھېسسىياتنى تەكىتلەش،
ھاياتلىق ئېڭىنى كۈچەيتىش، روھىي سولىشاڭغۇلۇقنى ئەيىبلەش،
ئەنئەنىۋى قاتمال مەدەنىيەتنى تەنقىد قىلىش، تۇغما ئىقتىدارنىڭ
تەبىئىي تەرەققىياتىنى تەرغىب قىلىش ۋە ئىنسان روھىنى چۈشەكتىن
ئازاد قىلىشنى چاقىرىق قىلمىدى. ئۇنىڭ كۆڭۈل بۆلۈپ يازغىنى
ساختا سۈژىتنى ئاساس قىلغان، ئەھمىيەتسىز قىزىقچىلىقنى قوغلاش-
قان، بىر يارىماس بايقۇشنىڭ تراگېدىيىلىك قىممەت ھاسىل قىلالماي-
دىغان ھاياتىغا ئوقۇلغان مەدھىيە ناخشىسى بولدى. ھەرگىزمۇ ئەينى

يىللاردىكى كىشىلەرنىڭ ساغلام ئەقىل ۋە ساپ ھېسسىياتىغا ئاپەت خاراكتېرلىك زەربە بەرگەن داغدۇغىلىق ھەرىكەتلەر، پايخان قىلىنغان كىشىلىك ھوقۇق، گۇمران بولغان ھەقىقىي روھىي ھالەت، چوڭقۇر ئىنسان تەبىئىتى ۋە كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالىدىغان ئېچىنىشلىق تراگېدىيە بولمىدى. روھىي دۇنيانىڭ تەكتىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقان مۇستەقىل چۈشەنچە ۋە سۇبيېكتىپ ئاڭنى، مىللەتنىڭ مەۋجۇت ھالىتىگە بېرىپ تېگىدىغان ئىدىيىۋى چوڭقۇرلۇقنى ئىپادىلىمىدى. ئاپتور ھازىرقى زامان رېئالىزم ئەدەبىياتىنىڭ قىممەت يۆزلىنىشىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، رېئالىزم ئەدەبىياتى ئاللىبۇرۇن ھالقىپ ئۆتۈپ كەتكەن دراماتىكىلىق، توقۇلما ۋە تىپ يارىتىش ئۇسۇللىرىنى ھېكايە توقۇشتا ھېرىسمەن ئاممىباپ پروزا يازغۇچىلىرىغا ئوخشاش كەڭ كۈشادە ئىشلەتكەن. بۇنىڭ بىلەن رېئاللىقنىڭ ھەقىقىي ھالىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشتەك تۈپ مۇددىئادىن يىراقلاپ كەتكەن. تۇرمۇشنىڭ ھەقىقىي چىنلىق تۇيغۇسىغا ئەھمىيەت بېرەلمىگەن. قىيپالىڭاچ چىنلىق، ئېچىنىشلىق چىنلىق ئۈستىدە ئىزدىنەلمىگەن. ئەسەردە تۇرمۇش جەريانىنىڭ تەبىئىي ئېقىمىنى يېزىلماستىن، كىشىنى ئىشەندۈرەلمەيدىغان تاسادىپىي ماس كېلىپ قېلىشلار، ئەسەر بىلەن ئىچكى مۇناسىۋىتى بولمىغان پارچە - پۇرات ۋەقەلىكلەر كۆپلەپ يېزىلىپ، تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى ساقلاپ قېلىنمىغان. شۇڭا پۈتۈن ئەسەردىن يازغۇچى ئېڭىدىكى تراگېدىيىلىك توقۇنۇشنى كۆرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرنى كۆپ تەرەپلىمە سۈرەتلەنگەن مۇرەككەپ خاراكتېر يارىتىلمىغان، بىر خىل مەۋجۇت ھالەت، مەۋجۇت تراگېدىيە ئېچىپ بېرىلمىگەن، ماھىيەتلىك بولغان بىر خىل ھېسسىيات سىڭدۇرۇلمىگەن ئادەتتىكى ئەسەر، ھەتتا ئاممىباپ پروزىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا يۈزلەنگەن يازغۇچىنىڭ مەشىق ئەسىرى دەپ يەكۈن چىقىرىش مۇمكىن.

يازغۇچىنىڭ پۈتۈن ئەسەرگە سىڭگەن زەئىپ مۇھەببىتىنى ۋە

ئاچىز تراگېدىيە ئېگىنى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرىگە يىل-تىمىز تارتقان ۋە شۇنىڭدىن ئۇزۇۋقلانغان دەپ قاراشنىڭ ئاساسى بارمۇ - يوق؟ مېنىڭچە ئۇنىڭ ئاھايىتى چوڭقۇر ئاساسى ۋە سەۋەب - نەتىجە-لىك مۇناسىۋىتى بار.

شۇكۇر - قانائەت بىلەن بىر خىلدا تىرىكچىلىك ۋە ئىستىقامەت قىلىپ كەلگەن خەلقىمىز مادارا - مۇرەسسەچى، ئىتاتەن مۇلايىم خاراكتېرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، «پەرھات - شىرىن»، «تاھىر - زۆھرە»، «لەيلى - مەجنۇن»، «يۈسۈپ - زىلەيخا»، «غېرىپ - سەنەم» گە ئوخشاش تراگېدىيىسى سۆس مۇھەببەت داستانلىرىنى تو-قۇپ ئۆزىنىڭ كۆنسېرى زەئىپلىشىپ ۋە قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان روھىيەت ئالىمىنى بېزىدى. يۈرەكنى زىلزىلىگە سالىدىغان تراگېدى-يىلەرنىڭ تەسىرىگە بەرداشلىق بېرىشكە كۆنمەي، كۆپلىگەن داستان، قىسسە، چۆچەكلىرىنىڭ خاتىمىسىگە ھەمىشە كىشىنى مۇئەييەن قانا-ئەت تۇيغۇسىغا چۈمدۈرىدىغان ئوچۇق ھەم يېقىملىق رەڭ بېرىش، كىشىلەرنى ئاز - تولا ئۈمىدلەندۈرۈش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىگە تەسەللىي بېرىشكە ئادەتلەندى. تاسادىپىي ئوخشىشىپ قالغان بۇنداق ۋەقەلىك قېلىپى خەلقىمىزنىڭ نەچچە ئەسىر جەريانىدا شەكىللەنگەن ئېستېتىك پسىخىكىسىنىڭ «قېلىپى» ئىدى. تەتقىقاتچىلار شۇنى ئې-تىراپ قىلىدۇكى، مۇئەييەن تارىخىي شارائىت، تەبىئىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتتا شەكىللەنگەن مىللىي يوشۇرۇن ئاڭ شۇ مىللەت-نىڭ تراگېدىيە ئېستېتىكىسىنىڭ تىپىنى ۋە ماھىيىتىنى ئاستا - ئاستا بەلگىلەيدۇ. ھەتتا شۇ مىللەتنىڭ تراگېدىيىلىك ئەسەرلىرىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ھېكايە سەنئىتىنىڭ ئانا تېمىسىنى ۋە ۋەقەلىك مودېلى-نى بەلگىلەيدۇ. ئۇ بىر خىل مىللىي يوشۇرۇن ئاڭ بولغانلىقتىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىمۇ ھەر خىل شەكىلدە ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئېتىدۇ. يازغۇچى مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ تىلىۋالدىنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشلىرىنى تاسادىپىيلىقلار

يىللاردىكى كىشىلەرنىڭ ساغلام ئەقىل ۋە ساپ ھېسسىياتىغا ئاپەت خاراكتېرلىك زەربە بەرگەن داغدۇغىلىق ھەرىكەتلەر، پايخان قىلىنغان كىشىلىك ھوقۇق، گۇمران بولغان ھەقىقىي روھىي ھالەت، چوڭقۇر ئىنسان تەبىئىتى ۋە كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالىدىغان ئېچىنىشلىق تراگېدىيە بولمىدى. روھىي دۇنيانىڭ تەكتىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقان مۇستەقىل چۈشەنچە ۋە سۇبيېكتىپ ئاڭنى، مىللەتنىڭ مەۋجۇت ھالىتىگە بېرىپ تېگىدىغان ئىدىيىۋى چوڭقۇرلۇقنى ئىپادىلىمىدى. ئاپتور ھازىرقى زامان رېئالىزم ئەدەبىياتىنىڭ قىممەت يۆنىلىشىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، رېئالىزم ئەدەبىياتى ئاللىبۇرۇن ھالقىپ ئۆتۈپ كەتكەن دراماتىكىلىق، توقۇلما ۋە تىپ يارىتىش ئۇسۇللىرىنى ھېكايە توقۇشقا ھېرىسمەن ئاممىباپ پروزا يازغۇچىلىرىغا ئوخشاش كەڭ كۇشادە ئىشلەتكەن. بۇنىڭ بىلەن رېئاللىقنىڭ ھەقىقىي ھالىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشتەك تۈپ مۇددىئادىن يىراقلاپ كەتكەن. تۇرمۇشنىڭ ھەقىقىي چىنلىق تۇيغۇسىغا ئەھمىيەت بېرەلمىگەن. قىپيالىڭاچ چىنلىق، ئېچىنىشلىق چىنلىق ئۈستىدە ئىزدىنەلمىگەن. ئەسەردە تۇرمۇش جەريانىنىڭ تەبىئىي ئېقىمىنى يېزىلماستىن، كىشىنى ئىشەندۈرەلمەيدىغان تاسادىپىي ماس كېلىپ قېلىشلار، ئەسەر بىلەن ئىچكى مۇناسىۋىتى بولمىغان پارچە - پۇرات ۋەقەلىكلەر كۆپلەپ يېزىلىپ، تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى ساقلاپ قېلىنمىغان. شۇڭا پۈتۈن ئەسەردىن يازغۇچى ئېڭىدىكى تراگېدىيىلىك توقۇنۇشنى كۆرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرنى كۆپ تەرەپلىمە سۈرەتلەنگەن مۇرەككەپ خاراكتېر يارىتىلمىغان، بىر خىل مەۋجۇت ھالەت، مەۋجۇت تراگېدىيە ئېچىپ بېرىلمىگەن، ماھىيەتلىك بولغان بىر خىل ھېسسىيات سىڭدۈرۈلمىگەن ئاددىي ئەسەر، ھەتتا ئاممىباپ پروزىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا يۈزلەنگەن يازغۇچىنىڭ مەشىق ئەسىرى دەپ يەكۈن چىقىرىش مۇمكىن.

يازغۇچىنىڭ پۈتۈن ئەسەرگە سىڭگەن زەئىپ مۇھەببىتىنى ۋە

ئاجىز تراگېدىيە ئېڭىنى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرىگە يىل-تىز تارتقان ۋە شۇنىڭدىن ئۇزۇقلانغان دەپ قاراشنىڭ ئاساسى بارمۇ - يوق؟ مېنىڭچە ئۇنىڭ ئاھايىتى چوڭقۇر ئاساسى ۋە سەۋەب - نەتىجە-لىك مۇناسىۋىتى بار.

شۈكۈر - قانائەت بىلەن بىر خىلدا تىرىكچىلىك ۋە ئىستىقامەت قىلىپ كەلگەن خەلقىمىز مادارا - مۇرەسسەچى، ئىنتايىن مۇلايىم خاراكتېرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، «پەرھات - شېرىن»، «تاھىر - زۆھرە»، «لەيلى - مەجنۇن»، «يۇسۇپ - زىلەيخا»، «غېرىپ - سەنەم» گە ئوخشاش تراگېدىيىسى سۆس مۇھەببەت داستانلىرىنى تو-قۇپ ئۆزىنىڭ كۆنسېرى زەئىپلىشىپ ۋە قورغاقلىشىپ كېتىۋاتقان روھىيەت ئالىمىنى بېزىدى. يۈرەكنى زىلزىلىگە سالىدىغان تراگېدى-يىلەرنىڭ تەسىرىگە بەرداشلىق بېرىشكە كۆنمەي، كۆپلىگەن داستان، قىسسە، چۆچەكلىرىنىڭ خاتىمىسىگە ھەمىشە كىشىنى مۇئەييەن قانا-ئەت تۇيغۇسىغا چۆمدۈرىدىغان ئوچۇق ھەم يېقىملىق رەڭ بېرىش، كىشىلەرنى ئاز - تولا ئۈمىدلەندۈرۈش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىگە تەسەللىي بېرىشكە ئادەتلەندى. تاسادىپىي ئوخشىشىپ قالغان بۇنداق ۋەقەلىك قېلىپى خەلقىمىزنىڭ نەچچە ئەسىر جەريانىدا شەكىللەنگەن ئېستېتىك پسىخىكىسىنىڭ «قېلىپى» ئىدى. تەتقىقاتچىلار شۇنى ئې-تىراپ قىلىدۇكى، مۇئەييەن تارىخىي شارائىت، تەبىئىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتتا شەكىللەنگەن مىللىي يوشۇرۇن ئاڭ شۇ مىللەت-نىڭ تراگېدىيە ئېستېتىكىسىنىڭ تىپىنى ۋە ماھىيىتىنى ئاستا - ئاستا بەلگىلەيدۇ. ھەتتا شۇ مىللەتنىڭ تراگېدىيىلىك ئەسەرلىرىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ھېكايە سەنئىتىنىڭ ئانا تېمىسىنى ۋە ۋەقەلىك مودېلى-نى بەلگىلەيدۇ. ئۇ بىر خىل مىللىي يوشۇرۇن ئاڭ بولغانلىقتىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىمۇ ھەر خىل شەكىلدە ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئېتىدۇ. يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ تىلىۋالدىنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشلىرىنى تاسادىپىيلىقلار

ئارقىلىق تۇغدۇرۇشى ۋە بۇ خىل شەخس تراگېدىيىسىنىڭ يىلتىزىنى كەڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىگە قويالىماسلىقى، ھەتتا ئەڭ ئاخىرىدا تىلىۋالدىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈشى مانا مۇشۇنداق ئاجىز تراگېدىيە ئېڭىنىڭ ۋە تراگېدىيە پسىخىكىسىنىڭ مەھسۇلى. شۇنى بىلىش كېرەككى، تراگېدىيە ئېڭى ئاجىز خەلق — بەختسىز خەلق.

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل 12 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» كە قوشۇمچە

مەمتىمىن ھوشۇر

يالقۇن روزىنىڭ «خاسىيەتلىك قار» ناملىق پوۋېستىمنى تەھلىل قىلىپ يازغان، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 12 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» دېگەن ماقالىسىنى كۆردۈم. ئەسەر تەھلىل قىلىشنىڭ مۇنداقمۇ ئۇسۇللىرىنىڭ ئىجاد بولغىنىدىن ئانچە خەۋىرىم يوق ئىكەن. ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدىكى مۇلاھىزىنى ئەمەس، مىللەت ئۈستىدىكى پۈتۈن بىر شىكايەتنامىنى ئوقۇپ چىققاندەك بولۇپ قالدىم. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، كىتابخانلىرىمىز بىزنىڭ ئەسەرلىرىمىز بېسىلغان ژۇرنالللارنى پۇلغا سېتىۋالىدۇ ۋە قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ ئوقۇپ چىقىدۇ. ئۇلار ئەسەرلىرىمىزگە ياخشى ـ يامان دەپ باھا بېرىشكە ھەقلىق. ياخشى نىيەتلىك تەنقىدچىلىرىمىز بولسا، ئەدەبىياتىمىزنى توغرا يۆنىلىشكە سېلىشقا باش قاتۇرىدۇكى، باشقا غەرەزدە بولمايدۇ. بىراق «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» نىڭ مۇھاكىمە دائىرىسى «خاسىيەتلىك قار» دىن ھالقىپ مىللىتىمىزنىڭ نەچچە يۈز يىللىق مەدەنىيەت تارىخىي مەزمۇنىدىكى گەپلەرگە كېتىپ قالغاچقا، بۇ مۇنازىرىگە ئۆزۈمنىڭمۇ بىر نەچچە ئېغىز سۆز قوشۇمچە قىلىپ قويغۇم كېلىپ قالدى.

«زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» نىڭ ئاپتورى ماقالىسىدا مەنسۇر ھەللاجى، جالالىدىن رۇمى، شەمسى تەبرىزى، ئەھمەد يەسسەۋى، ئەلىشىر ناۋائى دېگەندەك بىر مۇنچە شەرق ئۆلىمالىرىنىڭ ئىس-

منى قاتار تىزىپ، يەنە لوس بىننىنكمت، لاۋرېنس، بىرنادشاۋ، ئوسكار. ۋىلد، فرانكلىنلاردىن روبىنزون گروزو، سوقراتقىچە بول. غان غەربنىڭ نامدارلىرىنى گوۋاھلىققا تارتىپ، خەلقىمىزنىڭ يېقىن. قى بەش ئەسىرلىك تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى، مىللەتنىڭ يارىماس ئەخلاق، قىممەت قاراشلىرى، تۇرمۇش ۋە تەپەككۇر شەكلى. . . خەتنە توي، نەزىر - چىراغ. . . ئۆزىنىڭ پەقەتلا خۇشى قالمىغان ساۋاتسىز بوۋىسى بىلەن چىشى قالمىغان مومىسى. . . «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «غېرىپ - سەنەم» ۋەھاكازالار ئۈستىدىكى دادلاشلىرىنى يېتەرلىك يېزىپتۇ. بۇ خۇددى بىر نېمىگە جېلى بولۇپ قورسىقى كۆپۈپ تۇرغان ئادەمنىڭ يوقىلاڭ بىر ئىشنى باھانىلاپ، يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئادەمنىڭ ياقىسىغا كاپلا قىلىپ ئېسىلىپ، ئۇنىڭ ئانا - مانىسىنى قوشۇپ تىللاپ قورسىقىنى بوشىتە. ۋالغاندەك ئىش بولۇپتۇ. كىشىنىڭ ھەقىقەتەن كۈلكىسى كېلىدۇ. بىر زامانلاردا ئۈرۈمچى دۆڭ كۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدا ئاشخانىمۇ ئاشخانا كىرىپ قىزىقچىلىق قىلىپ يۈرۈيدىغان ئابباس لويى دەيدىغان بىر ئادەم بولىدىغان، تاغدىن - باغدىن ئاغزىغا كەلگەننى سۆزلەپ: «بىر پۇتۇم ئايدا، بىر پۇتۇم لايدا، ھەممىسىنى يامان دەيسەن، ياخشىسى قايدا؟»، دەپ ئۇنىڭ - بۇنىڭ جوزىسىدىن بىر - ئىككى رومكا ھاراق ئىچىپ چىقىپ كېتەتتى، شۇ چېغىدىمۇ سورىغان نېمىسىنى بەرمىگەن. لەرگە ئانچىۋالا كايىپ كەتمەيتتى.

ئويلىسام، بۇمۇ ئانچە ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەستەك تۇرىدۇ. بىز مۇشۇ بىر دەۋردىكى قەلەمكەشلەرگە ھازىر چىشى قالمىغان بوۋ. لىرىمىزنىڭ ئۇگۇت - نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سېلىشتىن باشقا يەنە تېخى چىشى چىقمىغان «مومىلىرىمىز» نىڭ تاپا - تەنىلىرىگىمۇ چە. داشقا توغرا كېلىدىغان بولۇپ قالدى.

گەپنى «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» نىڭ ئاپتورى زېرىك. مەي ساناپ چىققان مىللەتنىڭ زەئىپلىكلىرى ئۈستىدە يورغىلىتىدۇ.

غان بولساق، بۇ كونا زەئىپلىكلەرنىڭ ئۈستىگە ئارتىلىپ يۈك بولۇۋاتقان مۇنداق يېڭى زەئىپلىكلەرنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ جىمى نەرسىسىنى «يارىمايدۇ»غا چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ شۇلارنىڭ پۇشتى بولۇپ تۆرىلىپ قالغىنىغا پۇشايمان قىلىپ، بالا ـ پەرياد چېكىدىغان زەئىپ روھ. مۇنداق روھتىكىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن ۋايساشتىن باشقا ھېچنېمە تاپقىلى بولمايدۇ. ئاغزىنى ئاچسىلا مىللەتنى قارغايدۇ؛ تاپا ـ تەنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ قويۇپ، باشقىلار قىلالمىغان ئىشلارنى ئۆزىدىن باشلاپ قىلىشىمۇ بولىدىغانلىقىنى، ئۆتكەنكى تارىخلارنىڭ ھېچنېمىسى يارىمىسا يېڭىدىن تارىخ يارىتىش مۇمكىنلىكىنى، «بۈگۈن»نىڭ ئۆتمۈشنىڭ داۋامى، شۇنداقلا كەلگۈسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولالايدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ قويمايدۇ.

بىر مىللەتنى ۋەيران قىلىدىغىنى ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ئەمەس، بۈگۈنى. چۈنكى ئۆتمۈش ئۇ ئۆتۈپ كەتكەن نەرسە. بۈگۈن دېمەك — پۇرسەت دېمەك. ئەگەر ئۇنىڭ بۈگۈنىمۇ بىر ـ بىرىگە تەنە قىلىش، پۈتۈپ كەتكەن كونا قاقاشلارنى تاتىلاپ ئولتۇرۇش بىلەنلا ئۆتىدىغان بولسا، ئىستىقبالىنىڭ قاراڭغۇلاشقىنى شۇ!

ھەممە ئەيىبنى ئۆتمۈشكە، ئاتا ـ بوۋىسىغىلا دۆڭگەپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ھېس قىلماسلىق — ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ ئۇلۇغلىقىدىن مەست بولۇپ ئەخمەقلەرچە گېدىيىپ يۈرگەنگە ئوخشاشلا خەتەرلىك. بۇ ئۆزىنىڭ زەئىپلىكىنى پەردازلاپ كۆرسىتىشنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ئۇسۇلى. بۇنداقلارنىڭ بەزىلىرى ھازىر زاكىسىدىن ئايرىلماي تۇرۇپلا قېرىلىپ ماكچىيىپ كەتكىلى تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تېخى ھېچبىر ئىش قىلىپ باقمىغانلىقىغا قارىماي جىمى ئادەمگە ئەقىل ئۆگىتىدۇ. كۆچەپ چىڭقىلىپ، ئۆزىمۇ تېخى تۈزۈك چۈشىنىپ بولالمىغان «تەلىمات»لارنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈپ قويماقچى بولۇشىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئىزا تارتىمىسا ھەممىنىڭ ساقىلىغا بىر ـ

بىرلەپ ئىبسلىپ گۈلەڭگۈچ ئۈيناپ باققۇسى كېلىدۇ. ئۇلار چىشى قالمىغان مومىسىنىڭ پەند - نەسىھەتلىرى، توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ دېگەنلەردىن شۇنچىلىك بىزار، بولسا خەتنىسىنىمۇ قىلماي، بېلىگە قاپاق باغلاپ، ئۇمىد تۇمشۇقىدىن قايتا ئۇزۇپ ئۆ- تۈپ، ئامېرىكا قىتئەسىنى باشقىدىن ئېچىپ باققۇسى ياكى روبىنزون گروزودەك ئادەمسىز بىر ئارالغا چىقىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ «ئالەمنىڭ مەركىزى، بارلىق قىممەتنىڭ بىردىن بىر ئۆلچىمى» ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلغۇسى بار. . ئۇلارنىڭ نەزىرىدە كىندىك قېنى تۆكۈلگەن زېمىننى، يۇرتداشلىرىنى سېغىنىشتىنمۇ ئەخمىقانە ئىش يوق. مۇم- كىن بولسا، ئاشۇ خىلمۇ خىل زەئىپلىكلەر بىلەن جاراھەتلەنگەن ئانىسىنى تاشلاپ، «ئەركىن دۇنيا» غا بىر چىقىۋالسا، ئۇرۇق - تۇغقان، خوتۇن، بالا - چاقىلىرى بار تەرەپكە قاراپمۇ قويغۇسى يوق. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قىسمەنلىرى ھازىر ئۆزى ئارزۇ قىلغان «ئەركىن دۇنيا» سىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، كۆڭۈل خۇشلۇقىنى شۇ «مەدەنى- يەتلىك» دۇنيانىڭ ئاق تاماكىسىدىن تاپتى، ئۇلارنىڭ چېكىۋېلىپ ئايىغى چىقماس خىياللارغا پېتىپ، «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەب- بەت» نىڭ ئاپتورى مەدھىيىلىگەن «دۇنيا بەكمۇ رەزىل، ئادەم پەقەت ئۆزىنىڭ خىيالىي دۇنياسىدىلا ياشىشى كېرەك» دېگەن چەككە يەتكە- نىگە ئۇزۇن بولۇپ قالدى.

ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۇزۇن تارىخ جەريانىدا شەكىللەنگەن مىللىي مەدەنىيىتى، مىللىي روھىدا ساقلاپ قېلىشقا تېگىشلىك ئېسىل جەۋ- ھەرلەرمۇ ۋە تاشلىۋېتىشكە تېگىشلىك نۇرغۇن داشقاللارمۇ بولىدۇ. ئەگەر بىر ئادەم ئۆز ئەجدادلىرى تۇرغۇزغان بارلىق ئەقىدىلەردىن بىراقلا ۋاز كېچىدىكەن، ئۇنىڭ يىمىرىلىپ كەتمىكى ھېچگەپ ئە- مەس. مۇنداقلار باشقىلارنىڭ «ئەركىن دۇنيا» سىغا يېتىۋالسىلا، «پەرق ئېتىش تۇيغۇسىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ» نامرات ئانىسىنىڭ ۋەي- رانە كۈلبىسىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ يۇرۇشتەك «ئەخمەقلىق» نى

ھەرگىز قىلمايدۇ. «ياقا يۇرتتا بولسىمۇ ئەركىن، مۇستەقىل ياشاشنىڭ ئەۋزەللىكىنى تونۇپ»، يۈزىنى داپتەك قىلىپ ئۆزىنى باشقا بىر مىللەت دەپ تىلزىملىتىۋېلىشتىنمۇ يانمايدۇ. «خاسىيەتلىك قار» دىكى ئىدىيە دەل مۇشۇنداق جان باقارلىق زەئىپ روھقا قارشى قويۇلغان. ئەسەر قەھرىمانى ئىلاجىسىز ئەھۋالدا، ھاياتلىق يولى ئىزدەپ چەتكە چىقىپ مەيلى يوقسۇل، مەيلى باي ئەھۋالدا بولسۇن، تۇغۇلغان زېمىنىنى، يۇرتداش، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىنى بىر مىنۇتمۇ ئۇنتۇپ قالالمىغان، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشكە كۆزى يەتمىگەنسېرى ھايات شامى ئۆچۈپ تۈگىشىپ كەتكەن. ۋەتەنگە قايتىش ئۈمىدى پەيدا بولغاندا ھايات شامى قايتىدىن پىلىلداشقا باشلىغان ئاددىي بىر پېرسوناژ، بۇ «خاسىيەتلىك قار» تۈزۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ئۆز زېمىنىغا لەيلەپ چۈشۈشنى خالايدۇ. ئۆزى ئېرىپ سىڭگەن تۇپراقتىن يەنە رەڭمۇ رەڭ گۈللەرنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. «خاسىيەتلىك قار» دىكى ۋەقەلەر نەدىمۇ تۈركىيىدە بولغان ئىش بولسۇن؟ ئۇ ئىشلارنىڭ زادى نەدە يۈز بەرگەنلىكىنى سورىسا ئۆزۈممۇ دەپ بېرەلمەيمەن. بۇ بىر خىيالىي توقۇلما، قايىل قىلىش كۈچى يېتەرسىز بولغان ناچار توقۇلما.

روبىنزون گروزو ئۆزىنىڭ قەيسەرلىكىنى نامايان قىلغان سىرلىق ئارالنى بۈگۈنكى كۈندە باشقا يەرلەردىن ئىزدەپ ئاۋارە بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئادەم ئايىغى باسمىغان تاغ ـ باياۋان، چەكسىز قۇملۇقلىرىمىزدا خىلمۇ خىل قېدىرغۇچىلارنىڭ ئەترەتلىرى كېزىپ يۈرۈپتۇ. خىيالىي بەختىنى ئىزدەپ قاڭقىپ چىقىپ كېتىش ئەمەس شۇ زېمىنىنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى، خوجايىنى ئىكەنلىكىنى تونۇپ، ھاياتىي كۈچىنى مەنىلىك ئىشلارغا بېغىشلاپ، ئۆز ئېلىدە مەھكەم دەسسەپ تۇرۇشلا بۈگۈنكى كۈندە مەدھىيىلەشكە تېگىشلىك ئەڭ جاسارەتلىك روھ!

مېنىڭ قەلىمىم ئاستىدىكى پېرسوناژلار ناھايىتى ئاددىي ئادەم-

لەر. ئۇلاردا ئۆز مىللىتىدە مەۋجۇت بولغان ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ. بۇ «چەكتىن ئېشىپ ئەخمەقلىق دەرىجىسىگە يەتكەن ئاق كۆڭۈل ئادەملەر» نى يەنە مۇھەببەت بىلەن يازغۇم كېلىدۇ. ئۇلارنى بەزىدە مەدھىيىلەپ، بەزىدە كۈلكە ئاستىغا ئېلىپ، شۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزىنى تونۇتقۇم كېلىدۇ. «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» نىڭ ئاپتورى تەشەببۇس قىلغاندەك، ھايات ياشاۋاتقان بۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق - ئەۋلادىدىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلەرنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ بېرىش قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ «تراگېدىيە ئېگىسى ئاجىز بۇ بەختسىز خەلق» نىڭ تارىختا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى يېتىپ ئاشىدۇ. ئادەملىرىمىزگە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ جىنايىتى ئەمەس، بۇرچى!

ئاڭلىسام، ھېلىقى دۆڭكۈۋرۈكنى چۆرگىلەپ يۈرىدىغان ئاباس لويى دېگەن كىشى ئانچە - مۇنچە بوياقچىلىقمۇ قىلاتتىكەن. لېكىن، ئەدەبىياتتا — مەيلى ئەدەبىي ئىجادىيەت، مەيلى ئەدەبىي تەنقىتتە بولسۇن، رەڭۋازلىق ئانچە ئاقمايدۇ!

(بۇ ماقالە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىل 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

يەنە «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» توغرىسىدا

— سېنىڭ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىڭ چەتكە چىقماسلىق بىلەن ئىپادىلەنمەيدۇ①

— ئابدۇقادىر داموللام

يازغۇچى مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ مېنىڭ «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» ناملىق تەنقىدىي ماقالەمگە جاۋابەن يېزىپ، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىل 3 - سانىدا ئېلان قىلغان «‹زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت›، كە قوشۇمچە» ناملىق ماقالىسى مېنى يەنە قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا مەجبۇر قىلدى. مېنىڭ بۇ ماقالىنى يېزىشىم ئەقلىمنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مەمنۇن بولىدىغان قارشى قۇتۇبنى ئىزدەش ئۈچۈن ئەمەس. ياكى مەتتىمىن ھوشۇر ئېيتقاندەك «ئەخمەقلەرچە گىدىيىپ»، «ئۆزلىرىنىڭ ھېچ ئىش قىلىپ باقمىغانلىقىغا قارىماي جىمى ئادەمگە ئەقىل ئۆگىتىش»، «كوچەپ چىڭقىلىپ، ئۆزىمۇ تېخى تۇزۇك چۈشىنىپ بولالمىغان ‹تەلىمات› لارنى باشقىلارغا چۈشەندۇرۇپ» قويۇش ئۈچۈنمۇ ئەمەس، ياكى «ھەممىنىڭ ساقىلىغا بىر - بىرلەپ ئېسىلىپ گولەڭگۈچ ئويناپ بېقىش» ئۈچۈنمۇ ئەمەس. توغرا، ياشلار ئادەتتە، نېمىلا بولمىسۇن، مەلۇم دەرىجىدە ئەخمەق ۋە نادان بولۇشتەك ئاجىزلىقتىن خالىي بولالمايدۇ. مەنمۇ ئۆزۈمدە شۇنداق ئاجىزلىقنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىمەن، لېكىن، مەن

① ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «مىفتاھۇل ئەدەب» ناملىق ئەسىرىگە قاراڭ.

ۋىليام پىت ئېيتقاندەك «نادانلىق ـ ئەخمەقلىقلىرى ياشلىق باھارى بىلەن تەڭ تۈگەيدىغان كىشىلەر تائىپىسىگە مەنسۇپ بولسام دەيمەن. ھەرگىزمۇ يېشىنىڭ بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقىغا، جىق ئىش كۆرگەنلىكىگە قارىماي، يەنىلا بەغەرەز ۋە ئەخمەق ـ نادان پېتى قالىدىغان كىشىلەردىن بولۇشنى خالىمايمەن» دېمەك، مېنىڭ «زەئىپ روھ» نى چۆرىدەپ كاج مىجەزلىك بىلەن مۇنازىرىلىشىشىم ئۆزۈمگە تولۇق قايىللىق تاپقىچە ئۆزۈم توغرا دەپ ئىشەنگەن ھەقىقەتنى قوغداش ۋە تەشەببۇس قىلىش ئۈچۈن.

مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بۇ جاۋاب ماقالىسى مەنتىقىلىق زىددىيەتلىرى كۆپ، ئەخلاقىي خاھىشى ناچار، كۆزقاراشلىرى ئاددىي، نۇقتىئىنەزەرلىرى مۇجمەل بولۇشتەك تۆت ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەن مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ خېلىلا كۈچلۈك ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانمايمەن. ئەمما بۇ ماقالىسىنىڭ سالمىقىغا قاراپ نەزەرىيىۋى تەپەككۇرىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەي تۇرالمىدىم. قارىغاندا بۇ يىللاردا بىزگە بىرەر مۇتەپەككۇر يازغۇچى ـ شائىر نىسىپ بولمايدىغان ئوخشايدۇ. ئەسلى نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ۋە ھاياتىي ئىقتىدارىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ ئالىي ئۆلچەم ئىدى. قېرىنشقاندەك دەل مۇشۇ ئىقتىدار بىزدە بۆھران ھالىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بىزنىڭ تەپەككۇرىمىزدا ئۆزگىچىلىك، چوڭقۇرلۇق، ئىلمىيلىك، كەڭلىك ۋە سىستېمىلىق يوق دېيەرلىك. بىز ھەتتا ئۆزىمىزنىڭ بەزىدە نېمىگە قارشى تۇرۇپ نېمىنى قوللاۋاتقانلىقىمىزنى، نېمىنى توسۇپ نېمىنى تەشەببۇس قىلىۋاتقانلىقىمىزنىمۇ ئېنىق بىلمەيمىز. تەپەككۇر دەلدۈشلۈكى، تەپەككۇر ھورۇنلۇقى، تەپەككۇر قاتماللىقى، تەپەككۇر بىر خىللىقى بىزدىكى بىر ئومۇمىي كېسەل، بىز قاتتىق پىكىر قىيىشقا ئادەتلەنمىگەچكە مىللىي ئەقىل قۇرۇلمىمىز بەكمۇ ئاجىز، نەزەرىيىۋى تەپەككۇر قى-

لىش ئىقتىدارىمىز يوق دېيەرلىك. شۇڭلاشقىمۇ بىزدىن يېڭى ئىدىيە تۇغۇلۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا بىز يېڭى ئىدىيەلەرنى قوبۇل قىلغۇدەك مادارغىمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە ئىگە بولالمايۋاتىمىز. قىسقىسى ئەقلىي زەئىپلىك بىلەن روھىي زەئىپلىك بىزنىڭ ھاياتلىق سەپىرىدىكى مۇشكۇلاتلىرىمىزنى تېخىمۇ كۆپەيتىۋېتىپ بارىدۇ ۋە قېيىنلاشتۇرۇۋېتىپ بارىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىنىڭ بېشىدىلا «ئەسەر تەھلىل قىلىشنىڭ مۇنداقمۇ ئۇسۇللىرىنىڭ ئىجاد بولغىنىدىن ئانچە خەۋىرىم يوق ئىكەن» دەپ يازغان. روشەنكى بۇ مەندىن «ئىجازەت كىنىشكاڭ بارمۇ - يوق؟» دەپ سورىغانلىق. مەن يازغۇچىنىڭ بۇ مەسىلىدە ئۆزىنىڭ بىلمەسلىكىدىن گۇمانلانماي، مېنى خاتا قىلىپ قويۇۋاتىدۇ، دەپ گۇمانلىنىۋاتقانلىقىغا جاۋابەن «ئەدەبىي تەنقىدشۇناسلىق» ناملىق كىتابتىكى مۇنۇ بىر ئابزاسنى ئەينەن نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتەي: «ئەدەبىي تەنقىد بىر خىل ئالاھىدە مەدەنىيەت پائالىيىتى، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە ئېتىبار بەرمىسە بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىمۇ مۇقەررەر ھالدا مەدەنىيەت تەنقىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى كىشىلەر ئەدەبىي تەنقىد پائالىيىتىنى ‹ئەدەبىياتقا كىرىش› ۋە ‹ئەدەبىياتتىن چىقىش› دەپ ئىككىگە بۆلۈپ پەرقلەندۈرىدۇ؛ ‹ئەدەبىياتقا كىرىش› دېگەندە ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ ھەم ئەدەبىياتنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى تەكىتلەيدۇ. ‹ئەدەبىياتتىن چىقىش› دېگەندە ئەدەبىياتنىڭ ھەرخىل تاشقى ئالاھىدىلىكلىرى نەزەرگە ئېلىنىپ، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ پەلسەپە، سوتسىئولوگىيە، سىياسىشۇناسلىق، ئېتىكا، مىللەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، تارىخشۇناسلىق، ئېتنىگورافىيە، مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ھەتتا تەبىئىي پەن قاتارلىقلار بىلەن بولغان ئىلمىي باغلىنىشىنى تەكىتلەيدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى

مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن تەكشۈرىدۇ ۋە تەنقىق قىلىدۇ.» بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مېنىڭ يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «خاسىيەتلىك قار» ناملىق پوۋېستىنى «مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئىقتىدارىنى ۋە مىللىي مەدەنىيەت پسىخىكىمىزنىڭ ساپاسىنى» تەنقىدلەش نۇقتىسىدىن باھالىشىم تامامەن يوللۇق. قاملاشتۇرالمىغان بولسام بۇ باشقا گەپ. مەن ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشۈم زۆرۈركى، مېنىڭ «خاسىيەتلىك قار»نى بۇ نۇقتىدىن باھالىشىم، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ روھىدىكى كېسەللىك ئالامەتلىرى ۋە بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ بىزنىڭ نۆۋەتتىكى رېئاللىقىمىزغا «ماسلىشالماسلىق» ھادىسىسى ئۈستىدە چاممىنىڭ يېتىشىچە تەنقىد يۈرگۈزۈشۈمنىڭ ۋە ئويلىنىش ئېلىپ بېرىشىمنىڭ مۇقەددىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ئۆز ماقالىسىدا يەنە مېنىڭ ماقالەمنى «ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدىكى مۇلاھىزىنى ئەمەس، مىللەت ئۈستىدىكى پۈتۈن بىر شىكايەتنامىنى ئوقۇپ چىققاندەك بولۇپ قالدىم» دەپ تەنقىدلىگەن. يازغۇچىنىڭ بۇ مەسىلىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ قاتمال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ تەنقىدىي پىكرى ماڭا پەرخىرلىنىش ھېسسىياتى ئاتا قىلدى. چۈنكى، مېنىڭ نەزىرىمدە كىرىزىس تۇيغۇسى ئەڭ كۈچلۈك، مىللەتكە بولغان مۇھەببىتى ئەڭ چوڭقۇر، رېئاللىق ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئەڭ تېرەن، ئېتىقاد ۋە ئەقىدىسى شۇنداقلا مىللىي مەجبۇرىيەت تۇيغۇسى ئەڭ كۈچلۈك، ياخشىچاقلىق، مادارا ـ مۇرەسسەچىلىك بىلەن قىلچە خۇشى يوق كىشىلەرلا تەنقىدىي روھقا باي تەپەككۇر قىلىش ئادىتىگە ئىگە بولىدۇ ياكى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا «شىكايەتچى» كېلىدۇ. بىز ئابدۇخالىق ئۇيغۇردىن نېمىشقا شۇنچە سۆيۈنىمىز، چۈنكى ئۇ ئۇچىغا چىققان «شىكايەتچى» شائىردە!

توغرا، مىللىتىمىزنىڭ تارىختىكى سەلتەنەتلىك يۈرۈشلىرىدىن، پارلاق مەدەنىيەت سەمەرىلىرىدىن ۋە ئېسىل ئەنەنىلىرىدىن پەخىرلە-

نىش بىز ئۈچۈن ھەق. لېكىن مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتى، روھىيىتى ۋە ئىجتىمائىي پسىخىكىسىدىكى زەئىپلىكلىرى، تارىخ سەھنىسىدىكى خاتالىقلىرى ئۈستىدە تەنقىدىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش، يۈرگۈزگەندىمۇ سىپايىلىق بىلەن ئەمەس رەھىمسىزلىك بىلەن يۈرگۈزۈش بىز ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈر. «ھايات ياشاۋاتقان بۇ قېرىنداشلىرىمەنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق - ئەۋلادىدىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلىرىنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ بېرىش قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ.» دەپ يۇمشاق كۆڭۈللۈك قىلساق ياكى ياخشىچاقلىق قىلساق، گۇناھ ئۈستىگە گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولىمىز. خۇددى تاگور ئېيتقاندەك «ئەگەر سەن بارلىق خاتالىقلىرىڭغا نىسبەتەن ئىشىكنى چىڭ يېپىۋالىدىغان بولساڭ، ئۇنداقتا ھەقىقەتمۇ ساڭا ئىشىكىنى يېپىۋالىدۇ.» بىزنىڭ كۆپچىلىك قەلەمكەشلىرىمىز ئادەتتە «ئۇيغۇرلار تارىخى ئۇزۇن، باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك مىللەت» دەپ ماختىنىشنى، «گۈزەل تاشقورغان» «گۈزەل قەشقەر» «گۈزەل تۇرپان» «گۈزەل ئۈرۈمچى» «گۈزەل بورتالا» دەپ زېرىكمەي مەدھىيە ئوقۇشنى ئۆزلىرىگە ئادەت قىلغان. بىز قاچانغىچە مەدھىيە شەكلىدىكى تەپەككۇر قېلىپىدىن قۇتۇلالمايمىز؟ نېمىشقا مىللىتىمىزنىڭ زەئىپلىكلىرى، رەزىللىكلىرى ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە پېتىنالمايمىز، نېمىشقا چىلى شائىرى پابلو نېرودادەك «بىز جىنايەتلىك بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا ۋارىسلىق قىلىۋاتىمىز» دەپ يۈرەكلىك ئېيتالمايمىز؟! شۇنى بىلىش لازىمكى، كىرىزىس تۇيغۇسى كۈچلۈك ئادەملەرنىڭ غايىسىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ خىل تۇيغۇغا ۋە قاراشقا ئىگە ئادەملەر ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىدىن بىر نامراتلىقنىڭ ھەسرىتىنى چېكىدۇ ھەمدە شۇ ھەسرەت، ئۆكۈنۈش ۋە ئەندىشىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئويلىنىش ئېلىپ بارىدۇ. ئوكتاۋىئو پاز ئېيتقاندەك «ئويلىنىش ئالدى بىلەن تەنقىدنىڭ كۆز نۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دېگەننى بىلدۈرىدۇ.» ئەلۋەتتە، ھەر قانداق بىر مىللەت

ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھاسىل قىلغان قىممىتى بىلەن غۇرۇرلىنىپ ياشايدۇ. ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى سەلتەنەتلىك مەدەنىيىتى ۋە غالىبانە يۈرۈشلىرى شۇ مىللەتنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مىللىي قىممىتىگە مىسلىسىز مەغرۇرلۇق تۇسىنى قوشىدۇ.

بىزنىڭ مىللىي قىممەت تۇيغۇمىزنى ئاشۇرۇپ، ئىپتىخار ئېڭىمىزنى كۈچەيتىدىغان يىراق ئۆتمۈشىمىز بىلەن بىزنى ئۆكۈنۈش، ھەسرەت، پۇشايمان تۇيغۇسىغا غەرق قىلىدىغان يېقىنقى بەش ئەسىرلىك تارىخىمىز مىللىتىمىز تارىخىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ئىبارەت. بۈگۈنكى كۈندە بىز باشقا مىللەتلەرنىڭ مىللىي قىممىتىنىڭ ھەر جەھەتتىن ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىغا، بىزنىڭ مىللىي قىممەت تۇيغۇمىزنىڭ قاتتىق خورلۇققا ئۇچراۋاتقانلىقىغا قايسى نۇقتىدىن قاراشنى بىلمەيۋاتىمىز. بۇ تېما بىزنىڭ تەپەككۇر بوشلۇقىمىزغا تېخى ئومۇميۈزلۈك سىڭىپ كىرگىنى يوق. بىزنىڭ ئەندىشە ئېڭىمىز تېخى يېتەرلىك ئەمەس. بىز يۇلتۇزىمىزنىڭ بارغانچە پەسلەۋاتقان ياكى ئېگىزلەۋاتقانلىقىغا ئىنچىكىرەك نەزەر سېلىپ باقايلى. بىز تەنقىد ئېڭىمىزنى كۈچەيتىدىغان بولساق مىللىتىمىزنىڭ روھىيەت ئارخىپىدىن نۇرغۇن يىپ ئۇچىغا ئىگە بولالايمىز. خامۇشلارچە لاپ ئېتىپ ياشاۋەرسەك، ئەخمەقلەرچە ماختىنىۋەرسەك ياكى ياخشىچاقلىق قىلىپ قۇرۇقتىن - قۇرۇق مەدھىيىلەۋەرسەك پاجىئەنىڭ پاتقىقىغا تېخىمۇ چوڭقۇر پېتىپ قېلىشىمىز تۇرغانلا گەپ. ھەممىگە ئايانكى ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ ئۆز مىللىتىگە بولغان مۇھەببىتى توسۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدىكى قۇدرەتلىك روھ. مېنىڭچە مىللەت قەلبىنىڭ تارتىش كۈچى يەرشارىنىڭ تارتىش كۈچىدىن قۇدرەتلىك. لېكىن شۇ نەرسە ئېسىمىزدە بولۇشى لازىمكى، ھەقىقەت بەزىلەرنىڭ شوئارى، بەزىلەرنىڭ بولسا نىشانى.

مېنىڭ ماقالەمنى «ئەدەبىي ئەسەر ھەققىدىكى مۇلاھىزىنى ئەمەس، مىللەت ئۈستىدىكى پۈتۈن بىر شىكايەتنامىنى ئوقۇپ چىققان

دەك بولۇپ قالدىم» دەپ تەنقىدلىگەن يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرى ئۈستىدە توختىلىپ «مېنىڭ قەلىمىم ئاستىدىكى پېرسوناژلار ناھايىتى ئاددىي ئادەملەر، ئۇلاردا ئۆز مىللىتىدە مەۋجۇت بولغان ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ.» دەپ يازغان. مېنى «مىللەتنىڭ زەئىپلىكلىرىنى زېرىكمەي ساناپ چىققان» دەپ ئەيىبلىگەن بۇ يازغۇچى ئۆزىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پېرسوناژلىرىدا مىللىتىمىزدىكى مەۋجۇت ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدىغانلىقىدىن ماختانغان. روشەنكى بۇ يازغۇچىنىڭ ماقالىسىدا كەتكۈزۈپ قويغان بىر مەنتىقىلىق زىددىيەت. يازغۇچىنىڭ بۇ يەردە كەتكۈزۈپ قويغان يەنە بىر سەۋەنلىكى شۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ پېرسوناژلىرى ئۈستىدە ئەمەلىيەتتىن ھالقىغان دەرىجىدە يوغان گەپ قىلىۋەتكەن. ئەگەر مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پېرسوناژلاردا «مىللىتىمىزدە مەۋجۇت ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ»غان بولسا بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن كارامەت زور ئىش ھېسابلانغان بولاتتى. مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پېرسوناژلار «ئېچىلىك داستىخىنىم» دېسە ھەممە نازۇ نېمەت تەل بولىدىغان خاسىيەتلىك داستىخاندەك، مىللىتىمىزدىكى مەۋجۇت ھەممە ئىللەت تېپىلىدىغان خاسىيەتلىك پېرسوناژلار ئەمەس. بۇ پېرسوناژلاردىن پەقەت مىللىتىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدا مەۋجۇت بولغان بىر قىسىم ئىللەتلەرنى تاپقىلى بولىدىغانلىقى راست.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر مەن ماقالەمدە ئىسمىنى ئاتاپ ئۆتكەن ۋە سۆزلىرىنى نەقىل ئالغان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرلارنى «‹زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت› نىڭ ئاپتورى ئۆز ماقالىسىدا. . . بىر مۇنچە شەرق ئۆلىمالىرىنىڭ ئىسمىنى قاتار تىزىپ. . . غەربنىڭ نامدارلىرىنى گۇۋاھلىققا تارتىپ. . . مىللەت. . . ئۈستىدىكى داتلاشلىرىنى يېتەرلىك يېزىپتۇ» دەپ رەنجىگەن. مەن يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بۇنچىلىك ئەقەللىي

مەسىلىلەردىمۇ بىلمەس بولۇۋالغانلىقىغا قاراپ مېنىڭ تەنقىدىي ماقا-
لەم يازغۇچىغا بەكمۇ سوغۇق كەپتۇ، دەپ ئويلاپ قالدىم. ھەر قانداق
بىر مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىدە بولمىغان ياكى كەم بولغان
نەرسىلەرنى ئۆزىدىن باشقا بىر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ خەزىنىسىدىن
قوبۇل قىلىدىغانلىقى ھەممىگە ئايانغۇ. ئۇلۇغ شائىر ناۋائىي پەرھاتنى
نېمە ئۈچۈن غاردا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان سوقراتنىڭ ئالدىغا ئاپىر-
دۇ؟ بۇ ئاز - تولا مەدەنىيەت ئىگىسى بار كىشىلەرگە چۈشىنىشلىك
ئاددىي ھەقىقەت ئەمەسمۇ؟. ئۆزى ئۈستىدىكى تەنقىدكە رەددىيە بې-
رىش ئۈچۈن چوقۇم تەتۈرلۈك قىلىش كېرەكمۇ - يە؟ ئەدەبىي
تەنقىدنى «چىشى چىقمىغان مومىلىرىمىزنىڭ تاپا - تەنىلىرى» دەپ
مەسخىرە قىلغان يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «يازغۇچى —
تەنقىدچى — كىتابخان» دىن ئىبارەت بۇ ئۈچ تەرەپنىڭ ئاجرالماس بىر
پۈتۈن سىستېما مۇناسىۋىتى ھەققىدە يېتەرلىك ئىدىيىۋى تەييارلىقى
يوق ئىكەن. يازغۇچى - شائىرلار تەنقىدچىنىڭ چىشىنىڭ بار -
يوقلۇقىغا ئەمەس، يازغان ماقالىسىنىڭ داۋلىسىنىڭ بار - يوقلۇقىغا
قاراش كېرەك. ھە، دېسە يېشىنىڭ چوڭلۇقىنى، قىلغان - ئەتكىنى
ۋە كۆرگەن - بىلگىنىنىڭ كۆپلۈكىنى پەش قىلىپ، نوپۇزىنى پوپوزا
قىلىپ جان بېقىپ ئادەتلىنىپ قالغان بەزى كىشىلەر شۇنى بىلىشى
كېرەككى، ساقىلىنى چوڭ كۆرسىتىپ پەش قىلىشىنىڭ، قىزىل
بويىۋېلىپ ئادەم قورقىتىشىنىڭ ئىلمىي ساھەدە بازىرى كاسات. ئادەتتە
بىزنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك قەلەمكەشلىرىمىز مەدھىيە بىلەن تەنقىد-
نىڭ نېمىلىكىنى، پاسسىپ ھۆرمەت بىلەن ئۈمىدۋار تەنقىدنىڭ پەرقى-
نى ئاجراتمايدۇ. ماختىسىلا خۇشاللىق بىلەن قارشى ئېلىۋېرىدۇ. بىز
ماختاپ قويسا خۇش بولۇۋېرىدىغان ھاماقەتلىكتىن، تەنقىدلەپ قويسا
چىچاڭشىپ كېتىدىغان تەنتەكلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئۆزىمىزدە
ئاز - تولا دېموكراتىك ئىستىلنى ۋە ئىلمىي ئاڭنى يېتىلدۈرۈشىمىز
كېرەك. ماختىسىلا خۇشال بولۇۋېرىش، ماھىيەتتە دېموكرتىنىڭ

«چوشقا يۈندىدا يۈيۈنۈشنى بەخت، ھوزۇر دەپ بىلىدۇ.» دەپ ئېيت-قىنىدەك بىر ئىش. ئەلۋەتتە، چوشقا ئالدىدا تۇرغان يۈندىنىڭ كۆ-مۈشتەك پارقىراپ، ئىسسىق ھور چىقىپ تۇرغان ھالىتىنىلا كۆرەلەي-دۇ، ئۇنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە پاسكىنا ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا تاما سىڭگەن ماختاش بىلەن ئۇمىد سىڭگەن تەنقىدنى چۈشىنىش بىزدىن پەرق تۇيغۇمىزنىڭ ئۆتكۈررەك بولۇشىنى، قىم-مەت ئۆلچىمىمىزنىڭ ئۆزگىچىرەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

دەرۋەقە «پۇتاقچى» تەنقىدچىلەر يوق بولسا قەلىمىنىڭ ئەيىبىنى ئاران يېپىپ، ساددا كىتابخانلارنى كولدۇرلىتىپ كۆن ئېلىۋاتقان بەزى بىچارە يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ قۇلىقى تېنجىپ، كۆڭلى ۋاق-تىنچە ئارام تاپىدۇ. لېكىن، بۇ بەكمۇ ئۆمرى كۆتە ئەسەرلەرنىڭ تۆكمە بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئېكولوگىيەد-سىنى نورمالسىز ئاقىۋەتكە مۇپتىلا قىلىدۇ، خالاس. بىزنىڭ بىر قىسىم يازغۇچى ـ شائىرلىرىمىز تەپەككۇر بېغىدا مېۋىنىڭ تايىنى يوق، قاشانى ئېگىز قوپۇرۇپ، مۇداپىئەنى پۇختا كۆرۈشىنىڭ غېمىنى كۆپ يەيدۇ. ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىگە تەمەننا قويىدىغان بەزى يازغۇچى - شائىرلىرىمىزنىڭ ئەسەبىي مەغرۇرلۇقىدىن بىر بوشلۇقنى ئېچىپ قويۇۋېدى، ئۇلار ھايال ئۆتمەيلا ئۆزىنىڭ ئېغىر - بېسىق، تەمكىن سالاپىتىنى ئۇنتۇپ قايناپ كەتتى. لېكىن، ھەممە كىشى باشقىلار كۆزىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ قاتتىقراق ۋارقىراپ قويسىلا ئۆزى توغ-را، دەپ ئىشىنىپ كېلىۋاتقان قاراشلىرىدىن ۋاز كېچىشكە تەييار تۇرىدىغان ئىرادە كۈچى ئاجىزلاردىن ئەمەستە. ئۆزىگە تولۇق قايىللىق ئىزدەپ تاپمىغىچە تەشەببۇسىدىن ۋاز كەچمەيدىغان، مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارى بار كىشىلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەر باشقىلارنىڭ دىتىغا ئانچە يېقىپ كەتمىسىمۇ، لېكىن بۇنداق كىشىلەرسىز بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى راۋاجلىنىقتىن قۇتۇلالىشى مۇمكىن ئەمەس. تەيۋەنلىك مەشھۇر خەنزۇ

ئالىم بەي ياڭ «رەزىل جۇڭگولۇقلار» ناملىق كىتابىدا «مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارى بولمىغان ئادەمدە پەرق ئېتىش ئىقتىدارى كەم بولىدۇ. ھەممە ئىشتا ئۇچۇق بولمايدۇ. ھەق ـ ناھەقنى ئايرىمايدۇ. ئۆلچەم بولمايدۇ. شۇڭا جۇڭگونىڭ بۈگۈن مۇشۇ ھالقا چۈشۈپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى مەدەنىيەتتىن ئىزدەش كېرەك» دەپ ئېيتقان.

تەنقىددىن قورقۇش پسىخىكىسى ماھىيەتتە يازغۇچى ـ شائىرلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن، قەدىر ـ قىممەت چۈشەنچىسىنىڭ قاتماللىقىنى، ئىلمىي پوزىتسىيىسىنىڭ كەملىكىنى بىلدۈرىدۇ. بىر مۇنەۋۋەر يازغۇچى ئادەتتە تەنقىدچى ۋە كىتابخانلارنىڭ باھاسىغا ئارتۇقچە پىسەنت قىلىپ كەتمەيدۇ. ئۆزىنىڭ ئىچكى ئۆلچىمىنى ئاساس قىلىپ دائىمىي ھالەتتىن ھالقىپ ئۆتۈش كويىدا بولىدۇ. تەتقىقاتچىلار مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتىدە ئادەتتە دائىمىي ھالەتتىن ھالقىپ ئۆتۈش، ئالدىدىكىلەردىن ھالقىپ ئۆتۈش، ئۆزىدىن ھالقىپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئۈچ ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەر قانداق بۆسۈش مادارا چىلىقتا، كونا تەرتىپلەرگە قارشى تۇرىدۇ. ماداراچىلىق ئېڭى كۈچلۈك يازغۇچى ھامان ئۆزىدىن قانائەت ھاسىل قىلىشتەك قارىغۇلۇق ھالەتتە تۇرغان بولىدۇ. ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنىڭ باھاسىنى، كىتابخانلارنىڭ رايىنى ئالىي ئۆلچەم قىلىۋالىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا يەنە ئىلمىي پوزىتسىيە جەھەتتە چاكىنىلىقتا يول قويۇۋاتقانلىقى بىلەن ھېسابلاشماي، تەنقىدچىگە بولغان ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن «ئابباس لويى چېغىدىمۇ سورىغان نېمىسىنى بەرمىگەنلەرگە ئانچىۋالا كايىپ كەتمەيتتى» دەپ، ماڭا ئابباس لويىدىن ئۆگىنىشىم ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. ئەمما لوگىكىلىق پىكىر قىلىشى پۇختا بولمىغان يازغۇچى ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا «ئاڭلىسام، ھېلىقى دۆڭ كۆۋرۈكنى چۆرگىلەپ يۈرىدىغان ئابباس لويى دېگەن كىشى ئانچە ـ مۇنچە بوياقچىلىقمۇ قىلاتتى-

ىكەن. لېكىن، ئەدەبىياتتا مەيلى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە، مەيلى ئەدەبىي
تەنقىدتە بولسۇن، رەڭۋازلىق ئانچە ئاقمايدۇ! » دەپ ئاببىاس لويىدىن
ئۆگەنمەسلىكىمنى ئاگاھلاندۇردۇ. بۇنداق ئۆزى ئۆگىنىش ئۆلگىسى
تىكلەپ بېرىپ، ئۆزى يىقىتىۋېتىش ئۇسۇلى يازغۇچىنىڭ تەپەككۇر-
ىنىڭ كاۋاك ھەم زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يازغۇچى
مەتىمىن ھوشۇرنىڭ لوگىكىلىق پىكىر قىلىشىنىڭ ئىزچىل ئەمەس-
لىكى، ھە، دېگەندىلا گەپنى قايىنامدىن باشلاپ سايرامدىن چىقىپ
كېتىدىغانلىقى بۇ قىسقا ماقالىسىنىڭ ھەر بىر ئابزاسىدا دېگۈدەك
ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، يازغۇچى ماقالىسىنىڭ مەلۇم بۆلىكىدە
گەپنى قەلەم تۇتقانلاردىن باشلاپ ئاخىرىدا «ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قىس-
مەنلىرى ھازىر ئۆزى ئارزۇ قىلغان ‹ئەركىن دۇنيا›، سىغا يېتەلمى-
گەن بولسىمۇ، كۆڭۈل خۇشلۇقىنى شۇ ‹مەدەنىيەتلىك› دۇنيانىڭ
ئاق تاماكىسىدىن تاپتى» دەپ تاماملايدۇ. يەنە بىر بۆلىكىدە دەسلەپ
ئۆزىنىڭ «خاسىيەتلىك قار» ناملىق ئەسىرىنى، ئەسىرىگە سىڭدۈر-
گەن ئىدىيىۋى مەزمۇننى، ئۆزى تۇجۇپىلەپ ياراتقان پېرسوناژىنى
مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان تەلەپپۇزدا پىكىر بايان قىلىپ، ئاخىرىدا ئۆزى-
نىڭ جان تىكىپ قوغداۋاتقان ئەسىرىنى «بۇ بىر خىيالىي توقۇلما،
قايىل قىلىش كۈچى يېتەرسىز بولغان ناچار توقۇلما» دەپ بىراقلا
ئىنكار قىلىدۇ.
    يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا بىزگە ئۆزىنىڭ ۋەتەن
قارىشى، تارىخ قارىشى، ئەنئەنە قارىشى، مىللەت قارىشى، ئەدەبىيات
قارىشى، ھايات قارىشى، ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ۋە تراگېدىيە قارىشى-
دىن ئۇچۇر بېرىدۇ. مەن يازغۇچىنىڭ بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدىكى
قارىشى ئۈستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.
    يازغۇچى ماقالىسىدا «خىيالىي بەختنى ئىزدەپ قاڭقىپ چىقىپ
كېتىش ئەمەس، شۇ زېمىننىڭ ھەقىقىي ئىگىسى، خوجايىنى ئىكەنلى-
كىنى تونۇپ، ھاياتىي كۈچىنى مەنىلىك ئىشلارغا بېغىشلاپ، ئۆز

ئېلىدە مەھكەم دەسسەپ تۇرۇشلا بۇگۈنكى كۈندە مەدەنىيلەشكە تېگىشلىك ئەڭ جاسارەتلىك روھ!» دەپ يازىدۇ. بۇ خىل ۋەتەن قارىشى بىزگە ناھايىتى تونۇش بولۇپ، بۇنىڭ مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدىكى يىلتىزى ناھايىتى چوڭقۇر. خەلقىمىز «ئۆزگە ئەلدە سۇلتان بولغىچە، ئۆز ئېلىڭدە ئۇلتاڭ بول» دەپ ئېيتقان. شائىر تېيىپجان ئېلىيېۋمۇ «ئۆزگە ئەلدە شاھى تون ئىچرە قورۇنغاي تەنلىرىم، ئۆز ئېلىمدە يايرىغاي كىيسەم كۆلاھۇ جەندە مەن» دەپ يازغان. مانا بۇ بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى ئېتىقادىنىڭ نېگىزلىك مەزمۇنى. لېكىن ئېتىقادنىڭ مەزمۇنى قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس. ئەگەر ئېتىقاد ۋە ئەقىدە ئىرادە تەرىپىدىن قانچە قوغدالسا سۇبيېكت ئۆزىنى شۇنچە مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ ۋە سەپسەتىگە شۇنچە يول قويىدۇ. ئوبيېكتىپ پاكىتلار ۋەجىدىن ئېتىقاد قانچە ئىنكار قىلىنسا سۇبيېكت ھەقىقەتكە شۇنچە يول ئاچىدۇ. بىزنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى ئېتىقادىمىزنىڭ مەزمۇنى نۆۋەتتە ئوبيېكتىپ پاكىتلار ۋەجىدىن ئىنكار قىلىنىۋاتىدۇ. بىز بۇ رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. بۇگۈنكى دۇنيادا ۋەتەنگە بولغان ئېتىقاد كىندىك قېنى تۆكۈلگەن زېمىندا بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدا كۆرمىڭ مۇسۇلمانىنىڭ بىرى بولۇپ ياشاشتا ئەمەس. «خاسىيەتلىك قار» دىكى تىلىۋالدىدەك ۋەتەنگە بولغان قۇرۇق مۇھەببەت بىلەن ھاياتىنى لاي سۇدەك مەنىسىز ئۆتكۈزۈپ «ئۇلتاڭ» بولۇپ ياشاش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. بۇ خىل ياشاشنىڭ مۇشكۇل يېرى يوق. ئۆزىگە خاس ئەھمىيىتى، ماھىيىتى ۋە مەقسىتى بولمىغان ھايات، خاسلىق قىممىتى ۋە تەشەببۇسكارلىق روھى يوق، رىسقىدىن تاشقىرى ئىشتىھانى بىلمەي قارىغۇلارچە ئۇمىدۋارلىق ۋە نادانلارچە قانائەتچانلىق ئىچىدە ياشاش ئۇسۇلى مېنىڭچە ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ. بىزنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىمىزنى ئەڭ ئىپتىدائىي، ھەتتا ئەڭ نادان ھالەتتە دېيىشكە بولىدۇ. بىز ۋەتەننى «كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن زېمىن» دەپلا چۈشىنىمىز.

ـلشمىز كېرەككى، بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ۋەتەن ئۆز مەنىسىنى ـمىزدەۋاتقان ئۇقۇم.

بىز ۋەتەن ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى ئېتىقادىمىزنىڭ مەزمۇنىنى يې- ڭىلاپ ئۇنى بېيىتمايدىغان بولساق، پۇشايماندىن باشقىغا ئېرىشەلمەي- ـمىز. بىزنىڭ ئەنئەنىگە ئىنتائەتمەن بولۇشتەك ئاجىز پسىخىكىمىز ائىمي ھالەتتىن ھالقىپ ئۆتۈشىمىزگە ئاسانلىقچە مۇمكىنچىلىك ـەرمەيدۇ. شۇڭىمۇ بىزنىڭ بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ بەدىئىي ـەرەققىياتى بىر قەدەر رەڭدار بولسىمۇ، لېكىن تەپەككۇر تەرەققىياتى ـىر تۈز سىزىقتىن ئىبارەت. تارىخنىڭ ئىستىرېلكىسى 21 ـ ئەسىرنى ـتۇرسىتىپ تۇرسىمۇ، بىز تەپەككۇرىمىزدا يېڭى سەكرەش، ئىدىيە- ـمىزدە يېڭى بۆرۈلۈش ياساپ بېقىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلىپ ـەتمەيۋاتىمىز. ئىدىيە، ئېتىقاد ۋە ھەرىكىتىمىز يەنىلا ۋاقتى ئۆتكەن ـونا پەدىدىن ئىبارەت. بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىز كىشىلەرنىڭ ھايات ـەققىدىكى چۈشەنچىسىدە قانچىلىك ئۆزگىرىش ياسىيالىدى؟ ئۇلار- ـنىڭ قىممەت قارىشىغا قانچىلىك تەسىر كۆرسىتەلىدى؟ بىرەر ـازغۇچى ـ شائىر بىرەر يېڭى ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كىشىلەرنى ـۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدە ـ ئېتىقادلىرىدىن گۇمانلىنىشقا مەجبۇر ـلالىدىمۇ؟ بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا كۆتۈرۈپ چىققان ئىدىيىسىنىڭ ـۆزگىچىلىكى بىلەن كىشىلەرنى گاڭگىرىتىپ قويغان، تالاش ـ تار- ـشقا سالغان، مۇنازىرىگە سەۋەب بولغان ئەسەرلەردىن، كىتابخانلىرى- ـمىزنىڭ قوبۇل قىلىشىدىن ھالقىپ كەتكەن ئىدىيىلەر بىلەن تويۇنغان ـەسەرلەردىن نەچچىسى بار؟! گەرچە «گۈللەر ھەر باھاردا ئېچىلىدۇ، لېكىن يەنىلا شۇ كونا پۇراق!» (ئورفات). بىزنىڭ تەپەككۇرى- ـمىز قاچانمۇ شىددەت بىلەن داۋالغۇپ تۇرىدىغان، ساھىللارغا زەربە ـىلەن ئۇرۇلىدىغان بولار؟! فېيىرباخ «ھاياتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ خاتالى- ـنىڭ — ئەزەلدىن ئادەت بولۇپ قالغان قائىدىلەرگە چېقىلمىغانلىقىمىز ـ جىنايەت ئۆتكۈزمىگەنلىكىمىزدۇر. ...» دېمىگەنمىدى؟ بىزنىڭ بىر

قىسمى موبسىيىت قەلەمكەشلىرىمىز، مۇتەپەككۇرانە قىياپەتتە ئوتتۇ
رىغا چىقىپ، پوپلارنىڭ تەلەپپۇزىدا بەزى تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرى
قويۇپ، چوقۇنۇش پسىخىكىسى ئېغىر، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئادەتتى
كىچە كىتابخانلارنى ھاياجانغا سالسىمۇ، لېكىن ئېيتىۋاتقىنى يەنە
ھەممىگە تونۇش بولغان «ئەنئەنە ئاساسىدا يېڭىلىق يارىتىش كېرەك»
«ئەدەبىياتنى خەلققە يۈزلەندۈرۈش كېرەك»، «بىزنىڭ ئەدەبىيا
تارىخىمىزدا مۇنداق نادىر ئۈلگىلەر بار» دېگەندەك كونا مۇقامدى
ئىبارەت. بىز ئالدىمىزدىكىلەر ياراتقان پەللىنى تەكرارلاۋېرىشتىن
نېمىشقا زېرىكىش ھېس قىلمايمىز؟ بىز ئىلگىرىكىلەر سىزىپ قويغا
سىزىقتىن ھالقىپ ئۆتەلمىسەك، خۇددى قەشقەرنىڭ ئۆستەڭبويى كو
چىسىدا ياشاپ ئۆتكەن، كېتىۋاتقان يولىدا بىرەر توغرا سىزىلغا
سىزىقنى كۆرسە ئۆتۈشكە پېتىنالماستىن كەينىگە قايتىپ كېتىدىغا
«ئاخۇنۇم سىزىق» ئىسىملىك كىشىگە ئوخشاپ قالمايمىزمۇ؟
يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا ئۆزىنىڭ تارىخ قارىشىدى
ئۇچۇر بېرىپ «ئۆتكەنكى تارىخنىڭ ھېچنېمىسى يارىمىسا، يېڭىدى
تارىخ يارىتىش مۇمكىن»، «بۈگۈن ئۆتمۈشنىڭ داۋامى، شۇنداقى
كەلگۈسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى»، «بىر مىللەتنى ۋەيران قىلىدى
غىنى ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ئەمەس بۈگۈنى. چۈنكى ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكە
نەرسە. بۈگۈن دېمەك — پۇرسەت دېمەك» دەپ يازىدۇ. مانا بۇ
يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ پەلسەپىۋى مەنىدىن خالىي بولغا
تارىخ قارىشى. ئەگەر بىزنىڭ تارىخ قارىشىمىز مۇشۇنداق يۈزە، ئۆ
لۈك، بىر تەرەپلىمە بولىدىغان بولسا، يەنە قانداقمۇ مىللىي مەدەنىيە
تىمىز ۋە مىللىي روھىيىتىمىزدىكى شاراقشىپ تۇرغان زەنجىرسىما
مەنىۋى ئىزچىللىقنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز؟ ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكە
نەرسە دېيىش تارىخ ئۆلگەن نەرسە دېگەنلىك ئەمەسمۇ؟ گەرچە تارى
زامان جەھەتتە قايتىلانماس بولسىمۇ، لېكىن تارىخنىڭ روھى تىنىم
تاپماستۇر. «بۈگۈن ئۆتمۈشنىڭ داۋامى، كەلگۈسىنىڭ باشلىنىش

ـۇقتىسى» دېگەن قاراش نوقۇل مەنىدە پەقەت تارىخنىڭ ئاددىي تەرتى-
ـىنىلا كۆرسەتمەيدۇ. بىز بۇنىڭغا نەزەرىيىۋى يۈكسەكلىك نۇقتىسى-
ـدىن قارايدىغان بولساق «بۇگۈن» نىڭ ھېكمەتكە باي «جاھاننەما»
ـلىكەنلىكىنى بايقايمىز. يەنى «بۇگۈن» نى تۇغقان ئۆتمۈشنىڭ زادى
قانداق كەچمىشلەر بىلەن تولغانلىقىنى، كەلگۈسىمىزگە قانداق خەۋپ
ـوشۇرغانلىقىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. ئەگەر «ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكەن
ـەرسە» دەپ، تارىخقا بىپەرۋالىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولساق
پارلاق يېڭى تارىخ يارىتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس! بىز تارىخنىڭ
ـىپايان چۆللىرىدە تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرگەن ئەجداد روھىنىڭ كۆ-
ـەڭگىسىنى كۆرمەي تۇرۇپ «بۇگۈن» نىڭ تارىخنىڭ «كۆز يېشى»
ـلىكەنلىكىنى بىلەلمەيمىز. ئۇزاق تارىخنىڭ چەكسىز ئۇپۇقىدىكى قې-
ـتىپ قالغان «قان دېغى» نى كۆرمەي تۇرۇپ، قەلبىمىزنىڭ پىنھان
بۇلۇڭلىرىدىكى ئۆكسۈشنى ھېس قىلالمايمىز. گەرچە يازغۇچى مەم-
ـتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتكەن نەرسە. بۇگۈن
ـدېمەك — پۇرسەت دېمەك.» دېگەن سۆزلىرى ناھايىتى دادىل تەلەپ-
پۇزدا، ئۈمىدۋار ئاھاڭدا، جەڭگىۋار روھتا ئېيتىلىۋاتقان بولسىمۇ،
ـېكىن مەزمۇنى مۇكەممەل بولمىغان بۇنداق دەبدەبىلىك بايان قۇرۇق
ـشوئاردىن ئىبارەت، خالاس.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا يەنە «ھايات ياشاۋاتقان
ـۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق ـ ئەۋلا-
ـدىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلەرنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ
ـېرىش قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ ‹تراگېدىيە ئېڭى
ـاجىز بۇ بەختسىز خەلق، نىڭ تارىختا تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى
ـېتىپ ئاشىدۇ. ئادەملىرىمىزگە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلاش ئەدەبىيا-
ـمىزنىڭ جىنايىتى ئەمەس، بۇرچى!» دەپ يازىدۇ. مانا بۇ تۇرمۇش-
ـا، رېئاللىققا سەمىمىي مۇئامىلە قىلىدىغان (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ
ـاھاسى) يازغۇچىنىڭ ئەدەبىيات ۋە تراگېدىيە قارىشى. تراگېدىيىلىك

كىشىلەرگە ئۈمىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك ئاتا قىلىدۇ، دەپ تونۇ
ماھىيەتتە بىزنىڭ تراگېدىيە ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنىڭ چوڭقۇ
ئەمەسلىكىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئازا
ئېغىنى ئىپادىلەش، تراگېدىيىلىك چىنلىقنى يېزىش «ئادەملىرىمىز
گە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ» بېغىشلىيالمايدۇ، دەپ قارايدىغان بولساق
ئۆزىمىزنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى نامراتلىقىمىزنى، روھىي جەھەتتىك
زەئىپلىكىمىزنى بەكمۇ بىچارىلارچە شەكىلدە ئېتىراپ قىلغان بول
ىمىز. شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى غەرب ئېستېتىكا تارىخىدا ئارىستو
تېلدىن كېيىن تراگېدىيىنى سەنئەتنىڭ ئەڭ ئالىي شەكلى دەپ قاراش
بىر ئەنئەنىگە ئايلانغان (ئەلۋەتتە بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «تراگېدىيە،
مۇستەقىل تىياتىر شەكلى بولغان تراگېدىيىنى ئەمەس، بەلكى ئېستې
تىك كاتېگورىيە بولغان تراگېدىيىنى كۆرسىتىدۇ.). بىز ئىجادىيەت
سەل قارايدىغان چۈشكۈنلۈك ئېغىمۇ رېئال چىنلىقنىڭ مەزمۇنى
بېيىتىپ تۇرغان بىر خىل ئېستېتىك پەلسەپىۋى ئاڭ. بىز غەرب
مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ بىرى بولغان
كافكانىڭ ھايات قارىشىنىڭ يادروسى دەل ئۈمىدسىزلىك بىلەن تولغان
چۈشكۈنلۈك ئېغى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك. كافكا:
«بالزاك ھاسىسىغا ‹مەن ھاياتتىكى ھەربىر توسالغۇنى بىتچىت قىلىپ
ماڭدىم›، دەپ يېزىۋالغان بولسا، مەن قالپىقىمنىڭ ئىچىگە ‹ھاياتت
كى ھەر بىر توسالغۇ مېنى بىتچىت قىلىپ كەلدى›، دەپ يېزىۋالدىم»
دېگەن. بۇ بىزنىڭ ھايات ۋە سەنئەت ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنىڭ
نامراتلىقىنى ياندىن يورۇتۇپ بېرىدىغان ئاددىي مىسال.

تراگېدىيە — كىشىلىك ھاياتتىكى قىممىتى بار نەرسىلەرنىڭ
ۋەيران قىلىنغانلىقىنى كىشىلەرگە كۆرسىتىش دېمەكتۇر، دېگەن
قاراش تراگېدىيە ھەققىدىكى كلاسسىك تەبىرلەرنىڭ بىرى. قەلبىمىز
گە تەسەللىي بېرىپ كېلىۋاتقان قەدىردان يازغۇچىمىز زۇنۇن قادىرنىڭ
بىر قىسىم دراما ۋە ھېكايىلىرىنىڭ بىزنى شۇنچىۋالا مەپتۇن قىلىشى

دىكى سىر دەل بىزگە غۇنچەم، باقىلارنىڭ ھاياتىنى، ياشلىقىنى،
بەختىنى، كىشىلىك ھوقۇقىنى ۋەيران قىلىپ كۆرسىتىپ، بىزنى
رېياللىقنىڭ پەردازسىز چىنلىقىدىن ھوزۇرلىنىش بەختىگە مۇيەسسەر
قىلالىغانلىقىدا، مىللىي تراگېدىيە ئېڭىنى ئۆز ئەسىرىنىڭ ۋە پېرسو-
ناژلىرىنىڭ ئۆگە ـ ئۆگىلىرىگە سىڭدۈرۈپ ئىپادىلىگەنلىكىدە ئىدى.
بىزنىڭ باشقا يازغۇچىلىرىمىز زۇنۇن قادىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن
يارىتىپ بەرگەن بۇ قىممەتلىك ئەنئەنىگە قانچىلىق ۋارىسلىق قىلالى-
دى؟ شۇنى يوشۇرماستىن ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ كۆپچىلىك
يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق ساپ تراگېدىيە ئېڭى كەمچىل
بولغاچقا، ئۇلار رېياللىقتا بەختىنى تاپالمىغان، مۇرادىغا يېتەلمىگەن-
لەرنى ئەسەرلىرىدە بەختكە ئېرىشتۈرۈپ، مۇرادىغا يەتكۈزۈپ يازدى.
ئۆزلىرىچە بۇنى «كىشىلەرگە ئۈمىد بېغىشلاش» دەپ چىرايلىق سۈ-
پەتلەشتى. يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «خاسىيەتلىك قار» ناملىق
ئەسىرىنىڭ ئۆزىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئاپتور ئەسىرىدە ئەس-
لىدىلا ھالاك بولغان نەرسىنى يەنى تىلىۋالدىنىڭ ئەركىنلىكى، بەختى
ۋە كىشىلىك ھوقۇقىنى كىتابخانلارغا پەردازلاپ ساختىلىق بىلەن
كۆرسەتكەن. بىزنىڭچە ئىجتىمائىي قاباھەتنى جاسارەت بىلەن ئېچىپ
تاشلاش، ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئە، ھالاكەت، ۋەيرانچىلىق،
ۋە بەختسىزلىكلەرنى ياساپ ـ تاراپ، شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئۇپا ـ
ئەڭلىكلىرى بىلەن پەردازلاپ ئولتۇرماستىنلا ئەينەن ئىپادىلەش ترا-
گېدىيىلىك تېرەنلىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئەگەر «خاسىيەتلىك قار»
دىكى ۋەقەلىكنى راۋاجلاندۇرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ تاسادىپىي
ھادىسىلەر ياكى پېرسوناژنىڭ پائالىيىتى بولماستىن، بەلكى جەمئى-
يەتنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرى بولغان بولسىدى، جەمئىيەتنىڭ ماھى-
يىتى، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەرلىكى جانلىق ئېچىپ بېرى-
لىپ، چوڭقۇر تراگېدىيىلىك مەنا ھاسىل قىلىنغان بولاتتى. ئەپ-
سۇسكى، كىتابخانلارغا «ئىشەنچ ۋە ئۈمىد ئاتا قىلىشقا» بېرىلىپ

كەتكەن يازغۇچى ئەينى يىللاردىكى رېئال تۇرمۇشنىڭ مەنتىقىسىگە خىلاپ هالدا، چىنلىقتىن ئايرىلغان هالدا هاياتنى پەردازلاپ «تەڭرىدىن. . . ئۆلسەممۇ ئاشۇ كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن شۇ تۇپراقتا يېتىپ ئۆلەي» دەپ تىلەيدىغان، ئەمما ئۆزىنى «تەقدىر بورىنىنىڭ ئاشۇ قىممەتلىك» نەرسىلىرىدىن «ئايرىپ، قانداق قىلىپ شۇنچە يىراق يەرلەرگە تاشلىۋەتكىنىنى زادى ئويلاپ يېتەلمەي» دىغان بىر هاماقەت پېرسوناژىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈپ، ئۆز قىسسىسىنى زەپەر تەنتەنىسى بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان. بىز بۇ يەردە تىلىۋالدىدىن ئىبارەت بۇ زەئىپ روهقا ئىگە ئادەمنى تىلىكىگە يەتكۈزگەن قۇدرەت ئىگىسىنىڭ تىلىۋالدى ئىلتىجا قىلغان «تەڭرى» ئەمەس، بەلكى «دىدار غەنىيمەت» لىكنى هەممىدىن ئەلا بىلىدىغان يازغۇچى مەمتىمىن هوشۇر ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرىمىز. بۇ خىل «دىدار غەنىيمەت» لىكنى ئۆزىگە بەلگە قىلىش تۈپەيلى بۇ ئەسەر يوشۇرۇش ۋە ئالداش سازلىقىغا پېتىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىلا ئاجىز بولغان تراگېدىيىلىك قىممىتىنى تېخىمۇ سۇسلاشتۇرۇپ، ئەقەللىي بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىدىنمۇ مەهرۇم قالغان. ئەسەرنى تراگېدىيىلىك ئامىللار بىلەن باشلاپ، زەپەر تەنتەنىسى بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئادەتتە «مۇقام ئاياغلاشقانچە شادىيانىغا چېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق «مۇقام ئاياغلاشقانچە شادىيانىغا چېلىش» ئەمەلىيەتتە يالغانچىلىقتىن، ئۆز - ئۆزىنى ئالداشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. «خاسىيەتلىك قار» دەل مۇشۇنداق ئاخىرلاشتۇرۇلۇپ ئىجتىمائىي قاباهەت پەردازلانغانلىقى تۈپەيلى، تراگېدىيىلىك خۇسۇسىيىتى رېئال ئاساسىدىن، ئىجتىمائىي تەنقىدىي ئەهمىيىتىدىن ۋە ئېستېتىك جەلپكارلىقىدىن مەهرۇم قىلىنغان. شۇڭا مەن تىلىۋالدىنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشلىرى تراگېدىيىلىك قىممەت هاسىل قىلالمايدۇ، دەپ قارايمەن. بۇ دېگەنلىك باش پېرسوناژ چوقۇم هاياتىنى ئۆلۈم بىلەن تۈگەللىگەن بولۇشى كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ سەرسانلىق، بەختسىزلىك، غۇربەتلىك،

ھەسرەتلىك، مەھرۇملۇق بىلەن تولغان كەچۈرمىشىمۇ بىزگە ھاياتتىكى ئىنتايىن قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ ھالاك قىلىنغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ ئۆزى ئېيتقاندەك «قايىل قىلىش كۈچى يېتەرسىز بولغان ناچار توقۇلما» بولۇشىدىكى تۈپ سەۋەب ئەسەردە چىنلىقتىن ئىبارەت ئوكسىگېنىنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىدا ۋە يازغۇچىنىڭ تراگېدىيە ئېڭىنىڭ چوڭقۇر بولمىغانلىقىدا. شۇ نەرسە ئايانكى، تراگېدىيە ئېڭى ئاجىز يازغۇچى مەڭگۈ ئۇلۇغ ئەسەر يارىتالمايدۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، تراگېدىيىلىك ھەرگىزمۇ ئۈمىدسىزلىك ۋە چۈشكۈنلۈك بىلەن تەڭداش ئۇقۇم ئەمەس، بەلكى ئۇ «ئىنسانىيەتنىڭ ھەقىقەتنى ئىزدەش يولىدىكى مۇتلەق ئىرادىسىدە ئىپادىلىنىدۇ» (كارىل. ياسپېرس).

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ماقالىسىدا «ھايات ياشاۋاتقان بۇ قېرىنداشلىرىمنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ تارىخىدىن، ئۇرۇق - ئەۋلادىدىن قالغان ھەممە زەئىپلىكلەرنى گۇناھ قىلىپ ئارتىپ تىللاپ بېرىش قولۇمدىن زادىلا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ ،تراگېدىيە ئېڭى ئاجىز بۇ بەختسىز خەلق، نىڭ تارىختا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى يېتىپ ئاشىدۇ. » دەپ يازىدۇ. مېنىڭچە ئازابنى كۆپ تارتقانلىق ھەرگىزمۇ «ئازاب ئېڭى»غا ئېرىشكەنلىككە باراۋەر ئەمەس. خەلقىمىزنىڭ «ئازاب ئېڭى»نى ھەرگىزمۇ يېتەرلىك دېگىلى بولمايدۇ. تارىختىكى ئازابلىرىمىزنىڭ تەكرارلانماسلىقى ۋە داۋاملاشماسلىقى ئۈچۈن بىزدە ئىنتايىن چوڭقۇر «ئازاب ئېڭى» يېتىلگەن بولۇشى كېرەك. ھازىرقى مەسىلە بىزنىڭ «ئازاب ئېڭى»نىڭ ئالاھىدىلىكىنى، مەزمۇنىنى ۋە شەكىللىنىش سەۋەبىنى چۈشەنمىگەنلىكىمىزدە. شۇنىسى ئېنىق بولسۇنكى، «ئازاب ئېڭى» ئاڭنىڭ ئالاھىدە بىر خىل ھادىسىسى. ئۇ ئىنتايىن چوڭقۇر بولغان خاس پەلسەپىۋى مەزمۇنغا ئىگە، ئۇ پسىخولوگىيىدىكى ئازابلىنىش كەيپىياتىغا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. شۇنداق

ئېيتىشقا بولىدۇكى، «ئازاب ئېگى» ئادەمنىڭ قېنىدا ئېقىپ تۇرغان بىر خىل هاياتىي كۈچ، بىر خىل مەنىۋى سۈپەت، بىر خىل قوزغاتقۇچ ئېنېرگىيە. تەربىيىلىنىشى ئەتراپلىق، جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىسى مول، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك كىشىلەرنىڭ «ئازاب ئېگى»غا ئېرىشىشى ئەڭ بالدۇر، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئۇزاق بولىدۇ.

«ئازاب ئېگى» ئادەمنىڭ ئۆز - ئۆزىدىن ھالقىش، مەنىۋى جەھەتتىن تاكامۇللىشىش، ئۆز - ئۆزىنى ئىپادىلىشىنىڭ بىر مۇھىم مەنىۋى قورالى. شۇڭا مەن مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئادەملىرىمىزگە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ جىنايىتى ئەمەس، بۇرچى!» دەپ ئېيتقان خىتابىغا قارىمۇ قارشى ھالدا «ئادەملىرىمىزدە ‹ئازاب ئېگى›نى يېتىلدۈرۈش ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچى!» دەپ جار سالىمەن.

(بۇ ماقالە «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىل 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە

يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ سەبرى تەخەللۇسىنى قوللىنىپ ئېلان قىلغان تۇنجى ئەسىرى «قەشقەر كوچىلىرى» نى ئوقۇپ يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتىكى مۇددىئاسىنىڭ تايىنىنىڭ يوقلۇقىدىن، بەدىئىي جەھەتتە ئاززاقمۇ ئۆزگىچىلىك يارىتالمىغانلىقىدىن ھەيران قالدىم. مەن بۇ قىسقا ماقالەمدە بۇ ناچار ھېكايىدىن ئالغان ھەيرانلىق ئىچىدىكى پارچە - پۇرات تەسىراتلىرىمنى خالىس نىيەتتە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

«— نېمە؟

— ئۇنتۇپ قالىسەن ئۇكام، تولا چوڭ گەپ قىلما، مە مۇنۇ ئادرېسنى ئېلىۋېلىپ سورا، ئاۋۋال كوچىنى، ئاندىن ئۆي نومۇرىنى تاپ.

— ھا - ھا - ھا... گېپىڭنى قارا ھەدە، مەن كىم؟ ئىسمىمنى بىر دەپ باقە، ئىستانبۇل، بۇداپېشت، بۇخارېست، بېلگرات، ۋارشاۋا، ۋېنا، رىم، باغدات، كاراچى، راۋالپىندىدەك داڭلىق شەھەرلەرنىڭ چۈشۈمدىمۇ كۆرمىگەن كوچىلىرىدا زۇۋانسىز يۈرۈپ، قول ئىشارىتى بىلەن بىرنى مىڭ قىلىپ يۈرگەن ئوغۇل بالىزە ئەمدى كېلىپ سېنىڭ قەشقىرىڭدە ئېزىقىپ قالارمىدى...»

ھېكايىنىڭ ماۋزۇسى بىلەن باشلانمىسىدىكى بۇ دىئالوگنى ئوقۇغان زوقلانغۇچى يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسى بىلەن ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تۇيۇپ بولىدۇ. دېمەك ھېكايىنىڭ قىممىتى مۇشۇ يەردىلا تۈگەيدۇ. كىتابخاننى قىزىقتۇرىدىغان ھېچقانداق يىپ ئۇچى بولمىغان ئەھۋالدا زوقلانغۇچى ئەسەرنى زورمۇزور ئوقۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئوقۇپ

بولۇپمۇ ئۇنىڭ پەيزىنى سۇرەلمەيدۇ. بۇ بىر پارچە دىئالوگدىن بىز يەنە بۇ جاھان كەزدى سودىگەرنىڭ پوچى، ۋات ـ ۋات، كۆرەڭ، شاللاق، تەنتەك خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرۈۋالىمىز. ئەپسۇسكى يازغۇچى ئەسىرىدە ئۇنىڭغا زىيالىيغا خاس سۈپەت، ۋەتەنپەرۋەرگە خاس پەزىلەت بەخش ئېتىدۇ. يازغۇچىنىڭ پېرسوناژ تىلى بىلەن پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتىگە تۇتقان يەكگىل پوزىتسىيىسى مۇشۇنداق زىددىيەتلىك ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ۋاقتىدا، ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىشنى ئادەت قىلغان سودىگەرنىڭ تەييار ئادرېسنى ئېلىشنى رەت قىلىشى كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلالمايدۇ. بۇ بىر پارچە دىئالوگدىكى كىشىگە بىمەنە تۇيۇلىدىغان يەنە بىر سەۋەنلىك يازغۇچىنىڭ قەشقەرنى، ئىسمى ئاتالغان ئاشۇ خەلقئارا شەھەرلەردىنمۇ «ئاجايىپ» ئورۇنغا قويۇۋاتقانلىقى. ئەلۋەتتە ۋەتەن ئۇلۇغ، ۋەتەن مۇقەددەس. ئەمما بۇ ھېسسىيات جەھەتتىكىلا ئۇلۇغ كۆرۈش مەسىلىسى. ئەگەر ئەقىل كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ تۇرغان ئېنىق رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمىساق، ئۇ ھالدا بىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىمىز ئاكىيۇچە ۋەتەنپەرۋەرلىك بولىدۇ، خالاس. يازغۇچى بالىلارچە بىر خىل ساددا قىزغىنلىق بىلەن قەشقەرنى كىتابخانلارغا «ئاجايىپخانا» قىلىپ كۆرسىتىشكە شۇنچە مەپتۇن بولۇپ كەتكەنىۇ، ئەمما قەشقەرگىلا خاس بولغان ھەقىقىي ئۆزگىچىلىكنى ئېتىبارسىز قالدۇرغان. يەنى دوغچى بىلەن كاۋاپچىنىڭ خېرىدار چاقىرىشلىرىنىڭ كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان سەنئەت ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن. ئەكسىچە ئۇلارنى كۆزى ئېچىلمىغان، ساددا، سەل ئۆزگىچە كېيىنىۋالغان ئۇيغۇرنىمۇ پەرق ئېتەلمەستىن، «تۈرك»، «ئەرەب» دەپ تالىشىپ يۈرۈيدىغان سەھرا بالىلىرىدەك تەسۋىرلىگەن. بۈگۈنكى قەشقەرلىق دوغچى، كاۋاپچى يىگىتلەرنىڭ خەقنىڭ قىياپىتىگە قاراپ گەپ تالىشىپ يۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. چەت ئەللىك ساياھەتچىلەر ـ سودىگەرلەر مىڭلاپ كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان 80 ـ يىللاردا بۇ دوغچى، كاۋاپچىلارنىڭ

قىزىقتۇرىدىغىنى ئۇلارنىڭ يانچۇقىدىكى پۇل، ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ قىيا-پەت - كىيىنىشلىرى ئەمەس.

«ئۇنىڭ سومكىسىدىكى پىچەت - پىچەت پۇل - دوللار بىلەن كىتابلار ھەمىشە بىللە تۇرىدۇ. بۇ ئىككى نەرسە مەڭگۈ دوست ئە-مەس، شۇنداق بولسىمۇ ئازادنىڭ سومكىسى بۇ ئىككىسىگە بۆشۈك. سومكىسىلا ئەمەس قەلبىمۇ شۇنداق» بۇ قۇرلارنى ئوقۇپ يازغۇچىنىڭ پۇل قارىشى بىلەن بىلىم قارىشىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس. پۇل بىلەن بىلىم راستىنلا بىر - بىرىگە دۈشمەنمۇ؟ پۇلنى ئۇلۇغ ياكى نجىس، ياخشى ياكى يامان دەپ قاراش بۈگۈنكى زامانىۋى دۇنيادا ئۆچىغا چىققان بىلىمسىزلىك، مەسىلە پۇلدا ئەمەس، بەلكى ئادەمدە. بىر ئادەمنىڭ ئېتىقادى ۋە ئەخلاقىي كۆچى دۇرۇس بولىدىكەن پۇل سۆيۈملۈك نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئەكسىچە بولسا رەزىل نەرسىگە ئايلىد-نىدۇ. ئەگەر بۇ خىل ئېتىقاد ۋە ئەخلاققا بىلىم قوشۇلۇپ كېلىدىكەن پۇل ئۇلۇغ نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئەكسىچە بولسا جىنايەتلىك نەرسىگە ئايلىنىدۇ. شاڭخەي سەنلىيەن نەشرىياتى نەشر قىلغان «يەھۇدىيلار ۋە پۇل» دېگەن كىتابتا پۇلنىڭ يەھۇدىيلارنىڭ ھاياتىدا مەركەزلىك ئورۇن تۇتىدىغانلىقى، لېكىن ئۇلارنىڭ پۇلغا چوقۇنمايدىغانلىقى، پۇل يانچۇقتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، خۇدا كۆڭۈلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ تونۇيدىغانلىقى يېزىلىپ، پۇل بولمىغان بولسا بۈگۈنكى يەھۇدىيلار مەۋجۇت بولمىغان بولاتتى، دەپ يەكۈن چىقىرىلغان. سودىگەرلىكتە توغما ئىقتىدارغا ئىگە بولغان ئەجدادلىرىمىزمۇ مۇھەم-مەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «مەڭگۈ ئۆلمەيدىغاندەك تىجارەت قىل، ئەتە ئۆلىدىغاندەك ئىبادەت قىل» دېگەن ھەدىسىنىڭ روھىنى ياشاشتىكى دەستۇرى قىلىپ كەلگەن. مەركىزىي پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى نەشىر قىلغان «ھوقۇقنىڭ يۆتكىلىشى» دېگەن مەشھۇر كىتابتا بۈگۈن-كى دۇنيادا ھوقۇقنىڭ زوراۋانلىق، بايلىق ۋە بىلىمدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىن تەركىب تاپىدىغانلىقى، بۇ ئۈچىنىڭ بىرى كەم بولسا تەڭ-

پۈتۈلۈق بۇزۇلۇپ كېتىدىغانلىقى دېئالېكتىكىنىڭ نۇقتىسىدىن شەرھلەنگەن. دېمەك، پۇل بىلەن بىلىم ھەرگىزمۇ دۇشمەن ئەمەس. يازغۇچىنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىسى بەكلا يۈزە ھەم خاتا بولۇپ قالغان.

يازغۇچى ئازادنى «ئاجايىپخانا» دا سەبۇرى ئىسىملىك بىر كىتاب‌پۇرۇش بوۋاي بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. ئۇ بوۋاي ئۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ سەبۇرى دېگەن شائىر بوۋىسىنى بىلىدىغان، بىلمەيدىغانلىقىنى سورى‌غاندا، جاھان كەزدى سودىگەر ئازاد «— بىلىمەن، بىلمەمدىغان زوھۇرىددىن ھېكىم ئۇ كىشىگە تۇمەن دەرياسى بويىدىكى ھەرەمباغ يېزىسىدىن يەر، سۇ بەرگەن. ئۇ كىشى زوھۇرىددىن ھېكىم دەۋرىنىڭ كاتتا شائىرى ئىدى» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بىر سودىگەرنىڭ ئاغزىدىن چىققان بۇ جاۋاب زوقلانغۇچىنىڭ كۆلكىسىنى قىستايدۇ. كىتابخان ئازادنىڭ ئاغزىدىن چىقىۋاتقان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ناۋائى، مەھمۇد قەشقەرى، سەئىدىن قەشقەرى، زىيائى، غەرىبىي، نىزارى، ئامانىسا قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى، ئۇلار ھەققىدىكى تەسىرات ـ بايانلىرىنى ئاڭلاپ بۇ «ئىزدىنىش» رومانىدى‌كى ئەلامۇ نېمە؟ دەپ قالىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئەلا ئەمەسلىكىگە ئىشىنىدۇ. چۈنكى ئەلا جانلىق، چىن ئوبراز ئىدى. ئازادنىڭ ئوبرا‌زى بولسا يەشكتىن ھېلىلا چىققان لاتا قورچاقلاردەك ھېچ ئۆرە تۇرالمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئازراقمۇ چىنلىق ئاساسىغا ئىگە ئەمەس.

قەشقەر كوچىلىرىنى قەستەن ئەپسانىۋى سىرلىق دۇنياغا ئايلان‌دۇرۇپ ئالاھىدە ئىخلاس بىلەن قەلەم تەۋرەتكەن يازغۇچى، كۆزىتىش نۇقتىسىنىڭ ئۆزگىچە بولماسلىقى، بەدىئىي دىتىنىڭ ئۆتكۈر بولماس‌لىقى، ئەسەردىكى ئىجتىمائىي غايىسىنىڭ قۇرۇقلۇقى تۈپەيلى قەش‌قەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان يەرلىك گۈزەللىكىنى ۋە شۇ گۈزەللىك ئىچىدىكى خۇنۇك تەرەپلىرىنى ئازراقمۇ كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن؛ ئوبراز، تەپسىلات، دېتاللار ئارقىلىق، كىتابخاننى ئۆزى تەسۋىرلى‌گەن تۇرمۇش ۋە ھايات كۆرۈنۈشلىرىگە ئىشەندۇرەلمىگەن يازغۇچى

ئىلاجسىز ئاخىرى ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ قەشقەر ھەققىدە ھادىسە قاتلىمىدا پەيدا بولغان قورۇق تەسىراتلىرىنى بايان قىلىپ، ئاندىن ھايات توغرىسىدىكى تەكرار - تەكرار ئېيتىلىپ كونىراپ كەتكەن ئاددىي قاراشلىرىنى ئېيتىپ ھېكايىنى تاماملايدۇ.

«قەشقەر كوچىلىرى» ناملىق بۇ ھېكايە بىر قىسىم كىتابخانلارنى قىزىقتۇردى دېگەندىمۇ، بۇ ئادەتتىكى قىزىقىش بولۇپ ھەرگىزمۇ قەلبىنى لەرزىگە سالالمايدۇ. ئادەتتىكى قىزىقىش ھەرگىزمۇ ئېستېتىك ھوزۇرلىنىشقا باراۋەر ئەمەس. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب بۇ ھېكايىنىڭ تۇرمۇش چىنلىقى ۋە رېئال ئاساسىنىڭ يوقلۇقى، ئوبرازلارنىڭ سۇنئىيلىكى، قەشقەر كوچىلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ۋە خاس ئالاھىدىلىكى يارىتىلمىغانلىقى، مەزمۇنىنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ يوقلۇقى، سۇژىتىنىڭ كاۋاكلىقى ۋە يۇقىرىدا تەنقىدلەپ ئۆتۈلگەن ئامىللار سەۋەب بولغان.

يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ يېقىنقى يىللاردىكى ئىجادىيەت نەتىجىلىرىدىن شۇ نەرسىنى ھېس قىلدىمكى، يازغۇچى 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئۆزى ياراتقان سەۋىيەنى تەكرارلاشقىمۇ قادىر بولالمايۋاتىدۇ. مەسىلەن، «ئىزدىنىش» رومانىنىڭ 2 - قىسمى ھېچقانداق تەسىر قوزغىيالمىدى. «خىرە دېرىزە»، «تۇمان» ناملىق پوۋېستلىرىنىڭ ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق ۋە ئېستېتىك چوڭقۇرلۇق جەھەتتىكى ئۆتۈقىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. خەلق تەقەززا بولۇۋاتقان جىددىي تېمىلار ئۇنىڭ قەلىمىگە نېسىپ بولمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كونىسېرى جەلپ قىلىش كۈچىدىن قېلىۋاتىدۇ ھەم نەزەردىن چۈشۈپ قېلىۋاتىدۇ.

(بۇ ماقالە «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تەنقىد ئەخلاقى توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆز

سەبرى

ئەدەبىي تەنقىدنىڭ يىلتىزى پەلسەپە، ئۇنىڭ قېنى ئېستېتىكا. ئۇ ئومۇمىي ئەدەبىيات ئىلمىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن ئەمەس (تەخمىنەن ئىككى يۈز نەچچە يىل بولدى). ئەدەبىي تەنقىدنىڭ قاچان، قەيەردىن باشلانغانلىقى توغرىسىدا بىر نېمە دېيەلمەيمەن. لېكىن گېرمانىيە ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى، ئۇلۇغ شائىر گيۇتىنىڭ: «ناۋادا شېكسپىر ئەدەبىي تەنقىد پەيدا بولغان بۇگۇنكى كۈندە ياشىغان بولسا، ئۇ شېكسپىر بولالمىغان بولاتتى» (هوفمان «گيۇتىنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدىكى سۆزلىرى» دىن) دېگەن سۆزىگە قارىغاندا، 17 ـ ئەسىردە ئەدەبىي تەنقىد بولمىغان. گيۇتى بۇ سۆزنى 1824 ـ يىللىرى ئېيتقان، بۇنىڭغا قارىغاندا ئەدەبىي تەنقىد 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن (ئەدەبىيات ھەققىدىكى پارچە ـ پارچە گەپلەرنىڭ تارىخى ئۇزۇن).

تارىخى قىسقا بولغىنىغا قارىماي ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلەر يارىتىپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىگە خاس سەنئەت، ئەخلاقمۇ يارىتالىغان. ئەدەبىي تەنقىد ئۆزىنىڭ بۇ قانۇنىيەت، ئەخلاق قائىدىلىرى بىلەن كىتابخانلاردا گۈزەللىك تۇيغۇسى، مەنىۋى ئارام، ئىلھام ۋە چۈشەنچە پەيدا قىلالايدۇ.

لېكىن بىزدە ئېلان قىلىنغان بەزى ماقالىلەرنى ئوقۇسا ئادەم

بىئارام بولىدۇ، كىشىدە يىرگىنىش، بىزارلىق تۇيغۇسى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. بۇ ھالنى مەن تەنقىد بىلەن شۇغۇللانغۇچى بىر قىسىم قەلەم ئىگىلىرىنىڭ ياكى چۈشەنچىسىنىڭ يۈزەلىكى (تەنقىدنى كالتەك دەپ قارايدىغانلار)، ياكى بىلىمىنىڭ يوقلۇقى، ياكى ئەخلاق - پەزىلەت تەربىيىسىنىڭ ناچارلىقىدىن دەپ قارايمەن. ئەلۋەتتە بىرەر كونكرېت ئەسەر ئۈستىدە تەنقىد - تەھلىل يۈرگۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئادەم ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىنى بىر قەدەر پۇختا ئۆگىنىشى، ئەسەرنىڭ ئاپتورنى چۈشىنىشى (ئەڭ ياخشىسى ئاپتورنىڭ سىرداشى، مەسلە- ھەتچىسى بولۇشنى نىيەت قىلىش)، ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇشتىن بىر قەدەر ساۋاتلىق بولۇشى زۆرۈر. بۇ ئۈچ شەرتنى ھازىرلىماي تۇرۇپلا مەدھىيىۋازلىق ياكى ئىنكارچىلىققا بېرىلىپ كې- تىپ بىرلىرىنىڭ پۈدىگۈچى - مەدھىيىچىسى، يەنە بىرلىرىنىڭ دۈش- مىنى — تىل - ھاقارەت قىلغۇچىسى بولۇۋالسا بۇ خىل ئادەملەرنى «تەنقىدچى» دەپ ئاتاشقا ئادەمنىڭ زادىلا تىلى بارمايدۇ.

بىر ئەسەر ھاياتتىكى بىر ئادەمگە ئوخشايدۇ. ھەر قانداق بىر بۈيۈك ئادەمنىڭمۇ ئەيىبى بولغىنىدەك ياخشى ئەسەرنىڭمۇ كەمچىلىكى بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ناچار ئادەمنىڭ ھەم ئارتۇقچىلىقى بولغى- نىدەك ناچار ئەسەرنىڭمۇ ئاز - تولا ياخشى يېرى بولىدۇ. ئەسەرلەر- دىكى بۇ ئىككى ياقلىملىقنى بايقاش، كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن تەنقىدچى ئۆزىدە يۇقىرىقى ئۈچ شەرتنى چوقۇم ھازىرلىشى كېرەك.

«قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە» ناملىق قوپال ماۋزۇدا ئېلان قىلىنغان بىر پارچە ماقالىنى ئوقۇپ چىقىپ مەن بۇ ماقالىنىڭ «خالىس نىيەت» لىك ئاپتورىغا خالىس نىيەت بىلەن ئىككى ئېغىز مەسلىھەت بېرىشنى لايىق كۆردۈم. مەسلىھەت بېرىشىمدىكى مەقسەت تەنقىدچىنگە رەددىيە بېرىش ئەمەس، تەنقىدچىنى ھەقىقىي تەنقىدچى بولۇشقا رىغبەتلەندۈرۈش.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىمەنكى، تەنقىد قىلىنغان «قەشقەر كوچىد-

لىرى» ناملىق ھېكايە تەنقىدكە موھتاج، ئۇنىڭ ئەيىب ۋە كەمچىلىكلىرى بار، لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئەيىبى بار باللىرىنىمۇ سۆيىدىغان مېھرىبان ئانىدەك ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى سۆيىدۇ، ئۇنىڭ تىل ـ ھاقارەتكە ئۇچرىشىغا سۈكۈت قىلىپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى ئاپتور بۇ ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ قەشقەرگە، خەلقىگە، ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىگە ۋە بۇ پارلاق مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى بولغان بۇ قەدىمىي شەھەردە ئۆتكەن ئەجدادلارغا بولغان ھۆرمەت، مۇھەببىتىنى ئۆزى رازى بولغۇدەك دەرىجىدە ئىپادىلىيەلىگەن. بۇ ئەسەردە ئاپتورنىڭ ھەرگىزمۇ تەنقىدچى دېگەندەك «يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتىكى مۇددىئاسىنىڭ تايىنىنىڭ يوق» لۇقى ئىپادىلەنگەن ئەمەس.

ھېكايە قەھرىمانى ئازادمۇ ھەرگىز تەنقىدچى ھاقارەتلىگەندەك «جاھان كەزدى، پوچى، ۋات ـ ۋات، كۆرەڭ، شاللاق، تەنتەك» يىگىت ئەمەس، بەلكى ئۇ زامانىۋى ئاڭغا ئىگە، غايىلىك، ئەخلاقلىق، خەلقنى سۆيىدىغان ياخشى يىگىت.

ھېكايىدە سۈنئىي توقۇلمىلار ئەتەي قوللىنىلغان، بۇنداق قىلىشقا ئىجادىيەتنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى يول قويىدۇ. «گراف مونتى كرىستو» ياكى «بېشى يوق چەۋەنداز» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى ئوقۇغان كىتابخان سۈنئىي توقۇلمىنىڭ ھاياتقا رەڭ بېرەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

«قەشقەر كوچىلىرى» دا ئازاد ئىسىملىك يىگىت بىر تۇغقىنىنىڭ ئۆيىنى تاپالماستىن تېنەپ قالغانلىقى ھېكايە قىلىنغان. ئازاد ئىزدىنىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ياش ۋۇجۇدىنىڭ تەقەززالىقى بىلەن شۇ بىر كۈن ئىچىدە ئۈچ نەرسىگە بولغان مۇھەببەت تەشنالىقىنى ئاشكارىلايدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى قىز، بىرى كىتاب ـ ئىلىم، يەنە بىرى پۇل. ئۈچ نەرسىگە بولغان مۇھەببەت ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۆرتەيدۇ. بىر ـ بىرى بىلەن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئورۇن تالىشىدۇ. ھېكايىنىڭ ئاخىرىدا ئاپتور ئازادنىڭ ھەم غايە ـ خىيال ئىچىدە، ھەم رېئال ھايات ئىچىدە (زىددىيەتلىك ھايات ئىچىدە) ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

ئازاد رېھال تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن ئالىي مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئارانلا بىر يىل ئوقۇيالىغان، ئۇ تۇرمۇش مەجبۇرىيىتى بىلەن تىجارەت قىلىشقا بېرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسىنى يوقاتمىغان، ھەممىلا ئورۇندا ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ ئەدىب بولۇش ئارزۇسىدىن تېخىچە ۋاز كەچمىگەن. لېكىن ئۇنىڭ ھەم باي بولۇش، ھەم يازغۇچى ـ ئەدىب بولۇش ئارزۇسى بۈگۈن يېرىم رېئاللىققا ئايلىنالىغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا ئەدىب بولۇش ئارزۇسىنىڭ پەقەت قەلبىدىلا ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ھەسرەت ـ ئەلەم بىلەن ئەسلەيدۇ.

غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى مەڭگۈ داۋاملىشىدىغان بۇ زىددىيەت مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئادەملەرنىڭ ھەسرەت ـ ئەلەملىرىنى پەيدا قىلغان. مەنمۇ شۇنداق، سىزمۇ شۇنداق، ئۇمۇ شۇنداق. ئازادقا بۇ ئەلەمنى چۈشەندۈرگەن قەشقەر كوچىسىدىكى سەبۇرى تەخەللۇسلۇق بوۋاي ئەجدادلىرىمىزنىڭمۇ ئەنە شۇ خىل ھەسرەت ـ ئەلەملىرىنىڭ گۇۋاھچىسى. قەشقەر كوچىلىرىنىڭ ھازىرقى دۇنيادىن شۇنچە ئارقىدا قېلىشى ھەم ئاشۇ غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مەھسۇلى ئەمەسمۇ؟

«قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە» نىڭ ئاپتورى ئەسەردىكى بۇ ئىستېتىك مەسىلىلەرنى زادىلا تىلغا ئالمايدۇ. ھە دېگەندىلا تەنقىد ئەخلاقى بىلەن ھېسابلاشماستىن، يەڭگىللىك بىلەن «يازغۇچى زور-دۇن سابىرنىڭ سەبرى تەخەللۇسىنى قوللىنىپ ئېلان قىلغان ئەسىرى» دەپ باشلايدۇ. ھېكايە ئاپتورى ئۆز ئەسىرىگە «زوردۇن سابىر» دەپ يازمىغان تۇرسا، تەنقىدچىنىڭ ئاپتورنىڭ ئىسمىنى ئېلان قىلىشى نورمال مەتبۇئات ئەخلاقىغا خىلاپ، بۇ بىر خىل قوپاللىق، شەخسنىڭ مەخپىيەتلىكىگە چېقىلىش ھېسابلىنىدىغان ئىش. ھەتتا ئاپتورنىڭ «سەبرى» دېگەن تەخەللۇسىنىمۇ ئۆيلىنىپ تىلغا ئېلىشى كېرەك. تەنقىدچى «قەشقەر كوچىلىرى» دېگەن ھېكايىنى تەنقىد

قىلماقچى ئەمەسمىدى؟ «تەنقىد» بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالدى بىلەن ئۆزى «تەنقىد» قىلماقچى بولغان ئەسەر ئاپتورىنى ھۆرمەت قىلىشى، ئۇنىڭ شەخسىي ئىززەت ـ ئىناۋىتىنى قوغدىشى لازىم، بۇ خىل قوغداش تەنقىد قىلغۇچىنىڭ ئۆز ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەنقىدچى ماقالىسىنىڭ بېشىدا تەنقىد ئەخلاقىغا قوپاللىق بىلەن خىلاپلىق قىلىپ «يازغۇچىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشتىكى مۇددىئاسىنىڭ تايىنىنىڭ يوقلۇقىدىن، بەدىئىي جەھەتتە ئازراقمۇ ئۆزگىچىلىك يارىتالمىغانلىقىدىن ھەيران قالدىم» دەپ يازىدۇ. تەنقىدچى ئۇقۇم ياساپ چىققۇچى ئەمەس، بەلكى ئۇقۇم پەيدا قىلغۇچى. ئۆز خاھىشىنى باشقىلارغا تاڭغۇچى ئەمەس، بەلكى خاھىش پەيدا قىلغۇچى، ئۇ پەلسەپە، ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن ئۆزى تەنقىد قىلىۋاتقان ئوبيېكتىنى «ئوپېراتسىيە» قىلىش لازىم، كىتابخانلار بۇ ئوپېراتسىيىدىن «تايىنى يوق»، «ئۆزگىچىلىك يارىتالمىغان» دېگەن خۇلاسىلەرگە ئۆزلىرى كەلسۇن. تەنقىدچى ھەرگىزمۇ بەزى ئاتالمىش «تەنقىدچى» لەردەك سەۋەبسىزلا يازغۇچىنى، ئەسەر پېرسوناژلىرىنى ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ھېسابلىۋېلىپ ئۇنىڭغا ئۆزى بىلىدىغان ھاقارەتلىك گەپلەر بىلەن ھۇجۇم قىلماسلىقى كېرەك. مانا بۇ «تەنقىد ئەخلاقى» نىڭ بىر ئاددىي ساۋاتى. بۇ «ساۋات» دىن خەۋىرى بولمىغان «تەنقىدچى» لەر ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئەمەس، ئۆز ھېسسىياتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ يازغۇچىلارنى، پېرسوناژلارنى ھەتتا ئەسەرنىڭ ئىسمىنى ئورۇنسىزلا قارىلايدۇ، ھاقارەتلەيدۇ، ئۇنىڭغا بوھتان ـ ئويدۇرمىلارنى چاپلايدۇ. «قەشقەر ھەققىدىكى يېڭى ئەپسانە» نىڭ ئاپتورىمۇ بۇ خىل نۇقسانىدىن خالىي بولالمىغان. مەسىلەن، ئەسەر ئۇستىدىكى تەھلىلىنى كۆرۈپ باقايلى: «گېپىڭنى قارا ھەدە، مەن كىم؟ ئىسمىمنى بىر دەپ باقە، ئىستانبۇل، بۇداپېشت، بۇخارىست، بىلگراد، ۋارشاۋا، ۋېنا، رىم، باغدات، كاراچى، راۋالپىندىدەك داڭلىق شەھەرلەرنىڭ چۇشۇمدىمۇ كۆرمىگەن كوچىلىرىدا زۇۋانسىز يۈرۈپ، قول ئىشارىتى بىلەن بىرنى

مىڭ قىلىپ يۈرگەن ئوغۇل بالىمىزە، ئەمدى كېلىپ سېنىڭ قەشقەرىڭدە ئېزىقىپ قالارمىدى. . .»

ئازادنىڭ ھەدىسىگە ئەگىشىپ ئېيتقان بۇ گەپلىرى قارىماققا چوڭ گەپتەك بىلىنمىدۇ، لېكىن ئۇ راست گەپ قىلىۋاتىدۇ. مەن چەت ئەللەردە نەق مۇشۇنداق ئۇيغۇر يىگىتلىرى بىلەن ئۇچراشقانمەن. ئۇلار ھېچقانداق چەت ئەل تىلى بىلمەيدۇ. لېكىن سودىسىنى قىلىۋېرىدىكەن. ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق شەھەرلىرىدە ھەتتا يىراق ئەللەرگىمۇ بېرىپ ئېزىقماي شەھەر ئايلىنىپ يۈرۈۋېرىدىكەن. بۇ بىر پاكىت. ئازاد شۇلارنىڭ بىرى. لېكىن «يېڭى ئەپسانە»نىڭ ئاپتورى شەخسىي ھېسسىياتقا بېرىلىپ كېتىپ ھېكايە پېرسوناژىنى ئۆچ كۆرۈپ قالىدۇ ـ دە، ئازاد ئىسىملىك بۇ پېرسوناژنىڭ ئەسەردىكى پۈتۈن ھەرىكىتى، ئاشكارىلانغان روھىي دۇنياسىنى كۆزەتمەي، تەھلىل قىلماي تۇرۇپلا ئۇنىڭ ھەدىسىگە ئەگىشىپ يېرىم راست، يېرىم چاقچاق بىلەن ئېيتقان يۇقىرىقى سۆزىدىن: «بۇ بىر پارچە دىئالوگدىن بىز يەنە بۇ جاھانكەزدى سودىگەرنىڭ پوچى، ۋات ـ ۋات، كۆرەڭ، شاللاق، تەنتەك خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرۈۋالىمىز» دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىدۇ. تەنقىدچى بۇ يەردە بىرىنچىدىن، پېرسوناژنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا خاتالىققا يول قويغان بولسا؛ ئىككىنچىدىن، «خاراكتېر» ئۇقۇمىنى خاتا چۈشىنىۋالغانلىقىنى ئاشكارىلىغان. ئۇسۇلدىكى خاتالىق شۇ يەردىكى، ئەسەرنىڭ بىرلا قەھرىمانى بولغان ئازاد شۇ سۆزدىن كېيىن نۇرغۇن ھەرىكەت قىلىدۇ، ئىدىيىسىنى ئاشكارىلايدۇ. تەنقىدچى بىر پۈتۈن ۋەقە، بىر پۈتۈن قەھرىمان ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈشتىن ھە دېگەندىلا نېمە ئۈچۈن باش تارتىپ «قالپاق ياساش»قا بېرىلىپ كېتىدۇ؟ بۇ تەنقىد سەنئىتىدىكى قوپال بىر خىل ئۇسۇل خاتالىقى.

ئەمدى «خاراكتېر» ئۇقۇمىغا كەلسەك، پسىخولوگىيە ئىلمى خاراكتېر بىلەن مىجەز ـ خۇلقنى بىر نەرسە دەپ قارىمايدۇ. خاراك-

تېر ئىنساننىڭ دۇنيا قاراش، مەۋجۇتلۇق بەلگىسىنىڭ ماھىيىتى. مىجەز - خۇلۇق بولسا تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئالاقە ئۇسۇلىدا شەكىللەنگەن خاسلىق بەلگىسى. ئوقۇشلۇقراق ئېيتساق، ۋات - ۋات، يەڭگىل مىجەز ئادەملەردىن قەھرىمان، ئىرادىلىك ئادەملەرمۇ چىقىدۇ. مەسىلەن، كرۇپوسكايا لېنىن ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدە لېنىننىڭ مىجەزىنى يەڭگىل، ئالدىراقسان، تۇرمۇشتا چېچىلاڭغۇ (مەسىلەن: بىر كاستۇمنى كىيىۋالسا يەڭگۈشلىمەيدىغان) ئىدى دەپ يازىدۇ. لېكىن لېنىننىڭ ئۇلۇغ پەزىلەتلىرىگە پۈتۈن دۇنيا ئىقرار. مانا بۇ ئۇلۇغلۇق لېنىننىڭ تۈپ خاراكتېرىنىڭ مەھسۇلى. چاپايېۋ قوپال، ئاغزى يامان، قاتتىق مىجەزلىك، لېكىن ئۇنىڭ خاراكتېرى قەيسەر، قەھرىمانلىق. مىجەزى سىلىق - يۇمشاق، ئەدەبلىك ئادەملەردىن خاراكتېرى قەبىھ خائىن، قارا نىيەت، قاتىللارمۇ چىقىدۇ. چېچىلاڭغۇ، ئۇششاق سۆز، ھاراقكەش، ھەتتا ھورۇن مىجەزلىك ئادەملەردىن ھالقىلىق پەيتتە ئۆزىنى قۇربان قىلالايدىغان قەيسەر مىجەزلىكلەرمۇ چىقىدۇ. ھاياتتا بۇ خىل مىساللار سان - ساناقسىز.

ئازادنىڭ مىجەزىدە راستىنلا پوچىلىق بار دېگەندىمۇ بۇ مىجەزى ئۇنىڭ خاراكتېرى بولالمايدۇ. ئەسەرنى ئوقۇغان كىتابخان چۈشىنەلەيدۇكى، ئازاد ئۆز غايىسى يولىدا تىرىشىۋاتقان، يېڭىلىققا، گۈزەللىككە ئىنتىلگۈچى تەلەپچان يىگىت. مۇشۇ تەلەپچان - تىرىشچانلىق ئۇنىڭ خاراكتېر بەلگىسى. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ: «يېڭى ئەپسانە» نىڭ ئاپتورى ئازادنىڭ خاراكتېرىگە باھا بېرىشتە كىتابخانغا چۈشىنىشسىز بولغان بىر خىل ئۆچمەنلىك ھېسسىياتىنى تەنقىد سەنئىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان رېئاللىق ئۆلچىمىنىڭ ئورنىغا قويۇۋالغان.

«ئۇنىڭ سومكىسىدىكى پېچەت - پېچەت پۇل، دوللار، كىتابلار بىلەن ھەمىشە بىللە تۇرىدۇ. بۇ ئىككى نەرسە مەڭگۈ دوست ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ ئازادنىڭ سومكىسى بۇ ئىككىسىگە بۆشۈك، سومكىسىلا ئەمەس، قەلبىمۇ شۇنداق».

بۇ جۈملىلەردە ھەرگىزمۇ تەنقىدچى ئېيتقاندەك يازغۇچىنىڭ «پۇل قارىشى» ئاشكارىلانغان ئەمەس. يازغۇچى بۇ بىر نەچچە جۈملە بىلەن ئازادنىڭ ھەم كىتاب ئوقۇشقا، ھەم پۇل تېپىشقا بېرىلگەن يىگىت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن، بۇ مەزمۇننى ھەر قانداق كىتابخان چۈشىنەلەيدۇ. تەنقىدچى بۇ جۈملىلەرنى چۈشەنمىگەن دېيىشنىڭ ئورنىغا ئەتەي بۇرمىلىغان دېگۈم كېلىدۇ. چۈنكى ئاپتور مۇشۇ سۆزنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىنلا ئۆزىنىڭ ئاپتورغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئاشكارىلاپ «يازغۇچىنىڭ پۇل قارىشى بىلەن بىلىم قارىشىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس» دېگەن جۈملىلەرنى يېزىپ يازغۇچىنى تولىمۇ بىلىمسىز دەپ ئەيىبلەيدۇ. تەنقىدچىنىڭ نەزىرىدە يازغۇچى پۇلنىڭ رولىنىمۇ چۈشەنمىگەندەك ئۇ تەنقىدچىدىن بۇ ھەقتە دەرس ئېلىشقا ھەقلىق ئىمىش. تەنقىد ئەخلاقىدىن ساۋادى بار قەلەم ئىگىلىرى ھەر قانداق بىر ۋاقىتتا ئۆزىنى «ئۇستاز» قىلىپ كۆرسەتمەيدۇ. تەنقىدچىلەر يازغۇچىلارغا يول كۆرسەتكۈچىلەر ئەمەس، ئۇلار مەسلىھەت بەرگۈچىلەر، كىتابخانلار بىلەن ئوبيېكتىپ مەۋجۇت مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىرلەشكۈچىلەر. «... پۇلنى ئۇلۇغ ياكى نىجىس، ياخشى ياكى يامان دەپ قاراش بۈگۈنكى زامانىۋى دۇنيادا ئۇچىغا چىققان بىلىمسىزلىك». تەنقىدچىنىڭ يازغۇچىنى «ئۇچىغا چىققان بىلىمسىز» دەپ تىللىشىنىڭ ئۆزىلا تەنقىدچىنىڭ تەنقىد ئىلمىدىن تولىمۇ ساۋاتسىز ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەسەر ئاپتورى ئۆز سالاھىيىتى ۋە ئۆز ئەمگەك تەرى بىلەن خەلق ئىچىدە ئېرىشكەن ئىززەت - ئابرۇيىنى قوغداش ئۈچۈن تەنقىدچىدىن باشقىلارنى، بولۇپمۇ ئۆز خەلقى ھۆرمەتلىگەن ئادەملەرنى ھۆرمەتلەشنى ئۆگىنىۋېلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ!

«قەشقەر كوچىلىرى» نىڭ قەھرىمانى ئازاد سەبۇرى ئىسىملىك پېشقەدەم ئىلىم ئەھلى بىلەن ئۇچراشقاندا تولىمۇ خۇشال بولۇپ (سەبۇرىنىڭ كىتابخانىسىنى كۆرۈپ) ئۆزىنىڭ مىللىي ئەدەبىياتقا بولغان

ھۆرمەت ـ مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ قەشقەردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئەدىبلىرىمىزنى تىلغا ئالىدۇ. ئالىي مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئاز بولسىمۇ ئوقۇغان، ئىلاجسىزلىقتىن تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسى سوۋۇمىغان يىگىتنىڭ ئاغزىدىن «سەبۇرى زوھۇرىددىن ھېكىم دەۋرىنىڭ كاتتا شائىرى ئىدى» دېگەن سۆزنىڭ چىقىشى تەنقىدچىنىڭ كۈلكىسىنى قىستايدۇ. ئازادنى «يەشكتىن ھېلىلا چىققان لاتا قورچاق» دەپ مازاق قىلىدۇ. ئۇندىن كېيىن يەنە يازغۇچىنى ئەيىبلەشكە بېرىلىپ كېتىدۇ. سودىگەرلەردىن ئەدەبىيات ھەۋەسكارىنىڭ چىقىشى «كۈلكىلىك» دېيىلسە، ھەۋەسكارلاردىن سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ چىقىشىمۇ كۈلكىلىكمۇ؟ مەن ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلىدىغان، ھەتتا پۇللۇق بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى «كەسپىي يازغۇچى» قىلىۋالغان تىجارەتچىلەرنى كۆرگەن، قىرائەتخانا قۇرغان، ئەدەبىياتقا ياردەم قىلغان تىجارەتچىلەرمۇ بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى خېلىلا ئوبدان بىلىدىكەن. سودىگەرلەر ئوقەتتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. دوغچى، كاۋاپچىلارنىڭ قىزىقىدىغىنى باشقىلارنىڭ يانچۇقىدىكى پۇل دېيىشنىڭ ئۆزى ئەكسىچە ئادەمنىڭ كۈلكىسىنى قىستايدۇ. مەلۇمكى ئادەملەرنىڭ ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى كەسپى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ، ئادەملەرنىڭ سۆيەت قاتلاملىرىمۇ كەسىپ ۋە ساھەلەر بويىچە پەيدا بولغان ئەمەس، پۈتۈن ھاياتىنى ئىنسانىيەتنىڭ بەختىگە بېغىشلاپ نىسپىيلىك نەزەرىيىسىنى ئىجاد قىلىپ فىزىكا ئىلمىدە ئۇچىنچى قېتىم سەكرەش ياراتقان مەشھۇر ئالىم ئېينىشتېيىن ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا «ئۇششاق تىجارەتچى» ئىدى. ئادەملەرنىڭ كەسپىگە قاراپ خاراكتېر، تىپ راملىرىنى ياساپ چىقىپ ئۇنى ئەدىبلەرگە تەڭلەش ياكى تېڭىش ئىجادىيەت قانۇنىيىتىگە خىلاپ. ئۇ تەنقىد ئىلمىدىكى بىر خىل زورلۇق ـ زومبۇلۇقنىڭ مەھسۇلى.

«قەشقەر كوچىلىرى» ناملىق بۇ ھېكايە بىر قىسىم كىتابخانلار-

نى قىزىقتۇردى دېگەندىمۇ، بۇ بىر ئادەتتىكى قىزىقىش بولۇپ ھەرگىزمۇ قەلبنى لەرزىگە سالالمايدۇ، ئادەتتىكى قىزىقىش ھەرگىزمۇ ئېستېتىك ھوزۇرلىنىشقا باراۋەر ئەمەس.» بۇ قانداق مەنتىقە؟ ئېستېتىك ھوزۇرلىنىش بىلەن قىزىقىش ھەممىلا ئادەمگە ئورتاق بولغان قاتمال نەرسىمۇ؟ سىزنى نەپرەتلەندۈرگەن ئەسەر باشقىلارنى زوقلاندۇرۇشى مۇمكىن. مۇتلەق كۆپچىلىك ئادەملەر قىزىققان ئەسەرلەر ئايرىم ئادەملەرنى نەپرەتلەندۈرۈشى مۇمكىن. ئېستېتىك زوق - ھەۋەس ھوزۇرلىنىشنى چەتكە قاقمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ئېستېتىك زوق ئېلىش سەۋىيىسى، نۇقتىسى ۋە ئۇسۇلىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. باشقىلار ئۇچۇن ئېستېتىك زوقلىنىش نۇقتىلىرىنى تەنقىدچىلەر بەلگىلەپ بېرەلمەيدۇ. بۇ خالاش كىتابخانلارنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ. مەشھۇر تەنقىدچىلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە كىتاب يازغىنى ئۇچۇن ئاپتورنى، ئاپتورنىڭ ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقى ئۇچۇن پېرسوناژلارنى تىللىغان ئەمەس. ئۇلار بىزگە قانداق جايدا ئاپتورنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىش، ئەسەرنى قانداق تەھلىل قىلىش، نېمىلەرگە دىققەت قىلىش، تەنقىدچى كىم بولۇپ سۆزلەش لازىم، دېگەن مەسىلىلەردە نۇرغۇن قىممەتلىك بىلىملەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

«تەنقىدچى ئۇچۇن ئەڭ ئېغىر ئازاب تەنقىد قىلىنغۇچىنىڭ قايىل بولماسلىقى» بۇ بىر مەشھۇر كىشىنىڭ سۆزى.

تەنقىد ئەخلاقىدىن ياخشى بەھرىمەن بولالمايۋاتقان تەنقىدچى قەلەم ئىگىلىرىگە بۇ سۆزنىمۇ تەقدىم قىلماقچىمەن. تەنقىدىي ماقالەڭىزنى ئوقۇغان كىشى سىزنىڭ سەممىي «خالىس نىيەت»لىك ئىكەنلىكىڭىزنى ھېس قىلسۇن، ھەرگىزمۇ سىزدىن نەپرەتلەنمىسۇن. ئەپسۇسكى بىزدە نەپرەت، نارازىلىق پەيدا قىلىدىغان تەنقىدچىلەر خېلىلا كۆپ.

(بۇ ماقالە «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«ئاتا» رومانىنى «قىدىرىپ تەكشۈرۈش»تىن دوكلات

قانداق چۈشەندۈرۈش ۋە تالاش - تارتىشلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر رومانچىلىق بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات پەللىسىنىڭ يۈكسەكلىكىدىن روشەن دالالەت بېرىدىغان ئالاھىدە ژانىر. يېڭى دەۋىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ھازىرغا قەدەر 40 پارچە رومان نەشر قىلىنىپ، نەچچە مىڭ يىللىق مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ خەزىنىسىگە بىر ئۆلۈش بايلىق قوشۇلدى. يازغۇچىلىرىمىزنىڭ غەيرىتى ۋە ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى يۈزلىنىشتىن قارىغاندا كىتابخانلىرىمىز تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ ياخشى رومانلارنى ئوقۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولىدىغان ئوخشايدۇ. ئۆتكەن بىر يىل ئىچىدىلا «ئويغانغان زېمىن (2)»، «ئاتا»، «ھايات سىرى»، «ئاي يامغۇرى»، «تەڭرىنىڭ ھۆكۈمى»، «مەھمۇد قەشقەرى»، «قىساس»تىن ئىبارەت يەتتە رومان نەشر قىلىنىپ بازار ئىگىلىكى شارائىتىدە دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن ئەدەبىيات مۇنبىرىمىزدە خېلى ئوبدانلا جانلىنىش مەنزىرىسى پەيدا قىلدى.

مەن ئەسلى بۇ رومانلارنى ئوقۇپ ھاسىل قىلغان باھا ۋە تەسىراتلىرىمنى «1994 - يىلىدىكى ئۇيغۇر رومانچىلىقىغا بىر نەزەر» دېگەن ماۋزۇدا ئومۇملاشتۇرۇپ يېزىشنى ئويلىغانىدىم. بىراق، ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەربىر رومان ئۈستىدە ئايرىم توختىلىشنى لايىق تاپتىم. شۇڭا دەسلەپتە يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئاتا» رومانى توغرىسىدىكى تەسىراتىمنى كىتابخانلارغا سۇندۇم.

زوردۇن سابىر بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزدىكى تەسىرى چوڭ،

نۇھېيسى كۆپ يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى. «ئاتا» ئۇنىڭ «ئاۋرال شاماللىرى» ۋە «ئىزدىنىش» تىن كېيىنكى 3 ـ رومانى. كىتابخانلار ئادەتتە ئۇنىڭ قەلىمىدىن ئىدىيىۋىلىكى ئۆتكۈر، قۇرۇلمىسى پۇختا، پېرسوناژلار خاراكتېرى مۇرەككەپ ۋە تىلى روشەن خاسلىققا ئىگە، چىنلىق پۇرىقى كۈچلۈك، تەنقىدىي روھقا باي، بۆسۈش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ چىقىشىنى كۈتەتتى. ئەمما بۇ قېتىم زوردۇن سابىر كىتابخانلارنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقمىدى. يازغۇچى بۇ روماندا يېڭى بەدىئىي سەۋىيە يارىتالمىغانىنىڭ ئۈستىگە ئەكسىچە كەينىگە خېلى زور دەرىجىدە چېكىنىپ كەتكەندەك تۇرىدۇ. ھەتتا ئىجادىيەتتىكى ئەڭ ئەقەللىي مەسىلىلەردىمۇ كەتكۈزۈپ قويغانلىقى كىتابخانلاردا يازغۇچىغا نىسبەتەن ئۈمىدسىزلىنىش كەيپىياتى پەيدا قىلدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ژۇرناللاردا بىر نەچچە پارچە ماقالە يېزىپ ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت يولى ۋە تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ باشقىلار ئۈچۈن يول كۆرسەتكەن بۇ باشلامچى يازغۇچىنىڭ بۇ يېڭى رومانىنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ چۇۋالچاقلىقى، تىلىنىڭ مەنتىقىسىزلىكى، سۇژىتىنىڭ كېلەڭسىزلىكى، ئىلمگە ۋە ئەمەلىيەتكە زىت كېلىدىغان تەرەپلىرىنىڭ كۆپلۈكى كىتابخانلارنى ھەقىقەتەن گاڭگىرىتىپ قويىدى. مەن تۆۋەندە رومانىكى مەسئۇلىيەتسىزلىككە ياتىدىغان بىر قىسىم خاتالىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن. شۇ نەرسە ئايان بولسۇنكى، مېنىڭ يازغانلىرىم سۆز ئويۇنى قىلىپ تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرۈش ئەمەس، بەلكى بىر ئاتاقلىق يازغۇچى بىلەن بىر ئالىي مۇھەررىرنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىت!

رومانىنىڭ باشلىنىشى بىلەنلا يازغۇچى بىر جەمەتنىڭ ئەمەس، بەلكى بىر ناھىيىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغان، ھەممە زامانىنىڭ بالىسى بولۇپ ياشاپ كەلگەن ئىبراھىم ھاجىم (باش پېرسوناژ) ئۈستىدە ئۆزى كىتابخانغا بىۋاسىتە چۈشەنچە بېرىدۇ. يازغۇچىنىڭ بىزگە بۇ «ئاتا» نىڭ قىلمىشلىرى، ئۇنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى

ئۇستىدە بىۋاسىتە داتلاپ بېرىشلىرى بىزنى ئازراقمۇ جەلپ قىلالماي-دۇ، ئەڭ تۆۋەن بەدىئىي تەلەپ بويىچە ئېيتقاندىمۇ پېرسوناژ خاراكتې-رى زىددىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا تەبىئىي يوسۇندا ئىپادىلىنىشى كېرەك ئىدى. يازغۇچىنىڭ «ئاتا» نىڭ قوشنىسى ۋە كۈشەندىسى مول-لاق سوپى ئۇستىدە توختىلىپ «ھاجىم بۇ ئادەمدىن خاپا بولغىنى بىلەن ئۇنىڭغا نە قاتتىق گەپ قىلالمايدۇ. نە تىللىيالمايدۇ» دەپ يازغان، لېكىن رومانىنىڭ 14 ـ بېتىدە «ھاجىم سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلىدۇ، ئۇ موللاق سوپىنى تىللىدى: سەن بىغەرەز، بەچچىغەر!» دەپ يازغان. موللاق سوپىغا قاتتىق گەپ قىلالمايدىغان ھاجىمنىڭ ئۇنى بۇنداق تىللىغىنى نېمىسى؟ رومانىنىڭ 3 ـ بېتىدە يازغۇچى يەنە «باشقىلار ھاجىمنى بۇ ناھىيىنىڭ پېشۋاسى، ئاتىسى ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى بىلەن تۆت قىزى، ئۇنىڭ قولى، پۇتى، تىلى ۋە ئەقلى ھېسابلىنىدۇ» دەپ يازغان بولسا 6 ـ بەتتە ھاجىمنىڭ تۆتىنچى كۈيئوغلى ئابلا يانتاقنىڭ قېيناتىسىنى مەسخىرە قىلىپ:

«پېشۋانىڭ ھەر تىلى دۇردانىدۇر،

ئىززەتۇ ئىكرامغا لايىق نامىدۇر.

ياخشىلىق، ئىنساپ پۇتەدۇر تەسۋىيى

ۋە لېكىن ئاغزى نىجاسەت جامىدۇر.»

دەپ رۇبائىي يازغانلىقى، بۇنىڭغا غەزەبلەنگەن ھاجىمنىڭ «مەلئۇن!» دەپ تىللىغانلىقى يېزىلغان. يازغۇچىنىڭ ھاجىمنىڭ قولى، پۇتى، تىلى ۋە ئەقلى ھېسابلىنىدىغان تۆت كۈيئوغلىنىڭ بىرى بولغان ئابلا يانتاققا قېيناتىسىغا تىل تەككۈزەلەيدىغان «ئىسيانكار كۈيئوغۇل» دېگەن سۆ-پەتنى بېرىشى مەنتىقىسىزلىك ئەمەسمۇ؟

يازغۇچى «ئاتا» رومانىنىڭ 8 ـ بېتىدە روماندىكى يەنە بىر ئاساسلىق پېرسوناژ زېمىن توغرىسىدا باشقىلارنىڭ تىلىدىن «مىش ـ مىش گەپلەرگە قارىغاندا بۇ زېمىن يومبىچىكىنىڭ ئەمەس، شۇ چاغدا يېزىغا چۈشكەن بىر كادىرنىڭ پۇشتىمىش. تۆت خىل

ئۇنسۇرلار يىغىۋېلىنغان شۇ كۈنلەردە تۆۋەنگە چۈشكەن ئۇ كادىر بۇ پومىشچىكنىڭ چىرايلىق، تەرسا ئايالىنىڭ «تۇغقىنى مەن» دەپ شۇ ئۆيدە يېتىپ، قوپۇپ يۈرگەنمىش» دەپ يازغان. بىز بۇ بۆلەكتىكى «تۆت خىل ئۇنسۇرلار يىغىۋېلىنغان شۇ كۈنلەردە» دېگەن جۈملىدىن زېمىننىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنىڭ 1957 - يىلىدىن كېيىنگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلىمىز. رومانىنىڭ 132 - ۋە 335 - بەتلىرىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا يازغۇچى رومانىدا 1989 - يىلى ئاۋغۇستتىن بۇرۇنقى ئىشلارنى يازغان، شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا يازغۇچىنىڭ 1989 - يىلىدىكى زېمىننى «زېمىن بۇ يىل 42 ياشتىن ئاشتى» (224 - بەتتە) دەپ يېزىشى خاتا بولۇپ چىقىدۇ. چۈنكى 1989 - يىلى 42 ياشقا كىرگەن زېمىن 1947 - يىلى گومىنداڭ دەۋرىدە تۇغۇلغان بولۇشى كېرەك. بۇ چاغدا نەدىمۇ پومىشچىك، تۆت خىل ئۇنسۇر دېگەن گەپلەر بولسۇن؟

يازغۇچى «ئاتا» رومانىنىڭ 25 - بېتىدە ئاكا - ئۇكا ئىبراھىم ھاجى بىلەن ئىسمائىل ھاجى ئۈستىدە توختىلىپ «بەگلەر، ھاجىلارنىڭ بۇ ئەۋلادلىرى ئۆز نەسەبىگە سادىق، ئىرادىلىك بولغىنى بىلەن جەمئىيەتتە بولغان چوڭ ئۆزگىرىش ئالدىدا ئۇلارنىڭ قەلبىمۇ خۇددى دەرەخ بىلەن تەڭ ئۆرۈلگەن قۇش ئۇۋىسىدەك يارامسىز، تۇزلەمەس بىر نەرسىگە ئايلاندى. بۇ بوش، يارامسىز قەلبلەردە نە ئۈمىد، نە مۇھەببەت قالمىدى.» دەپ يازغان بولسا 26 - بەتتە، ئىسمائىل ھاجىمنى «ياش، كۆيۈمچان» دەپ يازغان. ئىسمائىل ھاجىمنىڭ قەلبى «بوش، يارامسىز، مۇھەببەتسىز قەلب» مۇ ياكى «كۆيۈمچان» قەلبمۇ؟ بىر پېرسوناژنى بىرلا ۋاقىتتا بۇنداق بىر - بىرىگە زىت سۆزلەر بىلەن سۈپەتلەش ئەقىلگە سىغمايدۇ.

يازغۇچى رومانىدا يەنە ئىسمائىل ھاجىمدىن ئىبارەت بۇ پېرسوناژنىڭ يېشىنى بىر نەچچە خىل يازغان. مەسىلەن، 29 - بەتتە «ئىبراھىم ھاجىم ئاتمىش نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا سىلايدىغان بالا

يۈزى» دەپ يېزىپ ئىسمائىل ھاجىمنىڭ 60 نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىدىن بىشارەت بەرگەن بولسا، 65 ـ بەتتە «يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدا ئەمدىلا ئون ئالتە ياشقا تولغان يىگىتكە پومبىشچىك دېگەن قالپاق كىيدۈرۈلگەن، دەپ يازغان. ھەممىگە مەلۇم، يەر ئىسلاھاتى 1953 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت. ئىسمائىل ھاجى بۇ چاغدا 16 ياش بولسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ يېشى روماندا يېزىلغان ۋەقەلىك يۈز بەرگەن ۋاقىت — 1989 ـ يىل 60 نەچچە ياش بولماي، بەلكى 52 ياش بولىدۇ. يازغۇچى رومانىنىڭ 204 ـ بېتىدە ئېنىق قىلىپ ئىسمائىل ھاجىنى «1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تۇغۇلغان» دەپ يازغان. بىز مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ئىسمائىل ھاجىنى 1989 ـ يىلى 55 ياشقا كىرگەن دەپ چۈشىنىمىز. لېكىن يازغۇچىنىڭ يەنە 224 ـ بەتتە ئىسمائىل ھاجىنىڭ ئوغلى زېمىننى «زېمىن بولسا بۇ يىل (1989 ـ يىلنى دېمەكچى) 42 ياشتىن ئاشتى» دەپ يېزىشى تېخىمۇ خاتا يەكۈننىڭ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. چۈنكى يازغۇچى زېمىننىڭ دادىسى ئىسمائىل ھاجىنى ئوغلىدىن پەقەت 13 ياشلا چوڭ قىلىپ قويغان. بۇ ئەمەلىيەتكە سىغمايدىغان ئىش، ئەلۋەتتە.

يازغۇچى رومانىنىڭ 218 ـ بېتىدە ئىسمائىل ھاجىنى «ئۆمرىدە بىرەر قېتىممۇ يۇرتىدىن سىرتقا چىقمىغان» دەپ يازىدۇ. لېكىن 226 ـ بەتتە بولسا «ئىسمائىل ھاجىم 15 ياشلىق بالا ھاجىم ئىدى. تۆرخان ھاجىم چوڭ دادىمىز بىلەن ھەرەمگە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەنىكەن» دەپ يازغان. رومانىنىڭ 28 ـ بېتىدىمۇ ئىبراھىم ھاجىنىڭ تىلىدىن «ئۇكام يادىڭدىمۇ، بىز 43 ـ يىلى پەدەر بىلەن بىللە كەشمىرگە بارغاندا» دەپ يازغان. مانا بۇمۇ ئىسمائىل ھاجى ھەققىدىكى بىر ـ بىرىگە تامامەن زىت كېلىدىغان بايانلاردۇر.

يازغۇچى يەنە رومانىنىڭ 32 ـ بېتىدە ئىبراھىم ھاجىم «ئىنىسىنىڭ بۇنچىۋالا قېرىپ، قورۇلۇپ كەتكىنىنى بىر شەھەردە ياشاۋېتىپمۇ بىلەلمىدى. ئۇ ھازىر ئىنىسىنىڭ نەچچە بالىسى بار، بالىلىرى-

ىنىڭ ئىسمى نېمە، بۇلارنى تېخىمۇ بىلمەيدۇ» دەپ يازغان بولسا، 9 ـ بەتتە، 70 ـ يىللىرى ئىبراھىم ھاجىمنىڭ رەئىسلىك ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئىنىسى ئىسمائىل ھاجىمنىڭ ئوغلى زېمىننى مەكتەپ مۇدىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ «زېمىننى يېزىغا چۈشۈرۈۋەتسىلە» دېگەن، دەپ يازغان. ئەجىبا 70 ـ يىللىرى ئۆز قىزىنىڭ سۆيگەن يىگىتى شۇنداقلا ئاكىسىنىڭ ئوغلى بولغان زېمىننى يېزىغا ھەيدەتكۈزۈۋەتكەن ھاجىم 89 ـ يىلى زېمىننىڭ ئىسمىنى بىلمەسمۇ؟ يازغۇچى رومانىنىڭ 27 ـ بېتىدە ئىبراھىم ھاجىمغا «ئۇنى بىر دېمە، ئۇكام، سەن بىلمەيسەن، زېمىننىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلىپ تاغ ئارقىسىغا نەچچە قېتىم يوشۇرۇنچە ئادەم ئەۋەتتىم، ئۇنى ئالتايدىن، غۇلجىدىن، ئۈرۈمچىدىن، قۇمۇلدىن ئىزدەتتىم، لېكىن دېرىكىنى ئالالمىدىم. » دېگۈزگەن ئەمەسمىدى؟ يەنە قانداقسىگە بۇ ھاجىم زېمىننىڭ ئىسمىنى بىلمەيدۇ؟

يازغۇچى رومانىنىڭ 36 ـ بېتىدە ئىبراھىم ھاجىمنى تەرىپلەپ: «ناھىيىدە بولغان ھەر بىر ياخشى ئىش ھاجىمسىز ئۆتمەيتتى. ھەر بىر سورۇن، ھەر بىر سەھنە، ھەر بىر قارار، ھەر بىر ئادەم ھاجىمسىز ھاسىل بولمايتتى. ھاجىم گويا بۇ ناھىيىنىڭ ۋەكىلى، ئەقلى، پەخرى، سۈپىتى ۋە سىمۋولى بولۇپ قالغان. . . » دەپ يازغان بولسا، 33 ـ بەتتە «زېمىننىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى بۇ رايونغا پارتىيە كومىتېت شۇجىسى بولۇپ بېرىلگەنلىكىنى» بىلمىگەن قىلىپ يازغان ھەم «ۋاقىت ھاجىمغا ھەممىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئىنىسىنىڭ قالپاقتىن قۇتۇلغىنىمۇ، زېمىننىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىدىغان بىر كادىر بولۇپ قالغانلىقى راست بولۇپ چىقتى» دەپ يېزىپ، ئىبراھىم ھاجىمنى ھەممىدىن خەۋەرسىز ئەربابقا ئايلاندۇرۇپ قويغان. بۇمۇ يازغۇچىنىڭ قەلىمىدىكى بىر روشەن مەنتىقىسىزلىك.

يازغۇچى رومانىنىڭ 56 ـ بېتىدە ئىبراھىم ھاجىمغا ئىنىسىنىڭ ئوغلى زېمىن «ھەممە نېمەم مۇسادىرە قىلىنغان» دەپ تەنە گەپ

قىلىپ چىقىپ كەتكەندە، «ھاجىم بۇ خىل قوپاللىقنى ئۆمرىدە تۇنجى رەت كۆرمەكتە، بۇنداق ھاقارەتلىك سۆزنىمۇ تۇنجى قېتىم ئاڭلىماقتا ئىدى. ئۇ زەربىنىڭ تەمىنى تۇنجى قېتىم تېتىدى، روھىي ئازابنىڭ بوسىنى تۇنجى قېتىم پۇرىدى» دەپ يازغان. روشەنكى بۇ بايانلار 26 ـ بەتتىكى «مانا يېشى ئەمدى 80 گە قاراپ ماڭغاندا ھاجىم يۇقىرىقى ئىشلىرى ئۈچۈن ئىچ ـ ئىچىدىن ئازابلىنىدىغان، كېچىلىرى ئورنىدىن تۇرۇۋېلىپ بۇقۇلداپ يىغلاپ تۇرۇپ بىئەجەل ئۆلگەن ئاكىلىرى ئۈچۈن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ روھىدىن ئەپۇ سورايدىغان بولۇۋالغانىدى» دېگەن بايانلار بىلەن تامامەن زىت. «بۇنداق ھاقارەتلىك سۆزنىمۇ تۇنجى قېتىم ئاڭلىماقتا» دېگەن جۈملىسىمۇ رومانىنىڭ 6 ـ بېتىدە كۆيئوغلى ئابلا يانتاقنىڭ روبائىسىنى ئاڭلاپ «مەلئۇن! » دەپ چېچىلغان ھالىتىگىمۇ زىت!

يازغۇچى رومانىنىڭ 38 ـ بېتىدە زىمىن بىلەن گۈلنازدىن ئىبارەت ۋىسال تاپالمىغان ئاشىق ـ مەشۇقلارنى ئۇچراشتۇرىدۇ. بۇ چاغدا گۈلناز ئېرى ئابلا يانتاققا: «كۆردىڭىزمۇ ئابلا، زىمىن ئاكام بىلەن تېخى ئەمدى كۆرۈشۈۋاتىمەن. 22 يىلدىن كېيىن دەڭا! . . .» دەپ يازغان. قىزىق يېرى شۇكى، يازغۇچى 22 يىل كۆرۈشمىگەن بۇ ئىككى ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئون نەچچە ياشلىق يادىكار ئىسىملىك بىر ئوغۇلنى پەيدا قىلىپ قويغان، بۇمۇ قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان بىر مەنتىقىسىزلىك.

يازغۇچى رومانىدا بىر ئايالنىڭ ئىسمىنى ئۈچ يەردە «ھەنىپە» داپ ئالغان بولسا، تۆت يەردە «ھەبىبە» دەپ ئالغان. بۇمۇ ئاتاقلىق يازغۇچىنىڭ قەلىمىگە سىغمايدىغان خاتالىق.

يازغۇچى رومانىنىڭ 51 ـ بېتىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇنىڭچە ئىنسان راھەت ـ پاراغەت ئۈچۈن ياشايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھاجىمنىڭ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلغۇچى ھالال ئادەملىكىدىن ھېچكىم گۇمان قىلمايدۇ. » بۇ جۈملىدە بىر قاراشتىلا بىلگىلى بولىدىغان ئېغىر

لوگىكىلىق خاتالىق مەۋجۇت. مۇشۇنداق ئىغىر لوگىكىلىق خاتالىق-لارنىڭ كىتابخانلارنى ھەيران قالدۇرماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ كىتابخانلار-نى ئەڭ ھەيران قالدۇرىدىغان مىسالدىن يەنە بىرنى كۆرۈپ باقايلى: يازغۇچى روماننىڭ 19 ـ بېتىدە «ھاجىم كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ خىيالغا كەتتى.» دەپ يېزىپ ھاجىمنىڭ خىيالىنى ئۇچ بەتتىن ئار-تۇق بېرىدۇ. ھاجىم خىيال قىلىۋېتىپ مۇنداق دەيدۇ: «يۇقىرىدا پەيغەمبىرىمىزنىڭ 21 ئاتىسى تىلغان ئېلىندى.» بۇنى ئوقۇغان ئو-قۇرمەن يازغۇچىدىن بۇ ئىبراھىم ھاجىمنىڭ خىيالىمۇ ياكى سۆزلەۋات-قان لېكسىيىسىمۇ؟ دەپ سورىماي تۇرالمايدۇ.

بۈيۈك رۇس يازغۇچىسى لېف. تولىستوي ئۆزى بىلەن زامانداش مەلۇم بىر يازغۇچىنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇۋېتىپ، توساتتىن بۇلبۇلنىڭ ئالتۇن كۆز پەسلىدە سايرىغانلىقىغا ئائىت تەسۋىرنى كۆرۈپ تەبىئەت قانۇنىيىتىگە سىغمايدىغان بۇ خىل تەسۋىردىن غەزەپلىنىپ پۈتۈن ئەسەرگە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقانىكەن. گەرچە تولىس-توي ھازىر مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەسئۇلىيەتچان ئىجا-دىيەت ئەخلاقىدىن تۇغۇلغان بۇ خىل ئۆلچىمى ئەدەبىيات ساھەسىدە يەنىلا مەۋجۇت.

مېنىڭ يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ «ئانا» رومانىنى «قىدىرىپ تەكشۈرۈش»تىن كىتابخانلارغا قىلىدىغان دوكلاتىم مۇشۇنچىلىك.

(بۇ ماقالە «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىل 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئەدەبىياتتىكى نورماللىقمۇ ياكى نورمالسىزلىقمۇ؟

(سۆھبەت يىغىنى خاتىرىسى)

ئورنى: «بوستان» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى
ۋاقتى: 1997 - يىل 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى

ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن: زوردۇن سابىر ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تەرەققىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدىغان ئاتاقلىق يازغۇچى. ئۇ رومانچىلىقتا بىر قەدەر يۇقىرى پەللە ياراتقان ۋە تاللانغان چۇچۇك ھېكايە، پوۋېستلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە ئۆزىگە خاس نوپۇزىنى تىكلىگەن پېشقەدەملىرىمىزنىڭ بىرى. ئۈچ يىل بۇرۇن ئۇنىڭ «ئاتا» رومانى ئېلان قىلىندى. رومان ھەر خىل ئىنكاسلارنى قوزغىدى. كۆپلىگەن كىشىلەر: «بۇ رومان ھازىرقى رېئاللىق تېمىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان» دېيىشتى. يەنە بەزىلەر يازغۇچىدىن مۇشۇ رومان مۇناسىۋىتى بىلەن تازا رازى بولمىدى. «بوستان» ۋە «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرناللىرىنىڭ بۇلتۇرقى 4 - سانىدا بىرلا ۋاقىتتا كېيىنكى خاھىشنى ئىپادىلەيدىغان ماقالە — يالقۇن روزىنىڭ «‹ئاتا› رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» ۋە «زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارشىغا باھا» ناملىق ئىككى ماقالىسى تەڭلا ئېلان قىلىندى. ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھەر خىل ئىنكاسلار بولدى. بەزىلەر: «مۇشۇنداق مۇنازىرىنىڭ بولۇپ تۇرغىنى ياخشى ئىش. ئەدەبىياتىمىز سۈپىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بۇنىڭ پايدىسى زور» دېيىشتى، يەنە بەزىلەر: ١

«زوردۇن سابىر دېگەن ئاتاقلىق يازغۇچى تۇرسا، بۇنداق ماقالىنى
ئالدىراپ باسمايدىغان ئىش ئىدى. . .» دېيىشتى. مەيلى قانداق
گەپ - سۆزلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىزنىڭ بۇ ماقالىنى
بېسىشىمىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىنى داۋاملاش-
تۇرۇش، شۇ ئارقىلىق ئۆزىمىزگە خاس چىقىش يولى ئىزدەشكە
تۈرتكىلىك قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۈگۈن ھەر ساھەدىن يىغى-
لىپ، زوردۇن سابىرنىڭ «ئاتا» رومانى ۋە يالقۇن روزىنىڭ شۇ
ھەقتىكى ماقالىسى ھەققىدە ئەركىن - ئازادە بىر پاراڭ سېلىشساق.
قېنى، پىكىر قىلىپ باقساڭلار. ئالدىدا پىكىر قىلغانلىرىڭلارنىڭ
ئىسمى ماقالىنىڭ ئالدىدىن ئورۇن ئالىدۇ جۇمۇ (كۈلكە).

يۇسۇپجان مۇھەممەت: مۇمكىن بولسا يالقۇن روزىنىڭ ئاشۇ
ماقالىسىنى بىر ئوقۇۋەتمەيلىمۇ؟ (ماقالە ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن)
ماقالىدا ئەسەرگە باھا بېرىلىپتۇ. مەن رومانني تەپسىلىي ئوقۇيالمى-
غاچقا كېيىنچە بىر نېمە دەي.

پەخىردىن مۇسا: (تىزىسقا قاراپ) سۆزۈمنىڭ ماۋزۇسى
«‹ئاتا› رومانىدىكى ئابلا يانتاق مەردلىكنىڭ سىمۋولىمۇ؟»

مەن پېشقەدەم، تالانتلىق يازغۇچىمىز زوردۇن سابىر ئەسەرلىرى-
نىڭ يۈز مىڭلىغان كىتابخانلىرى ئارىسىدا كىتابخۇمار بىر ئوقۇرمەن
بولۇش سۈپىتىم بىلەن نادىر ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ يارىتىۋاتقان بۇ
كامىل زاتنىڭ «ئاتا» رومانىدىكى ئابلا يانتاق ئوبرازى ھەققىدە قىس-
قىچە توختالماقچىمەن.

«ئاتا» رومانى زوردۇن سابىر ئەپەندىنىڭ يەنە بىر ياخشى روماند-
دۇر. «ئاتا» ئىنتايىن چوڭقۇر مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رومان،
شۇنداقلا بىر ياخشى تېما. ئىبراھىم ھاجى ئائىلىسى ئارقىلىق ھازىر-
قى ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىر قەدەر روشەن سۈرەتلەپ بېرىلگەن بۇ
روماندا ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ پسىخىك روھى خاراكتېرى
تولىمۇ ماھىرلىق ۋە قايىل قىلارلىق ھالدا ئېچىپ بېرىلگەن. چېقىنى-

چىلىق، كۆرەلمەسلىك، پۇلغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش، ھوقۇقپە-
رەستلىك، خۇشامەتچىلىك، ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ بۇزۇقچىلىق قى-
لىش، ئۆزئارا غەيۋەت - شىكايەت، بىر - بىرىنىڭ ئەيىبىنى ئې-
چىش، بىر - بىرىگە ئورا كولاش، ئۆز - ئۆزىدىن پارچىلىنىش،
بۆلۈنۈش، تەلۋىلەرچە مەيخورلۇق، چېكىدىن ئاشقان ھەشەمەتخور-
لۇق. . . مانا بۇلار بىز زاماندىش ئۇيغۇر كىشىلىرىنىڭ روماندا ئەينەن
ئەكس ئەتكەن پسىخىك ئالامەتلىرىدۇر. ئەمما روماندىكى ئابلا يانتاق
بۇنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئۇ يازغۇچىنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئىنايىن
مەرد، كەڭ قورساق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. روماندىكى باشقا پېرسو-
ناژلار كىشىگە شۇنداق تەبىئىي، خۇددى بىزنىڭ ئەتراپىمىزدا يۈز
بەرگەندەك تۇيغۇ بەرسىمۇ، بىراق ئابلا يانتاق سۇنئىي ياسالغان ئادەم
قىياپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ. مەن ئانچە جاھان كۆرمىگەن
بىر ئادەم، شۇ ۋەجىدىن نەزەر دائىرەم تار، شەخسىيەتچى ھەم كۈنلەم-
چى ئادەملەر تائىپىسىگە ياتسام كېرەك. لېكىن شۇنىڭغا ئىشىنىمەن-
كى، ھەر قانچە جاھان كۆرگەن ئەركەكمۇ (ئۇ مەيلى قايسى مىللەت
بولمىسۇن) ئۆز نىكاھىدىكى ئايالنى چوقۇم يات كىشىدىن كۈنلەيدۇ.
ئەگەر ئۇنىڭ ئايالىنىڭ بۇرۇن بىر سۆيگەن يىگىتى بولغان بولسا،
ئۇنىڭ ئۇچۇن رەشىك ئوتىدا ئاز - پاز بولسىمۇ ھەسرەتلىنىدۇ. مەن
يەنە شۇنداق ئويلايمەنكى، يەر شارىدا ئۇيغۇر ئەركەكلىرىدەك ئايالنى
كۈنلەيدىغان ئىنسانلار توپى بولمىسا كېرەك. بۇ گەپنى ئىزاھلاش
ئۈچۈن زوردۇن سابىر ئەپەندىنىڭ «ئانا» رومانىغا مۇراجىئەت قىلىشقا
توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر روماندىكى 1 - بابنىڭ 10 - بېتىدە ئابلا
يانتاق ئىسمىلىك داڭلىق شائىر (ھاجىمنىڭ كۈيئوغلى) تەسۋىرلەن-
گەن يېزىلمىلار بىزگە چۈشەندۈرىدۇكى، ئابلا يانتاقنىڭ كىشىلەرگە
ئېيتقان سۆزلىرى ئۇيغۇر ئەركەكلىرى پسىخىكىسىغا قىلىنغان بىر
ھاقارەت، بىر داڭلىق شائىرنىڭ ئۆزى ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق. ئابلا
يانتاق «كۈندەشلىك قىلىدىغانلار ئاڭسىزلار، نادانلار!» دەيدۇ. ئۇ-

داقتا، ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ھەممىلا ئەركەك خوتۇنلىرىنى بىرپايان يايلاقتىكى ئاساۋ ئاتلاردەك مەيلىگە قويۇۋېتىشى كېرەكمۇ؟ شۇ چاغدىلا ئەركەكلەر ئاقىلىق، بىنادان ھېسابلىنامدۇ؟ ئابلا يانتاق يەنە «ھەر قايسىلىرى تۆت ـ بەش ئەرگە تەگكەن خوتۇن بىلەن توي قىلىپمۇ ئايالىم ساق، قىز چىققتى دېيىشىدىكەنلا» دەيدۇ باشقىلارغا. مېنىڭچە ئاشۇنداق سۆزنى قىلغان ئەركەكلەر كىچىك بالا ياكى نېرۋىسىدىن ئازغان ئادەم بولمىسىلا، نورمال ئادەملەرنىڭ ئۇنداق دېيىشى مۇمكىن ئەمەس. ئابلا يانتاق يەنە «مەن بىلەن توي قىلىپ بىرىنچى ئاخشىمى ‹زېمىن، زېمىن! ›، دەپ توۋلىدى تېخى» دەيدۇ ھەمدە شۇئان ئايالىنى ئەيىبلىمەستىن ئۆزىنى ئەيىبلىگەن بولىدۇ. ئويلاپ باقايلى، توي كۈنىنىڭ بىرىنچى ئاخشىمىدىكى بۇنداق ئېچىنىشلىق رېئاللىق — ئۆز ئايالىنىڭ باشقا بىر ئەركەكنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئېڭراپ يېتىشى قايسى بىر ئەركەكنى غەزەبلەندۈرمەيدۇ؟ ئېنىقكى، بۇ ئۇيغۇر پسىخىكىسىغا يات بىر تەسۋىر. يەنىمۇ زىغىرلاپ ئېيتقاندا، قانداق بىر ئەركەك بىر قىزنى نىكاھىغا ئېلىپ، يەنە ئۇنى كىشىلەر ئالدىدا ئاپئاشكارا ھالدا يۇقىرىقىدەك تەرىپلەپ بېرەر؟ ئابلا يانتاق ساراڭمۇيا؟ ياق، ئۇ ساراڭ ئەمەس. بەلكى:

پېشۋانىڭ ھەر تىلى دۇردانىدۇر،
ئىززەتۇ ئىكرامغا لايىق نامىدۇر.
ياخشىلىق، ئىنساپ پۈتەدۇر تەسۋىيى،
ۋە لېكىن ئاغزى نىجاسەت جامىدۇر.

دېگەندەك شېئىرلارنى يازالايدىغان ئەقىللىق، بىلىملىك ئىنسان. بۇ ئىنسان تېخى ئاشۇ ئايالىدىن ئىككى باللىقمۇ بولىدۇ، بۇ ئىككى بالىنىڭ بىرى رومانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا زېمىنىنىڭ بالىسى بولۇپ چىققاندىمۇ، ئۇ ھېچقانداق ئوي ـ خىيال، ئاچچىقلىنىشتا بولمايدۇ. مانا مۇشۇنداق بالا ـ چاقىلىق بىر شائىر ئائىلىسى ئۇچۇن بۇ مۇرەككەپ ھەم يۈز ـ ئابرۇي ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇۋاتقان جەمئىيەتتە

ئابرۇيى ـ ئىناۋەت دېگەن زادىلا كېرەك ئەمەسمۇ؟ غەيۇەت ـ شىكايەتكە تولغان بۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئابلا يانتاقتەك بىر شائىرنى (ئەگەر ئۇ غۇرۇرلۇق ئىنسان بولسا) ئىچ ـ ئىچىدىن رەللە قىلىپ غەزەپلەندۇرمەسمۇ، ئۇرتەندۇرمەسمۇ، ئازابلاندۇرماسمۇ. قېنىنى چىقارماي جېنىنى ئالماسمۇ؟! بىر ناھىيىدە خېلى ئابرۇيى بار داڭلىق شائىر ئابلا يانتاق ئۇچۇن مېنىڭچە ئەلۋەتتە ئابرۇي ـ ئىناۋەت كېرەك. چۇنكى بۇ دېگەن مۇرەككەپ كىشىلىك ھايات ـ دە! ئۇنداق بولسا شائىر ئابلا يانتاق نېمە ئۇچۇن يۇقىرىقىدەك گەپلەرنى ھېچ بىر ھېيىقماستىن قىلىپ يۈرىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابىنى ئاشۇ شائىرنىڭ ئۆزىدىن سوراشقا توغرا كېلىدۇ، بىراق ئۇ شائىر قەيەردە؟ ئۇيغۇر تۇپرىقىدا بارمۇ زادى؟

مەزكۇر رومانىنىڭ 1 ـ باب 3 ـ بۆلەك 39 ـ بېتىدە شائىر ئابلا يانتاقنىڭ ئايالى گۈلناز بۇنىڭدىن يىگىرمە نەچچە يىل ئىلگىرىكى ۋە شۇنىڭدىن بۇيان كۆرۈشۈپ باقمىغان سابىق سۆيگىنى زېمىن بىلەن كۆرۈشۈپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئەر بولغۇچى ئابلا يانتاق ئايالى گۈلناز بىلەن زېمىننى مەجبۇرىي دېگۈدەك قۇچاقلىتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئېرىنىڭ كۆزىچىلا «گۈلناز بېشىنى ئىختىيارسىز زېمىننىڭ كۆكرىكىگە قويىدۇ. . .» زېمىن ھەتتا «قىزنىڭ ئۆزىگە تونۇش پۇرىقىدىن مەست بولۇپ ئىختىيارسىز ئۇنىڭ يالاڭباش بېشىنى ئاستا سىلاپ» قويىدۇ. بۇ يەردە قىرىق ياشلارغا يېقىنلاپ قالغان گۈلنازنىڭ «قىز» دەپ تەسۋىرلىنىشىنى قويۇپ تۇرايلى، ئۇنىڭ ئېرى بولغان ئابلا يانتاق ئۇلارنى چىڭ قۇچاقلاپ كۈلۈپ تۇرۇپ شېئىر ئوقۇيدۇ:

«يۈرەكتىن يۈرەككە يول بارمىش پىنھان،
سۆزلىشەر شاۋقۇنسىز شۇڭلاشقا ئىنسان.
ۋارقىراپ سۆزلەيمىز يالغاننى دائىم،
ھەقىقەت دىللاردا ياتار جىم ھامان.»

مانا بۇ روماندىكى رېئاللىق. ئەمما مەن بۇنداق رېئاللىقنى ئەترا-

مدىكى جەمئىيەتتىن ئىزدەپ تاپالمايدىغانلىقىمغا، ھەتتا ئۇنداق شا-
رنىمۇ ھازىر ھەم كەلگۈسىدە ئۇچراتمايدىغانلىقىمغا، ئۇچرىتالمايدى-
انلىقىمغا ئىشىنىمەن!

رومانىنىڭ 83 - بېتىگە كەلگەندە، كۆڭلى - كۆكسى ئىنتايىن
ەڭ، ئاڭلىق، مەرد شائىر ئابلا يانتاقنىڭ مەردلىكى نەلەرگىدۇر
وقاپ، بىردىنلا «ئەرلىك غۇرۇر»ى قوزغىلىپ، «ئۇيغۇرلارغا خاس
ەرلىك بىلەن پىچاقنى ئىشقا» سالماقچىمۇ بولىدۇ. . . دېمەك، بۇ
اغدا ئۇ بىردىنلا قاتتىق كۆڭلەمچى ئەركەككە ئايلىنىپ، ئايالىنى
زدەپ زېمىنىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ ۋە كېچىدە نامەلۇم كىشىلەر تەرىپى-
ەن يەتكىچە دۇمبالىنىپ دوختۇرخانىدا يېتىپ قالىدۇ. شۇنداق،
ىنسان ئەڭ ئۆزگىرىشچان مەخلۇق. بۇ سۆز بويىچە ئېيتقاندا ئابلا
يانتاقنىڭ ئىلگىرىكى مىجەز - خاراكتېرى ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇم-
كىن. ئەمما ئالدىنقىسى بىلەن كېيىنكىسىنى سېلىشتۇرغاندا ئابلا
يانتاقتا ئوخشاش بىر مەرد شائىر ئۆزىنى ۋە ئۆز خاھىشىنى بىراقلا
ىنكار قىلىۋەتكەن تۇترۇقسىز شەخسكە ئوخشاپ قالامدۇ؟

روماندا يەنە ئابلا يانتاق بىردىنلا ئۆزگىرىپ مەردلىكىگە
ايتىدۇ - دە، ئۆز بەختىنى قۇربان قىلىپ، زېمىن بىلەن گۈلنازنىڭ
ەختى ئۈچۈن گۈلناز بىلەن ئۆزى تەلەپ قىلىپ ئاجرىشىدۇ. ھەتتا
ومانىنىڭ 217 - بېتىگە كەلگەندە ئۇ زېمىنغا: «سەن تېخى مېنى
ولۇق چۈشەنمەيسەن، زېمىن. مەن ياشقىلارنىڭ بەختى بىلەن ئۆزىنى
ەختلىك ھېسابلايدىغانلاردىن. مەن ئۇيغۇردىن چىققان تۇنجى ‹سى-
ىرگو› (ئاۋستىرىيىلىك پسىخولوگىيە ئالىمى فروئىدنىڭ ئالىي پە-
لەت نەزەرىيىسىنىڭ ئىسمى) بولماقچى» دەيدۇ. زېمىنمۇ ئۇنىڭغا
ۇلاپلا: «ئاجايىپ رومانتىكا، مەن مۇشۇنداق بىر ‹راخماتوۋ› (رۇ-
مىيە يازغۇچىسى چېرنىشېۋسكىينىڭ ‹نېمە قىلىش كېرەك› رومانى-
ىكى باش قەھرىمان — يازغۇچىنىڭ ئىزاھاتى) نىڭ چىققىشىنى ئارزۇ
قىلىدىغانلاردىن. بىز ياشاۋاتقان مۇشۇ ئەسىردىلا فروئىدىزمنى قورق-

ماي سىناق قىلىۋاتقان ئادەمنىڭ بارلىقىنى زادىلا ئويلىماپتىمەن» دەيدۇ.

بۇ دېمىسىمۇ ئاجايىپ رومانتىكا، ياۋروپاچە رومانتىكا. ئەمما بۇنداق رومانتىك روھنى بىز ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن تاپالايمىزمۇ؟ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇيغۇر پىسخىكىسى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دەۋرى ئەمدىلا گۈللىنىۋاتقان جەمئىيەتتە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە شۇنچە تېز ئۆزگىرىپ ياۋروپالىشىپ كېتەرمۇ؟ مېنىڭچە، ئۇيغۇرلاردا «فرويىدىزمنى قورقماي سىناق قىلىۋاتقان» ئابلا يانتاقتەك ئادەملەر گەرچە «ئاتا» رومانىدا ئاپىرىدە قىلىنغان بولسىمۇ، رېئاللىقتا يوق، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولماسلىقى مۇمكىن. فرويىدىزمچە ئەسەرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيەت قاتلىمىغا بۆسۈپ كىرگىلى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ فرويىدىزمچە ئەسەرلەر ئەمدىلا يېزىلىپ ئاندا - ساندا ئېلان قىلىنىۋاتقان 21 - ئەسىر هارپىسىدا، ئۇيغۇر كىشىلىرىدىن «فرويىدىزمنى قورقماي سىناق قىلىۋاتقان» رېئال ئادەملەرنىڭ چىقىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇنى ئاپتورنىڭ ئارزۇسى ياكى ئالدىن تەسەۋۋۇرى دەپ قارىغاندىمۇ، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى ئوبيېكت قىلىنغان بۇ رومانغا نىسبەتەن ئۇ بەك بالدۇرلۇق قىلامدۇ قانداق؟

هەر قانداق بىر مىللەت ئۆزىگە خاس پىسخىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر پىسخىكىسى تېخىمۇ شۇنداق! شۇڭا ئابلا يانتاق بىزنىڭ رېئال پىسخىك هالىتىمىزدىن ياتلاشقان هالدا ئۆزىنىڭ «شائىر»لىق سۈپىتى بىلەن مەزكۇر رومانغا قىستۇرۇلغان بىر مەۋھۇم قەھرىمان، ئۆز مىللەت پىسخىكىسىدىن ياتلاشقان شالغۇت ئادەم، سۈنئىي ئادەم ياكى ئالجىغان شائىر! ئۇ هەرگىزمۇ «فرويىدىزملاشقان» هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەركەكلىرىنىڭ تىپى ئەمەس، مەرد ئۇيغۇر ئەركەكلىرىنىڭ تىپىك سىمۋولى تېخىمۇ ئەمەس!

سېتىۋالدى باھاۋۇدۇن: ئىككىنچى يالقۇن روزى بوپسىزغۇ سىز - ھە. (كولكە)

پەرھات ئابدۇرەھىم: زوردۇن سابىرنىڭ ئۇيغۇر رومانچىلى-
ىغا قوشقان تۆھپىسىنى ھەرگىز تۆۋەن ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. ئۇ
ۈزگىچە ئۇسلۇب ئارقىلىق ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ رەڭگارەڭ كۆرۈنۈش-
ىرىنى ئۇستىلىق بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن. يالقۇن روزىنىڭ مۇشۇ
اقالىسى ۋە «ئاتا» رومانىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پېشۋالىرىمىزنىڭمۇ
ەزى چاغلاردا ئۇيغۇر تۇرمۇشى، ئۇيغۇر خاراكتېرىغا مەلۇم جەھەتتە
ەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلىقىنى سېزىۋالالايمىز. بۇ بىر يازغۇچىنىڭ
الغۇز ئەسەرگىلا ئەمەس كىتابخانلارغا، دەۋرگە بولغان مەسئۇلىيەت-
چانلىق تۇيغۇسىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ياكى كۈچلۈك - ئاجىزلىقىنى
ىپادىلەيدىغان نەرسە. ئەگەر ئەسەردە ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ
ېيتقان چاغدا ئارتۇقچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەش بىلەن بىر
اقىتتا، ئىنتايىن ئاز ساندا بەزى نۇقسانلار كۆرۈلۈپ قالغان بولسا،
ۇ چاغدا بىز يەنىلا مۇئەييەنلەشتۈرسەك بولاتتى. ئەمما ئەسەردىكى،
ولۇپمۇ پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ خاراكتېر يارىتىلىشى جەھەتتە ئۇي-
غۇر پسىخىكىسى، ئۇيغۇر خاراكتېرى، ئۇيغۇر تۇرمۇشى ئىنچىكىلىك
ىلەن كۆزىتىلگەن چاغدا بەزى ئەھۋاللار بىر قەدەر ئېغىر.

مۇشۇ مەزگىللەردە نەشرىيات ئورۇنلىرىدىمۇ بەزى كەمچىلىك،
ۇقسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇ مەيلى يازغۇچىغا نىسبەتەن
ېلىپ ئېيتقاندىمۇ، مەيلى نەشرىيات، مۇھەررىر يولداشلارغا نىسبە-
ەن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ بىر ساۋاق. يېقىنقى مەزگىللەردە نۇرغۇن
ەسەرلەر ئېلان قىلىندى. بەزىدە ھەتتا باشقىلار قولىغا ئېلىپمۇ
ويمايدىغان نەرسىلەرمۇ چىقىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالدىراپ
زارغا سېلىنغان نەرسىلەر.

مەيلى نەشرىياتچىلىقنىڭ خەلق ئاممىسى ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت-
چانلىقى بولسۇن، مەيلى يازغۇچىنىڭ ئوقۇرمەنلەر ئالدىدىكى مەسئۇ-
ىيەتچانلىقى بولسۇن، بۇنىڭغا دىققەت قىلماسلىق بولمايدىغانلىقىنى
لدۇرىدۇ.

مۇھەممەتجان جېلىل: «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ بۇگۈنكىدەك مۇشۇنداق سۆھبەت يىغىنىنى ئورۇنلاشتۇرغىنى ئىنتايىن ياخشى بوپتۇ. مەن بۇ سۆھبەت يىغىنىغا قاتناشقانلىقىم ئۈچۈن ئىنتايىن خۇشال. گەپنى تېمىدىن باشلىغاندا، زوردۇن سابىر يولداشلار دېگەندەك بىزنىڭ پېشۋالىرىمىزدىن ئىدى. «جىگدىلەر پىچىرلايدۇ»، «بوش كەلمە، تۇرپانلىق» دەك نۇرغۇن نادىر ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭغا ھەممىمىز قايىل. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئىزدىنىش» رومانى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان رومان ھېسابلىنىدۇ.

يازغۇچى مىللەتنىڭ يازغۇچىسى. ئۇ مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. دۇنياغا مىللەتنى تونۇتىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئېيتساق قىرغىزىستان يازغۇچىسى چىڭغىز ئايتماتوۋنىڭ «قىيامەت» رومانى قىرغىز مىللىتىنى دۇنياغا تونۇتتى. يازغۇچى بولۇش يۈكسەك دەرىجىدە مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بولۇشنى ۋە كۆپ قىرلىق بىلىمگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ھەر قانداق بىر يازغۇچىمىز ئەسەر يازغاندا ئۇنى ئالدىراپلا پۈتتۈرمەستىن، ئۇنى كۆپ تەرەپلىمىلىك پىششىقلاش، تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈش، ئۆز مىللىتىنىڭ قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى قىدىرىپ تەكشۈرگەندە كەمچىلىك، خاتالىقلار ئازىيىدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «زوردۇن سابىرنىڭ ‹ئانا› رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دېگەن ماقالىنىڭ ئېلان قىلىنىشى مېنىڭچە نورمال ئىش.

مەغلۇبىيەت مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئانىسى، تەنقىدنىڭ ھەر بىر يازغۇچىغا نىسبەتەن مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى، ئەستايىدىللىق، ئەتراپلىق مۇئامىلە قىلىش جەھەتتە تۆھپىسى زور بولىدۇ. ھەر قانداق ئەسەرگە نىسبەتەن ئىنكاس بولمىسا بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يالقۇن روزىنىڭ ماقالىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشى مېنىڭچە نورمال ئىش.

پەرھات ئابدۇرەھىم: يالقۇن روزىنىڭ جۈرئىتى، دادىللىقىغا قول قويىمەن. زوردۇن سابىرنىڭ «بوش كەلمە، تۇرپانلىق» دېگەن

ئەسىرىنى ئېلىپ ئېيتساقمۇ، ئۇنىڭدىكى دىئالوگنىڭ كۆپلۈكى كە-
شىنى زېرىكتۈرۈپ قويىدۇ.

غېنى قۇربان: بۈگۈن بۇ يەردە «بوستان» ژۇرنىلى يالقۇن
روزىنىڭ ماقالىسى ھەم زوردۇن سابىرنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە مۇھا-
كىمە يىغىنى ئاچتى. بۇ ئىنتايىن ياخشى باشلىنىش. بىزدە يازغۇچى-
نىڭ تەۋەلىكى، يازغۇچىنىڭ يۇرتى توغرىلىق بىر تۈرلۈك يامان
ئىللەتلەر بار. بىر يازغۇچى قايسى يۇرتتا، قايسى مەھەللىدە بولسا
شۇ ئورۇندا ئۇنى خاتىرىلەش، شۇ ئورۇندا ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە
مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش داۋاملىشىۋاتقانىدى. بۇ قېتىم «ئاتا» روما-
نىنىڭ ئېلان قىلىنىشى بىلەن بۇ دائىرىنى بۆسۈپ تاشلاپ، بۇ مۇھا-
كىمە يىغىنىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى، ژۇرنالنىڭ دادىللىقى بولۇش
بىلەن بىللە ئىنتايىن ياخشى باشلىنىش بولدى. زوردۇن سابىر يېقىن-
قى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى.
زۇنۇن قادىر، قەييۇم تۇردى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر قاتارلىقلارنىڭ
قاتارىدا رومانچىلىقىمىزدا زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، مول مېۋە
بەرگەن يازغۇچىلاردىن بىرى. ھازىرغىچە زوردۇن سابىر بىزگە سوۋغا
قىلغان «ئاۋرال شامالىلىرى»، «ئىزدىنىش»، «ئارچا ياپرىقى»،
«جىگدىلەر پىچىرلايدۇ» ئەسەرلىرى بىزدە ياخشى تەسىر قوزغىغان.
بولۇپمۇ زوردۇن سابىر «ئىزدىنىش» رومانى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مىل-
لەت ئالدىدا مەسئۇلىيەتچان، جاۋابكار بولۇش تۇيغۇسىنى ئەلا ئوبرا-
زىدا ئىنتايىن ياخشى يارىتىپ بەرگەن. بىزنىڭ ئىجادىيىتىمىزگىمۇ
تەسىرى چوڭ بولغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە ناھايىتى ياخشى ھېكايىلىرى بار. بىز
ئۇ ھېكايىلەردىكى پېرسوناژلارنى ھېلىلا بىر يەردە كۆرگەندەك، ئۇلار
بىلەن سۆزلەشكەندەك ھېس قىلىمىز. «بوش كەلمە، تۇرپانلىق»
دېگەن ھېكايىسىدە دىئالوگ ئۇزۇن. بۇمۇ زوردۇن سابىر ئىجادىيىتى-
دىكى بىر ئارتۇقچىلىق. بىز بولساق قىسقارتىمىز، بۇغىمىز، ئەمما

زوردۇن سابىر ئۇنى ئۆز رېئاللىقى بويىچە، پېرسوناژلارنى مەيلىگە قويۇپ بەرگەن. زوردۇن سابىر قەلىمى ئاستىدىكى پېرسوناژلار بىزگە هايات ئادەملەردەك تۇيغۇ بېرىدۇ. زوردۇن سابىر يەنە رومانچىلىقتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تالانتلىق يازغۇچى. «بوستان» ژۇرنىلىدا يالـ قۇن روزىنىڭ ماقالىسى ئېلان قىلىنىش بىلەن تەڭ جەمئىيەتتە: «زوردۇن سابىرغا تەنقىدىي ماقالىلارنى يازمىسا بوپتىكەن» دېگۇچىلەر بولدى. مېنىڭچە بۇ ئوبزورنىڭ يېزىلغانلىقىدىن يازغۇچىنىڭ ئۆزىمۇ خۇشال. ئىنكاس بولمىغان ئەسەرنى بىر پارچە قۇرۇق قەغەز دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ماقالىنىڭ چىقىشى ئىنتايىن ياخشى باشلىنىش.

«ئاتا» رومانى هەققىدە مەنمۇ بىر نەچچە خىل پىكىرنى ئويلىـ غان، بۇنىڭ بىرى ئابلا يانتاق ئوبرازى. بۇ هەقتە پەخىرىدىن ناهايىتى ياخشى پىكىرلەرنى بەردى. مەن هاجىم ئوبرازى هەققىدە توختىلاي. هاجىم بىزگە باشتا ئىنتايىن سىلىق ـ سىپايە، ياخشى تەسىر بەرگەن بولسا، كىتابنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا بارغانسېرى خۇنۇكلىشىپ، دۇنياـ دىكى ئەڭ رەزىل ئادەمگە ئايلىنىدۇ. مېنىڭچە دۇنيادىكى ئەڭ ناچار ئادەملەرنىڭ بىرى ئۆزىنى قوغداش بەدىلىگە ئۆز يېقىنلىرىنى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ساتىدىغان ئادەمدۇر. «يامانلىققا يامانلىق قىلالايدۇ هەر كىشى، يامانلىققا ياخشىلىق قىلالايدۇ ئەر كىشى» دەيدىغان گەپ بار. مۇشۇنداق بىر ئوبراز ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك ئاكىسىنى، بىر ئەمەس، بىرلا ۋاقىتتا ئۈچ ئاكىسىنى سېتىۋېتىدۇ. هەر قانداق بىر ئىنسان بىرەر ئۇرۇق ـ تۇغقىنىنىڭ بەختسىزلىكىدىن يۈرىكى ئېچىشىدۇ. ئەمدى هاجىم نېمە ئۈچۈن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ساتتى؟ ئۇ زېمىن دېگەن پېرسوناژنى هاقارەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن سەرگەردان قىلىپ، كۆمۈر كانلارنىڭ ئاستىدا، پىژغىرىم ئىسسىقتا ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىپ قويىدى؟ ئۇنىڭدىن باشقا هاجىم جەمئىيەتنىڭ، تۇرمۇشنىڭ، هۆكۈمەتنىڭ هەر خىل ئىشلىرىـ غا ئارىلىشىپ، هەممە ئادەمنىڭ هالىغا يېتىپ ئۆتىدىغان ئادەم.

ئۇنىڭ ئاكىلىرىنى سېتىۋەتكەنلىكى، زېمىننى دۇنيادىن يوقىتىش تەرەپدارىدا بولۇشى يەنىلا ھاجىم ئوبرازىنىڭ يازغۇچى باشتا كۆرسەت-تىپ بەرگەن ھاجىم ئەمەس، بەلكى باشقىچە بىر ھاجىم ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دۇنيادا غەم - غۇسسىسىز ياشايدى-غان بۇ ھاجىم دۇنيادا پەقەت بىرلا ئادەمدىن، يەنى موللاق سوپىدىن قورقىدىكەن. ناۋادا مۇشۇ ئادەم دۇنيادىن يىتكەن بولسا ئىدى، ھاجىم تېخىمۇ خاتىرجەم ئۆتكەن بولاتتى، دېيىلگەن. نېمە ئۈچۈن ھاجىم ئۇنىڭدىن قورقىدۇ؟ نېمىشقا ئۇ يوقالسا ھاجىمغا خاتىرجەملىك بولى-دۇ؟ كىتابتا بۇ ھەقتە ئېنىق تەپسىلاتلار يوق. مەن باشتا ھاجىم موللاق سوپىدىن ئەجەپ قورقىدىكەن، موللاق سوپى ھاجىمنىڭ ھەممە تارىخىنى بىلىدىغان ئوخشايدۇ، بىر كۈنى ھاجىمنى رەسۋا قىلىدىغان ئوخشايدۇ دېسەم، جىمجىتلا يوقاپ كەتتى.

بىز زوردۇن سابىرنىڭ ئىجادىيىتىنى زور دەرىجىدە مۇئەييەنلەش-تۈرىمىز. لېكىن ئەسەرلىرىدىكى كەمچىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بې-رىشكە توغرا كېلىدۇ.

شېرىپجان موللائەمەد: «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ مۇشۇنداق بىر سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرغانلىقىدىن كۆپ خۇش بولدۇم. زور-دۇن سابىر بىزنىڭ مەشھۇر يازغۇچىمىز. شەخسەن مەن بىر ئوقۇتقۇ-چى. زوردۇن سابىر ھەققىدىكى تەسىراتىم چوڭقۇر. بىزنىڭ ئەدەبى-يات دەرسلىك كىتابىدا ئۇنىڭ «دولان ياشلىرى» ناملىق ھېكايىسى بار. بۇ ھېكايە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۇيغۇر رېئاللىقىنى ناھايىتى ياخشى تەسۋىرلىگەن. «ئىزدىنىش» رو-مانىمۇ ھەم شۇنداق كاتتا رومان. ئۇلاردىكى پېرسوناژلار كۆز ئالدى-مىزدا ھەر قاچان نامايان بولۇپ تۇرىدۇ. «ئانا» رومانىغا كەلسەك، مەنمۇ ئوقۇغان. بىر قىسىم پىكىرلىرىم باشقىلار بىلەن ئوخشاش ئىكەن. ئانا زادى كىمنىڭ ۋەكىلى دېگەن نەرسىدە ئويلىنىپ قالدىم. يالقۇن روزىنىڭ ماقالىسىدە بىر قىسىم نۇقتىلار كۆرسىتىلگەن.

مېنىڭچىمۇ شۇنداق يەرلىرى بار ئىكەن. مۇمكىن بولسا مۇشۇندق سۆھبەت يىغىنلىرى داۋاملىق ئېچىلىپ تۇرسا ئىكەن دەيمەن.

ئەنۋەر ئابدۇراخمان: «ئاتا» رومانىنى مەنمۇ ئوقۇغان، بۇ دەل رەھمەتلىك دادام بالنتستىكى ۋاقىت ئىدى. بىر كۈنى دادامغا ئوبدانراق بىر كىتاب ئوقۇپ بېرەي دەپ كىتابخانىغا كىرسەم، زور. دۇن سابىرنىڭ «ئاتا» رومانى تۇرۇپتۇ. ماڭا بۇ رومانىنىڭ ماۋزۇسى بەك ياقتى. چۈنكى مەن ئۇنى دادامغا ئوقۇپ بەرمەكچى ـ دە، مەن ئوقۇدۇم، دادام ئاڭلاپ ياتتى. . . يوقىرىدا باشقىلار دېگەندەك، رو. مانىنى ئوقۇپ باش ـ ئايغىنى تازا باغلاشتۇرالمىدىم. بەزى پېرسوناژ. لار تازا ياقمىدى. مەن «نۆۋەتتە ئەدەبىياتىمىزنى باشلاپ مېڭىۋاتقان ئادەملىرىمىزدە يۈكسەك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولۇشى كېرەك» دې. گەن سۆزگە قايىلمەن. ئۇلارنىڭ مەيلى يامان، مەيلى ياخشى ئەسەر. لەرنى يېزىشى بىۋاسىتە هالدا ئەدەبىياتىمىزغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بايا چىڭغىز ئايتماتوۋنىڭ گېپىنى قىلىشتۇق. ئۇمۇ قىرغىز مىللىتىنىڭ ئۆيى، تارىخى ۋە رېئاللىقىنى ئۇستىلىق بىلەن تەسۋىرلەپ قىرغىز مىللىتىنى جاھانغا تونۇتتى. مەلۇم بىر ياش شائىر دوستۇم بىر چاغدا مۇنداق بىر گەپنى قىلغان: «مەن بىرسى بىلەن باغلاشتىم، بىر يىلدا مىڭ پارچە شېئىر يېزىپ ئېلان قىلىپ، ئۇنى ئۇتۇپ، بىر يۇرۇش ئۆي ئالماقچى. . . » مەن دېدىم: «مىڭ پارچە شېئىرنى يازارسەن بىر يىلدا، بىر يىل دېگەن 365 كۈن، ئاز دېگەندە كۈنىگە 2 ـ 3 تىن يازساڭ يازالايسەن، ئېلان قىلىشنى قويۇپ تۇرايلى، مىڭ پارچە شېئىر دېگەن ئاز گەپمۇ؟ . . . » مېنىڭچە شېئىر يازماق تەس گەپ ئەمەس، ھەقىقىي شائىر بولماق تەس. دېمەك، بىزنىڭ يازغۇچىلىر. مىزدا مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولۇشى كېرەك. «ئاتا» رومانىنى مۇئەي. يەنلەشتۇرىمىز، لېكىن تېخىمۇ ياخشى رومان چىقىش ئۈچۈن مۇشۇن. داق سۆھبەت ئېلىپ بارغانمۇ ياخشى. قارىسام يازغۇچىلاردا هازىر بىر خىل هورۇنلۇق باردەك قىلىدۇ. ئۇمەرلەرمۇ بۇگۈن سۆھبەتنى

خاتىرىلىمەي ئۈنئالغۇنى ئېچىپ قويىدىغۇ ھورۇنلۇق قىلىپ، مانا (كۈلكە).

ئەسقەر ياسىن: يالقۇن روزىنىڭ ماقالىسى ھەققىدە كۆپ غۇل-غۇلا بولدى، كۆز قاراش ئوخشاش بولمىدى. ئۇنداق - مۇنداق پىكىرنىڭ بولۇشى نورمال ئەھۋال، بىزدە تەنقىدكە نىسبەتەن بىر خاتا كۆز قاراش بار. خۇددى بىر ئادەم تەنقىدكە ئۇچرىسا، شۇ تەنقىد بىلەنلا تۈگىشىپ كېتىدىغاندەك. ئەمەلىيەتتە تەنقىد يامان نەرسە ئەمەس. قىسقىسى، بىر قىسىم يازغۇچىلار تەنقىدكە توغرا مۇئامىلە قىلمىدى. پېشقەدەملىرىمىز «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بىر تەنقىدكە ئۇچراپلا ناھەق پەشۋا يەپ كەتكەچكە، ھازىرمۇ تەنقىدتىن ئېھتىيات قىلسا كېرەك. بىر ئادەمنىڭ تەنقىدى بىلەن بىر يازغۇچى ھەرگىز تۈگىشىپ كەتمەيدۇ ھەم ئۇ كەڭ ئاممىنىڭ كۆز قارىشىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. بىز زوردۇن سابىرنى ئەسلىگەندە ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئېسىل ئەسەرلىرى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇنى ھەممە بىلىدۇ. بىز ئۇنىڭ ھەر بىر ئەسىرىگە ئوبيېكتىپ باھا بېرىشىمىز لازىم. شۇڭا بۇندىن كېيىن ياخشى تەنقىدچىلەرنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كەلگىنى ياخشى.

ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن: مەن يالقۇن روزىنىڭ «زوردۇن سابىرنىڭ سوۋېت قارىشىغا باھا» ۋە «‹ئانا› رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دېگەن بۇ ئىككى ماقالىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئىزاھلاپ ئۆتەي. «شىنجاڭ گېزىتى» دە بىر سەھىپە ئېچىلدىغۇ، يازغۇچىلار ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىسىنى تونۇشتۇرىدىغان. شۇنىڭدا زوردۇن سابىرنىڭ سوۋېت قارىشى ئىپادىلەنگەن بىر ماقالىسى چىققان. ئاڭلىشىمىزچە، ماقالىنى كۆرگەندىن كېيىن يالقۇن روزى «زوردۇن سابىر بۇ ماقالىنى ئۆزىگە تۆۋەن تەلەپ قويۇپ تۇرۇپ يازغان» دېگەن نۇقتىدا يېزىپتىكەن. ئۇنى ئۇرۇمچىدە ئېلان قىلىش مۇمكىن بولماپتۇ. «زوردۇن سابىرنى ئىنكار قىلغان ماقالىنى باسمايمىز، ئۇ دېگەن خەلقىمىزنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك يازغۇ-

چىسى» دەپ. ئاخىرى «قۇمۇل ئەدەبىياتى» دا ئېلان قىلىندى. كەينە-
دىنلا «<ئاتا> رومانىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دېگەن
ماقالىسىنى بىزگە بەردى. بۇنىمۇ ئېلان قىلىش مۇمكىن بولماپتە-
كەن، «يولۋاسنىڭ ساغرىسىنى سىلىغىلى بولمايدۇ» دېگەندەك. دې-
مەك، ھېچبىر مەتبۇئات تەنقىدكە توغرا مۇئامىلە قىلمىغان ـ دە.
بىز كۆرسەك، گەپ ئەسەر ئۈستىدە ئىكەن، ئادەم (ئاپتور) ھەققىدە
ناتوغرا گەپلەرمۇ يوق. شۇنىڭ بىلەن ئېلان قىلدۇق. دېمەك، زور-
دۇن سابىر ھەققىدىكى ئىككى ماقالە بىرلا ۋاقىتتا ئېلان قىلىندى.
ماقالە چىققاندىن كېيىن غۇلغۇلا كۆپ بولدى. جەمئىيەتتە: «ئاتاق-
لىقلىرىمىزدىن بىر نەچچىسىلا قالدى، بۇلارنى تەنقىدلەۋەرسەك، ئە-
دەبىياتىمىزدا نېمە قالىدۇ؟ ئەمىسە بىزدە يازغۇچى يوقمۇ؟» دېگەندەك
سۆزلەر بولۇندى. دېمەك، جەمئىيەتتە تەنقىدنى كۆتۈرەلمەسلىك ھادى-
سىسى ئاشكارىلاندى. خۇددى ئاتىمىز بىرەر ئىشنى تۇيۇقسىز خاتا
قىلىپ قويسا، «ئاشۇ ئىشىڭ تازا قاملاشماي قالدى دادا» دېمەسلىك
كېرەكتەك، دادىنىڭ گېپى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يوللۇقتەك
بىر خىل كەيپىيات پەيدا قىلىپ قويدى. يالقۇن روزى «قىدىرىپ
تەكشۈرگەن» زوردۇن ئەپەندىنىڭ بۇ رومانى بۇ يىل مۇنەۋۋەر ئەسەر
بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلاندى. ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، خەلق
قەلبىدىن ئەڭ چوڭقۇر ئورۇن ئالغان يازغۇچىمىزنىڭ ئالدى زوردۇن
سابىر. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەدەبىي تەنقىدكە بولغان چۈشەنچە كەمچىل
بولغاچقا، بۇ ژانىرنى نورمال تەرەققىي قىلدۇرۇش ھېلىھەم مۇمكىن
بولمىدى. بەلكىم بۇ ئارزۇيىمىزمۇ ئەمەلگە ئېشىپ قالار.

(بۇ سۆھبەت يىغمىسى خاتىرىسى «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ
1997 ـ يىل 4 ـ ساندا ئېلان قىلىنغان)

زوردۇن سابىرنىڭ سۆپەت قارىشىغا باھا

يازغۇچى زوردۇن سابىر ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ قەلبىدە خېلى يۇقىرى ئورنى بار، بەلگىلىك بەدىئىي ئىقتىدارغا ئىگە مەھسۇلاتلىق يازغۇچىلارنىڭ بىرى. كىتابخانلارنىڭ ئۇنىڭغا قىزىقىشىدىكى سەۋەب، ئۇ ئىجادىيەتتە ئۆزى بىلەن تەڭ قورامدىكى يازغۇچىلارغا سېلىشتۇرغاندا بىر قەدەر ئەستايىدىلراق. شۇڭا، مەن ئۇنىڭ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1992 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى «گۈلشەن» بېتىدە ئېلان قىلىنغان «ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سۆپىتى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى دەرھال ئوقۇپ چىقتىم. لېكىن توساتتىن مەندە ئۇنىڭ سۆپەت قارىشىغا نىسبەتەن مۇنازىرىلىشىش ئىستىكى تۇغۇلۇپ قالدى. شۇ ئىستەكنىڭ تۈرتكىسى بىلەن بۇ ماقالەمنى يېزىپ چىقتىم. بەلكىم مۇشۇكنى يولۋاس دەپ خاتا نونۇپ قالغان ياكى بۆركۈتنى قۇشقاچ دەپ چىڭ تۇرۋالغان بولۇشۇممۇ مۇمكىن، ئەمما رەھىمسىز مۇنازىرىلىشىش ئارقىلىق ھەممىنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

يازغۇچى مەزكۇر ماقالىسىدە ئۆزى سۆپەت يارىتىشتا «ئالاھىدە ئاڭلىق دىققەت» قىلىپ كېلىۋاتقان بەش تۈرلۈك مەسىلىنى كۆرسىتىشتىن بۇرۇن كەسكىن تەلەپپۇزدا «ئەسەرنىڭ سۆپىتى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى، جەمئىيەتتە ئوينىغان رولى، ئېرىشكەن ھۆرمەت ـ ئىناۋىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ» دەپ ئېيتقان. بۇ يەردە مەن يازغۇچىنىڭ جۈملە شەكلىنىڭ ئۆلۈك، تەپەككۇرىنىڭ تورى يوقلۇقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇمتاقلىقى، مۇكەممەل ئەمەسلىكى توغرىسىدا توختالمىمەن. «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» دىن ئىبارەت مەزمۇنى ئانچە ئېنىق بول-

مىغان بۇ ئۇقۇم ئەسەر سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم ھېسابلىنىدىكەن، بۇ سەنئەتكە قىلىنغان ئاسىيلىق ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىم دەۋرى ئوبزورچىسى خوراتىئوس «تەربىيىنى لەززەتكە سىڭدۈرۈش كېرەك» دېگەن مەشھۇر نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنىڭ مۇھىملىقىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئالغان. بۈگۈنكى كۈندە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى «ئىجتىمائىي ئۈنۈم» بىلەنلا ئۆلچەشنى مەقسەت قىلغان ھەر قانداق نۇقتىئىينەزەر كىشىگە ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ھەققىدىكى ئىپتىدائىي ساۋاتلارنى ئەسلىتىدۇ. نەزەرىيە ساھەسىدە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئېستېتىك ئۆلچەملەر كۈنسېرى چوڭقۇرلاپ ۋە نازۇكلىشىپ كېتىۋاتقان شارائىتتا، بىز مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ رېئال ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سۈپىتىگە ئىجتىمائىي قىممەت بىلەن ئېستېتىك قىممەتنىڭ بىردەكلىكى نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن ئۆلچەملەرنى تەشەببۇس قىلىش، ئەدەبىياتىمىزنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋېتىدۇ، خالاس.

ئاپتور ماقالىسىدە يەنە «سۈپەتلىك ئەسەرلەر ھەقىقىي ئىجادىيەت باسقۇچىدىلا مەيدانغا كېلىدۇ» دەپ مۇتلەقلەشتۈرىدۇ. روشەنكى ھەر قانداق يازغۇچى «مەن ئىجادىيەتتە ھەقىقىي ئىجادىيەت باسقۇچىغا كۆتۈرۈلدۈم. ئەمدى سۈپەتلىك ئەسەر يارىتىشىم كېرەك» دەپ يۈرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇنىڭ سۈپەتلىك ئەسەر ياراتقان ۋاقتى ھەقىقىي ئىجادىيەت باسقۇچىغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يازغۇچى بۇ مەسىلىدە سەۋەب بىلەن نەتىجىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويغان.

ئاپتور ماقالىسىدە يەنە «مەن ھازىرغىچە بىر قەدەر ياخشى دېگەن باھاغا ئېرىشكەن ھېكايە، پوۋېست، رومانلىرىمنى ھەرگىزمۇ ئىجادىيەت جەريانىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەتكەنلىكىمنىڭ مەھسۇلى دەپ ئېيتالمايمەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تولىسى ھەۋەس، تەقلىد (ئاڭسىز

تەقلىد) باسقۇچىدا پەيدا بولغان ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنىڭ مەھسۇ-
لى» دەپ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىگە كەمتەرلىك بىلەن تەنقىدىي مۇئامىلە
قىلغان. مېنىڭچە بۇ تەكەللۇپ يۈزىسىدىنلا ئېيتىپ قويۇلغان سۆز
بولۇپ، يازغۇچى ئۆز ئەسەرلىرىنى ھەرگىزمۇ رەھىمسىزلىك بىلەن
ئاڭلىق ھالدا ئىنكار قىلمىغان. رەھىمسىزلىك دېگەندە ئۆزىنىڭ
مۇپەتسىز دەپ قارىغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ ئىنكار
قىلىشقا پېتىنالمىغان. ئاڭلىق دېگەندە شۇ ئەسەرلىرىنىڭ ناچار چى-
قىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئامىللارنى
كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن. سۇپەت — رەھىمسىزلىك بىلەن ئاڭلىق
يوسۇندا تەكرار - تەكرار ئىنكار قىلىش ئارقىلىقلا مۇكەممەللىشىدى-
غان نەرسە.

زوردۇن سابىر 80 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر
پروزىچىلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالدىنقى قاتاردا سانىلىدىغان بىر
قىسىم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ياراتقان يازغۇچى. لېكىن ئۇ كۆپ ھال-
لاردا سەنئەت غۇرۇرى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان، قىممەت قارىشى تازا
دۇرۇس بولمىغان بەزى ئوبزورچىلىرىمىز تەرىپىدىن بىھۇدە ماختى-
لىپ كەتتى ھەم خاتا تەنقىد قىلىنىپمۇ قالدى. بۇنىڭغا ئەلۋەتتە
ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە كۆرۈلىدىغان نورمال ئەھۋال قاتارىدا قارىغىلى
بولمايدۇ. بىز زوردۇن سابىرنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتنى
چىقىش قىلىپ تۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، ئۇ ھەمىشە كۆز ئالدىدىكى
نەرسىلەرنىڭ گۈزەل بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغان ھەم شۇنىڭغا ئىنتى-
لىدىغان يازغۇچى. ئۇ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە چېقىلىش، تۇرمۇش-
نىڭ يىغىرىنى ئېچىش جەھەتتە مۇئەييەن چوڭقۇرلۇق ھاسىل قىلغان
بولسىمۇ، لېكىن رەھىمسىز رېئاللىق ۋە شەكىل گۈزەللىكى ئۈستىدە
ئىزدەندى دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ ئازابلىنىش ئېڭى ۋە تۇرمۇشقا ئارىلى-
شىش ئېڭى خېلىلا ئاجىز يازغۇچى. ئۇ رېئاللىققا پەقەت ئەخلاق
نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، ھاياتنىڭ مەڭ-

گۈلۈك پەلسەپىۋى ماھىيىتى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ چوڭقۇر قات-
لاملىرىدىكى يوشۇرۇن رېئاللىق ھەققىدە ئىزدىنىش بەختىگە مۇيەس-
سەر بولالمىدى. خەلق تەقەززا بولۇۋاتقان جىددىي تېمىلار ئۇنىڭ
قەلىمىگە ناھايىتى ئاز نىسىپ بولدى. ئۇ مۇتلەق شەيئىي، مۇتلەق
چۈشەنچىلەرگە گۇمانىي نەزەر تاشلىيالمىدى. ئادەملەرنى، تارىخنى،
دۇنيانى، تەبىئەتنى ئازابلىق ھالەتتە كۆزىتىشكە قادىر بولالمىدى.
بەزى ئەسەرلىرىدە (مەسىلەن: «دولقۇنلار ساداسى») بۇ خىل ئىزدە-
نىشنىڭ ئىزناسى بار دېيىلسىمۇ، لېكىن ئۇ بەكمۇ ئاددىي ھەم نوقۇل
تەقلىددىن باشقا نەرسە ئەمەس. پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى يۈزە ھەم
كونا. ئىجتىمائىي پىكىرلىرى ئاجىز. ئۇ تارىم ۋادىسىنىڭ ۋە تەكلى-
ماكان دىيارىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىلىرى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرىدى-
كى، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ھاياتىدىكى تراگېدىيىلىك ئامىللارنى
چوڭقۇر كۆزىتىپ ۋە ئانالىز قىلىپ ئۈلگۈرمىگەچكە، ئەسەرلىرىنىڭ
ئىجتىمائىي، تارىخىي، پەلسەپىۋى ۋە پسىخىك چوڭقۇرلۇق جەھەتلەر-
دە يۈزە، ئاددىي بولۇپ قېلىشى، زىلزىلە خاراكتېرلىك ئۈنۈم ھاسىل
قىلالماسلىقى تەبىئىي ئەھۋال. ئۇ تېخى ئوبيېكتىپ رېئاللىق تەرىپى-
دىن چۆچۈتۈپ ئويغىتىلغىنى يوق. ئېنىقراق ئېيتقاندا، يازغۇچى
تېخى رېئاللىقنىڭ سىرلىق دەۋىتىگە، سۈكۈت ئىچىدىكى ئۆكسۈشلى-
رىگە قۇلاق سالالمىدى. بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا رېئاللىقنىڭ
ۋەزنىنى تولۇق ھېس قىلىپ يېتەلمىدى. شۇڭىمۇ، ئەسەرلىرىدە
تومۇر - تومۇرلىرىدىكى ئىسسىق قاندىن قايناپ چىققان ساپ ئېتىقاد-
نىڭ كۆلەڭگىسىنى چېلىقتۇرغىلى بولمايدۇ. مۇشۇنداق مۇقەددەس
ئالدىنقى شەرت ھازىرلانمىغاچقا يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت ئېنېرگىيە-
سىنىڭ مەنبەسى ناھايىتى تېز ئاجىزلاپ خوراپ كەتتى. بۇنى يازغۇ-
چىنىڭ يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ
جەلىپ قىلىش كۈچىنىڭ بارغانسېرى ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىدىن،
كىتابخانلىرىنىڭ ئازلاپ كېتىۋاتقانلىقىدىن، پاكىت بىلەن سۆزلىگەندە

«ئىز دىنىش» رومانىنىڭ 2 ـ قىسمىنىڭ 1 ـ قىسمىغا قارىغاندا مۇپەتتىش چىققانلىقى، ھېچقانداق غۇلغۇلا قوزغىيالمىغانلىقى، مۇنا- زىرىگە سەۋەب بولالمىغانلىقى، «قەشقەر كوچىلىرى»، «خىرە دېرى- زە» ۋە چەت ئەل تېمىسىدا يېزىلغان بىر قاتار ھېكايە، پوۋېستلىرى- نىڭ مەزمۇن جەھەتتە قۇرۇقلۇقى، بەدىئىيلىك جەھەتتە ئانچە مۇكەم- مەل ئەمەسلىكىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«ئىز دىنىش» رومانىنىڭ 1 ـ قىسمىنى زوردۇن سابىر ئىجادى- يىتىدىكى ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە دەپ ئېيتىش مۇمكىن. چۈنكى رومانىنىڭ پېرسوناژلىرىنىڭ خاراكتېرى خېلى چىن ھەم جانلىق، تىلى قويۇق شېئىرىي پۇراققا ھەم لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىيات ماجىرالىرى مۇرەككەپ ھەم كۆپ قىرلىق بولغاچقا، رومان بەدىئىيلىك جەھەتتە ئالاھىدە جەلپكار- لىققا ھەم سېھرىي كۈچكە ئىگە. لېكىن مەزمۇنىدا كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان تەرەپلەر يوق ئەمەس. ھەممىگە مەلۇم، جۇڭگو تۇپرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى كەڭ ھەم چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ھادىسىسى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن كېيىنلا ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا قانات يايدى. بۇ بىر تارىخىي رېئاللىق. گەرچە ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز ھەققىدىكى تەتقىقات پائالى- يىتى يولغا قويۇلغان دېگەندىمۇ، ئۇ كۆلەم ۋە چوڭقۇرلۇق جەھەتتە ھادىسە بولۇپ شەكىللىنەلمىگەن. مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇمىزنى قوزغايدىغان مۇشۇنداق چوڭ ھادىسىنى ياز- غۇچى «ئىز دىنىش» رومانىدا تارىخىي چىنلىققا خىلاپ ھالدا، ئىككى- لەنمەستىن، مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن لەنجۇلۇق پروفېسسورلارنىڭ چۈنتىكىگە سېلىۋاتىدۇ. بۇنى «مەسئۇلىيەتچان يازغۇچىنىڭ رېئاللىق- قا تۇتقان ئىلمىي پوزىتسىيىسى» دېگىلى بولامدۇ؟ بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بىز يازغۇچىنىڭ مىللىي جاۋابكارلىق تۇيغۇسىدىن شۈبھىلەن- مەي تۇرالمايمىز. قىسقىسى، يازغۇچىنىڭ يېقىندىن بېرى ئېلان

قىلغان ئەسەرلىرىدىن بىر چاغلاردا گۈللەپ ـ ياشنىغان ئىستىبداتىنىڭ سولىشىپ، بەدىئىي تالانتىنىڭ بارغانچە خىرەلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

زوردۇن سابىر ماقالىسىدە يەنە، رىئاللىق مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىپ «بۇ ئەسەرنىڭ كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان ئەمەلىي تۇرمۇشقا ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە يېقىن بولۇشى بولۇپ، سۇژىت ـ قۇرۇلما، دېتاللارنىڭ تاللىنىشىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ ئېيتقان. بۇ قىسقىغىنە ئىزاھاتىدا ئاپتور ئاز دېگەندە ئۈچ تۈرلۈك خاتاغا يول قويغان. بىرىنچى، «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» دەپ تەكىتلىگەنلىكىدىن ئاپتورنىڭ كىتابخانلارنىڭ رايىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. روشەنكى، بۇ خىل كۆڭۈلچەكلىك يازغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ ئەركىنلىكىنى ۋە مۇستەقىل تاللىشىنى بوغۇپ، تەسىرات ۋە چۈشەنچىسىنى توسقۇنلۇققا ئۇچرىتىدۇ ھەم يازغۇچىنى بېقىندى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. سۇبيېكتىپ ۋە ئوبيېكتىپ ئەركىنلىك خاھىشى كۈچلۈك ھەقىقىي بىر يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ بىر بەختسىزلىك. تاشقى بېسىمنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئىچىدە تەپەككۇر يۇرگۈزۈپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا سۇپەتتىن ئېغىز ئېچىش ئارتۇقچە ئىش. ئىككىنچى، بۇ خىل چۈشەندۈرۈشتىن يەنە ئاپتورنىڭ كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان ئەمەلىي تۇرمۇشنىلا رىئاللىق ھېسابلايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ بەكلا بىر تەرەپلىمە ھەم چولتا قاراشتۇر. ھەقىقىي يازغۇچى بولغان كىشى ئۆتكۈر بايقاش كۈچى ئارقىلىق ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە چېلىقمايدىغان، ھادىسىۋى قاتلاماللاردا ئانچە روشەن ئەكس ئەتمەيدىغان يوشۇرۇن، نازۇك رېئاللىقنى، خۇنۈك، رەزىل شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئىچىگە كۆمۈلۈپ قالغان يارقىن گۈزەللىكنى، گۈزەل ۋە تىنچ مۇھىتتىكى خەۋپلىك ۋە تراگېدىيىلىك ئامىللارنى قېزىپ چىقىش ئارقىلىق مەنىۋى جەھەتتە تەييارلىقسىز

تۇرغان كىتابخانىلارنى ھالاك - تالاك قالدۇرۇپ ئۇلارنىڭ نەزىرىنى شۇ خىل رېئاللىققا بۇرىيالىشى، ئۇلارغا يېپيېڭى بىر رېئاللىقنى ھېس قىلدۇرالىشى كېرەك. مانا مۇشۇنداق كىشىلەر كۆڭۈل بۆلۈشكە ئۇلگۈرەلمىگەن رېئاللىقمۇ ھەقىقىي رېئاللىق ھېسابلىنىدۇ. ئۈچىنچى، يازغۇچى سۇژىت - قۇرۇلما، دېتاللارنى رېئاللىق ئۇقۇمى بىلەن تەڭداش مەنىدە چۈشەنگەن. سۇژىت ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى ۋە قۇرۇلمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، «رېئاللىق» ئۇقۇمى بىلەن تەڭداش مەنىگە ئىگە ئەمەس.

يازغۇچى مەزكۇر ماقالىسىدە يەنە، رېئاللىق مەسىلىسى ئۈستىدە مىسال ۋە نەقىللەر ئارقىلىق چۈشەنچىسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزاھلاپ «تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈش» شوئارىنى ۋاستىلىك تەكىتلەيدۇ. بۇ ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان كونا شوئار. بۇ شوئارنىڭ مۇكەممەل ياكى مۇكەممەل ئەمەسلىكى توغرىسىدا گۇمانىي پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئويلىنىپ بېقىشتىن بۇرۇن، يازغۇچىدىن ئۆزى ياشاۋاتقان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان تۇرمۇشنىڭ زادى تۇرمۇش ھېسابلىنىدىغان ياكى ھېسابلانمايدىغانلىقىنى سوراپ باققۇم كېلىدۇ. يازغۇچى، شائىرلار ئادەتتە تۇرمۇشنىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان مۇئەللەقتىكى نەرسىمۇ؟ تۇرمۇش ئىنتايىن باي ۋە كەڭ مەزمۇنغا ئىگە ئۇقۇم، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئىجتىمائىي تۇرمۇش، شەخسىي تۇرمۇش، ماددىي تۇرمۇش، مەنىۋى تۇرمۇش ۋە ھېسسىيات تۇرمۇشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئالىدۇ. كېسىپ ئېيتقاندا ئىنسان بارلىكى جايىنىڭ ھەممىسىدە تۇرمۇش بار. تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى يېزىلارغا بېرىپ بىر - ئىككى ئاي تۇرۇپ، بىر نەچچە تېما ۋە ۋەقەلىكنى كۆتۈرۈپ كېلىش تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆككەنلىك ھېسابلانمايدۇ. بۇنداق دېگىنىم يازغۇچى، شائىر بولغان كىشىنىڭ تۇرمۇش ھەققىدىكى بىلىم جۇغلانمىسىنى توپلىشىنىڭ ھاجىتى يوق دېگەنلىك ئەمەس. ئەلۋەتتە، يازغۇچى بولغان كىشىنىڭ ئۆزىگە ناتونۇش بولغان تۇرمۇش بىلەن ئۇچرىشىپ

چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە ئىستېتىك تەسىرلىنىشلەرگە مۇيەسسەر بولۇپ
نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشى، شۈبھىسىز چوڭ بىلىم. بىز «تۇر-
مۇشقا چوڭقۇر چۆكۈش» شوئارىنى تەكىتلىگەن چېغىمىزدا ئۇنىڭ
يازغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ خاھىشىنى، ھايات ھەققىدىكى مۇستەقىل
قارىشىنى چەكلىمىگە ئۇچرىتىدىغان، شەرتلىك مەزمۇنلارنى ئۆز ئە-
چىگە ئالغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەك. شۇڭا
ئالدى بىلەن تۇرمۇشقا قانداق چۆكۈش مەسىلىسىنى ئويلىشىش كې-
رەك. ھەر بىر يازغۇچىنىڭ ئۆز دۇنياسىنى يارىتىشتا ھەر قايسى-
نىڭ ئۆزى رىئايە قىلىدىغان شەيئىلەرنى كۆزىتىش ئۆلچىمى بولىدۇ.
يازغۇچى زوردۇن سابىر دېھقانلار تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشكە ھەم
شۇ تېمىدا ئەسەر يېزىشقا ئامراق يازغۇچى. لېكىن، ئۇ ساپ ئېتىقاد
ۋە يۇكسەك مۇددىئادىن ئىبارەت ئىنتايىن مۇھىم بولغان روھىي
تەييارلىقنى ھازىرلاپ بولمىغاچقا ئىسلاھات دەۋرىدىكى ناھايىتى ئاز
ساننى ئىگىلەيدىغان باي دېھقانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى، ئېڭىنى،
ھېسسىياتىنى يېزىش بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلدى. مۇنداقچە ئېيت-
قاندا ئۇ دەۋرنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ تەشۋىقاتقا ياندىشىپتۇرۇپ
«ماس قەدەم نەزەرىيىسى» بويىچە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.
ئاپتورنىڭ بۇ خىلدىكى ئەسەرلىرىنىڭ بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى —
چىنلىق پۇرىقى ئاجىز ھەم پېرسوناژلىرى جانسىز. شۇنى ئېتىراپ
قىلىش كېرەككى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە يەنە «ئۇنتۇمايمەن، گۈل-
سارە»، «ئېھ، توپىلىق يول»غا ئوخشاش گۈپۈلدەپ توپا ھىدى
پۇراپ تۇرىدىغان ئەسەرلەرمۇ يوق ئەمەس. لېكىن، يازغۇچى تارىم
دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇنىسىز ياش تۆكۈۋاتقان نامرات دېھقانىنىڭ يىغىسى-
نى، ئۆمۈر بويى موھتاجلىقتا ئۆتكەن بالىجانلىق دېھقانىنىڭ چۆچۈر-
دەك بەش بالىسىنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، ئايالى بىلەن كۈلۈك ئالدىدا
ئۆچۈپ قالاي دەپ قالغان چوغنى چۇخچىلاپ ئولتۇرۇپ، ئەتىيازنىڭ
غېمىنى يەپ پىچىرلاپ قىلىشقان ئىنچىكە ھېساباتىنى ئاڭلىيالمىدى.

ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئوتتۇن توشۇپ جان ساقلاۋاتقان بەختسىز ئوتتۇن-چىنىڭ قورۇپ، يىرىلىپ كەتكەن تاپىنىنى كۆرەلمىدى. قىسقىسى، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ پەردازلانمىغان، ھەقىقىي قىياپىتىنى كۆرۈش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىدى.

ئاپتور رېئاللىققا مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە ھيوگونىڭ بال-زاك ھەققىدىكى باھاسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. زوردۇن سابىرنىڭ ئىلگىرى يازغان بىر قانچە ماقالىسىغا ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە دىققەت قىلساق، ئۇنىڭ «بالزاك يولى» غا چوقۇنىدىغان-لىقىنى، بالزاكقا نىسبەتەن ئالاھىدە ئىخلاسى بارلىقىنى، بالزاكنىڭ رېئالىزملىق ئەسەرلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆزىنىڭ يەتمەكچى بولغان نىشانى قىلىپ تاللىۋالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەزكۇر ماقا-لىدىمۇ بۇ خىل ھېسسىيات روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۆزىگە ئىشىنىدى-غان، مۇستەھكەم ئېتىقادقا ۋە مۇكەممەل دۇنيا قاراشقا ئىگە بىر يازغۇچى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ۋە ئۆزى بىلەن زاماندىش ھەر قانداق بىر مەشھۇر يازغۇچىغا تەنقىدىي نەزەر تاشلىشى كېرەك. ھيو-گونىڭ بالزاك ئەسەرلىرى ھەققىدىكى مۇئەييەنلەشتۇرۇشلىرىنى كۆ-رۈش بىلەن بىرگە، بودلېرنىڭ بالزاك ئەسەرلىرى توغرىسىدىكى ئىنكار قىلىشلىرىنى تەڭ كۆرۈش كېرەك. 19 ـ ئەسىردە ئۆتكەن، بالزاك بىلەن زاماندىش، فرانسىيىلىك مەشھۇر شائىر ۋە تەنقىدچى بودلېر بالزاك ئەسەرلىرى ئۈستىدە توختىلىپ «ئۇنىڭ «ئىنسان كو-مېدىيىسى» دىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىلا ئاكتىيور. يۇقىرى قات-لامدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن تارتىپ، تۆۋەن قاتلامدىكى ئاددىي خەلققىچە ھەممىسىلا تۇرمۇشتا ئىنتايىن قەيسەر، كۈرەش مەيدانىدا ئىنتايىن ئاكتىپ ۋە ياكى ئىنتايىن ھىيلىگەر، قىيىنچىلىق ئالدىدا ئىنتايىن سەۋرچان، باياشاتلىق ئىچىدە ئىنتايىن ئاچكۆز، قۇربان بېرىش پەيتى-دە ئىنتايىن ئۇزۇل - كېسىل. ئومۇمەن بالزاك ئەسەرلىرىدىكى ھەربىر شەخس، ھەتتا ئىشىك باقارمۇ بىر تالانت ئىگىسى»، «سىم-

ۋوللۇق ئەھمىيەتكە، ئەپسانىۋى مەنىگە ئىگە» بۇ پېرسوناژلار «مۇئەييەن ئىرادىنىڭ قورالى» دەپ تەنقىد قىلغان. بودلېرنىڭ تەنقىدىي قاراشلىرىدىن بىز ئۇنىڭ بالزاكنىڭ ھەر خىل ئادەملەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى سۈزۈۋېلىپ ئەكىلىپ تىپ يارىتىش ئۇسۇلىنى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن چىنلىقتا خىلاپ، ئادەتتىكى رېئال تۇرمۇشتىن ھالقىپ كەتكەن دەپ قارايدىغانلىقىنى، ئەدەبىياتتا ئادەمنى مەقسەت ۋە مەركەز دەپ قارىماي «قورال» ئورنىدا مۇئامىلە قىلىغان دەپ تونۇيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالىمىز. لىللا مەيداندا تۇرۇپ ئېيتىدىغان بولساق بودلېرنىڭ تەنقىدىدە ھەقىقەت يوق ئەمەس.

بالزاك 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى فرانسىيە رېئالىزملىق ئەدەبىياتىدا ئەڭ يۇقىرى چوققا ھېسابلىنىدۇ. رېئالىزملىق ئەدەبىيات تارىخى ئۈستىدە گەپ بولغاندا ھەر قانداق كىشى بالزاكقا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ زور بىلىش قىممىتىگە ئىگە ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئەينى دەۋردىكى «فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ قامۇسى» دەپ تەرىپلەنگەن. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىغا قىل سىغمايدۇ. لېكىن زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بىلەن قارىغاندا بالزاك ئەسەرلىرىدىكى پسىخىك ئىزدىنىشلەرنى چوڭقۇر، ئىچكى خاھىشلىنىشىنى كۈچلۈك دېگىلى بولمايدۇ، پەقەت تۇرمۇشتىكى ئوبيېكتىپ ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەش رېئالىزمدۇر دەيدىغان تومتاق قاراش، بۈگۈنكى كۆپ قاتلاملىق، كۆپ خىل پەلسەپىۋى، ئېستېتىكىلىق قۇرۇلمىلارغا ئىگە رېئالىزم ئېقىملىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئالدىدا بەكمۇ ئاجىز كۆرۈنىدۇ.

ھيۇگو بالزاكنى «يامان ئادەتلەرنى قېزىپ چىقىپ، قىزغىن ئوپېراتسىيە قىلىدىغان» مۇتەخەسسىس دەپ ئېيتقان. بۈگۈنكى ئېستېتىك يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ قارايدىغان بولساق، بۇ بالزاكقا بېرىلگەن ئەڭ يۇقىرى باھا. بالزاك ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن يازغۇچىلارنى «ئۇلار بىزگە ئۆرپ - ئادەت تارىخىنى يېزىپ بېرىشنى ئۇنتۇپ قال-

غان» دەپ تەنقىد قىلغان ھەم ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت مەقسىتى ھەققىدە توختىلىپ «مەن بەلكىم تارىخچىلار ئۇنتۇپ قالغان تارىخنى، يەنى ئۆرپ - ئادەت تارىخىنى يېزىپ چىقىشىم مۇمكىن» دەپ ئېيتقان. مانا بۇ بالزاكنىڭ سەنئەت قارىشى ۋە ئىجتىمائىي غايىسى. بالزاك ئەسەرلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخى مۇزېيىدىن چىقالمايۋاتقانلىقىدىكى، سېھرىي كۈچىدىن قالغانلىقىدىكى سەۋەب مۇشۇ يەردە بولسا كېرەك. چۈنكى ئەدەبىيات ئەدەب - ئەخلاق رىسالىسى ياكى ئۆرپ - ئادەت تەزكىرىسى بولۇپ قالماسلىقى، بەلكى ئالدى بىلەن بىر مىللەتنىڭ باكى مۇئەييەن بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ روھىيەت تارىخى بولۇشى كېرەك. جامېس جويس، گارسىيا ماركوس، چىڭغىز ئايتماتوۋ ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىق ۋە ئېستېتىكىلىق جەھەتتىكى ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيىتى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ «تۇرمۇشنى ئەتراپلىق تەسۋىرلىگەن»لىكىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز خەلقىنىڭ، ئۆز مىللىتىنىڭ مەنىۋى تارىخىنى ئۆزىگىلا مەنسۇپ بولغان يىپيېڭى ئېستېتىك خاسلىق ئارقىلىق سېھىرلىك بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە قويۇپ ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان دۇنيانىڭ ھەر قانداق يېرىدىكى كىتابخان يازغۇچىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى خەلقنىڭ تارىخى ۋە رېئال تەقدىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلماي، يازغۇچى بىلەن تەڭ ئازابلانماي تۇرالمايدۇ. چۈنكى بۇ يازغۇچىلار ئانا خەلقىنىڭ قەلبىنى، ئۆتمۈشىنى، بۈگۈنىنى ۋە كەلگۈسىنى دەۋردىن ھالقىغان يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ قەلبى، ئۆتمۈشى، بۈگۈنى ۋە كەلگۈسى بىلەن بىردەك قىلىپ يۇغۇرىۋەتكەن. قىسقىسى، ھەر قانداق مەبۇد مۇكەممەل ئەمەس. بۇ ئىنتايىن ئاددىي ھەقىقەت. شۇڭا «بالزاك يولى» مۇ بىردىنبىر مۇقەددەس يول ئەمەس. ئەگەر بۇنداق قارالمايدىكەن، بۇ شۇ كىشىنىڭ قىممەت قارىشىدىكى ئاجىزلىق ھېسابلىنىدۇ.

زوردۇن سابىر سۆپەت قارىشىنىڭ ئىككىنچىسىدە «چوڭقۇرلاش-

تۇرۇش» مەسىلىسىنى تىلغا ئالغان. يازغۇچى «چوڭقۇرلاشتۇرۇش
ئىنسان روھىدىكى نازۇك تەرەپلەرنى قېزىپ چىقىش دېگەنلىك» دەپ
چۈشەندۈرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەردىكى «چوڭقۇرلۇق» ئۇقۇمىنىڭ مەز-
مۇنى ھەرگىزمۇ پىسخىك چوڭقۇرلۇق بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ.
بەلكى ئۇ ئۆز ئىچىگە يەنە تارىخىي چوڭقۇرلۇق، ئىجتىمائىي چوڭقۇر-
لۇق، پەلسەپىۋى چوڭقۇرلۇق قاتارلىق مەسىلىلەرنىمۇ ئالىدۇ. ئەگەر
بىز زوردۇن سابىرنى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە پىسخىك چوڭقۇرلۇققا
ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ مۇرەككەپ-
لىككە ئىگە بولۇشى ئۈستىدە ئىزدەنگەن، سىناق قىلغان دەپ قاراپ،
پىسخىك چوڭقۇرلۇق ئۈستىدە ئىزدىنىش ئۇنىڭ ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكى
دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ باقساقمۇ، لېكىن ئەمەلىي پاكىت بىزنى ئۈ-
مىدسىزلەندۈرۈپ قويىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت يۆنىلىشىنى
ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىكى كونا ئەندىزىلەر ئاساسىغا قۇرغان، بەدىئىي
ئىپادىلەش جەھەتتە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتقۇدەك ھېچقانداق يېڭىلا-
ش ئېلىپ بارمىغان، سەنئەت قارىشىدا، ئەخلاق قارىشىدا ھېچقانداق
مۇرەككەپ يۈزلىنىش ھاسىل قىلالمىغان يازغۇچىنى يېنىكلىك بىلەن
ئۇسلۇب ياراتتى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ. بىز يازغۇچىنىڭ
ئەسەرلىرىنىڭ مۇئەييەن ئۇسلۇبقا ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى ئۈستىدە
دەتالاش قىلىشتىن بۇرۇن، زوردۇن سابىر ئەسەرلىرى تەتقىقاتقا بەر-
داشلىق بېرەلەمدۇ ـ يوق؟ دېگەن مەسىلىنىمۇ ئويلاپ كۆرۈشىمىز
كېرەك.

يازغۇچى زوردۇن سابىر مېنىڭچە پروزىچىلىقتا ئىجابىي ئۇسلۇب
يارىتىشتىن بۇرۇن «سەلبىي ئۇسلۇبى» بىلەن كىتابخانلارنى بەزدۈ-
رۈپ بولدى. بۇ ئىككى جەھەتتە روشەن كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، يازغۇ-
چى بەزى ئەسەرلىرىدە دۇنيا ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى
يازغۇچى، شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى پېرسوناژلىرىنىڭ ۋا-
سىتىسى ئارقىلىق زېرىكمەي ئاتاپ ئۆتۈشنى ئىجادىيىتىدىكى بىر ئا-

دەت قىلىنىۋالغان. مەسىلەن، «ئىزدىنىش»، «قەشقەر كوچىلىرى»، «قېنى
ئۇ باغلار» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە بۇ ئەھۋال بەك روشەن كۆرۈلىدۇ.
ئىككىنچى، بېيىغان دېھقانلار تېمىسىدا ۋە سودىگەرلەر ھەققىدە يېزىل-
غان كۆپ سانلىق ئەسەرلىرىدە يازغۇچى بوغالتىرلارنىڭ خاتىرىسىگە
مەنسۇپ بولغان سان - سىفىرلارنى قۇمدەك ياغدۇرۇۋېتىدۇ. مەسى-
لەن، «بوش كەلمە، تۇرپانلىق»، «چايخورلار»، «ئۇنتۇمايمەن،
گۈلسارە»، «قۇمغا سىڭگەن، ھاۋاغا كەتكەن»، «سەھەردە كۆرگەن
چۈش»، «باھار ھامان ئىللىق»، «كاككۇك كېلىپ قونغاندا»،
«تەكلىماكان گىرۋىكىدە»، «تۆمۈر تاپان»، «ئايدىڭ كېچە»، «ئا-
مەت»، «جىگدىلەر پىچىرلايدۇ»، «ئېھ، توپىلىق يول» قاتارلىق
ھېكايە، پوۋېستلىرىدا بۇ ئەھۋال ئىنتايىن گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.
ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئاپتور سان - سىفىرلارنى قانچىكى ئەستا-
يىدىل ھېسابلاپ، ئۇزاقتىن ئۇزاق سانىغان بولسا، ئەكسىچە شۇ
ئەسەرنىڭ ئۆمرى شۇنچە قىسقا بولغان. مۇقەررەر يوسۇندا مۇشۇنداق
ئاقىۋەت پەيدا قىلىدىغان بۇ بىنورمال ھادىسە كىتابخانلارنى زېرىكتۈر-
گەن بولسىمۇ، لېكىن يازغۇچىنى سەگىتمىگەن. بەلكىم يازغۇچى
«ئىسلاھات دولقۇنىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئويغىنىپ بېيىغان دېھقانلى-
رىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى يازدىم، بۇ ھەقىقىي رېئاللىق» دەپ
قارىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن يازغۇچى بۇ ئەسەرلىرىدە ئوبيېك-
تىپ رېئاللىققا ئېستېتىك نۇقتىدىن مۇئامىلە قىلالمىغاچقا، ئىجادى-
يەت جەريانىدا تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى بەدىئىي زوق كاتېگورىيىسىدە
ئەمەس، بەلكى ئۇقۇمۋازلىق، فورمۇلاشتۇرۇش ئاساسىدا بىر تەرەپ
قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن، ۋەقەلەرنىڭ ئاددىي جەريانىنى، پېرسوناژ-
لارنىڭ تاشقى پائالىيىتىنى، ھادىسىلەرنىڭ كۆرۈنۈشىنى، تاسادىپىي
ھالىتىنى نوقۇل تەسۋىرلەشنىڭ بەدىئىي جەھەتتە ھېچقانداق قىممىتى
بولمايدۇ. يازغۇچىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلىرىنى (ئىنتايىن ئاز
بىر قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئەدەبىي ئەسەر دەپ ئاتاشقا شەرتى

توشىدىغان ياكى توشمايدىغانلىقىنى ئويلىنىپ بېقىش كېرەك. چۈنكى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولمىغان ئەسەر ھەقىقىي بەدىئىي ئەسەر ھېسابلانمايدۇ. ئۇنىڭ ھېكايىلىرىدا ئالاھىدە كۈچەپ، زېھنىنى سەرپ قىلىپ يەتمەكچى بولغان مەقسىتى كىتابخانلارغا پاكىتنى بايان قىلىپ بېرىشلار بولۇپ قالغان. ۋەھالەنكى پاكىت — ھېكايىچىلىقنىڭ ئەڭ تۆۋەن فورماتسىيىسى ھېسابلىنىدۇ. بىز يازغۇچىنىڭ بۇ خىلدىكى بىر قىسىم ئەسەرلىرىنىڭ كىتابخاننى مۇئەييەن ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە يېرىم ھەقىقىي نەرسىلەر بىلەن تەمىن ئېتەلەيدىغانلىقىغا ۋە يۈزە بولسىمۇ بەدىئىي زوقتا ئىگە قىلىدىغانلىقىغا كۆز يۇممايمىز. بەزى جايلاردا تېخى «پاھ» دېگۈزۈپمۇ قويىدۇ.

زوردۇن سابىر مەزكۇر ماقالىسىدە يەنە ئۆزىنىڭ سۈپەت ئۆلچىمىدىكى ئۈچىنچى مەسىلە — ھېكايىچىلىق ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكىنى كۆرسىتىدۇ، نەسرىي ئەسەر ۋەقەلىكتىن ئايرىلالمايدۇ؛ ۋەقەلىك ئاپتورنىڭ توقۇپ چىقىشى ۋە تۇرمۇشنى قوبۇل قىلىشىدىن ئىبارەت ئىككى خىل يول بىلەن كېلىپ چىقىدۇ.»

ئاپتورنىڭ شۇنچە ئاددىي ساۋاتلارنى ئېزىپ چۈشەندۈرۈپ كەتكىنىگە ھەيرانمەن. ئاپتورنىڭ بۇنچىۋالا كۆڭۈل بۆلۈپ ئوتتۇرىغا قويغان سۈپەت ئۆلچىمىنى زادى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قاتارىدا ئەرزىمدۇ ـ يوق؟ مېنىڭچە ئەدەبىي ئەسەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ۋەقەلىك مەقسەت ئەمەس، بەلكى ۋاستە بولۇشى كېرەك. شۇڭا ھەقىقىي يازغۇچى بولۇش ئىستىكىگە ئىگە بولغان كىشى نوقۇل ۋەقە قوغلىشىدىغان ئادىتىنى ئۆزگەرتىشى، ۋەقەلىكنىڭ قىزىقارلىق بولۇشىغا زېھنىنى سەرپ قىلىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ئەھمىيىتى، بەدىئىي قىممىتى، ئوبيېكتىپ ياكى سۇبيېكتىپ چىنلىقىغا ئۇيغۇن بولغان ـ بولمىغانلىقى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشى كېرەك. ۋەقەلىكنىڭ توقۇلغان ياكى تۇرمۇشتىن ئېلىنغان بولۇش ـ بولماسلى-

قى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ ھەم ھېچنېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ۋەقەلىكنىڭ قىزىقارلىق، يېڭى بولۇش - بولماسلىقى كىتابخانىڭ قىزىقىشىنى قوزغايدىغان مۇھىم تەرەپ، لېكىن قىزىقىش ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئىقتىدارلىرىدىن بىرى. ۋېرىكىشتىن ئەسنەپ كېتىدىغان، ئەسەرگە «شۇندىن كېيىنچۇ. . . شۇندىن كېيىنچۇ» دەپلا كىرىشىپ قالىدىغان ئادەتتىكى كىتابخانلار ئۈچۈن ئۇ ھەممىدىن مۇھىم بولۇشى مۇمكىن. ئەپسۇسكى ئادەتتىكى قىزىقىش ھەرگىزمۇ ئېستېتىك ھوزۇر ئېلىشقا باراۋەر ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋەقەلىك — ئەدەبىياتنىڭ شەكىل ئامىللىرى ئىچىدىكى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك شەكىل. شۇڭا يازغۇچى ئالاھىدە تىلغا ئالغان «ھېكايىچىلىق» — سۈپەت ئۆلچىمى قىلىشقا ھەرگىز شەرتى توشمايدۇ.

زوردۇن سابىر ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ سۈپەت ئۆلچىمى ھەققىدىكى بەشىنچى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ «مەن تىلغا ئالاھىدە كۈچ چىقىرىمەن، تىلنىڭ جانلىق، راۋان، ساپ ۋە يېڭى بولۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىمەن» دەپ ئېيتقان. مېنىڭچە بۇ ئىجادىيەت سېپىگە ئەمدىلەتىن كىرىپ كەلگەن، قەلىمىنى كۆندۈرۈپ، مەشىق قىلىۋاتقان ئاپتورچاقلارنىڭ ئۆزىگە قويىدىغان تەلىپى. سۈپەتكە قاراپ يۈرۈش قىلغان يازغۇچى «تىلنىڭ جانلىق، راۋان، ساپ ۋە يېڭى» بولۇشىنى ئاللىبۇرۇن ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىجادىيەت ئادىتىگە ئايلاندۇرۇپ بولغان بولىدۇ. مېنىڭچە سۈپەت يارىتىشقا يۈزلەنگەن يازغۇچى تىلنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، لىرىكىلىق خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىپ ھېسسىي گۈزەللىك يارىتىش، ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەر ئۈستىدە ئىزدەنگەن بولۇشى، خاسلىق يارىتقان بولۇشى كېرەك.

قىسقىسى زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇ ئۆلچەملەر، زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت ئۆلچىمىدىن بەك يىراق بولۇپ، ئاممىباب ئەدەبىياتنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەش شەرتىگە

ئاران يېتىلىشىدۇ. بۇ ئۆلچەملەر ئارقىلىق سۈپىتى يۇقىرى ھەقىقىي ئەدەبىي ئەسەر يېزىپ چىقىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

«ھەر بىر كىتابخانىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى چۈشىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن زوقلىنىشى تامامەن بىردەك بولمايدۇ» دېگەن ھەقىقەت كەڭ ئومۇملىشىۋاتقان شارائىتتا، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ نامرات ھالىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلۇۋاتىدۇ. بىردەك كىتابخانلارنىڭمۇ ئۆزىمىزگە چۈشلۇق مەسئۇلىيىتى ۋە قىممىتى بارلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمىز. بىر ئوتتۇرىغا قويغان قاراش ۋە بىر چىقارغان باھالار سۈپەت يارىتىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان يازغۇچىلار ئۈچۈن ئېھتىياجلىق نەرسىگە ئايلىنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. چۈنكى، كىتابلارنى ئۆز قىزىقىشى بويىچە ئوقۇيدىغان كىتابخانلارنىڭ پىكىرىنى نەزەرگە ئېلىش، ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىپ قويۇش يازغۇچىلارنىڭ كېيىنكى ئىجادىيىتىگە ياردەمچى بولمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. كىتابخانلار ۋە يازغۇچى، شائىرلىرىمىزنىڭ ماسلىشىپ، ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى كۈنسېرى جۇشقۇنلۇق ۋە كۆپ خىللىققا يۈزلىنىدۇ دەپ تونۇساقلا ئۆز قاراشلىرىمىزنى ئۇچراشتۇرۇپ، مۇنازىرىلىشىپ بېقىشنىڭ زىيىنى يوق.

(بۇ ماقالە «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

يەنە ئەدەبىي تەنقىد ئىلمىي، ساغلام قانات يايدۇرۇلۇشى لازىم

ئابدۇۋەلى كەرىم

يېقىندىن بۇيان بەزى ئەدەبىي تەنقىدچىلەر تەتۈر يۆنىلىشلىك تەپەككۇر شەكلىدىن پايدىلىنىپ ئەنئەنە، نوپۇز، ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرى، ئىجتىمائىي ئۈنۈم، ئىدىيىۋىلىك دېگەنلەرگە قارشى كەسكىن رەۋىشتە جازا يۈرۈشى ئېلىپ باردى. ئۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئامىللىرىدىن بولغان بىلىش قىممىتى، ئىدىيىۋى قىممىتى قاتارلىقلارنى ئېستېتىك قىممەتتىن شاللاپ چىقىرىۋېتىپ، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى قانچىلىق كۈچلۈك بولسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتى شۇنچە تۆۋەنلەپ كېتىدىغاندەك، ئەكسىچە، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى قانچە تۆۋەن بولسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدىغاندەك بىر خىل خاتا چۈشەنچىلەرنى ھەدەپ بازارغا سالدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇنداق چېكىدىن ئاشقان بىر تەرەپلىمە ئۇسۇل چەكلەنمەستىن قوللىنىلىۋېرىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئۇلار بۇ قاراشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيە تەتقىقاتىغا قوشقان يېڭىچە تۆھپىلىرى دەپ مەيدىسىگە ئۇرۇشۇپ، مەمەدانلىق قىلىدىغان، باشقىلارنى ئورۇنسىز كەمسىتىپ، دەككىسىنى بېرىدىغان، كىشىلىك ئىززەت-ھۆرمىتىگە خىرىس قىلىدىغان بولمىغۇر قىلىقلار بىلەن نەزەرىيە تەتقىقاتى ساھەسىدە خۇنۇك كەيپىيات پەيدا قىلدى. «شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلىلەرنى تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى،

بۇنىڭغا «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل 12 - ساندا ئېلان قىلىنغان «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت»، 1995 - يىلى «ئىش. چىلار ۋاقىت گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» ، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىل 4 - ساندا ئېلان قىلىنغان «زوردۇن سابىرنىڭ سۆھبەت قارشىغا باھا» قاتارلىق ماقالىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئەگەر گەپ، پەقەت ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئور. تاق ئۇسۇل - چارىلىرى ئۈستىدىلا بولىدىغان بولسا، بىز ئوبزورچى. لارنىڭ نەزەرىيە تەتقىقاتى مۇنبىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنى «سەن. ئەت غۇرۇرى كۈچلۈك» ھېسابلاپ كۆككە كۆتۈرۈپ كۆرسىتىشكە مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ئارىلاشمىساقمۇ بولاتتى. بىراق، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئورتاق چارە - تەدبىرلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىشتىن ھالقىپ چىقىپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ مىللىي ئەن. ئەنىسى، تارىخىي تەرەققىياتى ۋە بۇ جەرياندا ئالدىنقى ئەۋلاد تۆھپە. كارلارنىڭ ئوينىغان رولى، تىكلىگەن نوپۇزىغا قوپاللىق بىلەن تىل تەككۈزۈشتەك قىلمىشلارغا ھەر قانداق كىشىنىڭ غەزىپى كەل. مەي قالمايدۇ.

ئوبزورچى ئالدىنقى ماقالىسىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پروزا ساھەمىزدە كىشىلەر تېخى بايقاپ ئۈلگۈرمىگەن بىر نۇقتىدىن بۆسۈپ چىقىپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىردەك ئالقىشىغا ئېرىشكەن، بەمتە. مىن ھوشۇرنىڭ بىر ئېسىل ئەسىرى «خاسىيەتلىك قار» پوۋېستىنى تاللىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق ئىلمىيلىك تەھلىل ۋە بەزمۇن تەھلى. لى ئېلىپ بارماستىن، تەتقىقات تېمىسىدىن چەتنىگەن ھالدا «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت» مەھسۇلى دەپ ئىنكار قىلدى. بۇ ماقالى. نىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ۋە كۆزىتىش نۇقتىسىدىكى بىر تەرەپلى. مىلىك ھەققىدە «خاسىيەتلىك قار» نىڭ ئاپتورى يېتەرلىك جاۋاب بەردى.

ئۇنىڭ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»دە ئېلان قىلغان ماقالىسى بولسا، كۆرۈنۈشتە پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىنىنىڭ ھاياتلىقىدا تېگىشلىك قوللاشقا ئېرىشەلمىگەنلىكىنى بايان قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بولسا «تولۇمدىن توقماق چىقىپتۇ» دېگەندەك، تېيىپجان ئېلىيېۋ، ئەلقەم ئەختەم، ئابدۇشۇكۇر يالقىن، قېيۇم تۇردى قاتارلىق پېشقەدەم ئەدىبلەرنىڭ كىشىلىك ئىززەت - ھۆرمىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى چوڭ، كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان نوپۇزىنى غەرەزلىك ھالدا كەمسىتتى. بۇ ئىككى ماقالە ھەققىدىكى جامائەتنىڭ نارازىلىق سادالىرى ئۇنىڭ شۇندىن باشلاپ، بۇ خىل مۇۋاپىق بولمىغان كۆزىتىش نۇقتىسى، ئۆزىنى كۆرسىتىشتەك قىلىقلاردىن ئۆزىنى تارتىشقا يېتەرلىك سىگنال بەرگەنىدى. بىراق، ئۇ يېقىندىلا سەھنىدىن قوغلانغان «ئېقىمغا قارشى ئۈزگۈچى قەھرىمان»لارنىڭ ئەلپازى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىجادىيەت نەتىجىلىرىنى كۆپچىلىك ئامما ئېتىراپ قىلغان، ئەدەبىيات - سەنئەت مۇنبىرىمىزدە بەلگىلىك نوپۇز تىكلىگەن كىشىلەرنى تاللىۋېلىپ «توپقا توتۇش»نى داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ «زوردۇن سابىرنىڭ سۈپەت قارىشىغا باھا» ناملىق ماقالىسى ئەنە شۇنداق خاھىشنىڭ ئىلمىيلىق ۋە ساغلاملىقتىن يىراق بولغان يەنە بىر ماقالىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئوبزورچى بۇ ماقالىسىنى ئۆزى تەنقىد قىلغان ماقالىدىكى «ئەسەرنىڭ سۈپىتىنى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ۋە جەمئىيەتتە ئوينىغان رولى، ئېرىشكەن ھۆرمەت - ئىناۋىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ» دېگەن تەستىقىي ھۆكۈمنى رەت قىلىشتىن باشلاپ «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» دىن ئىبارەت مەزمۇنى ئېنىق بولمىغان بۇ ئۇقۇم ئەسەر سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم ھېسابلىنىدىكەن، ئۇ سەنئەتكە قىلىنغان ئاسىيلىق ھېسابلىنىدۇ دەپ ناھايىتى كەسكىن پوزىتسىيە بىلەن ئۇزۇل - كېسىل ئىنكار قىلدى.

«زورد‌ۇن سابىر 80 ـ يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر پروزىچىلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالدىنقى قاتاردا سانىلىدىغان بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ياراتقان يازغۇچى، لېكىن ئۇ كۆپ ھاللاردا سەنئەت غۇرۇرى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان، قىممەت قارىشى تازا دۇرۇس بولمىغان ئوبزورچىلىرىمىز تەرىپىدىن بىھۇدە ماختىلىپ كەتتى ھەم خاتا تەنقىدلىنىپمۇ قالدى.» بۇ ئۇزۇندىدە ئىككى جۈملە بار. ئالدىنقى جۈملىدە يازغۇچىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن (خاتالىق — نۇقسانلىرى تىلغا ئېلىنمىغان). كېيىنكى جۈملىدە بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى ھۆكۈم ئوتتۇرىغا قويۇلغان. سوراپ باقايلى، ئوبزورچى ئۆگەنگەن لوگىكىدا مۇئەييەن بىر ئوبيېكت توغرىسىدا، ئەينى بىر شەرت ئاستىدا، بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ياكى زىت ھۆكۈمدە بولۇۋەرسە بولامدۇ ـ بولمامدۇ؟ شۇنىڭدەك بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ۋە زىت ئىككى ھۆكۈمنىڭ ھەر ئىككىلىسى توغرا بولامدۇ، بولمامدۇ؟

بىزنىڭچە، بۇ سوئاللارغا يۇقىرىقى مۇھاكىمىنى توغرا دەپ يېزىۋاتقان ئاپتورنىڭ «بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرمەي ئامالى يوق، نەتىجىدە ئۇ بىز كۆرگەن لوگىكا كىتابلىرىدا كۆپ مىسالغا ئېلىنىدىغان نەيزە بىلەن قالقان ساتقۇچىنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قالىدۇ. كېيىنكى جۈملىدىكى ئىككى تەڭداش ھۆكۈمنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئالدىنقى جۈملە ئاساسىي شەرت بولغانلىقى ئېنىق، چۈنكى ئوبزورچى ئۇنىڭدىن باشقا شەرتلەرنى تىلغا ئالمىغان. ئەمىسە «ئۇيغۇر پروزىچىلىقىغا نىسبەتەن ئالدىنقى قاتاردا سانىلىدىغان بەزى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ياراتقان بولسا ماختالغىنى توغرا بولامدۇ؟ تەنقىدلەنگىنى توغرا بولامدۇ؟»، «بىھۇدە ماختالدى» دېگەن سۆز، ماختالغىنى توغرا ئەمەس، «خاتا تەنقىدلەندى» دېگەن سۆز تەنقىدلەنگەنلىكىمۇ توغرا ئەمەس دېگەنلىك ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، ئوبزورچى ئۇنىڭغىمۇ، بۇنىڭغىمۇ ئوخشىمايدىغان ئۈچىنچى يولنى تاللىۋېلىپ زادى نېمە دېمەكچى

لىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن گەنە شۇنداق لوگىكىلىق قائىدە - قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىققان خاتالىقىنى سەپسەتە ھەم نەيرەڭۋازلىق دېمەسلىككە بىزنىڭمۇ ئامالىمىز يوق.

ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇبزورچىنىڭ مەنمەنلىكى، ئەقىل - ئىدراكى، ئەدەپ - ئەخلاقىدىن غالىب كېلىپ «بىھۇدە ماختىغۇچىلار» بىلەن «خاتا تەنقىد قىلغۇچىلار» نى «سەنئەت غورۇرى كۈچلۈك بولمىغان»، «قىممەت قارىشى تازا دۇرۇس بولمىغان» لار دەپ كەمسىتىش، ئەدەپلەش ئارقىلىق داۋلى سۆزلەپ، دەلىل كەلتۈرۈپ ئۇلارنىڭ خاتالىق نۇقسانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشنىڭ ئورنىغا ئۇلارنىڭ كىشىلىك سالاھىيىتى، كەسپىي سالاھىيىتىگە ھۇجۇم قىلىشتەك رەزىل ئۇسۇللاردىنمۇ ئۆزىنى قاچۇرمىغان.

بىر ئەسەرگە نىسبەتەن ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىشى، باھاسى ئوخشاش بولمايدىغانلىقى ئەدەبىي تەنقىدتە يول قويۇلىدىغان بولىدىغان ئادەتتىكى ئىش. ھەتتا ئەسەرگە قايسى نۇقتىدىن ياندىشىشقا قاراپ ئوخشىمىغان، مۇنداقمۇ باھالىنىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە كىشىنىڭ كۆز قارىشى، باھاسىنى بىر تۇز سىزىق ئۈستىگە ياتقۇزۇپ، تەكشىلەشكە ئۇرۇنۇشقا ھېچكىمنىڭمۇ ھەققى يوق.

ئەلۋەتتە، ئەدەبىي تەنقىد ئېلىپ بارغاندا ئۆزىمىزنىڭ پىكرىگە زىت، قارىمۇ قارشى پىكىرلەر بولسا، رەددىيە بەرسەك بولىدۇ. بىراق، ئۆزىمىزنىڭ پىكرىگە ئوخشىمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، قائىدە سۆزلەپ، ئىلمىي مۇھاكىمىلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ خاتالىقلىرىنى كۆرسىتىپ بەرمەستىن، «سەنئەت غورۇرى كۈچلۈك ئەمەس، قىممەت قارىشى دۇرۇس ئەمەس» دەپ «سىپايىگەرچىلىك بىلەن ھەيۋە قىلىش گۆدەكلىكلا ئەمەس، ھەتتا مۇتىھەملىك بولۇپ» قالىدۇ (ماۋزېدۇڭ).

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي تەنقىد ئېلىپ بارغاندا دېموكراتىك پوزىتسىيىدە، تەڭ باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىز-

دېگەن ئاساستا ئۆز تەشەببۇس، نۇقتىئىنەزەرلىرىمىزنى شەرھلەپ بېرىشىمىز، ئەدەبىي تەتقىقات مۇناسىۋىتىدىن ھالقىپ كەتكەن ھالدا قالپاق كىيگۈزۈپ تەھدىت سالىدىغان كالتەكچىلەردىن بولۇۋالماسلىقىمىز لازىم.

ئۇندىن باشقا ئوبزورچى رەددىيە بەرگەن يەنە بىر نۇقتا «رېئاللىق» ئۈستىدە بولۇپ، ئۇ ئۆزى تەنقىد قىلىۋاتقان ماقالىدىكى «. . . بۇ ئەسەرنىڭ كىشىلەر كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئەمەلىي تۇرمۇشقا ئەڭ يېقىن بولۇشى. . .» دېگەن مۇھاكىمىنى تەھلىل قىلىپ كېلىپ «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» ئىشلار دېگەندە قانداق خاراكتېردىكى ئىشلار كۆزدە تۇتۇلىدىغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرەيلى.

بىرىنچە «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» ئىشلار دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ تەلەپلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئۇلارنىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە زىچ باغلانغان ئەڭ ئۆتكۈر، ئەڭ تەخىرسىز ئىشلار بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە بۇنداق ئۆتكۈر مەسىلىلەرنى تېما قىلىپ يېزىش ئىنتايىن ئاز ساندىكى يازغۇچىلارغىلا نېسىپ بولۇۋاتقان ئىشلاردۇر. شۇڭا مەسئۇلىيەتچان يازغۇچىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈشىگە تېگىشلىك بولغىنى ھەرگىزمۇ ئۆزىگە ھېچقانچە تەسىر قىلمىغان، كىشىلەر ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپمۇ كەتمەيدىغان ئەرزىمەس ئىشلار بولماستىن، يازغۇچىغا تۇرمۇش تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەن، كىشىلەر ئەڭ تەقەززا بولۇۋاتقان ئىشلار بولۇشى كېرەك.

ئوبزورچى ماقالىسىدە يازغۇچىنى تەنقىد قىلىپ، تىلغا ئالغان «تارىم دەرياسىنىڭ بويىدا ئۈنسىز ياش تۆكۈۋاتقان دېھقانىنىڭ يىغىسى»، «چوڭچۇرىدەك بەش بالىسىنى ئۇخلىتىپ قويۇپ. . قىلىنىشقان ھېساباتى» قاتارلىقلارمۇ يۇقىرىقىدەك خاراكتېرگە ئىگە، كىشىلەر تازا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئىشلاردۇر؟ ھالبۇكى، ئوبزورچى يازغۇچىنىڭ «كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» دېگەن ئېنىقلىمىسىنى يارىمايدۇغا چىقىرىۋەتكەن تۇرۇقلۇق، ئۆزى بولسا كىشىلەر تازا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان

ئىشلارنى يازمىدى دەپ رەنجىگىنى نېمىسى؟! بۇنى نەچچە لوگىكا دەپ
چۈشەنسەك بولىدۇ؟ ئەگەر مۇشۇنداق چاتاشتۇرۇلغان بىمەنە مۇھاكى-
مىلەرمۇ «تەھلىل»، «تەنقىد» ھېسابلىنىدىغان بولسا يازغۇچىنىڭ
«كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان» ئىشلارنى يېزىشنى تەشەببۇس قىلىشى
توغرا. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ دېھقانىنىڭ «يىغىسى» ۋە «ھېساباتى»نى
يازمىغانلىقى توغرا بولغان بولىدۇ. مۇشۇنداق مەنتىقە بويىچە قارايدى-
غان بولساق، دۇنيادىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر، ئەڭ نوپۇزلۇق يازغۇچىلار
كىشىلەر كۆز قىرىنىمۇ سالمايدىغان، ئەرزىمەس ئىشلارنى يازىدىغانلار
بولۇپ چىقمامدۇ؟!

ئۇبرورچى كەڭرەك مۇھاكىمە قىلغان يەنە بىر مەسىلە يازغۇچى-
نىڭ «بالزاك يولى»غا بولغان قايىللىقىنىڭ يارىمايدىغانلىقى بولغان.
ئۇ گويا دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بالزاكنىمۇ ئىنكار قىلالايدىغان ئەلپاز
بىلەن، بودلېرنىڭ بالزاك ھەققىدىكى باھالىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش
ئارقىلىق «بالزاك يولى»نىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يول ئەمەسلىكىنى
ئىسپاتلىماقچى بولغان. بودلېر ئوتتۇرىغا قويغان: «ئۇنىڭ ‹ئىنسان
كومېدىيىسى›دىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىلا ئاكتىيور، يۇقىرى
قاتلامدىكى ئاق سۆڭەكلەردىن تارتىپ تۆۋەن قاتلامدىكى ئاددىي خەلققى-
چە ھەممىسىلا تورمۇشتا ئىنتايىن قەيسەر، كۈرەش مەيدانىدا ئىنتايىن
ئاكتىپ ۋە ياكى ئىنتايىن ھىيلىگەر، قىيىنچىلىق ئالدىدا ئىنتايىن
سەۋرچان، باياشاتلىق ئىچىدە ئىنتايىن ئاچكۆز، قۇربان بېرىش پەيتى-
دە ئىنتايىن ئۇزۇل - كېسىل، ئومۇمەن بالزاك ئەسەرلىرىدىكى ھەر
بىر شەخس، ھەتتا ئىشىك باقارمۇ بىر تالانت ئىگىسى» دېگەن باھاسى-
نى تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھىيوگوغا ئوخشاشلا
بالزاك ئىجادىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يۇكسەك ئورۇنغا قويۇپ
مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ باھالاردا بالزاكنىڭ قانداقتۇ
ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىققان ئوق-
سان، چەكلىمىلىكلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتكەن ئەمەس. بۇ ئۇزۇن-

دىنىڭ ئاخىرىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىپ كۆرسىتىلگەن. «سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە، ئەپسانىۋى مەنىگە ئىگە» ، «مۇئەييەن ئىرادىنىڭ قورالى» دېيىلگەن ئۇزۇندىلەرنىڭ ئالدىنقىسى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش. پەقەت كېيىنكىسىدە مەلۇم دەرىجىدە چەكلىمىلىك بارلىقىدىن ئېنىق بولمىغان بىشارەت بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى بىز بالزاكنىڭ ھەقىقەتەنمۇ چەكلىمىلىكلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن دەپ قارىمايمىز. چۈنكى بۇ ئۇزۇندىلەرنى بىرەر ئېنىق پوزىتسىيىسىنى تولۇق ئىپادىلەيدىغان قىلىپ، ئاياغلاشقان جۈملە شەكلىدە ئېلىپ كۆرسەتمەستىن، ئۆز مۇددىئاسىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن نەقىل كەلتۈرۈش پرىنسىپلىرىغا خىلاپ ھالدا، باش - ئاخىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئىزاھلاپ چۈشەندۈرمىسە بولمايدىغان تومتاق ئۇقۇم شەكلىدە ئالغان.

ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر يازغۇچىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت، چەكلىمىلىكلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان يەنە بىر كىشىنىڭ باھاسى، كېيىنكىلەرنىڭ ئۇ يازغۇچى ھەققىدە قايتا تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىغا بىردىنبىر چىقىش نۇقتا بولۇشى ناتايىن. جۈملىدىن بودلېر يۇقىرىقى باھالىرىدەك ئەمەس، راستىنىلا بالزاكنىڭ نۇقسان، چەكلىمىلىكلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان ھالەتتىمۇ، كېيىنكىلەرنىڭ يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە پىكىر قىلىشىغا بىردىنبىر ئاساس بولالمايدۇ. بۇنى بىر تەرەپ قىلغان ئاساسىي پاكىت ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدۇر. يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئەدەبىي تالانتىنىڭ مەھسۇلى بولغان ئەسەرلىرىلا بولىدىكەن، ئالدىنقىلار تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ باھا بەرمىگە بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئېستېتىك زوقلاندۇرۇش ئىقتىدارى ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ئارقىلىق ئۇ ھەقتە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەقلىي خۇلاسىلەرنى چىقارغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىنىڭ «بالزاك يولى»نى ئەتىۋارلىشى ھىيوگونىڭ باھالىرىدىن كەلگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىش قانچە خاتا بولسا، بودلېرنىڭ ئىنكار قىلغانلىقىغا

قارىماستىن بالزاكنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ماختاش توغرا ئەمەس، دەپ ھۆكۈم چىقىرىشمۇ شۇنچىلىك خاتا. ئوبزورچى ئەنە شۇنداق لوگىكىلىق زىددىيەتلەر بىلەن چىگىشلىشىپ كەتكەن مۇھاكىمىنى شۇ يەردىلا توختىتىپ قويماستىن، يەنە «ئۇنىڭ زور بىلىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلىرى ئەينى دەۋردىكى ‹فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ قامۇسى›، دەپ تەرىپلەنگەن، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىغا قىل سىغمايدۇ» دەپ پىكىر يۈرگۈزۈپ، يۇقىرىدا شۇنچە كۆچىنىپ، چىڭقىلىپ، ئىنكار قىلىپ كەلگەن بالزاكنى بىردىنلا يەنە قايتىدىن سەنئەت پەرىشتىسىگە ئايلاندۇرۇپ باھالاپ، ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلايدۇ. بولا ئەمەس، ئۇ يەنە يۇقىرىقىدەك ئەبجەش مۇھاكىمىلىرى يېتىشمىگەندەك «لېكىن زامانىۋى ئەدەبىياتنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بىلەن قارىغاندا، بالزاك ئەسەرلىرىدىكى پىسخىك ئىزدىنىشلەرنى چوڭقۇر ۋە ئىچكى خاھىشلىشىشنى كۆچلۈك دېگىلى بولمايدۇ.» دېيىلگەن يەنە بىر قېتىمقى ئىنكار ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ساناپ باقساق، ئوبزورچى بۇ قىسقىغىنە سەھىپىسىدە بالزاك ھەققىدە خۇددى ئاچىملوپتەك (ئاچىملوپ چېخوپنىڭ «خامېلېيون» ناملىق ھېكايىسىدىكى ئاساسىي پېرسوناژ) ئۈچ قېتىم ئۆزگىرىدۇ. خوش، «پىسخىك ئىزدىنىشلەر چوڭقۇر ئەمەس، ئىچكى خاھىشلىشىشنى كۆچلۈك دېگىلى بولمايدۇ» غان بولسا، ئۇنى كونكرېت، تىپىك مىساللار بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىش زۆرۈر ئەمەسمىكەن؟ ئۇنداق بولغاندا دەلىل ۋە ئامىللار بولماي تۇرۇپمۇ، ئۇ ئۇنداق، بۇ ئۇنداق دېيىلىۋەرسە، ھە. . . شۇنداق ئىكەندە دەپ ئىشىنىۋېرىدىغان ئوقۇرمەنلەرنى تېپىپ، بارمىقىنى قارا سىياھقا مىلىگۈزۈپ «ئىسمىنى يازالمايدىغان بولسا» باسقۇزۇۋېلىپ دەلىل - ئىسپات سۈپىتىدە كۆرسىتىشتىن باشقا چارە بىلەن باشقىلارنى بۇ باھالارغا ئىشەندۈرۈش قىيىن.

ئاخىرقى مەسىلە، ئۇسلۇبنىڭ «ئىجابىي» بولىدىغانلىقى بىلەن

«سەلبىي» بولىدىغانلىقى. ئەگەر خاتا دەپ قويىمىغان بولساق، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تارىخىدا ئۇسلۇبنى مۇنداق سۈپەتلەپ ئايرىشنى تۇنجى قېتىم مۇشۇ ماقالىدە ئۇچراتقان بولساق كېرەك. ھېلىمۇ ياخشى ئوبزورچى «سىنىپىي ئۇسلۇب»، «سىنىپتىن تاشقىرى ئۇسلۇب» قاتارلىقلارنى دەۋەتكەن بولسا، بىز بۇ خىل تەپەككۇر جەۋھەرلىرىگە تىل تەككۈزۈشكە قانداقمۇ جۈرئەت قىلالىرىدۇق؟!

قىسقىسى، ئوبزورچى مۇھاكىمە تېمىسى قىلغان ھېلىقى «بەش ئۆلچەم»گە تېخى يېتىپ كەلمەي تۇرۇپ، يەتتە بەتكە سوزۇلغان ماقالىسىنىڭ بەش بېتىنى ئەنە شۇنداق زىددىيەتلىك، تايىنى يوق پىكىرلەر بىلەن ھارغىچە زىننەتلەيدۇ. ئاخىرقى ئىككى بېتىدىلا ئىككىنچى، ئۈچىنچى، بەشىنچى ئۆلچەملەر ھەققىدە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاشلا ھېچكىمگە پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈزمەيدىغان، رەددىيە بېرىشكىمۇ ئەرزىمەيدىغان مۇھاكىمىلىرىنى زېرىكمەي بايان قىلىدۇ. بىزنىڭچە، ئەدەبىي تەنقىدكە تۇتۇلغان بۇ خىل پوزىتسىيە ئىنتايىن بىر تەرەپلىمە بولۇپ، ئۇنىڭدىن نە پۇختا ئاساسلارغا تايانغان ئىلمىي پىكىرلەرنى، نە كەيپىيات جەھەتتىكى ساغلام، سەمىمىي پوزىتسىيەلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئەدەبىي تەنقىد مۇشۇنداق توغرا بولمىغان يولغا كىرىپ كېتىۋېرىدىغان بولسا، ئۇ ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە ياردەم بەرمەيلا قالماستىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇنبىرىنى گۇرۇھۋازلىق، مەزھەپچىلىك، ئىنكارچىلىق، مەنمەنلىك پاتقىقىغا سۆرەپ كىرىپ، جەمئىيەتتە ئىنتايىن يامان تەسىر پەيدا قىلىدۇ.

تەنقىدىي مۇنازىرە جەريانىدا ھەممە كىشى ئورتاق ئېتىراپ قىلىش زۆرۈر بولغان بىر ئادىل پوزىتسىيە شۇكى، ئۆز تەشەببۇسلىرىنى چەك قويماي تەكىتلەۋېرىپ، ھەقىقەتنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇۋالماسلىقى، شۇنىڭدەك قارشى تەرەپنىڭ تەشەببۇسلىرىغا رەددىيە بېرىشنى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىپ، ھەقىقەتنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىنلىكىنىمۇ چەتكە قاقماس-

لىق لازىم. بۇ ئىككى تەرەپكە ئېتىبار بەرمەي، مەنمەنلىك بىلەن قارىسىغا قىلىنغان چۇقان - سۈرەنلەر ئوبزورچى ئۈچۈن ھېچ ۋاقىتتا شان - شەرەپ ئېلىپ كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىمنىڭ ھەق، كىمنىڭ ناھەق ئىكەنلىكى مەسىلىسى تېخى ئالدىمىزدا يېشىلىشكە ئېھتىياجلىق بولغان نامەلۇم ساندىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ نامەلۇم سان ھەقىقىي نوپۇزلۇق بەلگۈلىگۈچى خەلقنىڭ رايىغا ئۇيغۇن كەلگەندىلا، ۋاقىتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەندىلا ھەقىقىي يېشىمگە ئىگە بولىدۇ.

(بۇ ماقالە «قۇمۇل ئەدەبىياتى» نىڭ 1999 - يىلى 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تارىخىي يۇرت ئاغۇ ۋە ئاغۇلۇقلار

قەدىمىي يۇرت ئاغۇ ئۇيغۇر تارىخىدىكى بىر قانچە چوڭ ۋەقە - ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك خاسىيەتلىك جاي بولۇپ، ئۇنىڭ كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئۇزاق ھەم ئۆزگىچە تارىخى بار.

ئاغۇ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قەدىمكى ئاستانىسى ۋە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ بۆشۈكى بولغان ئاتۇشنىڭ ھازىرقى سۇنتاغ، ئازاق، ئۇستۇن ئاتۇش، كاتتايلاق، قاراجۈل ۋە تۇگۇرمىتى قاتارلىق يەتتە يېزىسىنىڭ بىرى.

ئاتۇش ئەسلى جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن ئۈچ رايونغا بۆلىنىدۇ. بۇلار ئاستىن ئاتۇش، ئۇستۇن ئاتۇش ۋە ئاغۇدىن ئىبارەت. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - توم 128 - بېتىدە «قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار» دەپ يازغان. ئەنە شۇ ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرتنىڭ بىرى، ھازىرقى ئاستىن ئاتۇش، يەنە بىرى ئۇستۇن ئاتۇش. ئاستىن ئاتۇشنىڭ خەلق ئارىسىدا «ئالتۇن ئاتۇش» دېگەن نامىمۇ بار. روشەنكى بۇ بىر ئۇقۇشماسلىق. بۇ ئەسلى «ئالتۇن ئاتۇش» ئەمەس، بەلكى «ئالتىن ئاتۇش». مەھمۇد قەشقەرى كىتابىنىڭ 1 - توم 147 - بېتىدە «ئالتىن — ئاستىن، تۆۋەن» دېگەن مەنىگە ئىگە، «ئاستىن دېگەن بۇ سۆز توغرا ئەمەس، توغرىسى ئالتىن» دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، ئاستىن ئاتۇشنىڭ خەلق ئارىسىدىكى «ئالتۇن ئاتۇش» دېگەن نامى تارىختىكى «ئالتىن ئاتۇش» نىڭ خاتا ئىستېمال قىلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئاتۇشتا ھازىر 140 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ياشايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئاغۇلۇقلار 14 مىڭدىن ئاترۇقراقنى ئىگىلەيدۇ. دېمەك، ئاغۇلۇقلار

ئاتۇشتىكى ئۇيغۇرلار سانىنىڭ ئوندىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ.

ئاغۇ دېگەن ئىسىم ئارغۇ دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - توم 172 - بېتىدە «ئارغۇ — ئىككى تاغ ئارىسى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ، ئارغۇ، دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا» دەپ چۈشەندۈرگەن. ھەمدە 1 - توم 147 - بەتتە «ئارغۇلادى» دېگەن پېئىلنى «يېرىپ ئۆتتى» دېگەن مەنىگە ئىگە دەپ ئىزاھلىغان. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئارغۇ» ئىبارىسىگە بەرگەن بۇ چۈشەندۈرۈشلىرى ئاغۇ يېزىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىغا تولۇق ماس كېلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئاغۇ يېزىسى تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ ئەتراپىنى «قارا تاغ» ۋە «بوز تاغ» ناملىق ئىككى چوڭ تاغ ۋە «تۆگە تاغ»، «چىگىلىك تاغ»، «يۇمىلاق تاغ» قاتارلىق كىچىك تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ.

ئاغۇ دېگەن ئىسىمنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەنبە بولغان «ئارغۇ» ئىبارىسى، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركلەر ئەسلى يىگىرمە قەبىلىدۇر» دەپ ئېيتقان قەبىلىلەرنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن بىرىنىڭ نامى. مەھمۇد قەشقەرى دىۋانىنىڭ 70 نەچچە يېرىدە بۇ نامنى «ئارغۇ تىلى»، «ئارغۇلار»، «ئارغۇچە»، «ئارغۇ ئېلى»، «ئارغۇ» دېگەندەك شەكىللەردە تىلغا ئالغان. تارىختا ئارغۇ قەبىلىسى ئىسپىجاپتىن بالاساغۇنغىچە بولغان جۇغراپىيىلىك دائىرىدە ياشىغان. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» نىڭ 1 - توم 41 - بېتىدە ئىسپىجاپ بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى يۇرتلارنى «ئارغۇ شەھەرلىرى» دەپ كۆرسەتكەن.

1974 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان «تۈرك قامۇسى» نىڭ 21 - توم 351 - بېتىدە مەھمۇد قەشقەرى تىلغا ئالغان ئارغۇ قەبىلىسى ياشىغان ئارغۇ رايونى توغرىسىدا مۇنداق مەلۇماتلار بار:

«ئارغۇ رايونى مۇتەخەسسىسلىرىدىن ئا. ن. بېرنىشتامنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئارغۇ ئەڭ قەدىمكى تۈرك سەنئەت مەركەزلىرىدىن

بىرى ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ئارغۇنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىنى پەرق ئەتمەك مۇمكىن بولماقتا. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن باشلاپ تۈرك قەبىلىلىرىدىن قاڭلى، تۆلىس ۋە قىرغىزلار؛ تۈرك ئىكەنلىكى ئېھتىماللىقى ئىگە بولغان ئۇيسۇنلار ۋە VI - VII ئەسىرلەردە غەربىي تۈركلەر ۋە تۈركەشلەر ئارغۇدا يايلاق سەنئەت ئەسەرلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. غەربىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە (580 — 658) ئارغۇدا تۇنجى شەھەرلەر قۇرۇلغان. شەھەرلىشىشنىڭ تەرەققىياتىدا بۇخارادىن كېلىپ ، تۈرك يابغۇسى قارا چۇرىن، دىن پانالىق تىلىگەن كۆچمەنلەرنىڭ ياردىمى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان. ئارغۇدا 766 - يىلىدىن 819 - يىلىغىچە داۋاملاشقان قارلۇق دەۋرىدە تۈرك ۋە سوغدى كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن خېلىلا قوشۇلۇپ كەتكەن ۋە كۆچمەن تۈركلەر شەھەرلەرگە ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان.

ئارغۇدا يەرلىك مەدەنىيەت كەمچىلرەك بولۇپ، زەردۇشت دىنى تەسىرى بىلەن بىرگە، پارت (ئىران) ئېلىدە بارلىقتا كەلگەن مانى دىنى ئارغۇدىمۇ تەسىر پەيدا قىلغان. ئەمما ئارغۇدا مانى دىنىغا مەنسۇپ ئەسەرلەر تېپىلمىدى. خرىستىئان دىنىمۇ ئارغۇدا تارقالغان. 781 - يىلى نستۇريان دىنى پاترىئاخى تىموتخىس غەربىي تۈركىستاندىكى تۈرك خاقانىنىڭ خرىستىئان ئىكەنلىكىنى يازغان. ھەقىقەتەن سامانىيلار 819 - يىلى تالاسنى ئىگىلىگەندە شەھەردىكى ئەڭ چوڭ ئىبادەتخانا بىر خرىستىئان دىنى چېركاۋى ئىدى. تۈرك ھۆكۈمدارلىرىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان سوياب ئاقپېشىن خارابىلىرىدە خرىستىئان دىنى ئابىدىلىرى تېپىلغان. ئارغۇدىكى ئەڭ مۇھىم سەنئەت ئەسەرلىرى تۈركلەر ئېلىپ كەلگەن ۋە شەرق تەسىرى بىلەن ئۇچراشقان بۇددىست ئابىدىلىرىدۇر. قارلۇق بۇددىست ئەسەرلىرىدە تۈركەش دەۋرىدە تەرەققىي قىلغان ئۇسلۇبقا قوشۇمچە قىلغان ھالدا ئۇيغۇر تەسىرىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ.

ئاغۇ ۋە تېيانشان تاغلىرىدا قارلۇق دەۋرىگە تەۋە خۇمدان قالدۇق-لىرى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. بىرنىشتام مۇنداق دەيدۇ: غەربىي تۈرك ساپالچىلىقى قولدا يۇغۇرۇلغان، قوپال، قىزىل ۋە قارا رەڭدە بويالغان. بەزىلىرى پارقىراق ھالەتتە، بەزىلىرى سىرلانغان ئىدى. سىبىرىق ۋە يېشىل سىردا سىرلانغان ساپال قاچىلارمۇ قارلۇقلار دەۋرىدە باشلانغان.

مەسئۇدىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا تاشكەنت ئېلىمۇ ئارغۇ - قار-لۇق رايونى تەۋەسىدە ئىدى.

قىسقىسى ئاغۇ دېگەن نام بۇ يۇرتنىڭ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان جاي بولغانلىقى ئۈچۈنلا قويۇلغان بولماستىن، بەلكى يۇقى-رىدا كۆرسىتىلگەن كەڭ ئارغۇ رايونىدا ياشىغان ئارغۇ قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چۈنكى مەھمۇد قەشقەرى «ياغما»، «چىگىل» دېگەن يۇرت ئىسىملىرىنىمۇ «ياغما»، «چى-گىل» قەبىلىلىرىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان دەپ كۆرسەتكەن.

قەددى - قامىتى كېلىشكەن، كۆزلىرى كۆكۈش، تېرىسى ئاق سۈزۈك بولۇشتەك ئانتىروپولوگىيىلىك ئالامەتلىرى ۋە پسىخىكىسى بىر قەدەر ئېكىنىمە، گەپ - سۆزى قوپال، مىجەزى تۈز، خۇشچاقچاق بولۇشتەك خاراكتېر ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن باشقا يۇرتلۇق ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئاغۇ خەلقى تالاي ئەسىرلەر-دىن بۇيان تاغ سۇلىرى بىلەن ياشناپ - كۆكلەپ كېلىۋاتقان بۇ ئانا ماكانىدا، تارىخىمىزدىكى ئاجايىپ ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ شاھىدى بو-لۇپ كەلمەكتە.

1. ئاغۇ — «ئاتۇش ئادىمى» تېپىلغان جاي

شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ زور ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدىغان «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆڭى-كى 1982 - يىلى ئاغۇنىڭ ئاچچىق كەنتىدىكى «قارا يار» بويىدىن تېپىلغان. بۇ ئورۇننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئاننىڭ

5 ـ 0 . 75، شىمالىي پاراللېلىنىڭ 46 ـ 44 . 39 گە توغرا كېلىدۇ. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان «بۇ تاشقا ئايلانغان ئادەم بېشىنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتىدىكى ئاتاقلىق ئارخېئولوگلار تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئالامەتلەر ۋە ئۇنىڭ تاشقا ئايلىنىش دەرىجىسى، يەر قاتلىمى جەھەتلەردە تەھلىل يۈرگۈزۈپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇنى بۇنىڭدىن ئون مىڭ يىل بۇرۇنقى 18 ياشلىق ئەرنىڭ باش سۆڭىكى، — دەپ قارىغان»①. تاشقا ئايلانغان بۇ باش سۆڭىكى 1982 ـ يىلىدىن بۇيان «ئاتۇش ئادىمى» دېگەن نام بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

شۈبھىسىزكى، بۇ 18 ياشلىق «ئاتۇش يىگىتى» خۇددى «كرورەن گۈزىلى»گە ئوخشاشلا قەدىمكى غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ بىزگە ئەۋەتكەن «گۇۋاھچىسى» بولۇپ، ئۇنىڭ بۇگۈنكىدەك ئالاھىدە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتا تۇرغان مىللىتىمىزنىڭ قەلبىدىكى ئورنى مىسلىسىز مەنىگە ئىگە. ئۇ بىزنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىمىزنى تارىخنىڭ بىپايان دالالىرىدا قانات قاققۇزۇش بىلەن بىرگە تەپەككۇرىمىزنى ئىنقىلاپ پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئىلھام بۇلاقلىرىنى بۇلدۇقلىتىدۇ. يۈرەك رىشتىمىزنى تارىخىمىزنىڭ ئۇنتۇلۇپ كەتكەن شانلىق سەھىپىلىرىگە چىگىپ چەكسىز ئىپتىخار ھېسسىغا چۆمدۈرىدۇ.

ئاغۇدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شائىر قۇربان بارات «قار گۈلى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «ئىنسان ۋە زېمىن» ناملىق داستانىدا:

قارايسەنكى بوپتۇ خەلقىڭ زېمىن يۇلتۇزى،
بەكمۇ يىراق، تىرەن ئىكەن ئۇنىڭ يىلتىزى.
بۇ يىلتىزنى قازساڭ چىقار ئەجدادىڭ بېشى،

---

① قۇربان ۋەلىنىڭ شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق كىتابىنىڭ 162 ـ بېتىگە قاراڭ.

يەر تېگىدە ياتقان چوڭقۇر بولۇپ ساي تېشى.
يوغان چاناق، قىرلىق بۆرۈن - تاشقا ئايلانغان،
سەن ئىنساننىڭ قايسى تىپى؟ — قىلىدۇ ئايان.
گۈۋاھلىقتىن ئۆتىدۇ ئۇ ئاشۇ تاش پۈتى،
بولۇپ گويا ئالتۇن مۆھۈر، بولۇپ يەر خېتى.
ئۇ سۆزلەيدۇ ئىنسان بىلەن زېمىن توغرۇلۇق،
ھاسىل قىلىپ بىر قانۇنىي، مۇقەددەس ھوقۇق.
تالاشلارنى، جېدەللەرنى قىلىدۇ بەربات،
سۈكۈت بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ، قىلىپ ئۇ ئىسپات،

دەپ يېزىپ، بۇ «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆڭىكىنىڭ مىللىي ھاياتىمىزدىكى تارىخىي ۋە رېئال قىممىتىنى چوڭقۇر مەنە بىلەن بايان قىلغان.

ئانا خەلقىنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە ۋە رېئال ھاياتىغا كۆڭۈل بۆلۈش ئەنئەنىسى كۈچلۈك بۇ شائىر ھازىر ئەنە شۇ «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ ئىلھامى بىلەن «تاشقا ئايلانغان ئەجداد» ناملىق چوڭ ھەجىملىك داستاننى يازماقتا.

ئاغۇنىڭ ئاچچىق① كەنتىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەشھۇر ئاۋاز ئارتىسى ۋە كىنو - تېلېۋىزىيە ئارتىسى رەجەپ تاجى ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلغان تېلېۋىزىيە سەنئەت فىلىمى — «ئاتۇش سەيلىسى» دە «ئاتۇش ئادىمى» نى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. رەجەپ تاجى ئەپەندىنىڭ چوڭ ئوغلى، زامانىمىزدىكى داڭلىق ئۇسسۇل ئىجادىيەتچىسى ۋە ئۇسسۇلچى كۈرەش رەجەپ «ئاتۇش سەيلىسى» ناملىق سەنئەت فىلىمىدە «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ ئىلھامى بىلەن ئىجاد قىلىپ ئىشلىگەن «تاشلىق زېمىن» ناملىق ئېسىل ئەسىرىنى تاماشىبىنلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى.

① ئاچچىق — بۇ ئەسلى «ئاچىغ» بولسا كېرەك. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانى» نىڭ 1 - توم 85 - بېتىدە «ئاچىغ» قا «جان مۇكاپاتى» دېگەن مەنىگە ئىگە دەپ ئىزاھ بەرگەن.

مەشھۇر ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئاتۇش ئادىمى» توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «ئاتۇشتىن تېپىلغان 20 ـ 30 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى تاشقا ئايلانغان ئادەم كاللىسى ئەجدادىمىز ۋە ئەۋلادىمىز يەككە ـ يىگانا ھادىسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ يۇرتتا ئۇيغۇر ـ ئارىيان ساكلىرى، ئارغۇ ــ ياغما قەبىلىلىرى ئۇزاقتىن ياشاپ ئوخشىمىغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت قاتلىمى قالدۇرغان.»①

قىسقىسى، ئاغۇدىن تېپىلغان بۇ «ئاتۇش ئادىمى» بىز ئۇچۇن بىباھا قىممەتكە ئىگە ئەڭگۈشتەر.

2. ئاغۇ ــ سۇلتان ساتۇق بۇغراخان تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان جاي

ھەممىگە مەلۇمكى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئەڭ بۈيۈك خانلىق ھېسابلىنىدىغان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەڭ مەشھۇر سۇلتانى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۈكسەك ھەربىي تالانتى ۋە سىياسىي تالانتىنى نامايان قىلىپ ئۇيغۇرلارنى پارلاق بىر دەۋرگە باشلاپ كىرگەن ئۇلۇغ خاقان. ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئاجايىپ ۋەقەلەرنىڭ بىرى.

سۇلتان ساتۇق بۇغراخان قارخانىيلار خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشتەك قانۇنىي ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي تاغىسى ئوغۇلچاق بىلەن زىددىيەتلىشىپ ئوردا كەنت ــ قەشقەر يېنىدىكى قوز ئوردا ــ بالاساغۇندا يەنى ئاتۇشتا ئۇلۇغ پىلانلارنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن كۈنلەردە قاراخانىيلارغا قوشنا بولغان سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەخت ۋارىسى ئەبۇ ناسىر سامانى ئوردا كۈرىشىدە مەغلۇپ بولۇپ قاراخانىيلاردىن پاناھلىق تىلەپ قەشقەرگە كەلگەنىدى. ئەبۇ ناسىر سامانى بىلەن سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى «تەقدىرداش» تەخت ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان.

---

① شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىل 4 ـ سانىدىكى «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى» دېگەن ماقالىغا قاراڭ.

ئەبۇ ناسىر سامانى دىنىي ئەقىدىسى ئىنتايىن كۈچلۈك، بىلىمى مول، يىراقنى كۆرەر، ئالىم سۈپەت كىشى بولۇپ ئۆزىنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى بىلەن 16 ياشلىق سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ھۆرمەت تۇيغۇسىنى قوزغىغان، ساتۇق ئۇنى ئۇستاز ئورنىدا كۆرگەن، نەتىجىدە سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ دەۋىتى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى، شۇنداقلا بۇ دىننى كەلگۈسىدە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت دىنى قىلىشنى نىيەت قىلغان.

مىلادىيە 932 ـ يىلى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان «جەڭگىۋار دوستلىرى» («شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» 649 ـ بەت) بىلەن بىرلىكتە ئوۋ قىلىش بانىسى بىلەن ئاغۇ تاغلىرىدىكى مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل بولغان «جاي پەچچىم» جىلغىسىغا چىققان. ھەمدە بۇ يەردە ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ئىمان ئېيتىپ ئىسلامغا كىرگەن. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدىكى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە تۇنجى ئەزان ئاۋازى جاي پەچچىم جىلغىسىدا ياڭرىغان. شۇ قېتىم ئىمان ئېيتقان كىشىلەرنىڭ سانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بىلەن قوشۇلۇپ 40 كىشى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ 40 نەپەر ئىسلام مۇخلىسى جىلغا ئىچىدىكى بىر كىچىك تۈزلەڭلىكتە قىبلە تەرەپكە يوغان بىر ياغاچ قوزۇقنى قېقىپ، تۆت ئەتراپىغا تاش تىزىپ تۇنجى قېتىم ناماز ئوقۇغان. كېيىن كىشىلەر بۇ جاينى «قىرىق مەسچىت» دەپ ئاتاشقان. بۇ يەر ھازىرمۇ «جاي پەچچىم»گە چىقىپ تاۋاپ قىلغۇچىلارنى قىزىقتۇرماقتا ھەم ھېلىمۇ «قىرىق مەسچىت» دەپ ئاتالماقتا. بۇ خۇددى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بىرى بولغان مەدىنىدىكى فەتىھى، غۇمامە، ئەبۇ بەكرى سىددىق، فاتىمە، ئۆمەر خەتتاب، ئەلى بىن ئەبۇ تالىپ، بىلال بىن زاھىد قاتارلىق يەتتە كىشى ناماز ئوقۇغان مەسچىتنى «يەتتە مەسچىت» دەپ ئاتىغاندەك بىر ئىش بولسا كېرەك.

«جاي پەچچىم» ئاغۇنىڭ 26 كىلومېتىر شىمالىدىكى تاغ ئارى-
سىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاغۇلۇقلار بۇ مۇقەددەس جاينى «جاي پەچ-
چىم»، «جاي ئاتام»، «جاي پاشا»، «جاي پاشايىم» دەپ ئاتاش بىلەن
بىرگە «بۆشۇك ئانام» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ جاينىڭ «جاي پاشا»، «جاي
پاشايىم» دەپ ئاتىلىشىدىنلا «جاي پەچچىم»نىڭ پادىشاھ سۇلتان
ساتۇق بۇغراخان بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرز قىلغىلى
بولىدۇ. «بۆشۇك ئانام» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىگە كەلسەك، ئاغۇ-
دىكى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ جايدا تېخى يېقىنقى يىللارغىچە
بالىسىنى بۆشۇكتە تەۋرىتىپ تۇرغان بىر ئايالنىڭ تاشقا ئايلانغان
«ھەيكىلى» بار ئىكەن. بۇ بالىسىنى تەۋرىتىپ تۇرغان تاشقا ئايلانغان
ئايالنىڭ يېنىدا ئوتتۇرىدىن ئىككى پارچە قىلىنغان ۋە تىلىملانغان
«تاش تاۋۇز» لارمۇ بولغان. ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ
دېيىشىچە «تاش تاۋۇز» پارچىلىرى ھازىرمۇ جاي پەچچىمدە بار ئى-
كەن. بەلكىم مۇشۇ سەۋەبلەردىن بۇ يەر «بۆشۇك ئانام» دەپ ئاتالغان
بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل قارىشىمىزنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا
دەلىللەش ئۈچۈن پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان كۇچالىق مەتمىمىن
بايىز دېگەن كىشىدىن ئاڭلاپ خاتىرىلەپ «يىپەك يۇرتىدىكى
ئەپسانە - رىۋايەتلەر» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزگەن «تەڭگە تاغ ھەققى-
دە ئەپسانە» دېگەن ئەپسانىنى كۆرۈپ باقايلى:

«بۇرۇنقى زاماندا ئاسماندا بىر تەڭرى، يەردە بىر تەڭرى بار
ئىكەن. ئاسمان تەڭرىسىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، كۈن دېسە كۈن
خىجىل بولغىدەك، ئاي دېسە ئاي خىجىل بولغىدەك گۈزەللىك تەختى-
نىڭ سۇلتانى ئىكەن. يەر تەڭرىسىنىڭ بىر ئوغلى بولۇپ باتۇرلۇقتا،
مەردلىكتە ۋە قەھرىمانلىقتا تەڭدىشى يوق ئىكەن.

بىر كۈنى ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى ساياھەت قىلىپ كائىناتنى
ئارىلاپتۇ. بىر يەرگە كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، جەننەتتىنمۇ گۈزەل
ئاجايىپ بىر يەر كۆرۈنۈپتۇ. ئۇ بۇ يەرگە چۇشۇپ شارقىراپ ئېقىۋات-

قان سۇلارنى، رەڭمۇ رەڭ ئېچىلغان گۈللەرنى، بەس ـ بەستە سايراۋاتقان قۇشلارنى، توپ ـ توپى بىلەن يايلاۋاتقان هايۋانلارنى كۆرۈپتۇ ۋە ئاسمانغا قايتقۇسى كەلمەپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى شىكارغا چىققان يەر تەڭرىسىنىڭ ئوغلى تۇپراق ئاسمان ئىلاهىنىڭ قىزى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. تۇپراقنىڭ باتۇرلۇقى بۇ قىزنى هەيران قالدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسى مۇهەببەتلىشىپ قاپتۇ.

بۇ ئەهۋالنى ئۇققان ئاسمان ئىلاهى تۇپراق بىلەن ئېلىشىپتۇ. ئاسمان ئىلاهى تۇپراقنى يېڭەلمەپتۇ. ئۇ دەرغەزەب بولۇپ، بالىسىنى تەۋرىتىپ ئولتۇرغان قىزنى تاشقا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ ۋە ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ ۋەقە ئاتۇشنىڭ تەڭگە تاغ دېگەن يېرىدە بولغانمىش. هازىرغىچە تەڭگە تاغدا ئەنە شۇ قىز بىلەن ئۇنىڭ بوۋاق بالىسىنىڭ تاشقا ئايلانغان جەسىتى بارمىش.»

بۇ ئەپسانىدا تىلغا ئېلىنغان تەڭگە تاغ ئاغزىنىڭ شىمالىدىكى بىر تاغ يولىدا بولۇپ، قىيادىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان تاغ بۇلىقى بار يەنە بىر مەنزىرىسى گۈزەل جاي. بۇ يەر «جاي پەچچىم» گە خېلىلا يېقىن. شۇڭا مەن يۇقىرىقى ئەپسانىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلىنىپ ئۇنى «جاي پەچچىم» دىكى «بۆشۈك ئانام» غا مۇناسىۋەتلىك ئەپسانە بولسا كېرەك دەپ قارايمەن.

جاي پەچچىمدە يەنە «غۇسلىخانا» ۋە «تاش تۇرماس» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كۆلمۇ بار بولۇپ، تۇغماس ئاياللار شۇ كۆلگە تاش تاشلاپ بالىلىق بولۇشنى تىلەيدىكەن. بۇ كۆلنىڭ «تاش تۇرماس» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، ئەگەر سىز بۇ كۆلگە يوغان بىر تاشنى تاشلىۋېتىپ بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن بارسىڭىز ئۇ تاشنىڭ كۆل ياقىسىغا چىقىپ قالغانلىقىنى كۆرىدىكەنسىز. بۇ كۆلنىڭ سىرىنى ئىلمىي يوسۇندا ئېچىشنى ئويلايدىغان كىشىلەر جاي پەچچىمگە بېرىپ تەكشۈرۈپ بېقىش كېرەك.

قىسقىسى، «جاي پەچچىم» خۇددى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1993 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى نەشر قىلىنغان سانىنىڭ 4 - بېتىدە ئېيتىلغاندەك «شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ، مۇسۇلمانلار يىراقلاردىن بۇ يەرگە تاۋاپقا كېلىپ تۇرىدۇ.» بۇنىڭ سەۋەبىنى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ «جاي پەچچىم» دە تۇنجى قېتىم ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىدىن ۋە سەلتەنەت تەختىنى قايتۇرۇۋېلىشتا مۇھىم ھەربىي بازا قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

3. ئاغۇ — ناھايىتى قەدىمىي يۇرت

تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئاغۇ دېگەن جاي ئىسمى ئەڭ دەسلەپ مىلادىيە 735 - يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزى 34 - قۇرىدىكى «ئوغوزلار توقۇز تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. ئاغۇ دېگەن يەردە ئىككى قېتىم چوڭ ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدىم، ئېلىنى ئالدىم» دېگەن جۈملىلەردە ۋە 759 - يىلى تىكلەنگەن «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى» دا «يارىش ۋە ئاغۇلىغ ئارىلىقىدا. . .» دېگەن بايانلاردا ئۇچرايدۇ (بۇ نەقىللەر «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ناملىق كىتابنىڭ 103 - ۋە 121 - بەتلىرىدىن ئېلىندى).

ھەممىگە مەلۇم بىلگە قاغان كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك خاقانى. ئۇ ھاياتىدا ناھايىتى كۆپ ئۇرۇشلارنى قىلىپ ماۋارائۇننەھىرگىچە يېتىپ كەلگەن. مويۇنچۇر بولسا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىلەڭ - سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنجىتىپ بېرىپ تاڭ سۇلالىسىنى ھالاك بولۇشتىن قۇتقۇزۇپ قالغان مەشھۇر خاقاندۇر.

ئاغۇنىڭ ئاچچىق كەنتىدە قەدىمكى زاماندا شەھەر بولغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدىغان كىشىلەر ئاغۇدا ھازىرمۇ بار. بۇ جاي تاغ بويلاپ سوزۇلغان، كەڭ تۈزلەڭ زېمىن بولۇپ بىر تەرىپى «قارا يار» غا،

يەنە بىر تەرىپى ئوت - چۆپلۈك، ھاۋالىق، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدىغان لەڭگەر بۇلاقتا تۇتىشىدۇ. بەزى كىشىلەر ئاچچىق كەنتىدىكى ھېچقانداق ئىزناسى قالمىغان بۇ «قەدىمكى شەھەر»نى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يازلىق پايتەختى بالا سوغۇن شەھىرى بولۇشى مۇمكىن، دەپمۇ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قارىشىدىكى سەۋەب بالاساغۇن شەھىرىنىڭ «قۇز ئوردا» دەپ ئاتىلىشىدىن كەلگەن. «قۇز» دېگەن سۆز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە «تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى»، «تاغ ئارقىسى» (3 - توم 171 - بەت) دېگەن بولىدىكەن. بۇ چۈشەندۈرۈشنىڭ ئاچچىق كەنتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغانلىقى راست.

بەزى ئىلمىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندىمۇ كىشىلەردىكى بۇ خىل قاراشنى پۈتۈنلەي خاتا دېگىلىمۇ بولمايدۇ. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1995 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىنىنىڭ «بالا ساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدا بالا ساغۇن شەھىرىنى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بۆكەخان (ھەقىقىي ئىسمى كۆل بىلگە قاغان) بىنا قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. دۇسسۇننىڭ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنىپ پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان تۈزگەن «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن «بۆكەخان ئەپسانىسى» دا «قوشۇنلار تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۈزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان بىر يەرنى كۆرۈپتۇ. قوشۇنلار بۆلۈنۈپ جايلارغا بېرىپتۇ. ئون ئىككى يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ. . .» «زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن بۆكەخان، بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇلغان ئېلىگە قايتىپ كېتىپتۇ.» دېگەن جۈملىلەر يېزىلغان. يۇقىرىقى جاي تەسۋىرى ئاغۇدىكى لەڭگەر بۇلاقنىڭ ھازىرقى مەنزىرىسىگە يۈزدە - يۈز ئوخشايدۇ. مەنزىرىسى

بۇنداق ئوخشىشىپ كېتىدىغان جاي باشقا يەرلەردىمۇ بولۇشى مۇمكىن، لېكىن، ئۇ جايلارنىڭ بالا ساغۇن بىلەن باغلانمايدىغانلىقى پاكىت.

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئاغۇدا ئىكەنلىكىنى تارىخچى ۋە شائىر ئېمىر ھۈسەيىن قازىمۇ تىلغا ئالغانىكەن. بۇنى ئاتۇش شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئارتىسى، «ھورۇن»، «ھەسەتخور»، «مەستانىڭ خىيالى»، «باغاق» قاتارلىق ئېتوتلاردا رول ئېلىپ كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن ئوسمان ئابدۇۋايىت ئىسپاتلىغان. ئوسمان ئابدۇۋايىتنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، ئۇ 1970 - يىلى پەيزاۋاتتىكى قالغاچ مەيدان تۈرمىسىدە سىياسىي جىنايەتچى سۈپىتىدە جازا مۇددىتىنى ئىجرا قىلىۋاتقاندا ئېمىر ھۈسەيىن قازى بىلەن تونۇشۇپ قالغان. ئېمىر ھۈسەيىن قازى ئوسمان ئابدۇۋايىتتىن يۇرتىنى سوراپ ئاغۇلۇق ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن: «ئۇنداقتا سىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن بىر يۇرتلۇق ئىكەنسىز، يەنى بالا ساغۇنلۇق ئىكەنسىز» دېگەن ئىكەن.

ئېمىر ھۈسەيىن قازى (1900 — 1985) قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىم قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئوغلى بولۇپ زامانىمىزدىكى تونۇلغان دىنىي ئالىم، تارىخچى، شائىر ۋە يېتىلگەن ناتىق كىشى. ئۇ مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازارلىرىنى ئېنىقلاشتا زور تۆھپە قوشقان. بۇ كىشىنىڭ «ۋەقەئاتى كاشغەر» ناملىق تارىخىي ئەسىرى بارلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى ئاساسلىق ئەدىبلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالىي مەكتەپ ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈلدى.

قىسقىسى، بالاساغۇن ھەققىدىكى يۇقىرىقى قاراشلار ئىلىم دۇنياسى تەرىپىدىن ئورنى تېخى مۇقىملاشتۇرۇلۇپ بىرلىككە كەلمىگەن بۇ تارىخىي شەھەرنىڭ ئورنىنى ئېنىقلاشتا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە

بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىككى پايتەختى-نىڭ بىرى بولغان بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنى ھەققىدە ھازىر تارىخ-چىلار ئارىسىدا «بالاساغۇن توقماقتا»، «بالاساغۇن ئاتۇشتا» دەيدىغان ئىككى خىل قاراش بار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىي تۈزۈپ 1974 - يىل 10 - ئايدا باستۇرغان «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار خىزمىتىگە دائىر ئۆگىنىش ماتېرىياللىرى» نىڭ بىرىنچى قىسىم 59 - بېتىدە «بالاساغۇن كونا شەھىرى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ 4 - رايونىدا» دەپ ئىزاھلىنىپ ئاپتونوم رايون بويىچە مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان بى-رىنچى تۈركۈمدىكى 77 ئورۇن قاتارىدا كۆرسىتىلگەن. شۇڭا بالاسا-غۇن شەھىرىنىڭ ئورنىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا ياردىمى تېگىدىغان چوڭ - كىچىك ماتېرىياللارنىڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى-نىڭ زىيىنى يوق. گەرچە «بالا ساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنى توقماقتا، ئۇنى باشقا يەردىن ئىزدەشنىڭ ھاجىتى يوق!» دەپ ئىلىم - پەن دېموكراتىيىسىنى بوغىدىغان بەزى تارىخچىلارنىڭ بىمەنە چۇقانلىرى كىشىلەرنى بىر مەھەل گاڭگىراتقان بولسىمۇ، لېكىن تارىخ ھەقىقىتى يولىدىكى باتۇرانە ئىزدىنىشلەر توختاپ قالمايدۇ. بەلكىم مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلار بىلەن زاماندىش بولغان مەشھۇر تارىخچى ئابدۇغاپپار بىننى ھۈسەيىن قەشقىرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق بۈيۈك ئەسىرى ياپونىيە چىنزى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانى-سىدىن چىقىپ ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولىدىغان كۈنلەر كەلگەندە شۈبھىسىزكى، بۇ نازۇك مەسىلە ھەل بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭغىچە بولسىمۇ بىز بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنى ئۈزۈلدۈرمەي چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز لازىم. بىزنى ئىزدىنىشكە ئىلھاملاندۇرىدىغان ئاساسلار ئاز ئەمەس. ئەقەللىيسى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «چىگىل، قەشقەر، بالا ساغۇن، ئارغۇ، بارسخان ۋە يۇقىرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرىدا» (ئىككىنچى توم، 64 - بەت) دېگەنىدەك جۈملى-رىدىكى بايان تەرتىپىمۇ بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمىزگە يىپ

ئۇچى بولالايدۇ. ئەلۋەتتە، مەھمۇد قەشقەرى بۇ يەردە تىلغا ئالغان «ئارغۇ» ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدىكى «ئارغۇ قەبىلىسى» نىڭ نامىدىن كەلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا كۆپ ئۇچرايدىغان «بايات» ئىبارىسى ئەنە شۇ ئارغۇلارنىڭ تىل ئادىتىگە مەنسۇپ بولۇپ «بايات - ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئېتى» («دىۋان»، 3 - توم، 235 - بەت) ئىدى.

ھازىرقى ئاغۇ يېزىسىدىكى بەزى جاي ئىسىملىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان جاي ئىسىملىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «قارا سەڭىر»، «ساقا» (ساقا ئىبارىسىنى مەھمۇد قەشقەرى «تاغ ئېتىكى» دېگەن مەنىدە ئىزاھلىغان)، «باقىرلىغ» قاتارلىقلار. مېنىڭچە مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» نىڭ 1 - توم، 644 - بېتىدە «بالاساغۇنغا يېقىن بىر يەرنىڭ نامى» دەپ چۈشەندۈرگەن «باقىرلىغ» ئاغۇ يېزىسىدىكى «پاقىل» مەھەللىسىنى ياكى «باغىرىق» مەھەللىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 3 - توم، 235 - بېتىدە ئىزاھات بېرىلگەن، نۆۋەتتە تىلشۇناسلىرىمىز تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىگە مەنسۇپ دەپ قارىلىۋاتقان «ئۇز» دېگەن سۆپەت ھازىرقى ئاغۇلۇقلار ئارىسىدا بەك كەڭ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە «مىللەتشۇناسلىق» تا مۇشۇنداق كىچىككىنە پاكىتلارمۇ تەسەۋۋۇردىن تاشقىرى ئىلمىي يەكۈنلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولىدۇ.

ئاغۇ نامىلىق بۇ قەدىمىي يۇرتتا، يەنە كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان «كۈمۈش ئاتام»، «ئاقمىش ئاتام»، «قوشقار ئاتام»، «كۆك ئاتام»، «مۇمپاتلا پەچچىم»، «كۇدا پەچچىم»، «قەمبەر ئۇلۇم مازىرى» قاتارلىق قەدىمكى ئىزلار بار. بۇلارنىڭ بەزىلىرى 40 - ۋە 50 - يىللاردا تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزۇۋېتىلدى. ئاغۇلۇقلار «قەمبەر ئۇلۇم مازىرى» نى ئەبۇناسىر سامانىنىڭ مەخسۇس مىراخورى دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. بۇ مازارلىقنىڭ ئورنىدا ھازىر ئاغۇ ئوتتۇرا

مەكتەپ بار.

4. ئاغۇ — مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىدىغان يۇرت

ئاغۇ خەلقى ئىلىمگە ۋە ئىلىم ئىگىلىرىگە ناھايىتى ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ يەردە يېڭى مەكتەپ مائارىپى ئومۇملىشىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر پەرزەنتلىرىنى مولLAملارنىڭ تەربىيىسىگە تاپشۇراتتى. ھازىر ئاغۇ يېزىسىدا ھۆكۈمەت كادىرى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئوقۇمۇشلۇق زىيالىي ئىسرائىل سالامانىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، «مولLAم ئۇرۇق» (مولLAم ئۇرۇقىنىڭ جەمەتى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئوقۇمۇشلۇق جەمەت بولغانىكەن. ئۇلاردىن يېتىشكەن مولLAملار كۆپ چىقىدىكەن. بۇ جەمەتنىڭ چوڭلىرى ئۆز جەمەتىنى ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولLAم مازارى» (مەھمۇد قەشقەرى مازارى) غا باغلايدىكەن. بۇنىڭ راست ياكى يالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ «مولLAم ئۇرۇق» جەمەتىنىڭ ئەسلى ئوپالدىن ئاغۇغىغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەت ئىكەنلىكىنى ئاغۇدىكى كۆپ كىشىلەر بىلىدىكەن. «مولLAم ئۇرۇق» جەمەتىدىكىلەرمۇ ھازىرغا قەدەر ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئوپاللىق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىشىدىكەن. بۇ جەمەتتىن يېتىشىپ چىققان، ئاغۇدا كۆپ تالىپلارنى يېتىشتۈرگەن «گېجاڭ مولLAم» (مەمتىلى سابىر) دېگەن ئۆلىما كىشى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا نۇرغۇن كىتابلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن ئىچ ئاچچىقىدا ئۆلۈپ كەتكەنىكەن.

ئاغۇدا يېڭى مەكتەپ مائارىپى 1934 - يىللىرى ئۇلۇغ مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) ئاتۇشتا قوزغىغان ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپ ھەرىكىتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن. مەمتىلى ئەپەندى ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە بىرلا ۋاقىتتا مەكتەپ ئېچىش مەقسىتىدە ئاغۇدىمۇ ئىككى ئورۇندا مەكتەپ بىنا قىلغان. بۇ مەكتەپنىڭ بىرى ئاغۇدىكى چوڭ جامە ھېسابلىنىدىغان «ئازنا مەسچىت» نىڭ يېنىدىكى «قەمەر ئۇلۇم مازىرى» بار چوڭ مازارلىققا بىنا قىلىنغاچقا ئاغۇلۇقلار بۇ مەكتەپنى «مازار مەكتەپ» دەپ ئاتاشقان. يەنە بىر مەكتەپنى

كوكۆل مەكتەپ دەپ ئاتاشقان. ئىككى سىنىپلىق مازار مەكتەپكە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوقۇغۇچىسى، 24 ياشلىق ئابلىز قارىم بىلەن ئەيسىراخۇن ئەپەندى 1935 ـ يىلى باھاردىن باشلاپ يېتەكچىلىك قىلغان. مازار مەكتەپ بىلەن كوكۆل مەكتەپتە 1950 ـ يىللارغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئابلىز قارىم، ئەيسا ياسىن، مۇھەممەتخان ئىمىن ھاجى، سىدىق ھەسەن، شەمشىدىن قاۋۇل، ئىبراھىم توختى، ئابلا قادىر، ھەسەن روزى، ئابدۇقادىر سايىت، سەيدىن ئىبراھىم، ھېلىم قادىر، ھەسەنجان ھاشىم، ھامۇت مەمتىلى، نىساخان مەمتىلى، ناخان خانىم، خەلچىخان يۈسۈپ، ئابدۇرېشىتخان، شەرۋانىخان، تاجىخان يۈسۈپ، مويدىن ئابدۇللا، سۈپۈيەم، سۇلتان ئۆمەر، رەجەپ تاجى، ئىسلامخان، ئابدۇراخمان تاش، يۈسۈپ قازاخۇنوم، ئىبراھىم قارى، ھەسەن قاراجىم ۋە ئۇستۇن ئاتۇشلۇق ئابدۇغوپۇر ئەپەندى قاتارلىق ئەر ـ ئايال ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتكەن.① (بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھېلىمۇ ھايات) بۇ پىداكار ئۇستازلار ئاغۇ خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىدا ئۇنتۇلغۇسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

مەمتىلى ئەپەندى ياققان مەرىپەت مەشئىلىنىڭ يالقۇنى ئەنە شۇ تاغلار ئارىسىدىكى «ئارغۇ» خەلقىنىڭ قەلبىنىمۇ يورۇتقان، ھەم قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئادەتتىكى مائارىپقا ناھايىتى ياخشى ئاساس سېلىنغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن. مانا شۇنداق ياخشى مائارىپ ئاساسى ۋە مائارىپ مۇھىتى بولغاچقا ئاغۇدىن ھازىرغىچە 500 گە يېقىن ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، 30 كىشىگە بىردىن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى توغرا كېلىدىغان ھالەت ۋۇجۇدقا كەلدى. مىللىتىمىزنىڭ مائارىپ ئەھۋالىدىن خەۋىرى بار، بولۇپمۇ نىسبەت چۈشەنچىسى بار كىشىلەرگە مەلۇمكى بۇ سان كىشىنى ھەقىقەتەن سۆيۈندۈرىدۇ.

---

① بۇ ئىسىملىكنى ماڭا ئاغۇ خەلقىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئوغلى يولداش يۈسۈپ ئاكا ئېيتىپ بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يولداش يۈسۈپ ئاكىغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

ئاغولۇقلارنىڭ مائارىپقا بۇنداق ئەھمىيەت بېرىشى ئاتۇش خەلقىنىڭ مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىدىغان ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن ئاغۇدا تېرىلغۇ يەرنىڭ قىسلىقى، تەبىئىي بايلىق مەنبەسىنىڭ يوقلۇقى كىشىلەرنى مەرىپەت ئارقىلىق ھاياتلىق يولى ئىزدەشكە مەجبۇر قىلغان ئامىل بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئۆزبېكىستانلىق ئۆزبېك يازغۇچى ئىبراھىم غەپپوروۋ 1987 - يىلى قەشقەرگە قىلغان زىيارەت سەپىرى جەريانىدا جۇغلىغان تەسىراتلىرى ئاساسىدا يېزىپ «شەرق يۇلتۇزى» نىڭ 1987 - يىل 5 - سانىدا ئېلان قىلغان «قەشقەردە» ناملىق زىيارەت خاتىرىسىدە «تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان، ئارغۇ يېزىسىنىڭ بۈگۈنكى ئۆزگىرىشلىرىگە ئائىت تۇرمۇشى بىلەن تونۇشۇشقا» مۇيەسسەر بولغانلىقىنى ئېيتىپ، «ئارغۇ، ئوپال، قوشئېرىققا ئوخشاش يېزىلاردا دېھقانلار ئات - ئېشەكلىرىدە توپا توشۇپ، تاشلىق يەرلەرنى تولدۇرۇپ زىرائەت مەيدانلىرى بەرپا قىلماقتا» دەپ يازغانىدى. دېمەك بىر ئۆزبېكىستان يازغۇچىسىنىڭ ئاغۇدىن ئالغان تۇنجى تەسىراتى تېرىلغۇ «يەرنىڭ قىسلىقى» بولغان. شۇڭا ئاغۇ خەلقى ھازىرمۇ «مائارىپتىن باشقا چىقىش يولى يوق» لىقىنى تونۇغان ئاساستا پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلمەكتە.

5. ئاغۇ — ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان يۇرت

ئاغولۇقلارنىڭ سەنئەتنى قەدىرلەش، سەنئەتنى سۆيۈش، سەنئەتكارلارنى ئەتىۋارلاش ئەنئەنىسى بىر قەدەر ياخشى، تارىختا ئاغۇدا خېلى نامى بار سەنئەتكارلاردىن سېيىت ساتاچى، دايىمكام قاتارلىقلار ئۆتكەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «مۇقام پېشۋالىرى» ناملىق كىتابتا «خاكى ھاجى»، «شاھ تاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى» دىن ئىبارەت ئىككى مۇقامچىلار جەمەتى تونۇشتۇرۇلغان. «مۇقامچى خاكى ھاجىنىڭ نەۋرىسى ئەيسا روزام بۇ ئائىلىدىن چىققان تۆتىنچى

ئەۋلاد مۇقامچى بولۇپ ھازىر 52 ياشتا» («مۇقام پېشۋالىرى» 86-بەتكە قاراڭ) دەپ يېزىلغان.

ئەيسا روزام «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرىنى بىر قەدەر پىشىشىق بىلىدىغان، داپ چېلىشقا ئۇستا، بولۇپمۇ ئۇسسۇل ماھارىتى ناھايىتى ئۈستۈن ئادەم. «ئاتۇش سەيلىسى» فىلىمىنى ئىشلەش جەريانىدا ئويىنىغان كوللېكتىپ ئىختىيارى ئۇسسۇلنى لېنتىغا ئېلىۋاتقاندا شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ رېژىسسورى خۇرشىدە غوپۇر ئەيسا روزامنىڭ ئۇسسۇل ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇغان. شىنجاڭ ئوپېرا ئۆمىكىنىڭ رېژىسسورى قۇربانجان ھېيتمۇ «مەن ھاياتىمدا ئۇسسۇل قەدىمىنى بۇنداق ئىشەنچ بىلەن ئالىدىغان، قىتيادىن بۇنداق مەردانە شوخلۇق چىقىرالايدىغان خەلق ئۇسسۇلچىسىنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن» دەپ مەدھىيە ئوقۇغان. ئۇسسۇل رېژىسسورى كۆرەش رەجەپ ماڭا «ئەيساكامنىڭ ئۇسسۇلى جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەرلەر ئۇسسۇلىغا مۇكەممەللىك قىلىدۇ» دەپ ئېيتتى.

«ئەيسا روزام»، قۇربان تاش، قۇربان رەجەپكە ئوخشاش ماھىر خەلق سەنئەتكارلىرى بولغاچقا ۋە ئۇلارنىڭ ئىزىن بېسىپ يېتىشىۋاتقان پەرزەنتلىرى بولغاچقا ئاغۇ خەلقىنىڭ ھېيت-بايراملىرى، توي-تۆكۈنلىرى، بەزمە-باراۋەتلىرى ناخشا-ئۇسسۇلسىز، نەغمە-ناۋاسىز ئۆتمەيدۇ.

ئاغۇ خەلقى سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا بۇ يۇرتتىن ھازىرغا قەدەر سېيىت ساتارچى، خاكى ھاجى، شاھ تاي، ئەيسا روزام، قۇربان رەجەپ، قۇربان تاشتەك خەلق سەنئەتكارلىرى يېتىلىشىپ چىقتى؛ مەشھۇر ئاۋاز ئارتىسى رەجەپ تاجى، تالانتلىق ئۇسسۇل ئىجادىيەتچىسى كۆرەش رەجەپ، كىنو-تېلېۋىزىيە ئارتىسى پاشا ئۆمەر، كۆلدۈرگە چولپىنى ئابدۇۋاييت ئوسمان، مۇقام ئانسامبىلىنىڭ ئۇسسۇلچىسى پاتىگۈل ئابدۇقادىر، ئۈرۈمچى شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئۇسسۇلچىسى ئىپارگۈل قۇربان، سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇسسۇل

ئوقۇتقۇچىسى دىلشات تۇرسۇن، ئاتۇش شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تونۇلغان تەمبۇرچىسى ئەخمەت، قىزىلسۇ پېداگوگىكا مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى نۇرگۈل سالمان ۋە رەيھانگۈل ئارىپتەك سەنئەتنىڭ ھەر قايسى ساھەرلىرىدە تونۇلغان پېشقەدەم ۋە ياش سەنئەتچىلەر مەيدانغا كەلدى.

«ھوي، ئاتۇشلۇق، سويماڭ نەچچە پۇل؟ ئۆزۈم يېمەيتتىم، نەۋرەمگە ئالغاچ كېتەي دېگەنتىم» دېگەن مەشھۇر ھەجۋى چاقچاقنىڭ ئىگىسى بولغان ئاغۇلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئانا يۇرتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىم ھازىرچە مۇشۇنچىلىك.

(بۇ ماقالە «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتىنىڭ 1995 - يىل 5 - ئاينىڭ 14 - كۈندىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى توغرىسىدا

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ 100 يىللىق كاتتا مەرىكىسى يەنى 26 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 1996 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى باشلىنىپ 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاياغلاشتى. ئامېرىكا جورجىيە شتاتىنىڭ مەركىزى ئاتلانتا شەھىرىدىكى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مەيدانىدا 17 كۈن يانغان مەشئەل مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئۈمىد، مەغلۇبىيەت ۋە ئەپسۇس ئىچىدە ئاستا ـ ئاستا ئۆچتى.

بۇ يىل ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىنۋاتقانغا توپ ـ توغرا 100 يىل بولدى. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 776 ـ يىلى يۇنانلىقلار ھەر تۆت يىلدا بىر قېتىم ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈشنى باشلىغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 776 ـ يىلىدىكى تۇنجى نۆۋەتلىك مۇسابىقىگە 12 شەھەردىن 280 ماھىر قاتناشقان. مۇسابىقىدە غەلىبە قىلغانلار مىللىي قەھرىمان دەپ تەرىپلىنىپ، شائىرلارنىڭ مەدھىيىسىگە مۇيەسسەر بولغان ھەم ھەيكىلى تۇرغۇزۇلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 420 ـ يىلىغا كەلگەندە ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزۈش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي گرېتسىيىلىكلەر بۇ پائالىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەمدە ئالدى بىلەن پېلوپوننېسوس يېرىم ئارىلىدىكى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مەنبەسى — ئولىمپس تېغىدا مەشئەل تۇتاشتۇرغان. ئۇلار ئەينى زاماندا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزگەن كۈنلەردە مەش-

ئەل ھېرا ئىبادەتخانىسىدا كۆيۈپ تۇرغان. ئەپسۇسكى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 392 - يىلى گرېتسىيە مۇستەقىللىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، رىم ئىمپېراتورى تېئودوسئۇس ئۇنى كاپىرلارنىڭ پائالىيىتى دەپ ئەمەلدىن قالدۇرغان.

1892 - يىلىغا كەلگەندە فرانسىيىلىك مائارىپچى، ئالىم كۇبېرتىن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تۇنجى قېتىم ئاشكارا بىلدۈرگەن ھەم 1894 - يىلى خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتى قۇرغان. نەتىجىدە 1896 - يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى گرېتسىيە پادىشاھىنىڭ قوللىشى ۋە گرېتسىيىلىك داڭلىق ئارختېكتور چ. ئاۋلوۋنىڭ 1 مىليون دراخما (گرېتسىيە پۇل بىرلىكى) ئىئانە قىلىشى بىلەن گرېتسىيىنىڭ ئافېنا شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ مۇسابىقە 1 -، 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىنى ھېسابقا ئالمىغاندىن باشقا ھەر تۆت يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 100 يىلدىن بۇيان پارلاق ھەم جاپالىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. مۇسابىقە تۈرلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنىدى ۋە بېيىدى، قائىدە - تۈزۈملەرمۇ مۇكەممەللەشتى. كۆلىمى ۋە تەنتەنىسىمۇ زورايدى. قىسقىسى، ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ روھى پۈتۈن يەر شارىنى قاپلىدى.

100 يىلدىن بۇيانقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۈستىدە توختالغاندا ئەسلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئالاھىدە نەرسە بار. ئۇ بولسىمۇ ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مەشئىلى.

1896 - يىلى ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى گرېتسىيىنىڭ ئافېنا شەھىرىدە تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەندە، مەشئەل تۇتاشتۇرۇش مۇراسىمى تېخى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ پائالىيەت تۈرىگە كىرگۈزۈلمىگەن. 1936 - يىلى گىتلېر ھۆكۈم-

رۇنلىقىدىكى گېرمانىيىنىڭ پايتەختى بېرلىندا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىم-
پىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بۇ مۇراسىم تۇنجى قېتىم ئەسلىگە
كەلتۈرۈلگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن، مەشئەل كۆتۈرۈپ كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش
داۋاملىشىپ كەلگەن، ئولىمپىس تېغىدىن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇ-
سابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن شەھەرلەرگىچە مەشئەل قۇرۇقلۇق، دېڭىز -
ئوكيان، ھاۋا بوشلۇقىدا ئېلىپ مېڭىلىپ سۇ ئۈزۈپ، ئات مىنىپ،
سال ھەيدەپ، ۋېلسىپىت مىنىپ، چاقلىق ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ،
بىلىقچىلار كېمىسى ھەيدەپ ۋە باشقا شەكىللەر بىلەن يەتكۈزۈلگەن.
ھەتتا سۇنئىي ھەمرا ئارقىلىق يەتكۈزۈش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان.

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بىر نەچچە
قېتىملىق مۇقەددەس مەشئەلنى يەتكۈزۈش ئۇسۇلى تىلغا ئېلىشقا
ئەرزىيدۇ. مەسىلەن، 1948 - يىلى لوندون ئولىمپىك تەنھەرىكەت
مۇسابىقىسىدە گرېتسىيىلىك ئەسكەر دىمىترېلىس مەشئەل تۇتاشتۇ-
رۇشتىن ئىلگىرى ھەربىي كىيىمىنى سېلىۋەتكەن ھەم قورالىنى بىر
ياققا قويۇپ قويغان. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى — قەدىمكى
زاماندا گرېتسىيىدە ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش
ئۈچۈن ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئۇرۇش توختاتقانلىقىنى خاتىرىلەش، شۇ-
نىڭ بىلەن بىللە، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدى-
كى ئېچىنىشلىق پاجىئەنى تەكرارلىماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇش ئۈچۈن
ئىدى.

1968 - يىلى مېكسىكا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە
ئولىمپىك مەشئىلى پاراخوت بىلەن ياۋروپادىن يولغا چىقىپ، كولۇم-
بۇ 1492 - يىلى ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇقىنى بايقىغاندا
ماڭغان يول بىلەن مېكسىكىغا يەتكۈزۈلگەن. بۇ قېتىمقى مۇسابىقى-
نىڭ مەشئىلىنى تۇنجى قېتىم بىر ئايال تۇتاشتۇرغاچقا، تارىخ سەھى-
پىسىگە پۈتۈلگەن، ئۇ مېكسىكىلىق ئېنرىكىتاباسلىئو ئىدى.

1976 - يىلى كانادانىڭ مونترېئال شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە، ئولىمپىك مۇقەددەس ئوتى سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق ئاتلانتىك ئوكياندىن ئۆتكۈزۈلگەن. شۇ ۋاقىتتا، ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس ئوتى سۈنئىي ھەمراھنىڭ سىرتىش ئۇسكۈنىسىنى قوزغاتقان. بۇ سۈنئىي ھەمراھ ئوتنى سىمۋول خاراكتېرىدە لازېر نۇرى ئارقىلىق كاناداغا يەتكۈزگەن. بۇقېتىمقى مەشئەل سەپىرىگە پەقەت بەش كۈنلا ۋاقىت كەتكەن.

1992 - يىلىدىكى بارسېلونا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئىسپانىيىلىك ئوقيا تەنھەرىكەتچىسى ئانتونئو رېبۇلو مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەلنى ئوقيا ئارقىلىق تۇتاشتۇرغان. بۇ ئالاھىدە ئۇسۇل كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

1996 - يىلى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس ئوتى 27 - ئاپرېل ئامېرىكىغا ئېلىپ كېلىندى. ئۇ 10 مىڭ كىشىنىڭ 84 كۈن كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈشى ئارقىلىق 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مەيدانىغا يەتكۈزۈلدى. كەچكى شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ئاساسىي تەنھەرىكەت مەيدانىدا مەشئەل تۇتاشتۇرۇلدى. مەشئەلنى دۇنيا ئەڭ ئېغىر دەرىجىلىك بوكس مۇسابىقىسىنىڭ سابىق چېمپىيونى، «بوكس پادىشاھى» 54 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى كېسەل سەۋەبىدىن تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرغاندا مەيداندىكى 85 مىڭ تاماشىبىن قايتا - قايتا گۇلدۇراس ئالقىش ياڭراتتى. شۇنىڭ بىلەن تۆت سائەتلىك ئېچىلىش مۇراسىمى باشلاندى. ئېچىلىش مۇراسىمىنى دۇنيادا 3 مىليارد 500 مىليون كىشى تېلېۋىزور ئالدىدا ئولتۇرۇپ كۆردى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا بۇ قېتىمقى ئېچىلىش مۇراسىمىنىڭ بېلىتىنىڭ ئەڭ قىممىتى 600 دوللارغا يەتكەن.

مۇقەددەس ئوتنى مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەلگە تۇتاشتۇرغان

مۇھەممەد ئەلى قانداق ئادەم؟

مۇھەممەد ئەلى 1942 ـ يىلى ئامېرىكىدا نامرات نېگىر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ نېگىر بولغاچقا ئادالەتسىز مۇئامىلە ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇ نېگىرلارنى كەمسىتىشكە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ قۇللۇق تۇزۇم دەۋرىدىن قېپ قالغان ئىسىم ـ فامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ئىسمىنى مۇھەممەد ئەلى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ دادىسى ئوغلى مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئادۋوكات ياكى ئوقۇتقۇچى بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوغلى بوكسچى بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. مۇھەممەد ئەلى 12 يېشىدىن باشلاپ مەشىق قىلىشقا كىرىشكەن. بارا ـ بارا تۈرلۈك چوڭ ـ كىچىك مۇسابىقىلەردە نەتىجە قازىنىپ 1960 ـ يىلى رىمدا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ يېنىك دەرىجىلىكلەر مۇسابىقىسىدا ئالتۇن مېدالغا ئېرىشكەن. ئۇ شۇ يىلى ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ شۇ قېتىمقى مۇسابىقىدىن كېيىن دۆلىتىگە قايتقاندا ئايرودرومغا مەخسۇس ھۆرمەت قاراۋۇللىرى چىققان، يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا مىخلىغان قارا تەنلىكلەر بىلەن ئاق تەنلىكلەر ئۇنى قىزغىن قارشى ئالغان. ئۇ بىر كېچىدىلا مىليونېرغا ئايلىنىپ قالغان. 1964 ـ يىلىدىن 1978 ـ يىلىغىچە مۇھەممەد ئەلى كەينى كەينىدىن ئۈچ قېتىم دۇنيا ئەڭ ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىدا چېمپىيون بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن 20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ بوكسچى دەپ تەرىپلەنگەن ئۇنىڭ كىرىمىمۇ كىشىنىڭ ئەقلى يەتمىگۈدەك دەرىجىگە يېتىپ بىر قېتىملىق مۇسابىقىدا تاپقان كىرىمى 10 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. مۇھەممەد ئەلى 1978 ـ يىلى بوكس ساھەسىدىن چېكىنگەن.

مۇھەممەد ئەلى بىر تەنھەرىكەتچى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن شان ـ شەرەپنىڭ يۇقىرى چوققىسىغا چىققان. ئۇ، پەقەت بوكسچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مەشھۇر تىنچلىقپەرۋەر جەڭچى، شۇنداقلا يەنە

خېلى نامى بار شائىر. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

ئەزرائىل ئالدىدا كۆلىمەن مەغرۇر،

سوغ كۆلكەم جاۋابتۇر ئاچچىق قىسمەتكە.

مەسخىرە ئەيلەيمەن كەلسە دەرت ــ بالا،

شادلىنىپ كۈلگەيمەن قاراپ ئاپەتكە.

مۇشۇنداق بولغاچقا مۇھەممەد ئەلى ئامېرىكىلىقلار تەرىپىدىن بۇ قېتىمقى ئاتلانتا ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ مەشئىلىنى تۇتاشتۇرۇشقا تاللىۋېلىنغان.

مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەل ياندۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى 76 ياشلىق سامارانچ سۆز قىلىپ ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ غايىسىنى تەكىتلىدى ۋە ئاگاھلاندۇرۇپ: «بىز يەنىلا ئىنسانىيەت تراگېدىيىسى داۋاملىق كۆرۈلىۋاتقان دۇنيادا ياشاۋاتىمىز» دېدى.

سامارانچ 1920 ـ يىلى ئىسپانىيىدە تۇغۇلغان. سودا كەسپىدە ئوقۇغان. چويلا توپ، مۇز تېيىلىش ۋە بوكس ھەرىكىتىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىسپانىيە پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى، بارسېلونا رايونلۇق كومىتېتىنىڭ رەئىسى، ئىسپانىيىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولغان. ئۇ يەنە ئىسپانىيە مۇز توپ كوماندىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1951 ـ يىلى ئىسپانىيە كوماندىسىنى باشلاپ دۇنيا مۇز توپ لەۋھە تالىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولغان. بۇ ئۇنىڭ كېيىن تەنتەربىيە ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ 1962 ـ يىلدىن 1970 ـ يىلغىچە ئىسپانىيە ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. 1966 ـ يىلى خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. 1974 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالغان. 1980 ـ يىلى رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ھەمدە

تۇنجى قېتىم لوس ـ ئانژېلېستا ئۆتكۈزۈلگەن لەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە رىياسەتچىلىك قىلغان. ھازىرغىچە خەنچىلىك، بارسېلونا ۋە ئاتلانتا شەھەرلىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىلەردە رىياسەتچىلىك قىلىپ كەلدى.

ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سامارانچ سۆز قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئامېرىكا زۇڭتۇڭى كلىنتون سۆز قىلىپ مۇسابىقىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. ئارقىدىنلا «پىلانېتلار ئارا ئۇرۇش» ناملىق مەشھۇر كىنو فىلىمىنىڭ ئاساسىي مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن مەشھۇر كومپوزىتور جون ۋىليامس 196 كىشىلىك ئاتلانتا سىمفونىيىلىك ئوركېستىرىنىڭ ئاتلانتا ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ئاساسىي مۇزىكىسى «قەھرىمانلارنى چاقىرىش» مۇزىكىسىنى ئورۇندىشىغا دىرىژورلۇق قىلدى. بىر قاتار تەنتەنىلىك پائالىيەتلەردىن كېيىن مۇسابىقىغا قاتنىشىدىغان 197 دۆلەت ۋە رايوندىن كەلگەن تەخمىنەن 11 مىڭ 200 تەنھەرىكەتچى مەيدانغا كىرىش مۇراسىمىغا قاتناشتى. ھەر قايسى دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بايراقلىرىنى پۇلاڭلىتىپ، روھلۇق قەدەملەر بىلەن مېڭىپ بىر ـ بىرلەپ مەيدانغا كىرگەندە، بولۇپمۇ كۆركەم مىللىيچە كىيىم كىيگەن تەنھەرىكەتچىلەر مەيدانغا كىرگەندە تاماشىبىنلار ئۇلارغا تەنتەنە قىلدى ھەم قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ ھۆرمەت بىلدۈردى.

جۇڭگو دۆلەت كۈچىنى نامايان قىلىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى سۈپىتىدە بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە 500 كىشىلىك چوڭ تىپتىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەنىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم 1952 ـ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىگە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن 1984 ـ يىلغىچە توپتوغرا 32 يىل ئىدېئولوگىيە توقۇنۇشى تۈپەيلىدىن جۇڭگو تەنھەرىكەتچىلىرى مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلمىغانىدى.

جۇڭگو 1984 ـ يىلى لوس ـ ئانژېلېس ئولىمپىك تەنھەرىكەت

مۇسابىقىسىگە قايتا قاتناشقاندىن بۇيان ئىزچىل ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ كېلىۋاتىدۇ ۋە يىلدىن-يىلغا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىۋاتىدۇ. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا جۇڭگو تەنھەرىكەتچىلىرى مەيدانغا كىرگەندە ئامېرىكىلىق چۈشەندۈرگۈچى جۇڭگوغا تازا بىر ھۇجۇم قىلىۋېلىشنى زادىلا ئۇنتۇمىدى. تۆۋەندىكىسى چۈشەندۈرگۈچىنىڭ ئەينەن سۆزى:

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نوپۇسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادى يىلىغا ئون پىرسەنتلىك سۈرئەتتە ئاشماقتا. ئامېرىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر قايسى ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەتلەر يوشۇرۇن كۈچى غايەت زور بۇ بازارغا كىرىش كويىدا بولماقتا. جۇڭگودا كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى، بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىغا دەخلى-تەرۇز قىلىش مەسىلىسى، يەنە تەيۋەنگە تەھدىت سېلىش مەسىلىسىمۇ مەۋجۇت. ئەلۋەتتە، تەيۋەن ئۈچۈنمۇ تەھدىت بولۇۋاتىدۇ! ئولىمپىك مۇسابىقىسىدە ئۇلار زور نەتىجىگە ئېرىشتى. بارسېلونا ئولىمپىك مۇسابىقىسىدە جەمئىي 54 مېدالغا ئېرىشىپ 4-بولدى. ئۇلار 1984-يىلى ئولىمپىك مۇسابىقىسىگە قاتنىشالماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىپ، تەنتەربىيىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى. لېكىن، كىشىلەرنىڭ گۇمانى تېخى تۈگىمىدى: ئۇلار، جۇڭگولۇقلار بولۇپمۇ يېنىك ئاتلېتىكا ۋە ئايال سۇ ئۈزۈش ماھىرلىرى روھلاندۇرۇش دورىسىغا تايىنىپ ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلايدۇ.»

جۇڭگولۇقلارنى «سىلەرنىڭ خەۋىرىڭلار قويۇق مىللەتچىلىك تۈسىنى ئالغان» دەپ تەنقىدلەيدىغان غەربلىكلەرنىڭ سىياسىي ئۈستىكى بۇ چۈشەندۈرۈشى جۇڭگو ۋەكىللىرىنى نارازى قىلدى.

بۇ قېتىمقى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىغا 10 مىڭدىن كۆپرەك ماھىر 26 چوڭ تۈردىكى 271 كىچىك تۈر بويىچە مۇسابىقىغا قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقى-

ىسىنىڭ 100 يىللىق تارىخىدا قاتناشقان كوماندا ۋە ئادەم سانى، مۇسابىقە تۈرى ۋە ئالتۇن مېدال سانى ئەڭ كۆپ بولۇش رېكورتى يارىتىلدى.

بۇ قېتىمقى مۇسابىقە هازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش تۈسىگە ئىگە بولغاچقا ناھايىتى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. تەشكىلىي ھەيئەت مۇسابىقىنىڭ تەييارلىقىغا ئالتە يىل ۋاقىت، 1 مىليارد 700 مىليون دوللار سەرپ قىلدى. بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى ھۆكۈمەت تەرەپ ئەمەس، بەلكى ھاكىمىيەت ئورگىنى بولمىغان خەلق تەشكىلاتلىرى ئۆز ئالدىغا ئىلتىماس قىلىپ تەشكىللىدى ۋە ئۆتكۈزدى. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ بىخەتەر ئۆتكۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 30 مىڭغا يېقىن ساقچى ۋە ئامانلىق ساقلىغۇچى خادىمنى ئىشقا سالدى.

ئاتلانتا شەھىرى 3 مىليون ئاھالىغا ئىگە ئاۋات خەلقئارا شەھەر. دۇنيا بويىچە داڭلىق ئىچىملىك شىركىتى بولغان كوكوكولا شىركىتى، ئامېرىكا مىللىق خەۋەرلەر تېلېۋىزىيە شىركىتى ۋە دېلتا ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ باش شتابى ئاتلانتادا. ئاتلانتا ئامېرىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مۇھىم سودا ـ سانائەت مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، جۇشقۇن هازىرقى زامان مەدەنىيىتى شەھىرى بولۇپ، نۇرغۇن تىياتىرخانا، مۇزېي، رەسىم سالونى ۋە سەنئەت مەركىزى بار. ئاتلانتىدىكى سىمفونىيە ۋە بالېت ئۆمەكلىرى دۇنياغا داڭلىق.

1835 ـ يىلى ئامېرىكا غەرب تۆمۈريول شىركىتى ئاتلانتىنى تۆمۈر يول لىنىيىسىنىڭ جەنۇبتىكى ئاخىرقى بېكىتى قىلىپ تاللىغاندا ئۇ ئەمدىلا شەھەر قىياپىتىگە كىرگەنىدى. 1843 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بۇ جاينىڭ نامى تېرمىنوس بولۇپ، مەنىسى ئاخىرقى بېكەت ئىدى. 1845 ـ يىلى ئاتلانتىك ئوكيانى بىلەن تېنچ ئوكيانىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۈر يول پۈتكەندىن كېيىن، تۆمۈر يول ئىنژېنېرلىرى بۇ

جايىنى ئاتلانتىنىڭ ئوكيانىنىڭ نامى بىلەن ئاتلانتا، دەپ ئاتاشنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇجاي ئاتلانتا دەپ ئاتالغان. لىنكولىن دەۋرىدە جەنۇب ـ شىمال ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى بىلەن ئاتلانتا ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى شەرق ـ غەرب تۆمۈر يولى تۈگۈنى، ماشىنسازلىق سانائىتى ۋە سېتىش كەسپىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي ئاتلانتا خەلقى خارابىلىقنى قايتا گۈللەندۈردى، بىر قانچە يىلدىن كېيىن بۇ شەھەر جورجىيە شتاتىنىڭ مەركىزى بولدى. ئاتلانتا مىسىر رىۋايەتلىرىدىكى سومۇرغ (قېقنۇس) نى شەھەر بەلگىسى قىلغان. ئۇ بۇ شەھەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن يېڭى هاياتقا ئېرىشىپ، قايتىدىن گۈللىنىشىگە سىمۋول قىلىنغان.

جەنۇب سانائىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ھەم شىمالدىكى سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى بىلەن ئاتلانتا شەھەر مەركىزىدىكى سودا ـ سانائەت رايونى مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە غايەت زور كۆلەمگە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ سىرتىنى ئولتۇراق ئۆي رايونى چۆرىدىدى؛ ئاتلانتا ئاھالىسىنىڭ 50% تىن كۆپرەكى قارا تەنلىك بولۇپ، بۇمۇ بۇ شەھەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى.

ئاتلانتالىقلار ئۆز شەھىرىدىن چىققان ئىككى مەشھۇر شەخس بىلەن پەخىرلىنىدۇ، ئۇنىڭ بىرى ئامېرىكا نېگىرلار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر داھىيسى مارتىن ليۇتېر كىڭ. يەنە بىرى دۇنيا بويىچە ئەڭ بازارلىق كىتاب «ئەنسىز يىللاردىكى نازىنىن» نىڭ ئاپتورى، ئايال يازغۇچى مارگارېت مىتچېل.

مارتىن ليۇتېر كىڭ 1929 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جورجىيە شتاتىنىڭ ئاتلانتا شەھىرىدە بىر نېگىر باپتىست ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى ناھايىتى ياخشى تەربىيىلىگەن. ئۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ بىر نەچچە ئالىي مەكتەپنى تاماملىغان. 1948 ـ يىلى جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى بويىچە ئەدەبىيات پەنلىرى ماگىستىرى بولغان. 1955 ـ يىلى تىئولوگىيە ئىلمى بويىچە دوكتور

بولغان. شۇ يىلى ئالاباما شتاتى مونتىگومېرى شەھىرىدىكى بىر چىرى-
كاۋدا باستېر بولغان. 1956 - يىلى ئالاباما شتاتىنىڭ مەركىزى
مونتىگومېرى شەھىرىدە بىر نېگىر ئايال ئىشچى كوچا ئاپتوبۇسىدا
ئاق تەنلىكلەرگە ئورۇن بوشۇتۇشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن شتاتلىق
سوت ئۇنى جازالايدۇ. نېگىرلار بۇ خىل كەمسىتىشكە قاتتىق نارازى
بولۇپ قارشى چىقىدۇ. ھىندىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ مەش-
ھۇر داھىيسى گەندىنىڭ كۆرەش قىلىش يولىغا چوقۇنىدىغان، پۈتكۈل
سىياسىي ھاياتىدا زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەي قارشىلىق كۆرسىتىشنى
بىردىن - بىر كۈرەش يولى قىلىپ تاللىۋالغان مارتىن ليۇتېر كىڭ
بۇ قېتىمقى نارازىلىق ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىپ شەھەردىكى
بارلىق نېگىرلارغا كوچا ئاپتوبۇسىغا چىقماسلىقنى جاكارلاپ، قارشى-
لىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىدۇ. مونتىگومېرى شەھىرىدىكى 120
مىڭ ئاھالىنىڭ 50 مىڭى نېگىرلار ئىدى. ئۇلار قەتئىيلىك بىلەن
بۇ خىل قارشىلىق ھەرىكىتىنى 385 كۈن داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ
بىلەن ئاپتوبۇس شىركەتلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئامالسىز
قالغان شتاتلىق يۇقىرى سوت ھېلىقى ئايال ئىشچى ئۈستىدىن چىقار-
غان ئىلگىرىكى ھۆكۈمنى بىكار قىلىشقا ۋە ئاپتوبۇسلاردىكى ئىرقىي
ئايرىمىچىلىقنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ نېگىر ئايال ئىشچى
ئىرقىي ئايرىمىچىلىق بولمىغان تۇنجى ئاپتوبۇسقا ئولتۇرۇپ ئىشقا
ماڭغاندا مىڭلىغان نېگىرلار يولنىڭ ئىككى قېتىدا تۇرۇپ ئۇنىڭغا
تەنتەنە قىلىشىدۇ. بۇ غەلىبە ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا تەنلىكلەر-
نىڭ ئۆز كۈچى ئارقىلىق ئېرىشكەن تۇنجى شانلىق غەلىبىسى بولۇپ
قالىدۇ. 27 ياشلىق مارتىن ليۇتېر كىڭنىڭ داڭقى بۇ ئىش مۇناسىۋە-
تى بىلەن پۈتكۈل ئامېرىكىغا پۇر كېتىدۇ. 1957 - يىلى 1 - ئايدا
خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن 60 نەپەر قارا
تەنلىك باستېر ئاتلانتا شەھىرىدە «جەنۇب خرىستىئان دىنىي داھىيلى-
رى بىرلەشمىسى» ناملىق تەشكىلاتنى قۇرۇپ مارتىن ليۇتېر كىڭنى

رەئىسلىككە سايلايدۇ. مارتىن ليۇتېر كىڭ 1963 - يىلى 8 - ئايدا 250 مىڭ كىشىلىك «ۋاشىنگتونغا يۈرۈش قىلىش» نامايىشىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئۇ لىنكولىن خاتىرە سارىيى ئالدىدا نامايىشچىلارغا «مېنىڭ بىر خىيالىم بار» ناملىق مەشھۇر نۇتقىنى سۆزلەيدۇ. دۇنياغا مەشھۇر بۇ نۇتۇقتا ئامېرىكا ئاساسىي قانۇنى ۋە «ئازادلىق خىتابنامىسى» ئاساس قىلىنىپ، ئىرقىي كەمسىتىش سىياسىتىگە قاتتىق زەربە بېرىلگەن. نۇتۇق كۈچلۈك ھېسسىياتقا تولغان بولۇپ، سۆزلىرى گۈزەل، مول چاقىرىق كۈچىگە ئىگە. دۇنيا جامائەتچىلىكى ئۇنىڭ ناتىقلىق تالانتىغا قايىل بولۇپ ئۇنى «نېگىرلار ئاۋازى» دەپ تەرىپلەشكەن. ئۇ 1964 - يىلى 36 يېشىدا نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

ئامېرىكا نېگىرلار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بۇ داھىيسى 1968 - يىلى 4 - ئايدا «نامراتلار ھەربىي يۈرۈشى» نامايىشىنى تەشكىللىگەندە تېننېسى شتاتىنىڭ مېمفىس شەھىرىدە يول ئۈستىدە ئىرقچى ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇ بۇ چاغدا ئەمدىلا 39 ياشقا كىرگەن. ئۇنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ غەزەبلىك قارشىلىقىنى قوزغايدۇ. نەتىجىدە 100 دىن ئارتۇق شەھەردە نېگىرلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك «قالايمىقانچىلىق» ھەرىكىتى يۈز بېرىدۇ. جونسون زۇڭتۇڭ خەلقنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مەملىكەت بويىچە مارتىن ليۇتېر كىڭغا ماتەم بىلدۈرۈشنى ئېلان قىلىدۇ. قاتىل 99 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ.

ئامېرىكىدىكى كەڭ قارا تەنلىكلەر ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك تەلەپ قىلىشى نەتىجىسىدە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئاخىرى قارار چىقىرىپ، 1986 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ ھەر يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - ھەپتىسىنىڭ دۈشەنبە كۈنىنى مەملىكەت بويىچە مارتىن ليۇتېر كىڭنى خاتىرىلەش كۈنى قىلىپ بېكىتكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. نەتىجىدە

مارتىن ليۇتېر كىڭ گىئورگى ۋاشىنگتوندىن كېيىن بۇ شان ـ شەرەپكە ئېرىشكەن بىردىن ـ بىر ئامېرىكىلىق بولۇپ قالدى.

ئاتلانتا شەھىرىدىن چىققان يەنە بىر دۇنياۋى مەشھۇر شەخس مارگارېت مىچېل. بۇ ئايال يازغۇچى 1900 ـ يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى نامى چىققان تارىخشۇناس ئىدى. مارگارېت مىچېل 14 يېشىدىن 18 يېشىغىچە ئاتلانتادىكى ۋاشىنگتون ئالىي دەرىجىلىك دىنىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. 18 يېشىدا ماسساچۇسېتس شتاتىدىكى شىمىس قىزلار ئىنىستىتۇتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. بىر يىلدىن كېيىن ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ دادىسى ۋە ئاكا ـ ئۇكىلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئوقۇشتىن چېكىنگەن. 1922 ـ يىلى «ئاتلانتا گېزىتى»نىڭ مۇخبىرى بولغان. 1925 ـ يىلى توي قىلغان. 1926 ـ يىلى قاتناش ھادىسىسىدە پۇتى يارىلىنىپ خىزمەتتىن چېكىنگەن.

مارگارېت مىچېل 1926 ـ يىلىدىن 1936 ـ يىلىغىچە 10 يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ «ئەنسىز يىللاردىكى نازىنىن» (يەنە بىر ئىسمى «لەيلەش») نى يېزىپ تاماملىغان. بۇ رومان شۇ يىلى نەشر قىلىنىپ پۈتكۈل ئامېرىكىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتكەن. مارگارېت مىچېلنىڭ ئايال خىزمەتچىسى بېشىنىڭ ئەسلەپ دەپ بېرىشىچە، بۇ كىتاب نەشردىن چىقىپ يىگىرمە تۆت سائەتتىن كېيىن، ھەر ئۈچ مىنۇتتا بىر قېتىم تېلېفون جىرىڭلاپ، بەش مىنۇتتا بىر ئىشىك قوڭغۇرىقى جىرىڭلىشىپ، بەش مىنۇتتا بىر تېلېگرامما كېلىپ تۇرغان. رومان نەشر قىلىنىپ ئۈچ ھەپتە ئىچىدىلا 176 مىڭ پارچە سېتىلىپ بولغان. بۇ رومان 1937 ـ يىلى ئامېرىكا بويىچە تەسىرى ئەڭ چوڭ ئەدەبىيات مۇكاپاتى پرېسىت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

بۇ داڭلىق روماندا ئامېرىكىنىڭ جەنۇب ـ شىمال ئۇرۇشى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، روماندا يازغۇچىنىڭ جەنۇبنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە بولغان مايىللىقى يوشۇرۇن ئىپادىلەنگەن. رومانىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۈرلۈك قاتلامدىكى ئېھتىياجىغا ماس-

لاشقان. بۇ رومان ئاساسلىقى پېرسوناژلارنى تەسۋىرلەشتىكى ئۆزگىچە ئۇسلۇبى بىلەن ئەينى چاغدا ئەڭ بازارلىق كىتاب بولۇپ قالغان ھەم ھازىرغىچە سېھرىي كۈچىنى يوقاتمىغان.

1938 ـ يىلى مارگارېت مىچېل نيۇ ـ يورك جەنۇب جەمئىيىتىنىڭ ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشكەن ھەم شىمىس قىزلار ئىنىستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات دوكتورلۇقى ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. بۇ رومانغا ئاساسەن ئىشلەنگەن كىنو فىلىمى 1940 ـ يىلى ئوسكار ئالتۇن ھەيكەل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. مارگارېت مىچېل 1949 ـ يىلى ئاتلانتادا قاتناش ھادىسىسىدە قازا تاپقان.

ئاتلانتادا ئۆتكۈزۈلگەن 26 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك مۇسابىقىسى 17 كۈن داۋام قىلىپ مەڭگۈ ئەستىن چىقمايدىغان سان ـ ساناقسىز مىنۇتلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئاياغلاشتى. بۇ نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتناشقان 197 دۆلەت ۋە رايون ئىچىدە 79 دۆلەت ۋە رايون مېدالغا ئېرىشتى. ئامېرىكا 44 ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالتۇن مېدال ۋە ئومۇمىي مېدال سانى جەھەتتە 1 ـ ئورۇننى ئىگىلىدى. روسىيە 26 ئالتۇن مېدال، گېرمانىيە 20 ئالتۇن مېدال، جۇڭگو 16 ئالتۇن مېدال، فرانسىيە 15 ئالتۇن مېدال، ئىتالىيە 13 ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالدىنقى 6 ـ قاتارغا كىردى. 60 مىلىيون نوپۇسقا ئىگە تۈركىيە تۆت ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالتۇن مېدال سانى جەھەتتە ئالدىنقى 20 دۆلەت تىزىملىكىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ قېتىمقى مۇسابىقىدە 13 دۆلەت ۋە رايوننىڭ تەنھەرىكەتچىلىرى 24 تۈردە دۇنيا رېكورتىنى يېڭىلىدى.

تەشكىلىي ھەيئەت ئاخىرقى ئاخشىمى مول مەزمۇنلۇق پائالىيەت ئورۇنلاشتۇرۇپ، تارىختا كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئولىمپىك مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ 100 يىللىق ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ يېپىلغانلىقىنى تەبرىكلىدى. مىڭلىغان ئون مىڭلىغان تەنھەرىكەت ئەزىمەتلىرى

ئولىمپىك مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن تەنتەربىيە مەيدانىغا كىرىپ خوشلىشىش كېچىلىكى ئۆتكۈزدى.

16 يىلدىن بۇيان خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقان ئىسپانىيىلىك سامارانچ سۆز قىلىپ: «مەن پۈتۈن دۇنيادىكى پاشلارنىڭ تۆت يىلدىن كېيىن سىدنېيدە ئۇچرىشىشىنى مۇراجىئەت قىلىمەن» دەپ جاكارلىدى.

(بۇ ماقالە «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» نىڭ 1996 - يىل 3 - سېنتەبىر كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما

(ماقالە ـ ئوبزورلار)

يالقۇن روزى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 No
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 850 × 1168 مىللىمېتىر 32/1
باسما تاۋىقى 10.75 قىستۇرما ۋارىقى: 3
1999 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1999 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىرىژى: 1 — 3000
ISBN 7 — 228 — 05561 — 6 / C . 77
باھاسى: 18.00 يۈەن

责任编辑：阿布力米提·伊明
封面设计：努尔买买提·吾买尔

ISBN 7-228-05561-6
9 787228 055616 >

SBN 7-228-05561-6
C.77（民文）定价：18.00元